ՀԱՅԿԱԶԵՆ ՀԱՅՊԻՏԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

ՊԵՅՐՈՒԹ—1971

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՑԿԱԶԵԱՆ ԳՈԼԷՋԻ ՀԱՑԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍ

Խմբագիր
ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

ՊԷՅՐՈՒԹ 1971

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN COLLEGE

HAIGAZIAN

ARMENOLOGICAL REVIEW

EDITOR
YERVANT H. KASSOUNY

BEIRUT, 1971

Շարունակելով ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻՆ հրատարակութիւնը, Հայկազեան Գոլէճի Հայագիտական Ամբիոնը առաւել գիտակցութեամբ կը շարունակէ իր առաքելութեան ճամբուն վրայ իրեն բաժին ինկած պարտաւորութեանց իրագործումը:

Մեծապէս երախտապարտ ենք մեր աշխատակիցներուն, որոնց նուիրումն ու խանդավառութիւնը կը քաջալերեն մեզ անշեղօրէն ծառայելու մեր առաջադրանքին: Շնորհակալութիւն նաեւ բոլոր անոնց, որոնք մամուլով կամ անհատապէս գնահատեցին մեր ճիգը, ստիպելով մեզ առաւել ուշադիր աշխատանքի:

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻ այս համարով կ'իրականանայ մեր փափաքներէն մէկը: Հայրենի մտաւորականներու աշխատակցութեամբ հանգրուան մը եւս կ'արձանագրուի հայագիտական մարզի մէջ ցարդ մեր ունեցած համագործակցութեան ճամբուն վրայ:

Մենք կը պահենք մեր խոստումը: ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻ էջերը բաց կը մնան բոլոր անոնց, որոնք գիտեն գիտական հիմքերու վրայ նետուած եւ առարկայօրէն ներկայացուած խօսքին արժէքը:

ԽՄԲ.

Մասիս լերան մասին արաբական զրոյցը

Ա. ՏԷՐ ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ

Հայկական լեռնաշխարհի խորհրդաւոր բարձունքը՝ Մասիս լեռը դարերի ընթացքում նիւթ է դարձել բազում զրոյցների, որոնց չարքում իր ուրոյն տեղն ունի արաբ մատենագրութեան էջերում դեռ Ծ. դարից պատմուող այն հետաքրքրական աւանդութիւնը, ուր Մասիս լերան հետ միացւում է Արաքսի մասին զրոյցը։

Մասիսը քաջ յայտնի էր արաբներին, որոնք Մեծ Մասիսը կոչում էին Հարիս, իսկ Փոքրը՝ Հուայրաս (Հարիսիկ)։ Ըստ Ծ. դարի աշխարհագրագէտ Իսթախրիի «Դաբիլի (Դուինի) մօտ կայ մի մեծ լեռ, որը կոչւում է ալ–Հարիս. սրա գագաթը բարձրանալ հնարաւոր չէ, բարձրութեան եւ ճանապարհի դժուարութեան պատճառով, իսկ ձիւնը նրա վրայ միշտ կայ։ Նրանից ցածր կայ մի փոքր լեռ, որը կոչւում է ալ–Հուայրաս։ Հարիսից են բխում (այդ երկրի) բազում ջրեր եւ նրա վրայ են փայտ կտրելու (անտառներ) եւ որսատեղերը։ Աւելում է, որ այս կողմերում նրանից աւելի բարձր լեռ չկայ» (1)։

Նոյն դարի աշխարհագրագէտ Իպն Հաուկալը արդէն մի հետաքրքրական զրոյց է հաղորդում Մասիս լերան եւ Արաքս գետի մասին։ «Սա ալ–Ռասն է եւ բարձրեալն Ալլահը յիշել է (Ղուրանում) նրա ժողովրդի եւ նրա նկատմամբ իր արածը։ Եթէ մէկը կարողանայ ուշադիր նայել անցնելով նրա երկու կողմերով Վարսան (Վարդանակերտ) քաղաքից դէպի վերեւ եւ դէպի վայր, ապա կը տեսնի քաղաքների աւերակները, որոնք քանդուել են, փլուել, մի քանիսը խորտակուել եւ գլխիվայր շուռ են եկել, հաստատելով

1) Bibliotheca Geographorum Arabicorum, I, 191.

բարձրեալն Ալլահի խօսքերը՝ Աղն ու Սամուդը եւ ալ–Ռասի բնակիչները, բազում սերունդներ կան նրանց եւ մեր միջեւ: Բոլորին օրինակներ տուեցինք եւ բոլորին կործանման ենթարկեցինք» (2):

Ժ. դարի աշխարհագրագէտ Մուկաատասին նոյն բանը կրկնելով աւելացնում է, որ Հարիսը եւ Հուայրասը Թաիֆից (Արաբիայից) են բերուած.

«Հարիսը մահմետական երկրներում բարձր լեռ է եւ որի գագաթը ոչ ոք կարող է բարձրանալ: Ասում են, որ նա Հուայրասի հետ միասին Թաիֆի լեռներից էր, իսկ ալ–Ռաս գետի վրայ եղել է հազար քաղաք, որոնք այժմ նրանց երկուսի տակ են գտնուում» (3): Այս ղրոյցը քիչ ծանօթ է նաեւ նոյն դարի մատենադիր Մասուտիին, որը, ի միջի այլոց, յիշում է այն:

ԺԹ. դարի նշանաւոր աշխարհագրագէտ Եաղուտը ի մի բերելով եղած ղրոյցները, իր աշխարհագրական բառարանի մէջ Մեծ եւ Փոքր Մասիսների մասին գրում է.

«Հայաստանի մէջ երկու լեռներ են, որոնց վրայ են գտնուում Հայաստանի թագաւորների չիրիմները երբեմն գանձերով: Ասում են, թէ Բլինիաս իմաստունը կախարդել է այդ լեռները, որպէսզի մարդիկ չկարողանան վերեւ բարձրանալ: Մատաինին ասում է, որ Հարիսը եւ Հուայրասը, որոնք Դարիլի (Դուինի) մօտ են գտնուում, իրենց անունն ստացել են Հուայրաս Իպն Օղպայից եւ Հարիս Իպն Ամրուից, որոնք Սալման Իպն Ռաբիայի հետ Հայաստան են եկել եւ նրանք առաջինն են, որ մուտք գործեցին այդ լեռները, որոնք կոչուեցին նրանց անուններով:

«Իպն ալ–Ֆաքիհը պատմում է, թէ Հայաստանում Արաքսի եզերքին հազար քաղաք կար եւ Ալլահը նրանց ուղարկեց մի մարգարէ Մովսէս կոչուած (բայց ոչ Ամրանի որդի Մովսէսին), որպէսզի նրանց իր հաւատքին հրաւիրի: Բայց նրանք մերժեցին ու քարկոծեցին նրան եւ նրա հրամանն անսաստեցին: Նա էլ անիծեց նրանց եւ Ալլահը նրանց վրայ չրջեց Հարիսն ու Հուայրասը եւ ասում են, թէ այդ բնակիչները թաղուած են նրանց տակ» (4):

Սրա չարունակութիւնն է Եաղուտի մի ուրիշ հատուածը Արաքսի մասին. «Պատմում են, թէ ալ–Ռասի չուրջը հազար քաղաք

---

2) Opus Geographicum auctore Ibn Hauqal. Lugd. Bat., 1938, II, 345.

3) Bibl. Geogr. Arab., III, 380.

4) Jacut's Geographisches Wörterbuck, Leipzig, 1924, II ,183. Հ. Նալբանդեան, Արաբական աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, Երեւան, 1965, էջ 51:

դոյութիւն ունէր: Ալլահը նրանց ուղարկեց Մովսէս անունով մի մարդարէ, որը տարբեր է Աբրանի որդի Մովսէսից: Սա հրաւիրեց նրանց Ալլահի հաւատքին, բայց նրանք չհաւատացին նրան, ուրացան եւ դէմ դնացին նրա հրամաններին: Այդ ժամանակ մարդարէն անիծեց նրանց եւ Ալլահը Հարխան ու Հուայրաս փոխադրեց Թաիֆից դէպի Առան եւ նրանց տակ թաղուեցին ալ-Ռասի բնակիչները»: Ապա Եաղուտը աւելացնում է.

«Ալ-Ռասը ոռոգում է Պալասաջանի դաշտային չրջանը, որը երկարում է դեպի արեւի վրայ, սկսելով Պարզանդից դէպի Պարզա երկարող գծից մինչեւ ծովը եւ ընդգրկում է Վարսանը (Վարդանակերտ) եւ Պայտականը: Այդ դաշտային չրջանում հինգ հազար դիւղեր կային եւ այժմ մեծ մասամբ աւերակ են, միայն պատերն ու չէնքերը մնում են տակաւին եւ չեն այլայլուած հողի ընթիր որակի չնորհիւ: Ասում են, թէ ալ-Ռասի մարդիկ սերած են Գողիաթից եւ բնակիչուեցին Դաւթի ու Սողոմոնի ձեռքով, երբ դաղարեցին հարկ վճարելուց: Գողիաթն էլ սպաննուել է Ուրմիայում» (5):

Մասիս լերան ու Արաքսի մասին այս արաբական զրոյցը երկու աղբիւր ունի՝ հայկական եւ արաբական, որոնց միաձուլումից է առաջացել:

Մասիսը հնադոյն ժամանակներից զրոյցների նիւթ է դարձել Հայաստանում: Մովսէս Խորենացու մօտ յիշւում է, որ Հայոց Տիգրան արքան Մարաց թագաւոր Աժդահակին յաղթելուց յետոյ, նրա առաջին կնոջ Անոյշին զերիների հետ միասին բնակեցնում է Մասիս լերան մերձակայքում. «Բայց վերը յիշուած Անոյշ կնոջ իր որդիներով հանդիստ բնակեցնում է Մեծ լերան փլուածքի վերջում: (Այս փլուածքն, ասում են, առաջ է եկել մի ահագին երկրաշարժից. այս բանը պատմում են այն մարդիկ, որոնք Պաղոմէոսի հրամանով ընդարձակ ուղեւորութիւններ կատարելով, աստղարէզներով չափեցին մարդկանց բնակութեան տեղերը, մասամբ նաեւ ծովը եւ անբնակ վայրերը Այրեցեալ դօտուց մինչեւ Քիմիւռն): Իսկ Անոյշին սպասաւորներ տալիս է նոյն այն մարդկանցից, որ լերան ստորոտում բնակուեցին» (6):

(Բայց զնախասացեալ կինն Անոյշ բնակեցուցանէ որդւովք

---

5) Jacut, II, 778. Նալբանդեան, Արաբական աղբիւրները, էջ 69:

6) Մովսէս Խորենացի, Հայոց Պատմութիւն, թարգմ. Ստ. Մալխասեանի, Երեւան, 1940, Գիրք Ա., գլուխ Լ.:

իւրովք յանդորրութեան սպառուածի փլածին Մեծի լերինն։ (Զորմէ լեալ աւեն յահագին իմն շարժմանէ, զոր պատմեն՝ որք բազմաշրջութեամբ հրամանաւ Պտղոմեայ ասպարիսօք զընակութիւնս մարդկան չափեցին, այլ եւ մասն ինչ գծով եւ զանընակս յայրեցածէն մինչեւ ցՔիմիւռոն)։ Իսկ Պաշտօնեայս տայ Անուշայ ի նոյն Մարաց որ առ ոտամբ լերինն բնակեցան) (7)։

Ապա Խորենացին աւելացնում է, որ իր պատմածը վերաբերում է այն վիշապներին, որոնք ապրում են Ազատն ի վեր Մասիսի վրայ։

Մովսէս Խորենացու մօտ յիշուած է այն ահագին երկրաշարժից առաջացած փլուածքը Մեծ լերան (Մասիսի) լանջին, որը արաբական գրոյցի մէջ վերածուել է հազար աւերակ քաղաքների, որոնց Մեծ եւ Փոքր Մասիսները ծածկել են։ Մասիսը եւ նրա շըրջակայքը միշտ էլ ենթակայ են եղել ուժեղ երկրաշարժերի եւ հրաբխային ժայթքումների, որոնցից վերջինը տեղի է ունեցել 1840 թուին, կուլ տալով Ակոռի գիւղը եւ Ս. Յակոբի վանքը։ Բնականաբար այսպիսի ահագին երկրաշարժեր եղել են նաեւ հնագոյն ժամանակներում, որոնց հետեւանքով շատ բնակավայրեր կուլ են գնացել։ Խորհրդաւոր լեռը իր քաջքերի միջոցով խլում էր մարդկանց եւ տանում ոչնչացնում։ Հայոց արքայ Արտաշէսը անիծելով իր Արտաւազդ որդուն, ասում է.

«Եթէ դու յորս հեծցիս յԱզատն ի վեր ի Մասիս, զքեզ կալցին քաջք, տարցին յԱզատն ի վեր ի Մասիս, անդ կայցես եւ զլոյս մի տեսցես» (8)։

Խորենացու մօտ յիշուած յոյն նշանաւոր աշխարհագրագէտ Պտղոմէոս Կլաւդիոսի փոխարէն Եագուտը տալիս է Բլինիաս իմաստունի անունը։ Վերջինս յունարէն Աբոլոնիոս անուան աղաւաղումն է, որի էութիւնը դեռ ճշդուած չէ (9)։ Այս անուամբ մահմետական մատենագրութեան մէջ յայտնի է երկու անձնաւորութիւն՝ Աբոլոնիոս Պերգացին (200 Ն. Ք.) եւ մի իմաստուն, որի անձնաւորութիւնը յայտնի է դարձել Աբոլոնիոս Կապադովկիացու (Ա. դար Ն. Ք.) մասին գոյութիւն ունեցող յունական աւանդութեան շնորհիւ։ Արաբ մատենագիրները այս աւանդական անձնաւորու-

---

7) Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Էջմիածին – Տփղիս, 1913, Գիրք Ա., գլուխ Լ. (ԼԱ.)։

8) Խորենացի, Գիրք Բ., գլուխ ԿԱ.։

9) M. Plessner, Balinus, Encyclopédie de l'Islam, t. I, Leyde - Paris, 1960, p. 1024.

Թիւններին կոչում են իմաստուն (հաքիմ) եւ թալիսմանների տէր։ Ըստ նաղուտի այս Բլինիասը Պարսից Կաւատ արքայի հրամանով կախարդել էր նաեւ Վանայ լիճը, այնպէս որ մինչեւ այսօր տարայ մէջ տասը ամիս այնտեղ ձուկ չի լինում (10)։

Մասիսը կամ Արարատը հին աշխարհում ծանօթ լեռ էր եւ մանաւանդ Աստուածաշնչում, ուր յիշւում է, որ Աւորեստանի Սենեքերիմ թագաւորի որդիները՝ Ադրամելէք եւ Սարասար «զնացին փախստական ի Հայս յերկիրն Արարատայ» (11)։

Հայաստանում Մասիսը յայտնի էր որպէս վեհանիստ եւ ահաղդու լեռ։ Վաղարշապատում եկեղեցիների հինարարութեան ժամանակ իր «խոզացեալ» վիճակից Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով նոր բուժուած Տրդատ արքան անձամբ հսկայական քարեր բերեց Մասիս լերան վրայից։ «Եկաւ թագաւորը հրաժեշտ խնդրեց Սուրբ Գրիգորից հօթնօրեայ ճանապարհ գնալու բարձր լեռ Մասիսն ի վեր։ Այնտեղ լերան գլխից առնելով կարծր, անառաշ, անկոփ, խոշոր, ծանր, երկայն, հաստ եւ մեծամեծ քարեր, որոնցից մէկը ոչ ոք չէր կարող շարժել, թէկուզ եւ մարդկանց բազմութեան հետ։ Արդ, հսկայազօր թագաւորը հայկաբար վերցնելով ութ քար, դրեց իր թիկունքի վրայ եւ բերեց տաճարների վկայարանները։» (Եւ եկն թագաւորն խնդրեաց հրաժեշտ ի Սրբոյն Գրիգորէ հօթնօրեայ ճանապարհ կալեալ ի վեր ի բարձր լեառն ի Մասիս։ Եւ անտի ի գլխոյ լեռնէն առեալ վէմս արաստոյս, անառաշս, անկոփս, յաղթս, ծանուննս, երկայնս, ստուարս եւ մեծամեծս, որ զմի մի ոչ ումեք լինէր հնար, թէ եւ դիպելոյ բազմութեան ի մարդկանէ՝ զայն շարժել, արդ՝ առեալ սակայազօրն հայկաբար զութ արձանն՝ ի վերայ իւրոյ թիկանցն զայն դնէր եւ ըստանձնեալ բերէր ի վկայարանս տաճարացն) (12)։

Մասիս լերան մասին հայկական ղրոյցը անցնելով արաբական միջավայրը, լրացուել է նոր նիւթերով։ Ելնելով Արաքսի արաբական الرس ալ-Ռաս (արտասանւում է առաս) ձեւից, արաբները այն կապել են Ղուրանի որոշ նիւթերի հետ, որտեղ նոյն անունն է յիշւում։ Խօսելով Ալլահի ուղարկած մարգարէներին ամբարիշտ մարդկանց կողմից չընդունուելու մասին, Ղուրանում ասւում է.

---

10) Jacut, I, 513.

11) Նս. Լէ, 38։

12) Ագաթանգեղոյ Պատմութիւն Հայոց, Էջմիածին–Ցփղիս, 1909, պարբերութիւն 767։

«Նոյի ժողովուրդը, ալ-Ռասի մարդիկ (اصحاب الرس) Սամուդը (ثمود) Ադը (عاد) փարաւոնը եւ Ղովմի եղբայրները, բոլորը սուտ հանեցին մարգարէներին» (13):

Ապա ասւում է նաեւ. «Իսկ Նոյի մարդկանց, երբ առաքեալներին սուտ հանեցին, խեղդեցինք եւ այս բանը օրինակ դարձրինք մարդկանց համար եւ մեծ ապնջանք տուեցինք անիրաւներին. Ադն ու Սամուդը եւ ալ-Ռասի մարդիկ, բազում սերունդներ կան նրանց եւ մեր միջեւ, բոլորին օրինակներ տուեցինք եւ բոլորին կործանման ենթարկեցինք» (14):

Ադը եւ Սամուդը (ինչպէս նաեւ ալ-Ռասի մարդիկ) Արաբական թերակղզու հնագոյն ցեղերից են (15), որոնցից Սամուդը յայտնի էր ոչ միայն հին յոյներին, այլեւ ասորեստանեան արձանագրութիւններում է յիշւում: Ըստ մահմետական աւանդութեան Ալլահը ժամանակին առաքեալներ է ուղարկել այս ցեղերին (16), սակայն նրանք չեն հաւատացել նրանց եւ թշնամացել են եւ Ալլահը զայրացած ոչնչացրել է նրանց: Իսկ Ղովմը Ղուրանում մեծարւած առաքեալ է եւ Մուհամմէտ մարգարէն նրա ու Սողոմի ժողովրդի միջեւ եղած հակասութեան մէջ տեսնում էր իր եւ Մեքքայի հակառակորդների միջեւ եղած թշնամութեան զուգահեռը: Նոյը նոյնպէս Ղուրանում համարւած է մեծ առաքեալ, որի սիրոյն Ալլահը թերահաւատներին մեծ պատիժ էր հասցրել:

Ղուրանի յիշած այս ամբարիշտ ցեղերի կրած պատիժը, ի հարկէ, որպէս զուգահեռ, յիշեցնում է Մասիս լերան պատժիչ հանգամանքը (ամբարիշտ Արտաւազդին պատժեցին Մասիսի քաջքերը), սակայն արաբները, ելնելով Արաքսի արաբական ալ-Ռաս ձեւի եւ Ղուրանում յիշուած նոյնանուն ցեղի ձեւական նմանութիւնից, եզրակացնում են, որ Ղուրանի խօսքերը հենց Արաքսի մասին են, իսկ այնտեղ յիշուած ցեղը Հայաստանում է ապրել Արաքսի ափին եւ իր պատիժը կրել է Մասիս լերան միջոցով:

Այստեղ պէտք է աւելացնել, որ պատժիչ տարերային ուժ էր համարւում ոչ միայն Մասիսը իր երկրաշարժերով ու հրաբուխներով, այլեւ հենց ինքը յորդառատ Արաքսը իր ողողումներով եւ հունի յաճախակի փոփոխմամբ: Բիշենք այդ մասին հռոմէացի մեծ

---

13) Ղուրան, 50, 12:

14) Նոյնը, 25, 40:

15) Shorter Encyclopaedia of Islam, Leiden, 1953, p. 23.

16) Ph. Hitti, History of the Arabs, London, 1958, p. 30.

բանաստեղծ Վիրգիլիոսի նշանաւոր խօսքերը Արաքսի մասին, որպէս կամուրջ չհանդուրժող գետ (17)։

«Եւ Երասխայն ի կամրջաց ըմբոստ հունք» (18)։

Եաղուտի այն տեղեկութիւնը, թէ Մասիս լերան կատարին Հայոց Թագաւորների գերեզմանները կային իրենց զանձերով, ըստ երեւոյթին, իւրատեսակ ակնարկ է Նոյեան տապանի մասին, թէեւ Մասիսի տապանակիր լինելու հանգամանքը Բագրատունեաց ժամանակաշրջանից առաջ հայ պատմիչները չեն յիշում, իսկ Փաւստոս Բիւզանդի մօտ յիշուած Սարարատը (Արարատը) (19) *Հարաւային Հայաստանի կորդուք գաւառի լեռներից է, որն արաբների մօտ Ջուտի է կոչւում։*

Ուշ շրջանում Մասիս լերան հետ է կապւում նաեւ Մծբնայ Ս. Յակոբի պատմութիւնը, ըստ որի, նա բարձրանում էր լեռն ի վեր տապանը տեսնելու, բայց յոգնելով քնում է եւ հրեշտակը երազում նրան յայտնում է, որ տապանից մի կտոր արդէն նրա մօտ է։ Ս. Յակոբ Մծբնացին վերցնում է այդ կտորը եւ իջնում ժողովրդի մօտ։ Ահա այս ղրոյցի արձագանգը երկար դարեր յետոյ պատմուելով հասել է մինչեւ մեր օրերը։ Մեր դարի սկզբին Հ. Աճառեանը Մասիս լերան վրայ քրդերից լսել է մի աւանդութիւն հետեւեալ բովանդակութեամբ. Շատ տարիներ առաջ Մասիսի այս կողմերը, ուր Ս. Յակոբի վանքն է եղել, կոչուել է Լութ, իսկ դիւղը՝ Ախուրի։ Այստեղ ապրելիս են եղել չար եւ ամբարիշտ մարդիկ, որոնցից փախչելով Յաղուբ մարգաբէն բարձրացել է Մասիսն ի վեր տապանը գտնելու։ Տեսնելով վերելքի ժամանակ նրա կրած չարչարանքները, հրեշտակը մի կտոր բերեց տուեց նրան։ Այդ ժամանակ Աստուած բարկանալով Լութի բնակիչների վրայ, հրաբուխի միջոցով Ախուրին մոխրի վերածեց (20)։

Ի հարկէ այստեղ ակնյայտ է 1840 թուականի երկրաշարժի ու հրաբխի ժամանակ Ակոռի դիւղի կործանման արձագանգը։ Այսուհանդերձ, հնից եկող խաւը պարզ կերպով երեւում է յիշեալ

---

17) Հ. Ս. Էփրիկեան, Բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1907, էջ 659։

18) Պ. Վիրգիլեայ Մ. Եղեկեան, թարգմ. Հ. Ե. Վ. Հիւրմիւզեան, Վենետիկ, 1845, Գիրք Ը., 1090։

19) Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1933, դպր. Գ., գլուխ ժ.։

20) Հ. Աճառեան, Մծբնայ Ս. Յակոբը Մասիսի բդեղի մէջ, Բանասէր, փարիզ, 1903, էջ 61–62։

զրոյցի մէջ։ Ցաղուբ (Ցակոբ) մարգարէն հալածում է եւ Մասիս լերան միջոցով վրէժ է լուծում Լութի (Ղովտի) ժողովրդից, այսինքն Սոդոմ-Գոմորից։

Ինչպէս տեսանք, այս զրոյցի մէջ պարզ կերպով երկու խաւ է երեւում՝ հայկական եւ արաբական։ Արաբը փոխ առնելով հայկական զրոյցը (հաւանաբար բանաւոր ճանապարհով), նրա վրայ աւելացնում է նոր նիւթեր եւ այսպիսով ստացւում է մի հայ-արաբական խառն զրոյց, որի հիմքը հայկական է, բայց ժամանակի ընթացքում արաբական գունաւորում է ստացել։

Արաբ մատենագրութեան էջերում մենք գտնում ենք նման զրոյցների մի ամբողջ շարք (Հայերի ծագման (21), Արայի եւ Շամիրամի (22), Կարնոյ քաղաքի (23) եւ Սասնայ ծռերի մասին), որոնց մէջ նոյն ձեւով հայկական նիւթի վրայ աւելացել է արաբականը, տալով նոր՝ հայ-արաբական խառն զրոյցներ։ Այս բոլոր զրոյցները հայ-արաբական մատենագրական հարուստ առնչութիւնների շատ հետաքրքրական նմոյշներից են։

THE ARAB FOLKTALE ON MOUNT MASSIS

A. DER-GHEVONTIAN

Mount Massis of the Armenian plateau for centuries has been subject of many folktales. The author of this study represents one of these, mentioned by Arab authors, which has been derived from the incorporation of Armenian and Arab folktales, and which has been related with the folktale of river Araxes. The folktale of Massis — in Arabic Al-Hariss — is found in the geographical and historiographical works of Istakhri (10th c.), Ibn-Hauqal (10th c.), Muqqadassi (10th c.), and Jaqut (13th c.).

---

21) Ա. Տէր Ղեւոնդեան, Հայերի ծագման զրոյցի արաբական տարբերակը, Բանբեր Երեւանի Համալսարանի, 1971, թիւ 1։

22) Նոյնի, Արա եւ Շամիրամ առասպելի արձագանգը արաբ պատմիչ Մասուդու մօտ, Պատմա-բանասիրական Հանդէս, 1965, թիւ 4։

23) Ա. Տէր Ղեւոնդեան, Կարին-Թէոդուպոլիսը աւանդութեան եւ պատմութեան մէջ, Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների, 1971, թիւ 3։

Արեւմտահայ բռնագրաւուած հողերու հարցը

1921 - 1971 Թ. Թ.

ԶԱՒԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

ՄՈՒՏՔ

Բագրատունեաց հայկական թագաւորութեան ու իր մայրաքաղաք՝ Անիի անկումով, 1045 թուին, հայ ժողովուրդը կը կորսընդհէր իր պետականութիւնը, մանաւանդ Մեծ Հայքի հրջանին մէջ, եւ կացութիւնը այդպէս կը մնար՝ քանի մը կիսանկախ կամ ինքնավար իշխանապետութիւններու պարբերական դոյութեամբ, մինչեւ Սարդարապատի հերոսամարտի յաղթորոշ օրերուն։

Բիւզանդական տիրապետութեան կարճատեւ շրջանէ մը ետք կը սկսէին սելճուք թուրքերու արշաւանքները ու հայկական հողամասերու բռնագրաւումը, ջարդերը ու ապահովութեան ի խնդիր հայոց վանդուածային գաղթերը կամ տեղափոխութիւնները փոքր Ասիոյ տարածքին եւ այլուր։ Թուրք պատմագիրներու իսկ խոստովանութեամբ 1048–1085 թթ. հայկական քաղաքներու եւ գիւղերու պրաւումը, թալանն ու «մաքրադործումը» տեղի կ'ունենար (1)։

1071 թ.ին, Մանազկերտի մէջ Բիւզանդիոնի կրած ծանր պարտութիւնը Սելճուքեան տիրապետութեան կ'ենթարկէր Հայաստանը, որուն արեւելեան մասին մէջ հաստատուած Զաքարեան իշխանապետութիւնը 1236 թ.ին մոնկոլ հորդաներու կողմէ կը

---

1. Yinanc, Mukrimin Halil, **Turkiye Tarih Selcuklular Devri,** Anadolunun Fethi, Istanbul Universitesi Yayinlari, No. 240, Istanbul, 1944, pp. 188-191.

ընդունէր։ Թէեւ Կիլիկիոյ մէջ հայկական պետութիւն մը կը կազմակերպուէր ու հայ պետականութիւնը հոն կը տեւէր մինչեւ 1375 թ., եւ 1425 թ.-ին վերջնականապէս կը չիջէր։ Պատմական Հայաստանի հողամասը այս անգամ Թուրք, Թաթար, ու մոնկոլ այլազան ցեղախումբերու արշաւանքներուն ու տիրապետութեանց կ'ենթարկուէր։ Օսմանեան Սուլթան Սելիմ Ա.-ի (1512–20) օրով էր որ (1514 թ.) Հայաստան՝ Մալաթիայէն մինչեւ Ուրմիոյ լիճի հասնող չրջանը կ'ենթարկուէր Թուրքիոյ։ 1555 թ.-ին Սուլթան Սուլէյմանի եւ Պարսից Շահ Թահմազի միջեւ կնքուած Ամասիոյ դաշնագրով Հայաստանի մեծ մասը կը մնար Օսմանեան տիրապետութեան։ Նորանոր դաշինքներ՝ Տիարպեքիրի (1639 թ.), Թուրք–պարսկական (1746 թ.) նոր նուաճումներ կը նշանակէին Օսմանեան կայսրութեան համար ու հայապատկան հողեր տէր կը փոխէին։

Օսմանեան կայսրութիւնը չէր դոհանար միայն հայապատկան հողերու վրայ իր տիրապետութեամբ այլ կը ջանար ցրուել հայ ազգաբնակչութիւնը այն վայրերէն, ուր ան հոծ թիւերով կ'ապրէր դարերէ ի վեր ու այս՝ ծրագրուած կերպով։ Այսպէս՝ Սելիմ Ա. Սուլթանը, Իտրիս պատմաբան կոչեցեալ քիւրտը առաջին կառավարիչ կը նշանակէր հայաբնակ արեւելեան նահանգներուն, որուն գլխաւոր ջանքերէն մէկը կ'ըլլար իր ազգութեան պատկանող մեծ թիւով ժողովուրդ հաբաւէն տեղափոխել դէպի հայկական վայրերը (2)։ Թուրք–պարսկական, Թուրք–ռուսական պատերազմներ, պարբերական ջարդեր, տնտեսական ճնշումներ եւ անապահովութիւն պատճառ կ'ըլլան որ արեւելեան նահանգներու հայ ազգաբնակչութեան մէկ մասը դաղթելով Փոքր Ասիոյ կեդրոնական եւ Արեւմտեան կողմը հաստատուի, իսկ աւելի փոքր համեմատութեամբ դաղթ կատարուի՝ մանաւանդ Ծ.Ը. դարէն ետք, դէպի Անդրկովկասի հայերով բնակուած հողամասերը։ Մինչ կարգ մը խիտ հայաբնակ նահանգներու մէջ հայերը, Ծ.Ը. դարուն, ազգաբնակչութեան 98 տոկոսը կը կազմէին (3), 1912 թ.-ին՝ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութեան տուեալներուն համաձայն Արեւելեան հայկական վեց վիլայէթներու մէջ ազգաբնակչութեան 38·9 տոկոսն էին, մինչ Թուրքերը՝ 25·4 տոկոսը (4)։ Կարգ մը չրջաններու մէջ ինչ-

---

2. Adeney Walter F., **The Greek and Eastern Churches**, New York, 1908, p. 548.

3· Ռ. Գ. Սահակեան, *Թուրք–Ֆրանսիական ճարաբերութիւնները եւ Կիլիկիան 1919–1921 թթ.*, Երեւան 1970, էջ 49։

4. Marcel Leart, **La Question Arménienne à la lumière des documents**, Paris, 1913, p. 60.

պէս Վանի գաւառին մէջ, հայերը բնակչութեան 80 տոկոսը կը կազմէին։

Օսմանեան կայսրութեան անդամահատումով եւ մանաւանդ Սան Սթեֆանոյի դաշնագրի 16–րդ եւ ապա՝ զայն փոխարինող Պերլինի դաշնագրի 61–րդ յօդուածներէն ետք՝ Օսմանեան Պետութիւնը սկսաւ հայաջինջ քաղաքականութեան մը, ինչ որ Առաջին Համաշխարհային պատերազմին հայոց հանդէպ կիրարկուած ցեղասպանութեան յանգեցաւ, Մեծ Տէրութիւններու ճնշումով հայկական վեց նահանգներու վրայ հայոց ունեցած իրաւունքներուն Թրքական պետութեան պաշտօնական ճանաչումէն (1914 Յունուարի 26–ի բանակցութիւններու համաձայնագիրը) հազիւ տարի մը ետք։

Պերլինի դաշնագրով՝ 1878 թ.–ին, Կարսն ու Արտահանը Ռուսիոյ տրուած էր։ Իսկ բարենորոգումներու 1914 թ.–ի համաձայնագիրը կը նշէր այն վայրերը, ուր օտար ընդհանուր քննիչներ պիտի դային։ Ա. մարզին մէջ կը մտնէին Էրզրումի, Տրապիզոնի եւ Սվազի վիլայէթները եւ Բ. մարզին մէջ Վանի, Պիթլիսի, Խարբերդի եւ Տիարպեքիրի վիլայէթները։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆԸ

1915–1916 թթ.–ուն, հայոց հանդէպ Թուրքերու կիրարկած ցեղասպանութեան իբր հետեւանք, դատարկուեցաւ Արեւմտեան Հայաստանը իր բնիկ տարրէն, ապա՝ Ցարական Ռուսիոյ զօրքերը, որոնք հայերէ դրեթէ դատարկուած Արեւմտեան Հայաստանը գրաւած էին, հեռացան՝ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութենէն ետք։ Կացութիւնը փրկելու հայկական կարգ մը փորձեր (Զօր. Անդրանիկի, Զօր. Թորգոմի եւ այլոց կողմէ) մնացին ապարդիւն։ Արիւնաքամ, դարերէ ի վեր պետականութենէ ու կանոնաւոր զօրքէ զուրկ հայ ժողովուրդը՝ մանաւանդ շրջանի հայութիւնը հարուածող Մեծ եղեռնէն ետք, չէր կրնար 1918 թ.–ի սկիզբը Սեւ ծովէն սկսեալ եւ երզնկայի մօտերէն մինչեւ Մուշի մօտերը եւ Վանայ լիճին հարաւը մօտ 200 մղոն երկարութեամբ ռազմաճակատ մը պահել եւ լեցընել ռուս զինուորներու թողուցած պարապը։ 1918 թ.–ի Յունուարի կէսերուն Թուրքեր խուժեցին Արեւելք եւ Ապրիլին արդէն Պաթում էին, ճամբու ընթացքին գրաւած ըլլալով բոլոր հայկական հողերը։

Հակառակ անոր որ Լենին 1917 թ.–ի Դեկտեմբերի 29–ին յայտարարած էր թէ «ժողովրդական գործավարներու խորհուրդը կը յայտարարէ հայ ժողովուրդին, թէ Ռուսիոյ դիւղացիական ու բանուորական կառավարութիւնը պիտի պաշտպանէ հայութեան իրաւունք–

ները Ռուսիոյ կողմէ բռնագրաւուած Թրքապատկան Հայաստանի վրայ, ազատ ինքնորոշման իրաւունքով, մինչեւ վերջնական անկախութիւն», զինուորական իրականութեան պարտադրանքով Գերմանն ճնշումներու տակ կը ստիպուէր ստորագրել Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնագիրը 1918 Մարտի 3–ին, որուն չորրորդ յօդուածը կ'ըսէր. «... Ռուսաստանը պիտի անէ իր կարելին, ապահովելու համար չուտափոյթ պարպումը արեւելեան Անատոլիայի նահանգներուն եւ սրանց կանոնաւորեալ վերստին յանձնումը Տաճկաստանին։ Արտահանի, Կարսի եւ Պաթումի շրջանները նմանապէս անյապաղ պարպուելու են ռուս զօրքերի կողմից...»։

Սոյն դաշնագիրը Կարսէն, Արտահանէն եւ Պաթումէն Ռուսերու մեկնումէն ետք Թուրքերու կողմէ անվերապահօրէն դրաւումը չէր նախատեսեր, այլ կ'որոշէր հանրաքուէ կատարել այդ շրջաններու ինքնորոշման համար։

Նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետութիւնը, Պաթումի մէջ, 4 Յունիսի 1918–ին ստորագրեց դաշնագիր մը, հակառակ Սարդարապատի յաղթանակին, որով Հայաստանի հողամասը միայն 9,000 քառ. քլմ. տարածութիւն մը կ'ունենար։ Մուդրոսի մէջ կնքուած զինադադարէն ետք, 1918 Թ.ի աշնան կացութիւնը յեղաշրջուելով հայկական պետութեան հողամասին ընդարձակման ճեռնարկուեցաւ, օգտուելով Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնագրի ջնջումէն։ Ղարաքիլիսէն, Ալեքսանդրապոլը, Կարսի եւ Սուրմալուի գաւառները Հայկական պետութեան սահմաններուն մէջ անցան։

Թրքական Միլլի չարժումի օրերուն, երբ դաշնակիցները պարտուած Թուրքիան զինաթափ ըրած չէին եւ Թուրքեր իրենց ուժերը համախմբելով կը վերակազմակերպուէին եւ ազգային համադումարներ կը կայացնէին, անդին՝ «Ծովէ–Ծով Հայաստան» ստեղծելու անիրապաշտ քաղաքականութիւն կը հետապնդուէր։ Այդ շրջանին նոյնիսկ Թուղթի վրայ Սեւրի դաշնագրով (10 Օգոստոս 1920) Հայոց տրուած 68,500 քառ. քլմ. հողամասի եւ սկզբունքով հայոց պատկանող արեւելեան Հայաստանի ինչպէս նաեւ Կարսի ու Արտահանի մարզերով երբ Հայաստան անուանապէս կ'ունենար չուրջ 130,000 քառ. քլմ. տարածութիւն, ոչ միայն հայկական պետութեան դոյութիւնը խնդրոյ առարկայ կ'ըլլար, այլ մանաւանդ հայ ժողովուրդի ֆիզիքական դոյութիւնը կը վտանգուէր մեծ սպառնալիքով մը՝ Թրքական արշաւանքով Հայաստանի վրայ։ Հայկական հողամաս նկատուող Օլթիի (5) Հայոց կողմէ անժա-

---

5· Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին վարչապետ՝ Ալ· Խատիսեան իր Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը գրքին մէջ (Պէյ–

մանակ գրաւումը անհրաժեշտ պատրուակը հայթայթելով, Քեմալական Թուրքիան պատերազմական գործողութիւններու ձեռնարկեց Հայաստանի դէմ 23 Սեպտեմբերի 1920-ին: Քեազըմ Քարապէքիրի գլխաւորած թրքական ուժերը Օլթիի, Սարըղամիշի, Կաղզուանի, Սուրմալուի շրջաններու մէջ յարձակողականի անցան ու ոչ միայն Կարս բերդաքաղաքը անփառունակ կերպով ինկաւ, այլ՝ ըստ 6 Նոյեմբերի 1920-ի զինադուլի պայմաններուն, Թուրքեր Ալեքսանդրապոլ մտան: Ապա Ալեքսանդրապոլի (6) *2 Դեկտեմբերի 1920-ի Հայոց համար նուաստացուցիչ դաշնագրով Թուրքիա* տը փաքթօ *ստացաւ Կարսը, Սարըղամիշը, Օլթին, Արտահանը, Կաղզուանը, Ալեքսանդրապոլը եւ Սուրմալուի շրջանները: Կարսի նահանգը եւ Սուրմալուն կը համարուէին վիճելի՝ մինչեւ երեք տարի, երբ Հայոց կառավարութիւնը կարող էր յայտարարել հանրաքուէ, շրջանի վերջնական օրինավիճակը ճշդելու համար, հայ-թրքական խառն ժանտարմըրիի ներկայութեամբ: Անշուշտ հանրաքուէն խաբուսիկ էր, քանի՝ ջարդով, տեղահանութեամբ եւ վախի ու ճնշումի տակ հեռացումով, հողամասերը հայերէ դատարկուած էին ու նոյնիսկ եթէ հայեր վերադառնային, նախկին թիւը կարելի պիտի չըլլար ունենալ:*

Նորակազմ Հայկ. Ս. Ս. Հ. կառավարութիւնը 10 Դեկտ.ի 1920ին, չեղեալ համարեց վերոյիշեալ դաշնագիրը: Հակառակ այս

բուր, 1968, էջ 301) կը յայտնէ թէ Ալեքսանդրապոլի հայ-թրքական բանակցութեան շրջանին Քազըմ Քարապեքիր իրեն ըսած է թէ «զինուորական գործողութիւններու սկիզբը ան չէր մտածեր գրաւել Կարսը, այլ, նպատակ ունէր առնել Օլթիի շրջանը: Բայց տեսնելով, թէ ինչ դիւրութեամբ հայերը կը զիջէին հողերը իր ճնշման տակ ան աւելի եւ աւելի առաջացաւ»: Այսուհանդերձ քեմալականները որոշ ծրագիրներ ունէին ամբողջ Արեւելեան Հայաստանը նուաճելու եւ յարմար առիթի կը սպասէին (տես Ե. Ղ. Սարգսեան, Ռ. Գ. Սահակեան, *Հայ ժողովուրդի նոր շրջանի պատմութեան նենգափոխումը Թուրք պատմագրութեան մէջ*, Երեւան 1963, էջ 41-55):

6. Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի բանակցութիւններուն՝ ըստ Ալ. Խատիսեանի (նոյն, էջ 311), Անիի, Նախիջեւանի, Սուրմալուի մասին երկար վիճաբանութիւններ կ'ըլլան. սակայն թուրքեր անզիջող կը մնան, բացի Կարսի նահանգէն Աղբաբայի մէկ մասը Հայաստանի սահմաններուն մէջ մտնելը ընդունելէն եւ այլ մանր ու մասնակի փոփոխութիւններէ:

23 Փետրուարի 1921-ին Թուրքիոյ տուած վերջնագրին հիմամբ է որ Վրաստան յօժարեցաւ որ թուրքերը գրաւեն Արտահանը, Արդուինը, եւ Պաթումը: Սակայն Մոսկուայի պայմանագրով Պաթում Վրաստանի մնաց:

իրողութեան 16 *Մարտի* 1921*ի Մոսկուայի* (*Փետրուարեան դէպքերու պատճառով իշխանութեան փոփոխութեան շրջան՝* 18 *Փետր.* – 2 *Ապրիլի* 1921) *եւ* 13 *Հոկտ.ի* 1921 *Կարսի դաշնագիրով Հայկական նորոգ բռնագրաւեալ հողերը մնացին Թուրքիոյ, բացի Ալեքսանդրապոլէն, զոր Թուրքիա պարտադրուեցաւ յանձնել Հայկական Ս. Ս. Հ. իշխանութեան։ Պատմութեան մէջ առաջին անգամ ըլլալով Հայկական Սուրմալուի շրջանը Թուրքիոյ հողամասին մաս կը կազմէր՝* 1920 *թ.էն սկսեալ։ Թուրք միլլի համաժողովները՝* 1919 *թ. Յուլիսէն Սեպտեմբեր Էրզրումի եւ Սվազի մէջ գումարուած, նշած էին այն հողամասերը զորս թրքական կը նկատէին՝ Տրապիզոնի, Էրզրումի, Սվազի, Տիարպեքիրի, Մամուրէթ էլ Ազիզի, Վանի եւ Պիթլիսի վիլայէթները* (7)։ *Իսկ* 1920 *Յունուարի* 28–*ին՝ Թուրքերը, Քեմալականներու «Ազգային Ուխտին» մէջ ոչ միայն կրկին շեշտած էին արեւելեան վիլայէթներու թրքական ըլլալու իրենց տեսակէտը, այլ՝ Պաթումի, Կարսի եւ Արտահանի նահանգները կը համարէին Թուրքիոյ վերամիացած (ուր այդ շրջաններու առաջին գրաւումէն ետք արդէն իրենց ի նպաստ հանրաքուէ կատարուած էր) եւ կը յայտնէին թէ անհրաժեշտութեան պարագային նոր ազատ հանրաքուէ կը կատարեն* (8)։

1918 *թ.ին վերոյիշեալ երեք նահանգներու մէջ Էնվեր Փաշայի կատարած «հանրաքուէն» խարդախութեամբ ու բռնութեամբ կատարուած էր, ինչ որ Սովետական Ռուսիոյ կառավարութեան* 20 *Սեպտեմբերի* 1918 *թուակիր պաշտօնագրին մէջ պարզուած է։ Հիմնական կէտը այն էր թէ հակառակ Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնագրին, հանրաքուէն թուրք վերահսկողութեան տակ եղած էր, փոխանակ ձգելու որ «մարդերու բնակչութիւնը ինքը տնօրինէր այդ՝ հարեւան պետութիւններու եւ Թուրքիոյ համաձայնութեամբ»* (9)։

Մինչեւ 1914 *թ., երբ Կարսի նահանգը մաս կը կազմէր Ցարական Ռուսիոյ, տեղւոյն բնակչութիւնը կը հաշուէր* 404,000 *շունչ, որուն* 123,170–*ը հայեր էին,* 102,860–*ը՝ թուրք եւ թաթարներ,* 54,931–*ը՝ քիւրտեր,* 4,226–*ը՝ վրացիներ, մնացեալը այլ տարրեր՝ ռուս, յոյն, եւայլն* (10)։ *Հայերը համեմատական մեծամասնութիւն ունէին իւրաքանչիւր տարրի նկատմամբ առանձին–առանձին նկատի առնուած։*

---

7. Ռ. Գ. Սահակեան, *Թուրք–ֆրանսիական յարաբերութիւնները եւ Կիլիկիան* 1919–1921 *թթ.*, Երևան 1970, էջ 43։

8. Նույն, էջ 53–54։

9. Նույն, էջ 56։

10. Ալ. Խատիսյան, նույն, էջ 155։

Համաձայն 1917 թ. Կովկասի պաշտօնական տարեգրքին, Կարսի նահանգը՝ ըստ իր ստորաբաժանումներուն, ազգաբնակչութեան հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէր (11)։

Կարսի շրջան	
Հայեր	80,752
Թուրք-Թաթարներ	51,659
Ճիկան (դնչու)	23,504
Քիւրտեր	10,911
Եզիտիներ	5,123
Ռուսեր	1,598
Յոյն եւ այլք	4,041

Արտահանի շրջան	
Հայեր	470
Թուրք-Թաթարներ	15,550
Քիւրտեր	8,100
Եզիտիներ	4,000
Յոյներ	7,850
Ռուսեր	1,070
Այլք	700

Օլթիի շրջան	
Հայեր	4,953
Թուրքեր	330
Քիւրտեր	5,179
Վրացիներ	4,095
Եզիտիներ	21,779
Յոյներ	3,655
Այլք	206

Կաղզուան	
Հայեր	34,721
Թուրք-Թաթարներ	5,782
Քիւրտեր	20,677
Եզիտիներ	6,032
Ռուսեր, Յոյներ եւ Այլք	15,596

1920 Նոյեմբերի 27-ին՝ Լենինի գլխաւորութեամբ կայացած Ռ.Կ(բ)Պ Կենտկոմի քաղբիւրոյի նիստին որոշուած էր Անդրկովկասի մէջ գանյապաղ խաղաղութիւն ապահովելու անհրաժեշտութեան մասին»։ Դեկտ.ի 1ին, սովետ արտաքին գործավար Ճիչէրինը հեռագրով կը հարցնէր Երեւանի Ռ.Ս.Ֆ.Ս.Հ. ներկայացուցիչ Լեգրանին թէ արդեօ՞ք Թրքական կառավարութիւնը ստացած է պայմանադրի այն նախագիծը, որ մշակուած էր իր եւ Պեքիր Սամի պէյին կողմէ (կ՝ակնարկէր 24 Օգոստ.ի 1920 թ.ի սովետ-Թրքական նախնական պայմանադրին) եւ ղրկուած Անքարա՝ Եուսուֆ Քեմալի միջոցով։ Եւ թէ արդեօ՞ք Անքարան ընդունելի կը համարէ զայն (12)։

---

11. Kévork K. Baghdjian, Le Problème Arménien, Université de Montpellier, Faculté de droit et des sciences économiques, thèse, Montpellier, 1969, p. 217.

12. Ռ. Գ. Սահակեան, Սովետա-Թուրքական յարաբերութիւնների պատմութեան հակադիտական լուսաբանումը ժամանակակից Թուրք պատմագրութեան մէջ, Երեւան 1964, էջ 26։

Սովետ արտաքին գործակալ Չիչերին, իր 9 Դեկտեմբերի 1920 թ.ի պաշտօնագրով կ'ողջունէր մօտալուտ սովետա–Թրքական համաժողովը եւ անհրաժեշտ կը դտնէր Ազրպէյճանի եւ Հայաստանի սովետական կառավարութեանց ներկայացուցիչներու մասնակցութիւնը այդ համաժողովին՝ քանի որ այնտեղ «վճռուելու են տեղիտորեակ եւ ուրիշ հարցեր՝ այդ պետութիւնների եւ Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջեւ» (13): Սակայն Թրքական կառավարութիւնը դէմ էր հայկական պատուիրակութեան մասնակցութեան, եւ փաստօրէն չէր ճանչնար սովետական իշխանութեան գոյութիւնը Հայաստանի մէջ: 18 Փետրուարի 1921–ին, Երեւանի մէջ Սիմոն Վրացեան իշխանութեան վերատիրանալով Մոսկուա կը հեռագրէր թէ Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործակալը՝ Ա. Բեզպատեան, Հայաստանի անունով չէր կրնար խօսիլ, որովհետեւ ան Երեւանի նոր իշխանութիւնը չէր ներկայացներ:

Այսպէս՝ առանց հայկական մասնակցութեան, Մոսկուայի մէջ 16 Մարտին կը կնքուէր սովետ եւ Թուրք պայմանագիրը, ուր Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը չեղեալ համարուելով հանդերձ, կարսի նահանգի եւ Սուրմալուի՝ մինչեւ երեք տարի ետք կայանալիք հանրաքուէն, վիճելի հողամասերը ու Արտահանը տը ժիւրէ կ'ըլլային Թուրքիոյ, Նախիջեւանը Ազրպէյճանի հովանաւորութեան տակ ինքնավար հողամաս կը յայտարարուէր եւ ժե. յօդուածով՝ Սովետական Ռուսաստանի կառավարութիւնը կը պարտաւորուէր անհրաժեշտ քայլերու ձեռնարկել՝ անդր–կովկասեան հանրապետութիւններուն վերաբերեալ պայմանագրի յօդուածները վերջիններուն կողմէ ճանչցնելու համար: Սովետական Միութիւնը, որ իրեն համար աննպաստ պայմաններու մէջ էր՝ մէկ կողմէն հակա–սովետական խռովութիւնները (ինչպէս Կրոնշտադի մէջ) միւս կողմէ՝ պատերազմային եւ քարիւղային տագնապները, կ'ուզէր հողային հարցով Թուրքիոյ հետ բախում չունենալ, քանի կը մտածէր թէ այդ միայն անգլեֆրանսական պետութեանց ձեռնտու կ'ըլլար (որոնք այդ օրերուն Լոնտոնի մէջ Թուրքերուն հետ ժողովի նստած էին): Ուստի կը ջանար սահմանափակել Թուրքերու հողային նուաճողական ձգտումները (օրինակ՝ Ալեքսանդրապոլի գաւառի ազատագրումով), առանց ստիպելու Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով Թուրքիոյ անցած մարզերու վերադարձուիլը:

Թուրքիան պահանջեց որ անդրկովկասեան հանրապետութեանց հետ հաշտութեան ժողովը դումարուի Անգարայի մէջ սա-

---

13. Նոյն, էջ 27:

կան յետոյ համաձայնեցաւ որ Կարսի մէջ դումարուի։ Կարսի համաժողովին՝ Հոկտ. 1921, սովետա–Թրքական սահմանի վերջնական ճշդրտման հարցին Թուրքիա Թշնամական վերաբերում ցոյց տուաւ Հայկական ՍՍՀ–ին։ Ըստ սովետահայ պատմագիրներու «Կարսի կոնֆերանսում տեղի ստորեալ հարցերն ըստ էութեան չքննարկուեցին, քանի որ նրանք իրենց արտայայտութիւնն էին գտել Մոսկուայի պայմանագրում, որի համաձայն, ՌՍՖՍՌ կառավարութիւնը, ստեղծուած իրադարձութիւնից ելնելով, Կարսի մարզը, Արտահանը եւ Արդուինը զիջեց Թուրքիային։ Սակայն անդրկովկասեան պատուիրակութիւնը հանդէս եկաւ սովետա–Թրքական սահմանը մի փոքր չտկելու առաջարկով» (կ'առաջարկուէր Անի քաղաքը եւ աւերակները փոխանցել սովետներուն Զ. Մ.) սակայն «Թրքական պատուիրակութիւնը հրաժարուեց ընդառաջ գնալ այդ խնդրանքին, թէեւ մինչ այդ Անքարայի կառավարութիւնը տուել էր իր համաձայնութիւնը» (14)։

Սովետահայ պատմագիր Ռ. Գ. Սահակեանի համաձայն Քեմալական Թուրքիան ուղեց վերակենդանացնել Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը։ Այսպէս՝ 1921 Թ.ի Փետրուար–Մարտին, Լոնտոնի մէջ կայացած ժողովին, ուր պիտի վերաքննուէր Սեւրի պայմանագիրը, Թրքական պատուիրակութիւնը Փետրուարի 24–ին իր յուշագրով ի միջի այլոց կը յայտնէր թէ Հայաստանի հետ իր սահմանը ըլլայ ըստ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին, սակայն այդ չէր իրականացած։ Իսկ Մոսկուայի 1921 Մարտի 16–ի պայմանագրով՝ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը չեղեալ համարուելով հանդերձ՝ Թուրքիա կ'ուզէր այդ կիրարկել, ինչ որ Զիչերինի 8 Ապրիլի 1921 Թուակիր դիտողագրին տեղի տուաւ, որ «Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կիրառումը ցանկալը համաապարզօր է Մոսկուայի պայմանագրի վերացմանը»։ Մոսկուայի մէջ համաձայնուած էր որ Թրքական պատուիրակութիւնը իր երկիրը վերադառնալու ճամբուն կանգ առնէ Թիֆլիսի մէջ եւ անդրկովկասեան երեք հանրապետութիւններուն հետ պայմանագիր կնքէ, սակայն երբ Ապրիլի կէսերուն Թրքական պատուիրակութիւնը Թիֆլիս եկաւ, Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Եուսուֆ Քեմալը յայտնած էր թէ բացի Հայաստանէն միւս հանրապետութեանց հետ պայմանագիր կը կնքէ, այն թաքուն յոյսով որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը կարելի կ'ըլլայ կեանքի կոչել։ Ի վերջոյ Կարսի դաշնագրի նախօրեակին

---

14. Նոյն, էջ 37։

15. Նոյն, էջ 38։

Թուրքեր կ'ուզէին անջատ դաշնագրեր կնքել Անդրկովկասեան հանրապետութեանց հետ այն յոյսով որ կրնան Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը Ս. Հայաստանին պարտադրել: Բայց այդ չիրագործուեցաւ: Ռեմալական կառավարութիւնը կարսի պայմանագրի ստորագրուելէն ետք իսկ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը՝ Հայաստանի հետ կնքուած հաշտութեան պայմանագիր կը համարէր՝ այդ մասին որոշ յոյսեր սնուցանելով, ինչ որ կը փաստէ 1923 թ.ի Օգոստոսի 13–ին Թուրքիոյ Ազգային ժողովին մէջ Աթաթիւրքի արտասանած ճառը, ուր ան կ'ըսէ «Մենք ռուսաներուն հետ կնքեցինք բարեկամութեան պայմանագիրը, որն ուժի մէջ է ցայսօր: Այդ նոյն հիմունքներով պայմանագրեր կնքուեցին Ուկրանիայի, Վրաստանի, Ադրբեջանի ու Ազգանիստանի հետ: Արեւելեան ճակատում տարած յաղթանակից յետոյ մենք հաշտութիւն կնքեցինք հայերի հետ» (16):

Հակառակ անոր որ Սովետական Ռուսիոյ ազգային գործերու ժողովրդական կոմիսարիայի Մոսկուայի մէջ հրատարակուող օրկանը՝ «Ժիզն Նացիոնալիտէյ», Ա. Սկալկո–ի ստորագրութեամբ՝ 4 Մարտի 1921–ին կը գրէր· «յանուն Արեւելքի յեղափոխութեան ղարգացման» աշխատասէր Ռուսիան եւ Սովետական Հայաստանը «կարող են յայտնի զիջումներ անել Թուրքիային», այսուհանդերձ Թուրքիան պէտք է հայկական սովետական իշխանութեան եւ անոր նախորդող հայկական իշխանութեան մէջ տարբերութիւն մը դնէր եւ թէ «անմտութիւն էր Սովետական Հայաստանի նկատմամբ յուսյարերել թշնամական վերաբերմունք»: Թուրք ազգայնամոլները, որոնցմէ շատեր նախկին Իթթիհատականներ էին, ոչ միայն շարունակեցին իրենց թշնամական վերաբերմունքը, այլ եղան բացարձակապէս անզիջող, նոյնիսկ երբ Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Գանեցկիինը՝ կարսի դաշնագրին, յանուն Հայաստանի, Անիի աւերակները կամ Կողբի աղահանքը կը պահանջէր ձգել Ս. Հայաստանի: Մէկ կողմէ քաղաքական–զինուորական ծանր լրատրութիւնը եւ Մոսկուայի դաշնագրով ստեղծուած կացութիւնը, միւս կողմէ՝ Թուրքիոյ հետ վէճերու լուծումով «Արեւելքում յեղափոխութեան համար կը բացուի աշխարհը ճնշող իմպերիալիզմի դէմ անդադար յաղթանակների փայլուն դարաշրջան»՝ Սովետ Ռուսիոյ ղեկավարութեան թիւր կարծիքը, պատճառ եղան որ 1914 թ.ի Ռուս–Թրքական սահմանը չեղեալ համարուելով նորը սահմանագծուի՝ նուիրագործելով Կարսի, Արտահանի եւ Սուրմալուի (20,700 քառ. քլմ.) կորուստը: Պէտք է յիշել որ Սուրմալուն, որ

16· Նոյն, էջ 25–35:

Քեմալական ազգային ուխտով գծուած Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ չէր իսկ մտներ եւ մինչեւ 1920 թ.ի հայ-թրքական պատերազմը Թուրքիոյ երկարատեւ գերիշխանութեան տակ երբեք չէր եղած, կ'անցնէր Թուրքիոյ։

Քեմալական Թուրքիան հակառակ իր ծայրայեղ ու մոլեռանդ ազգայնականութեան կրցած էր վարպետ դիւանագիտութիւն բանեցնել եւ երկդիմի քաղաքականութեամբ սիրաշահել նորաստեղծ Սովետական Ռուսիոյ գործօն համակրանքը իր «հակա-իմպերիալիստական» արտայայտութիւններով եւ իր զաւթիչ քաղաքականութեան՝ հակա-սուլթանական ազգային-ազատագրական ու անկախութեան պայքարի բնոյթը տալով, մինչ միւս կողմէ՝ Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Իտալիոյ հետ այլազան հիմունքներով ոչ միայն հասկացողութեան կու գար, այլ՝ կ'ապահովէր անոնց դրամական նեցուկը, մինչեւ որ կը յաջողէր Կարսի դաշնագրով (1921 թ.) լուծել Արեւելեան ճակատի իր հարցերը, Կեդրոնական ճակատի վրայ Ֆրանքլին - Պույոնի հետ կայացած համաձայնութեամբ՝ Կիլիկիոյ հարցը, եւ Լոզանի դաշնագրով (1923 թ.) հողային եւ այլ հարցերը՝ ի նպաստ Թուրքիոյ։ Թուրքիոյ հետագայ ճարպիկ քաղաքականութիւնը՝ ապահովելու համար Ալեքսանդրապոլի Սանճաքը (1938 թ.) եւ լարախաղաց կեղծաւոր ու երկդիմի քաղաքականութիւնը համաշխարհային Բ. Պատերազմին, գրեթէ մինչեւ վերջին շրջանին Քեմալական հին ազգայնական քաղաքականութեան շարունակութիւնն ու բիւրեղացումն էր։

Հակառակ անոր որ ՍՍՀՄ - Թուրքիա ոչ-յարձակման եւ չէզոքութեան պայմանագիր մը կնքուած էր Փարիզի մէջ, 1925 Դեկտեմբերի 17-ին, եւ յետոյ՝ քանի մը անգամ վերանորոգուած, Թուրքիա՝ միշտ հետամուտ իր շահերուն, ՍՍՀՄ-ի դէմ ուղղուած խմբաւորումներու մէջ մտաւ, ինչպէս՝ Պալքանեան Անդանդին (1934 թ.), եւ Սաատապատի ուխտին (1937 թ.), միւս կողմէ՝ արեւմըտեան տէրութեանց ալ բարեկամութիւնը փնտռեց, Անգլիոյ հետ (6 Յունիսի 1926-ի բարեկամական դաշնագրով), Իտալիոյ հետ (Մայիս 1928-ի դաշնագրով), Ֆրանսայի հետ (Փետրուար 1930-ի դաշնագրով) եւ ի վերջոյ՝ պատերազմի սկզբնաւորութեան՝ 19 Հոկտեմբերի 1939-ին, անգլեւֆրանսա-թուրք դաշինքը կնքուեցաւ, Ալեքսանտրէթի սանճաքին Թուրքիոյ կցումէն ետք։

ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐԸ ԵՒ ԹՈՒՐՔԻԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

«Հակա-իմպերիալիստական» եւ «արդիական» Թուրքիան իր

իսկական բնոյթը տակաւ առ տակաւ յստակացուց, եւ համաչխարհային Բ. պատերազմին նախորդող օրերուն անդլւիֆրանսական իր «սիրաբանութիւններէն» ետք բուն ճգնաժամային շրջանին «չէզոքութեան» պիտակին տակ երկդիմի եւ վտանգաւոր քաղաքականութիւն մը վարեց մանաւանդ Նացի Գերմանիոյ լրտեսական դործունէութեան լայն դաշտ տալով եւ թոյլատրելով գերման ռազմանաւերու անցքը դէպի Սեւ ծով:

1940 թ.ին Մոլոթով՝ ի պատասխան Գերմանիոյ արտաքին դործոց նախարար Վոն Ռիպենթրոբի Մոսկուա կատարած կրկնակ այցելութիւններուն, գերլին երթալով խօսակցութիւններ ունեցաւ գերման ղեկավարներուն հետ: Սովետական Տեղեկատուութեան դրասենեակին կողմէ յետ պատերազմեան շրջանին լոյս տեսած հրատարակութեան մը մէջ պարզուած են սոյն խօսակցութիւններու ընթացքին Հիթլերի միտքերը: Նացի բռնապետը կը նկատէր թէ ՍՍՀՄ–ը «պէտք է սեփականացնէ ելք մը՝ պարսից ծոցին մէջ, դրաւելով արեւմտեան պարսկաստանը եւ այս երկրին մէջ անդլւիացիներու քարւխղի շահարկումները: Եւ ետոյ ան կ'ըսէր թէ Գերմանիան կրնար օգնել ՍՍՌՄ–ին, կարդադրելու համար Թուրքիոյ հանդէպ սովետական յաւակնութիւններու հարցը, մէջը ըլլալով նաեւ նեղուցներուն չուրջ Մոնրոյի համաձայնագրին սրբագրումը: Առանց երբեք նկատի ունենալու պարսկաստանի շահերը, (Հիթլեր) խնամքով կը պաշտպաներ Թուրքիոյ շահերը, Թուրքիան նկատելով բացայայտօրէն իր ներկայ դաշնակիցը, կամ՝ ամէն պարագայի ապագայ դաշնակիցը» (17): Հուսկ՝ սովետական կառավարութիւնը կ'եզրակացնէ թէ Թուրքիա «սերտօրէն կապուած է Հիւսէրական Գերմանիոյ, կամ մտադրութիւն ունի անոր կապուելու»:

1941 թ.ի Յունիսի 22–ին Սովետական Միութեան վրայ գերման ներխուժումէն առաջ՝ 18 Յունիսի 1941–ին, Թուրք եւ գերման բարեկամութեան եւ ոչ–նախայարձակումի դաշնագիրը կնքուեցաւ: Այդ շրջանին երբ ՍՍՀՄ գերման նախայարձակման ենթարկուելով իր պատմութեան ամենէն օրհասական շրջանը կ'անցընէր, Թուրք մամուլը հակա–սովետական արտայայտութիւններով կ'ողողուէր 1941–1942 թթ., եւ Թուրանական զսպուած ղդացումները՝ հրապարակային իրենց լայն արտայայտութիւնները կը գտնէին: Զօր. Զաքմաք եւ այլ զինուորական ղեկավարներ եւս մասնակից էին այդ ազդայնամոլ ճգտումներուն: Նացի Գերմանիոյ հակա–հայ տրամադրութիւնները ծանօթ էին, ուստի՝ բնաւ զարմանալի չէր որ Գերմանիոյ

17· Սովետական Տեղեկատուութեան Դրասենեակ, Պատմութեան Ջեղծաբաններէ, հրատարակութիւն «Թրուտ» թերթի, Պէյրութ 1948, էջ 69:

Անքարայի դեսպանը՝ ըստ անգլիական «Գոլֆըրդ» շաբաթաթերթի յօդուածագիր Ֆրենք Ճըրվեսի արժանահաւատ տեղեկագրերէն իր ունեցած լուրին, «Ֆրանց ֆոն Փափէն Թուրքիոյ խոստացած է Հայաստանն ու Ազրպէյճանի սահմանամերձ շրջանները՝ եթէ Թուրքիա չէզոք եւ ոչ–պատերազմիկ մնայ» (18)։

Անշուշտ այս մէկը կախեալ էր Գերմանիոյ ՍՍՀՄ–ի դէմ մըղած նախայարձակումէն։ 1942 թ․ի աշնան թրքական զօրքերու կեդրոնացում տեղի ունեցաւ սովետ–թրքական անդրկովկասեան ամբողջ սահմանին վրայ, ակնկալելով որ Ստալինկրատի մէջ սովետներ կը պարտուէին (19)։ Բայց այդ ակնկալութիւնը չիրականացաւ եւ 1943 թ․ի Փետրուարին գերմանները պարտուեցան Ստալինկրատի մէջ։

Շնորհիւ Չըրչիլի վարած դիւանագիտութեան, Թեհրանի ժողովը (1943 թ․ Նոյեմբերի 28 – Դեկտեմբերի 1) քանի մը անգամ զբաղեցաւ Թուրքիոյ հարցով։ Չըրչիլ հոն յայտնեց թէ որպէս կարեւոր հարց պէտք է «Թուրքիային համոզենք մտնելու պատերազմի մէջ» (20)։ Մինչ Ստալին կը յայտնէր թէ «Կասկածում եմ, որ Թուրքիան մտնի պատերազմի մէջ։ Նա պատերազմի մէջ չի մտնի ինչպիսի ճնշում էլ գործադրենք նրա վրայ» (21)։ Սակայն համաձայն կը գտնուի փորձելու որ ստիպեն Թուրքիան պատերազմի մասնակից ընելու դաշնակիցներու կողքին, սակայն հարկաւոր կը գտնէր որ «Թուրքիան այլեւս խաղ չխաղայ մեր ու Գերմանիայի միջեւ» (22)։ Ապա Չըրչիլ 29 Նոյեմբերի նիստին կը յայտնէր թէ «Բրիտանական կառավարութեան անունով ես կարող եմ ասել, որ նա պատրաստ է Թուրքիային նախազգուշացնելու այն մասին, որ եթէ Թուրքիան չի ընդունի պատերազմի մէջ մտնելու առաջարկութիւնը, ապա դա կարող է քաղաքական լուրջ հետեւանքներ ունենալ Թուրքիայի համար եւ կ'ազդի Վոսփորի եւ Տարտանելի նկատմամբ նրա ունեցած իրաւունքների վրայ» (23)։ Անշուշտ ոեւէ խօսք չեղաւ հայկական հողային հարցի մասին, երբ Թուրքիոյ վրայ գործածուելիք «ճնշման միջոց»։

Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան (ՄԱԿ) կանխապատ–

18․ «Զարթօնք» օրաթերթ, Պէյրութ, 2 Դեկտեմբեր 1967, էջ 3։

19. Hostler, Charles, Turkism and the Soviets, 1957, p. 176.

20․ *Թեհրան, Յալթա, Պոտսդամ*, փաստաթղթերի ժողովածու, Հայաստան հրատարակչություն, Երևան 1970, էջ 12։

21․ Նույն, էջ 15։

22․ Նույն, էջ 17։

23․ Նույն, էջ 37։

բանտական աշխատանքները կը կատարուէին եւ կը քննուէին ան-դամակցութեան հարցերը: ՄԱԿ-ի կազմութեան նախապատրաստական այդ խորհրդակցութիւններուն Տամպըրթըն Օքսի մէջ ՍՍՀՄ պաշտօնապէս առաջարկած էր որ իր այն ատեն բաղկացուցիչ 16 հանրապետութիւնները (ներառեալ Ս. Հայաստանը) ՄԱԿ-ի հիմնադիր անդամ դառնան, իբր Գերմանիոյ դէմ դործօն պատերազմիկ երկիրներ: Արեւմտեաններէն դլխաւորաբար Անգլիա եւ ԱՄՆ, դէմ արտայայտուեցան սովետ այս առաջարկին (24) եւ ետքէն 1945 Փետրուարի 7-ի նիստին՝ ՍՍՀՄ «այդ հարցը դրեց ոչ այն ձեւով, ինչպէս արուել է Տամպըրթըն Օքսում, բայց առաջարկեց, որ երեք կամ, դոնէ, երկու սովետական հանրապետութիւններ դոնուին միջազդային կազմակերպութեան նախաձեռնողներու թուում (խօսքը վերաբերուում էր Ուկրայինային, Պելոռուսիային եւ Լիտվային)» (25): Ի վերջոյ կ'որոշուէր ՄԱԿ-ի սկզբնական անդամ դարձնել բացի ՍՍՀՄ-էն, Ուքրանական ՍՍՀ-ն եւ Պելոռուսական ՍՍՀ-ն, դուրս ձգելով Ռուսական դաշնակցային ՍՍՀ-ն, Հայկական ՍՍՀ-ն եւ մնացեալ հանրապետութիւնները (26): Օրինական կամ իրաւական դետնի վրայ մեծ սխալ մըն էր այս՝ քանի ընդունուած երկու հանրապետութիւնները բաղկացուցիչ մասը կը կազմէին ՍՍՀՄ-ի, որ իր կարգին անդամ կ'ըլլար ՄԱԿ-ի: Ձիշդ ձեւը պիտի ըլլար կամ ընդունիլ 16 հանրապետութիւնները, ու Ապահովութեան Խորհուրդի մէջ վեթոյի իրաւունքը վերապահելով Ռուսիոյ, եւ կամ՝ միայն ՍՍՀՄ-ը ընդունիլ: Հայկական չահերէն մեկնելով, անշուշտ որ առաջին ձեւը նպաստաւոր պիտի ըլլար:

Ձըրչիլ ամէն ջանք թափեց Թուրքիոյ անդամակցութեան համար հակառակ որ ոչ պատերազմիկ էր եւ ոչ ալ պատերազմ յայտարարած Գերմանիոյ դէմ: Անգլիոյ վարչապետը եալթայի մէջ 8 Փետրուարին կ'ըսէր՝ ինքը «արտայայտելու է Թուրքիային հրաւիրելու օգտին, թէպէտ, դուցէ, այդ առաջարկութիւնը չի հանդիպի ընդհանուր հաւանութեան: Թուրքիան Անգլիոյ հետ դաշինք էր կնքել դեռեւս նախքան պատերազմը շատ վտանգաւոր ժամանակ: Երբ պատերազմն սկսուեց, Թուրքերը, դոնում էին, որ իրենց բանակը այնքան լաւ սպառազինուած չէ ժամանակակից պատերազմի համար: Այնուամենայնիւ Թուրքիոյ դիրքը բարեկամական եւ օգտակար է եղել շատ տեսակէտներից: Թուրքերը նոյնիսկ անդլիա-

---

24. Harcave, Sydney, **Russia a history**, Chicago, 1956, p. 627.

25· Թեհրան, եալթա, Փոտսդամ, էջ 126:

26· Նոյն, էջ 166-167 եւ 180:

ցիներին օգնութիւն էին առաջարկում, թէպէտ անգլիացիները չօգտուեցին այդ առաջարկութիւնից»: «Ըըչիլը հարցնում է՝ «հարկ չկա՞յ արդեօք թուրքերին հնարաւորութիւն տալ՝ զղջալու մահուան նահճում» (27):

Առաջին կը պատասխանէ որ եթէ Թուրքիան մինչեւ փետրուարի վերջը պատերազմ յայտարարէ կարելի է զայն ՄԱԿ-ի անդամ հրաւիրել: Այս առաջարկը Ռուզվելթ եւ Ըըչիլ կ'ընդունին:

Իսկ Հայկական ՍՍՀ-էն ու Սովետ այլ հանրապետութիւններէ 300,000 հայ մարտիկները կը մասնակցէին սովետ բանակներուն եւ 1941 թ.ի Դեկտեմբերէն ետք կազմուող «ազգային բանակ»ին: Շուրջ 70 հայ զօրավար, ծովակալ, մարշալխտներ կային: 106 հոգի «Ս. Մուրատեան Հերոսի» բարձրագոյն կոչման արժանացան, 89-րդ Թամանեան զօրաբաժինը մեծ համբաւի տիրացաւ: Սփիւռքահայութիւնն ալ «Սասունցի Դաւիթ» հրասայլային չարասխնին համար հանգանակութիւն կատարեց: Շուրջ 60,000 հայ զինուորներ զոհուեցան նացի Գերմանիոյ դէմ պայքարի առաջին գծերուն վրայ: Հուսկ՝ Հայկական ՍՍՀ ազգաբնակչութիւնը նուազեցաւ:

Թուրքիա կը վախնար որ Սովետ Միութիւնը իրեն «կուլ տար»: Թուրք պատմաբաններէն Թահսին Եունալ կը դրէ. «Ռուսաստանի այդ քաղաքական նպատակն իմանալով եւ մեր բարեկամներ՝ Անգլիոյ ու Ամերիկայի յիշեցումէն յետոյ, մենք 1945 թ.ին Գերմանիոյ ու Ճաբոնի դէմ պատերազմ յայտարարեցինք եւ բնական ձեւով պատերազմի մէջ մտանք» (28): Այսպէս Թուրքիա իրաւունք կ'ունենար ՄԱԿ-ի անդամ ըլլալու եւ օգտուելու Արեւմտեաններու նեցուկէն:

ԿԱՐՍ ԵՒ ԱՐՏԱՀԱՆԻ ՀԱՐՑԸ 1945–1970 ԹԹ.

Կարճ չրջան մը ետ դառնալով յիշեցնենք որ 1925 Դեկտեմբերի 17-ին՝ Փարիզի մէջ, կնքուած էր ՍՍՀՄ-Թուրքիա ոչ-յարձակման եւ չեզոքութեան պայմանագիրը, իսկ 1929 Դեկտեմբերի 17-ին Ան-քարայի մէջ ստորագրուած սովետա-Թրքական արձանագրութիւն մը, որուն բ. յօդուածը պայմանաւորուող կողմերուն կը պարտաւորէր իրար տեղեակ պահել այլ պետութիւններու հետ քաղաքական պայմանագրեր կնքելու մասին եւ առանց միւս կողմի համա-

---

27. Նոյն, էջ 137:

28. Tahsin Unal, 1700 den 1958e Kadar Turk Siyasi Tarih, Ankara, 1958, p. 291.

ձայնութեան այդպիսիք չստորագրել (29)։ Սակայն Թուրքիա ոչ միայն նացի Գերմանիոյ հետ իր կնքած 1941 Յունիսի 18–ի դաշնագրով խախտած էր Սովետներու հետ իր ստորագրած պայմանագրութիւնը, այլ կը ծրագրէր նացի Գերմանիոյ Սովետ. Միութեան վրայ արշաւանքի յաջողութենէն ետք ՍՍՀՄ–ի վրայ յարձակիլ «Իրանական սարահարթի վրայով՝ Բաքուի ուղղութեամբ»։ Ինչպէս յետ–պատերազմեան շրջանին Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան գաղտնի փաստաթուղթերէն քաղելով «Փրաւտա» իր 1947 Մարտի 27–ի թիւով կը գրէր թէ ՍՍՀՄ–ի վրայ Թուրքիոյ յարձակումը նշանակուած էր 1942–ի Նոյեմբերին, երբ Պերլին յայտարարէր Ստալինկրատի անկումը (30)։ Միւս կողմէ պատերազմի ընթացքին Մոնթրոյի նեղուցներու վերաբերեալ համաձայնագիրը եւս ի նպաստ նացի Գերմանիոյ խախտած էին Թուրքերը։ Այս բոլորին դէմ յանդիման եւ համաձայն պատերազմի վերջին շրջանի սովետ ընդհանուր քաղաքականութեան ծրագիրներուն սովետ եւ Թուրք բարեկամութեան դաշնագիրը ՍՍՀՄ–ի կողմէ չեղեալ համարուեցաւ 19 Մարտի 1945–ին։ Իսկ Փոցտամի համաժողովէն քանի մը շաբաթ առաջ Անգարայի մօտ Սովետ Միութեան դեսպանը՝ Վինոկրատով 22 Յունիսի 1945–ին Թրքական կառավարութեան յայտնեց թէ ՍՍՀՄ–ն պատրաստ էր նոր բարեկամութեան դաշնագիր մը կնքելու Թուրքիոյ հետ՝ եթէ նեղուցներու վերհսկողութեան վերաբերեալ Մոնթրոյի համաձայնագիրը, ըստ որոշ պահանջներու, վերատեսութեան ենթարկուէր եւ եթէ Կարս, Արդուին եւ Արտահան ՍՍՀՄ–ի վերադարձուէին քանի անոնք կը պատկանէին Հայաստանի եւ Վրաստանի (31)։

Երեւանի մէջ լոյս տեսած Փոցտամի համաժողովին (Յուլիսի 17 – Օգոստոսի 2) աւեւնագրութեան փաստաթուղթերու ժողովածուին մէջ հայեւրացական հողային պահանջքներու մասին թէեւ արձանագրութիւններ չկան, սակայն բաղմիցս խօսուած է նեղուցներու խնդրին մասին եւ ժողովի եղրակացութեան ԺԲ. գլուխը կը վերաբերի «Սեւ Ծովեան նեղուցներու» հարցին (32), ուր հարցը ՍՍՀՄ–ի, Ամերիկայի եւ Անգլիոյ իւրաքանչիւրին կառավարութեան եւ Թրքական կառավարութեան բանակցութիւններու նիւթ ըլլալը

29· Ռ. Գ. Սահակեան, *Սովետա–Թուրքական յարաբերութիւնները*, եւլն., էջ 89։

30· Նոյն, էջ 96։

31. **Keesing's Contemporary Archives (1946-1948)**, p. 7737 a.

32· Թեհրան, նալթա, Պոտսդամ, էջ 442–443։

կը համաձայնին։ Սակայն Ամերիկայի նախկին նախագահ Թրումըն իր յուշերուն մէջ կը դրէ թէ ՍՍՀՄ–ի արտաքին գործավար Մոլոթով «Թուրքիոյ արեւելեան սահմաններու փոփոխութեան» ակնարկելէ ետք «աւելցուց, թէ 1921 թ․ին ռուսական հողեր առնուած էին Սովետ․ Հայաստանէն եւ Սովետական Վրաստանէն, եւ ինք պնդած էր, թէ այս խնդիրը պէտք էր կարգադրուէր նախ (սովետեւթուրք) զինակցութիւն կնքելէ առաջ»։ Թրումըն կը շարունակէ․ «Ստալին աւելցուց, թէ Թուրքերու վախը կը ծնի ճշդումէն այն սահմաններուն, որոնք գոյութիւն ունէին ցարական կառավարութեան օրերուն։ Ստալին յայտարարեց, թէ ինք նկատի ունէր Կարսը, որ նախապէս Հայաստանի մաս կը կազմէր, եւ Արտահանը, որ նախապէս Վրաստանի ենթակայ էր։ Ստալին աւելցուց թէ ... այժմու սահմանները ճիշդ չէին» (33)։

Այդ օրերուն Սովետական Հայաստանի Կոմկուսի Ա․ Քարտուղար Գրիգոր Արութինով (Յարութիւնեան) Երեւանի մէջ իր խօսած մէկ ճառին մէջ ի միջի այլոց կ՚ըսէր․ «Թուրքիայի կողմից հայկական հողերի վերադարձը նրանց իսկական տիրոջ՝ Ս․ Հայաստանի, արդարացի է... Թուրքիայի կողմից բռնի կերպով զաւթուած այդ (Կարս, Արտահան եւ շրջանները – Զ․ Մ․) եւ միւս հայկական մարզերը վերադարձնելու վերաբերեալ հարցի պահանջը արդարացի պահանջ է»։ Միաժամանակ ան կ՚արտայայտուէր ներգաղթի մասին։

Թիֆլիսի «Կոմունիստի» թերթին մէջ վրացի ակադեմականներ Փրոֆ․ Ճանաշիա եւ Փրոֆ․ Պերձենիշվիլի, Արտահանի, Արդուինի եւ այլ Սեւ ծովեան շրջաններու Վրացական ՍՍՀ–ի կցման պահանջքը պատմական ու այլ գետիններու վրայ ըլլալը կ՚առաջադրէին 14 Դեկտեմբերի 1945–ին իրենց գրութեամբ (34)։ Պէտք չէ մոռնալ որ այդ նահանգներու մէջ իրենց ցեղակից բայց ոչ–դաւանակից Վրացիներ կ՚ապրէին։ Սոյն գրութիւնը լայն արձագանգ կը գտնէր 20 Դեկտեմբերի Մոսկուայի ժողովէն առաջ։ Թրքական կառավարութիւնը կը հերքէր վրացի ակադեմականներու տեսակէտը։

Սփիւռքահայութիւնն ալ քաջալերուած հայկական դատի լուծման նպաստաւոր այս առիթէն ոչ միայն կը քաջալերէր զանգուածային ներգաղթի շարժումը դէպի մայր հայրենիք այլ կը լծուէր քաղաքական դիմումներու եւ քարոզչական աշխատանքներու գործին։ Ամերիկահայ Ազգային Խորհուրդը Լոնտոնի մէջ գու–

---

33. Truman, Harry S., Memoires by Harry S. Truman, Year of Decision, vol. I, New York, 1955, pp. 375-76.

34. Keesing's Contemporary Archives (1946-1948), op. cit.

մարուղ արտաքին գործոց նախարարներու ժողովին՝ 16 Սեպտեմբերի 1945 թ.ին կը հեռագրէր, պահանջելով «Թուրքիոյ մէջ հայկական նահանգներու միացումը Սովետ Հայաստանի ազատ եւ ապահով հանրապետութեան» (35)։ Սիմոն Վրացեանի ստորագրութեամբ, ՄԱԿ–ի Սան–Ֆրանսիսկոյի ժողովին՝ Հ. Ը. Դաշնակցութիւնը նոյնանման պահանջք մը կ'ընէր, նոյնը կ'ընէր Սուրիոյ եւ Լիբանանի Հայ Ազգային Մարմինը 17 Յունուարի 1946–ին ՄԱԿ–ի ընդհ. ժողովի նախագահին հեռագրելով (36)։ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Զ.ի կողմէ եւս 27 Նոյեմբերի 1945–ին դիմում եղաւ Զորս Մեծերուն, որոնք այդ օրերուն Մոսկուայի մէջ արտաքին գործակալներու ժողով կը դումարէին։

Ըստ ամերիկացի սիւնակագիր Ռոսթանթին Պրաունի, որ իր տեղեկութիւնները քաղած է Ուաշինկթընի Ամերիկեան արտաքին նախարարութեան շրջանակներէն, Լոնտոնի արտաքին գործոց նախարարներու խորհրդաժողովին «Մոլոթով շատ որոշ կերպով հասկցուցած է թէ՝ նեղուցներու հակակշիռը միջազգային պէտք չէ ըլլայ, այլ պէտք է յանձնուի միայն Ս. Միութեան եւ Թուրքիոյ, ինչպէս եւ կարսն ու Արտահանը անպայման պէտք է կցուին Ս. Միութեան»։ Ծօղուածագիրը իր կողմէ կ'աւելցնէ թէ «Ամերիկայի արտաքին գործոց քարտուղար՝ Պըրնզ, մտահոգուած է այժմ նեղուցներու եւ Կարսի ու Արտահանի խնդիրներով, որովհետեւ այդ վերջին խնդիրներու լուծումը կրնայ պոռթկում բերել» (37)։ Ուշադրաւ նոյն շրջանին Թուրք եւ սովետ սահմանագլուխի վրայ Սովետական զօրքերու մեծ կեդրոնացումներ կ'ըլլային եւ դէպի Թուրքիա արշաւանքի մը կարելիութիւնները մեծ էին։

1945 թ.ի Դեկտեմբերի վերջերուն Մոսկուայի մէջ երեք Մեծ Տէրութեանց արտաքին գործոց նախարարներու ժողովի նախօրեակին հայկականէ ետք վերոյիշեալ վրացական պահանջքները խորացէս կը մտահոգէին Թուրքերը, որոնք արեւելեան նահանգներու եւ Տրապիզոնի մէջ ցոյցեր կը կատարէին։ 26 Դեկտեմբերին, Տրապիզոնի մէջ հրատարակուող «Հալք» թերթը կը գրէր. «Մինչեւ որ արեան վերջին կաթիլը ցամքի մեր երակներէն եւ մեր սիրտերը դադրին բաբախելէ, պիտի կռուինք՝ պահելու համար մեր հողային ամբողջութիւնը» (38)։

---

35. «Զարթօնք» օրաթերթ, Պէյրութ, 16 Սեպտեմբեր 1969, էջ 3։
36. **Keesing's Contemporary Archives** (1946-48), p. 7738.
37. «Զարթօնք» օրաթերթ, Պէյրութ, 5 Դեկտեմբեր 1967, էջ 3։
38. Նոյն, 26 Դեկտեմբեր 1967, էջ 3։

Թուրք մամուլը միահամուռ կերպով թիկունք կը կանգնէր Թրքական կառավարութեան հողային հարցին նկատմամբ բռնած դիրքին։ Հիւսէյն Ջահիտ Եալչընն «Թանինի» մէջ (21 Յունիսի 1945), Նաամի «Ճումհուրիյէթ»ի մէջ (21 Յուլիսի 1945) իրենց դիրքորոշումներով, իրենց հակահայ զրպարտութիւնները լիովին պարզած էին։

Թուրքիոյ նախագահ Իսմէօնիւ, 1 Նոյեմբերի 1945–ին, Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովին մէջ կը յայտարարէր. «Թրքական հողամասին ոչ մէկ մասը կրնայ պահանջուիլ որեւէ մէկէն...» Ապա կը մերժէր հողային հարցի մասին ՍՍՀՄ–ի հետ խօսակցիլ։ Իսկ վարչապետ Սարաճօղլու, 6 Յունուարի 1946–ին կը յայտնէր. «Ոչ իսկ մէկ հայ կ'ապրէր կարս եւ Արտահանի շրջաններուն մէջ» մոռնալով 1920 թ.–ին հոն Թուրքիոյ կատարած զուլումները, որոնց պատճառով պարպուած էր շրջանը հայութենէն (39)։

Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարար Էրնեսթ Պեւին, Փետրուար 1946–ին, Անգլիոյ Հասարակաց Տան մէջ, ի միջի այլոց, կարս եւ Արտահանի ՍՍՀՄ–ի պահանջքին մասին ըսած է. «Ռուս–Թրքական սահմանը պարտադրուած չէ, այլ՝ արդիւնքն է բանակցութեանց եւ թէ աղղաբնակչութեանց տեղափոխութիւն եղած է (40)։ Հայոց Ազգային Խորհուրդը Տոքթ. Ա. Ալիշանեանի առաջադրութեամբ այս առթիւ իրեն յիշեցուցած է պատմական իրողութիւնները, խնդրելով որ Անգլիան ոչ միայն կարս եւ Արտահանի վերաբերեալ հայոց իրաւունքը պաշտպանէր, այլ Թուրքիոյ իշխանութեան տակ եղող այլ հայկական դաւառներու նկատմամբ ալ պաշտպան հանդիսանար։

21 Փետրուարի 1946–ին Լոնտոնի մէջ դումարուող ՄԱԿ–ի ժողովին, ՄԱԿ–ի Ամերիկեան պատուիրակութեան անդամներուն ուղղած հեռագրով, Հայկական Իրաւանց Պաշտպանութեան Ամերիկեան Նորակազմ Յանձնախումբը, որ արուեստներու, մշակոյթի, կրօնական եւ քաղաքական մարդերէ 85 ականաւոր դործիչներէ բաղկացած էր, իր քարտուղար Վեր. Ռալըրթ Սըրլի առաջադրութեամբ ծանուցած էր «իր պաշտպանութիւնը աւելի քան 1 միլիոն հայ տարագիրներու եւ անոնց զաւակներու բաղձանքներուն իրագործման, որոնք ի սիրտս աշխարհի, կը պահանջեն իրենց հայրենիքի ընդարձակումը, որպէսզի հոն կարենան հաստատուիլ»։ Ապա՝ կը պահանջէր որ Ուիլսընի Հայկական սահմաններու մասին տուած վճիռը «նպաստաւոր նկատառման արժանանար» (41)։

---

39. **Keesing's Contemporary Archives (1946-48) p. 7738.**
40. **New York Times, February 22, 1946.**
41. «Զարթօնք» օրաթերթ, Պէյրութ, 21 Փետրուար 1970, էջ 3։

Այս մարմինը 28 Ապրիլի 1946–ին, Նիւ Եորքի Քարնիկի հոլին մէջ մեծ հաւաքոյթ մը կազմակերպած էր պահանջելով՝ «արդարութիւն հայոց համար»։ Հոն՝ ծերակուտականները, ներկայացուցչական տան անդամներ եւ ականաւոր անձեր խօսք առած էին թիկունք կանգնելով հայոց արդարացի պահանջներուն։

1947 Ապրիլի 30 – Մայիսի 6–ը Նիւ Եորքի մէջ կը դումարուէր համաշխարհային Հայկական Կոնկրէսը (715 պատգամաւորներ 22 տարբեր երկիրներէ) որուն Հ. Ց. Դաշնակցութենէն դուրս դրեթէ բոլոր կազմակերպութիւնները կը մասնակցէին։ Սոյն Կոնկրէսը ՄԱԿ–ին կը դիմէր խնդրելով «հայոց հողային պահանջքները դնել Միացեալ Ազգերու օրակարգին վրայ եւ արդար ու հաստատակամ վճիռով մը՝ ազատագրել տակաւին Թրքական լուծին տակ գտնուող Ուիլսընի սահմանադրած հայապատկան երկրամասը, եւ վերադարձնել զայն իր օրինաւոր տիրոջ՝ Հայկական Հանրապետութեան» (42)։

Դժուար թէ ՄԱԿ–ը իր սահմանադրութեան բնոյթով կարենար քննել նման դիմում մը։ Միջազգային քաղաքական պայմանները ձեռնտու չէին, եւ դատը ներկայացնող պետութիւն մը չկար։

Համաժողովէն առաջ՝ 1947 Թ.ի Ապրիլին, ԱՄՆ–ի նախագահ Հերի Թրումըն կը հրապարակէր իր անունը կրող «Վարդապետութիւն» մը, եւ անով կ'ներշնչուէր Յունաստանի եւ Թուրքիոյ հողային ամբողջականութիւնը։ Այս եղած էր իրր արդիւնք «Ցուրտ պատերազմին», որ կարելի է սկսած սեպել Ջըրչիլի 1946 Թ.ի Մարտին Ֆուլթընի մէջ խօսած ճառով, ուր «երկաթէ վարագոյր» աւոյթը առաջին անգամ ըլլալով գործածուած էր։ Այդ շրջանին արեւմտեանները մտահոգ էին արեւելեան Եւրոպայի մէջ համայնավարական վարչաձեւերու հաստատումով, Յունաստանի քաղաքական կռիւներով, Մեհսպատի (հիւս. Իրան) Քրտական հանրապետութեան հարցով, եւ արեւմտեան Եւրոպայի մէջ նշմարուող խլրտումներով։ Ակնէ օգտուողը եղաւ հակա–սովետ Թուրքիան եւ ձախողեցաւ հայկական դատին համար ստեղծուած նպաստաւոր առիթը։ Հայկական արդար ազգային բաղձանքները արեւմտեան պետութեանց կողմէ տարբեր տեսանկիւնէ կը դիտուէին։ Հայկական ՍՍՀ–ին (հուակ ՍՍՀՄ–ին) կցուած թիզ մը Թրքական հող պիտի նշանակէր ՍՍՀՄ–ի քաջալերանք մը, մանաւանդ այն օրերուն, երբ Արեւմտեանները լծուած էին «համայնավարութեան ծաւալումը զսպելու» քաղաքականութեան։

42· Գերսամ Ահարոնեան, *Մեծ երազի ձմրան վրայ*, Պէյրութ 1964, էջ 199։

«Թրումընեան վարդապետութեան» հռչակումէն ետք երբ հայկական Քոնկրէսի կողմէ պատուիրակութիւն մը՝ 12 Մայիսի 1947–ին, Ամերիկայի արտաքին գործոց Քարտուղար Տին Էչիսընի կը ներկայանար, այս վերջինը կը խօսէր «այն մեծ դժուարութեանց մասին, որոնք կային հայոց խնդրոյն լուծման ճամբուն վրայ, ամերիկեան կառավարութեան քաղաքական ուղղութեան տեսակէտէն» (43):

Արեւմտեաններ զոհ էին որ կարսն ու Արտահանը չէին կըցած ՍՍՀՄ–ի: Այս մէկը կը հաստատեն 1957 թ.ի աշնան ՄԱԿ–ի Ամերիկեան պատուիրակ՝ Հենրի Քեպըթ Լաճի խօսքերը, երբ Ապահովութեան Խորհուրդը կը քննէր Սուրիական բողոքը Թուրքիոյ դէմ: Թուրքիան զովաբանելէ եւ յայտնելէ ետք թէ «ԱՄՆ հիացումով կը խոնարհի Թուրք ղինուորներու քաջ ծառայութեան» Քորէայի մէջ, թէ «ՄԱԿ–ը կրնայ հպարտ ըլլալ Թուրքիայով», իր ճառին մէջ ԱՄՆ–ի պատուիրակը երկու անգամ ուրախութեամբ կը նշէր «Սովետական Միութեան ձախողանքը իր պահանջքը յաջողցընելու՝ որ Թուրքիան ՍՍՀՄ–ի կցէր կարս եւ Արտահան նահանգները» (44):

Սովետ Միութիւնը, առաւել մտահոգ էր նեղուցներու օրինաւիճակով: 1946 թ.ի 7 Օգոստոսին եւ 24 Սեպտեմբերին, ՍՍՀՄ, երկու պաշտօնագրերով, որոնք կը հիմնուէին Փոցտամի որոշումներուն վրայ, 1936 թ.ի Մոնթրոյի համաժողովի որոշումներու վերանայումը կը պահանջէր: Գալով Կարսի եւ Արտահանի հարցին՝ ՄԱԿ–ի Լէյք Սաքսեսի Քաղաքական Խորհուրդի առաջին յանձնախումբի 25–րդ նիստին՝ 24 Հոկտեմբերի 1947–ին, ՍՍՀՄ–ի պատուիրակ Վիշինսքի խօսքը ուղղելով Թրքական պատուիրակ Սեվիմ Սարփէրին, կը յայտարարէր թէ Կարսը եւ Արտահանը վրացական ըլլալով պէտք էին վերադարձուիլ Սովետական Վրաստանին: Կամաւոր կամ ակամայ կերպով Ս. Հայաստանի պահանջքին չյիշուելուն այս պատճառները (վրիպում, դիպուած թէ՞ դիտումնաւոր), մանաւանդ երբ զանգուածային հայկական ներգաղթի չարժման երկրորդ տարիի վերջաւորութեան կ'ըլլային, ցարդ անյայտ են (45):

Կարս եւ Արտահանի պահանջքը ատկէ ետք դրեթէ չյիշատակուեցաւ մինչդայն առումով ու «Անհատի պաշտամունքի» չրջանի

---

43. Նոյն:

44. «Soviets plot war scare», US.I.S. pamphlet, distributed in Beirut in 1957, p. 3-4, 5 and 7.

45. Atamian, Sarkis, The Armenian Community, Now York, 1955, p. 409.

դառնութիւնները, որոնք իրենց գագաթնակէտին հասան 1949 թ.ի Յուլիսին, ճաշակեց Հայկական ՍՍՀ–ը: Մինչ այդ՝ Թուրքիան ՆԱԹՕ–ին անդամակցեցաւ 1952 թ.ին եւ քիչ ետք՝ Պաղտատի Ուխտին: Արդէն 1950 թ.ի արեւմտեաններու եռակողմանի յայտարարութեամբ, Թուրքիոյ հողային ամբողջականութիւնը Մերձին Արեւելքի բոլոր ազդութեանց հետ կրկին կ'ներաչխաւորուէր: 1951 թ.ի փետրուարին անգլեւփրանս ու թրքական համաձայնութիւնը նոր ապահովութիւն ու երաշխիք կը խոստանար Թուրքիոյ:

1947–1963 թթ. ամերիկեան օգնութիւնը Թուրքիոյ՝ կը հասնէր 4·352 միլիոն տոլարի, որպէս նուէր, պարտքի տրուած դրամի կամ սպառազինում: Սպառազինումի յատկացումը միայն 2·488 միլիոն տոլար էր: Անշուշտ վոխարէնը Թուրքիա իր հողամասին վրայ թոյլատրած էր ամերիկեան ռազմախարխխներու հաստատումը (46):

Ստալինի մահէն քանի մը ամիս ետք, 30 Մայիսի 1953–ին, Սովետական կառավարութիւնը Մոսկուայի մէջ թրքական դեսպանին պաշտօնապրով մը կը յայտնէր թէ «քանի վերացական եւ Հայկական Սովետական հանրապետութիւնները յետս կը կոչէին Թուրքիայէն իրենց հողային պահանջքները, որ քանի մը տարի առաջ ըրած էին», ուրեմն՝ «Սովետական Միութիւնը հողային ոչ մէկ պահանջք ունէր Թուրքիայէն» (47): Նոյն տարուան Յուլիսի 19–ին, Մոլոթով կը կրկնէր նոյն միտքը: Այսպէս՝ հայկական դատի միջազգային դեռնի վրայ ունեցած յոյսը կը կորսուէր:

1953 թ.ի ամրան, վարչապետ Մալենքով կը յայտարարէր թէ ՍՍՀՄ–ը պատրաստ էր Թուրքիոյ հետ խօսակցելու երկու երկիրները չհաղորդող կարեւոր հարցերու շուրջ: Իսկ Անդարայէն՝ 17 Օգոստոսի 1953 թուակիր ԱՖՓ–ի մէկ հեռագիրը կը յայտնէր թէ ՍՍՀՄ–ը նեղուցներու եւ Կարսի ու Արտահանի պահանջքներէն հրաժարած ըլլալով խօսակցելիք «կարեւոր հարցեր» չկային (48): ՍՍՀՄ, որ միակողմանիօրէն եւ առանց ոեւէ խօսակցութեան վրայ հողային իր պահանջքներէն հրաժարած էր, չկրցաւ իր ակնկալածը ապահովել: Թուրքիա մնաց ՆԱԹՕ–ի անդամ եւ իր աղգային հողամասը ծառայել տուաւ որպէս ռազմախարխխ այդ կազմակերպութեան, եւ երկու երկիրներու՝ ՍՍՀՄ–ի եւ Թուրքիոյ յարաբերութիւնները մինչեւ 1963 «ձգտուած» էին բայց ոչ «լարուած» 1945 թ.էն 1953–ի շրջանին նման:

---

46. «L'Orient», Beyrouth, 29 Avril 1965.
47. **Keesing's Contemporary Archives** (1953), 13101c.
48. «L'Orient», Beyrouth, 18 Août 1953.

Ս. Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդի այդ շրջանի նախագահութեան նախագահ՝ Շմաւոն Ազուշանեան, 5 Օգոստոսի 1955–ին կը յայտարարէր. (ըստ ԹԱՍՍ գործակալութեան հեռագրալուրեր Թիւ 168) «Սովետ կառավարութիւնը կը ցանկայ, որ բարի դրացնութեան յարմար յարաբերութիւններ հաստատուին դրացի Թուրք ժողովուրդին հետ: Ազատութեան սիրահար հայ ժողովուրդը խանդավառօրէն կը հաստատէ սովետ կառավարութեան արտաքին խաղաղասէր քաղաքականութիւնը» (49):

Նոյն առեն «Սովետական Հայաստան» պաշտօնաթերթի 7 Օգոստոսի 1955 թ.ի թիւին մէջ կը դրուէր. «Անհրաժեշտ ենք համարում յայտարարել, որ մենք ցանկանում ենք որ մեր հարեւան Թուրք ժողովուրդի հետ հաստատուին, լաւ, բարի դրացիական յարաբերութիւններ: Սովետական Միութիւնը բազմիցս իր նախաձեռնութիւնն է ցուցաբերել այդ ուղղութեամբ: Մենք սպասում ենք, որ այդ բարի նախաձեռնութիւնը բարեացակամ արձագանգ կը գտնի նաեւ Թրքական կողմից» (50):

Այսուհանդերձ Թուրք եւ սովետ յարաբերութիւնները ձգտած մնացին եւ նոյնիսկ վատթարացան 1957 թ.ի աշնան Սուրիա–Թրքական տագնապին, սակայն վարչապետ Մենտերեսի իշխանութեան վերջին շրջանին որոշ մեղմացում մը նշմարելի եղաւ: 1962 թ.ի Փետրուարի խնդրով Սովետ եւ Ամերիկեան վէճին, Խրուշչեւ իբր պայման Փետրուարի հարթիներու եւ բերուելուն պահանջած էր Թուրքիոյ մէջ ամերիկեան խարիսխներուն քակուիլը, ինչ որ սակայն տեղի ունեցած չէր:

Այսուհանդերձ սառցահալ մը սկսաւ սովետ եւ Թուրք յարաբերութիւններուն մէջ եւ փոխադարձ պաշտօնական պատուիրակութիւններ Մոսկուա եւ Անքարա այցելութիւններ տուին:

1963 թ.ի Յուլիսին, Թրքական խորհրդարանական պատուիրակութիւն մը պաշտօնական այցելութիւն մը կու տար Մոսկուա, որուն ընթացքին Սովետ արտաքին գործոց նախարարութեան մէջ վարչապետ Խրուշչեւ ի միջի այլոց կը յայտնէր թէ վերջին շրջանին Թուրք–սովետական յարաբերութիւնները պաղած էին, որուն նկատմամբ ներկայ իշխանութիւնը անմեղ էր, քանի հողային պահանջները Ստալինի եւ Բերիայի թշնամական զգացումներուն արդիւնքն էին եւ այդ շրջանին կը պատկանէին:

---

49. «Այգ» օրաթերթ, Պէյրութ, Գ. Տարի Թիւ 796, 29 Սեպտեմբեր 1955. ա. էջ:

50. «Սովետական Հայաստան» օրաթերթ, Երեւան, 7 Օգոստոս 1955:

1964 Թ.ի Նոյեմբերին, Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարը Մոսկուա կ'այցելէր Կիպրոսի հարցով Սովետ կառավարութեան համակրանքը չահիլ փորձելու նպատակով։ Այդ առիթով Թուրքիոյ «հողային ամբողջականութեան» ՍՍՀՄ–է յարգուելու կէտը կը նշուէր այցելութեան աւարտին պատրաստուած հաղորդագրութեան մէջ։

1964 Թ.ին, սովետ եւ թուրք միացեալ հաղորդագրութիւնը կ'ըսէր. «Թուրքիա եւ Սովետ Միութեան համաձայն են ամէն ճիգ ընելու, որպէսզի ամրապնդուին բարի–դրացիական յարաբերութիւնները՝ հիմնուած անկախութեան, հողային ամբողջականութեան (ընդգծումը մեզմէ Զ. Մ.) եւ իրաւունքներու հաւասարութեան վրայ»։ 4 Յունուարի 1965 Թ.ին ՍՍՀՄ–ի կոմկուսի կեդր. կոմիտէի շրջանի քարտուղարը՝ Նիքոլայ Փոտկորնի, Անքարայի մէջ փոխադարձ այցելութեան առեն կը յայտարարէր. «Սովետ եւ թուրք սահմանը կոչուած է դառնալու բարեկամութեան ամրապընդման խորհրդանշանը...», «ՍՍՀՄ ոչ մէկ պահանջք ունի թուրքիայէն, մեզի համար ոչ մէկ պատճառ գոյութիւն ունի վիճաբանելու, սակայն բազմաթիւ հարցեր կրնան մեզ միացնել (ընդգծ. մեզմէ Զ. Մ.)»։ Այս յայտարարութիւնները ինքնին կը շեշտեն Թուրքիոյ դեկավարութեան մտավախութիւնը, որ կը դիտեւորուի «հողային ամբողջականութեան» բանաձեւը տեւականօրէն սովետ եւ թուրք միացեալ հաղորդագրութիւններու մէջ մացնելու ցանկութենէն։

18 Մայիսի 1965–ին, ՍՍՀՄ–ի Արտաքին Գործոց նախարար Անտրէ Կրոմիկոն Թուրքիա իր այցելութեան առեն կ'ըսէր թէ պէտք է «Աթաթիւրքի եւ Լենինի օրինակին հետեւիլ» երկու երկիրներու փոխ–յարաբերութեանց մէջ։

1965 Թ.ի Օկտոմբրին, Թուրքիոյ վարչապետ Սուատ Իւրկիւփիւլ Մոսկուա իր այցելութեան աւարտին հրատարակուած միացեալ հաղորդագրութեան մէջ «հողային ամբողջականութեան» հարցը անգամ մըն ալ նշել կու տար։ Հետագային երբ ՍՍՀՄ–ի վարչապետ Քոսիկին Թուրքիա փոխադարձ այցելութեան կու գար, «ենի կազեթէ» թերթը կը գրէր թէ կողմերը փոխանակ թշնամական ըղդացումներու, որոշած են փոխադարձ հասկացողութեան, հողային ամբողջականութեան եւ ազգային գերիշխանութեան հիմերուն վրայ դնել իրենց փոխ–յարաբերութիւնները (51)։

---

51. «L'Orient», Beyrouth, 11 Janvier 1967.

Բացայայտ է թէ Կարսի եւ Արտահանի կամ «հողային ամբողջականութեան» այս խնդիրը Թուրքերու մնայուն մտավախութիւններէն մէկն է։ Երբ 1969 թ.ի Յունուարին, Անքարայէն Մոսկուա մեկնած էր Թրքական պատուիրակութիւն մը արտաքին գործերու բարձր պաշտօնեայի մը գլխաւորութեամբ, ՍՍՀՄ-ի հետ իր սահմանային կարգ մը կէտերու վրայ բարեփոխութիւններ ընելու եւ յետոյ՝ նոյն տարուան Մայիսին սովետ պատուիրակութիւն մը Անքարա եկաւ նոյն նպատակով, Թուրք թերթերէն «Սապահ» իր 29 *Յունիսի* 1969*-ի թիւին մէջ գրեց. «... Ռուսերը սկսան Թուրքիայէն հող պահանջել։* 1969 *թ.ի սկիզբը, այս ուղղութեամբ առաջին ձեռնարկը կատարեցին Թուրքիոյ մօտ։ Ելան ըսելու թէ Թուրք եւ ռուս սահմանը արդարամտութեամբ ճշդուած չէ, հետեւաբար նոր սահմանագլուխ մը պէտք է գծել։ Բուն պահանջքը տարբեր բան է սակայն, Ռուսիա կը պահանջէ Կարսը եւ Արտահանը, յայտնի է որ անոնց զանազան գօտիները իր հողերուն կցել կ՚ուզէ։ Թուրք կառավարութիւնը պաղարիւնով դիմաւորեց այս ծիծաղելի պահանջը, խստիւ մերժեց զայն եւ պատասխանեց թէ Թուրք եւ ռուս սահմանը անփոփոխ պիտի մնայ...»* (52)։

Այս լուրին վրայ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան տեղեկատու դիւանը ստիպուեցաւ հրատարակել հերքում մը՝ ըսելով. «Նախարարութիւնը կը հերքէ «Սապահ» թերթին այն լուրը թէ՝ «Ռուսիա Թուրքիայէն պահանջեր է Կարսը եւ Արտահանը»։ Այս լուրը ամբողջովին հակառակ է իրողութեան։ Ռուսիա ոչ մէկ ատեն դիմած է Թուրքիոյ, սահմաններու սրբագրութիւն պահանջելով։ Թուրք եւ Ռուս սահմանագլուխը ճշդուած էր 1921 *թ.ին, Կարսի եւ Մոսկուայի դաշնագիրներով։ Այս մասին նոր համաձայնագիր մը ստորագրուեցաւ* 28 *Փետրուարի* 1967*-ին եւ* 5 *Յուլիսի* 1968*-ի համաձայնութեամբ, որոշուեցաւ մանրամասնօրէն ճշդորոշել Թուրք եւ Խորհրդային սահմանագիծը, տրուած ըլլալով որ* 1926*-ին պատրաստուած աշխարհագրական քարտէսները չեն համապատասխաներ մեր օրերու թեքնիք պայմաններուն։ Այս նպատակաւ կազմուած է Թուրք եւ Խորհրդային խառն յանձնաժողով մը եւ* 20 *Յունուարի* 1969*-ին Մոսկուայի մէջ աշխատանքներ սկսած են եւ ներկայիս կը շարունակուին երկու երկիրներու սահմաններուն վրայ»* (53)։

---

52. Յովհ. Պօղոսեան, *Խորհրդային եւ Թուրք Սահմաններու Վրայ*, «Զարթօնք» օրաթերթ, Պէյրութ, 20 Յուլիս 1969, էջ 2։

53. Նոյն։

Այդ շրջանին երեւանէն եկող յամառ ղրոյցները շրջեցան թէ Անիի հարցը կրկին սեղան բերուած է հայկական պահանջով, ապա՝ Հայկական ՍՍՀ–ն առաջարկած է Հայկական ՍՍՀ–ի Ամասիոյ Թրքաբնակ շրջանը փոխանակել Թուրքիոյ ներքակայ Անիի շրջանին հետ եւ ի հարկին՝ առաջարկած է դնել զայն. բայց մերժուած է: Սոյն տեղեկութիւնները բնաւ չհաստատուեցան, բայց յատկանշական են թէ պահանջքներու դիտակցութիւնը միշտ արթուն է:

«Սովետական Հայաստան» պաշտօնական օրաթերթի 22 Նոյեմբերի 1969–ի թիւին մէջ՝ «Սովետ եւ Թրքական համատեղ կոմիւնիկէ» մը հրատարակուած էր Թուրք եւ սովետ հանդիպումի մը առիթով, որ կ'ըսէր. «Երկկողմ յարաբերութիւնների հարցերը քննարկելիս երկու կողմերը դոհունակութեամբ արձանագրեցին բարի դրացիական յարաբերութիւնների անշեղ բարելաւումը եւ հաստատեցին իրենց վճռականութիւնը՝ շարունակելու ջանքերը, նպատակ ունենալով ակակցիլ այդ ղարգացմանը այնպիսի վստահութեան մթնոլորտում, որը հիմնուած լինի անկախութեան, սուվերենութեան, տերիտորիալ ամբողջականութեան (ընդգծ. մեզմէ Զ. Մ.), իրաւահաւասարութեան սկզբունքների յարգման ու ներքին գործերին փոխադարձաբար չմիջամտելու սկզբունքին վրայ» (54): Ինչպէս կը տեսնուի Թուրքերը միշտ «հողային ամբողջականութեան» հարց կը յարուցանեն:

Մեծ եղեռնի 6իանամեակի տարիէն սկսեալ, Մայր Հայրենիքի մէջ Միծեռնակաբերդի 6ուշարձանին եւ Սարդարապատի 6ուշարձանի կառուցումով ու հայկական հարցի շուրջ պատմական ուսումնասիրութիւններու հրատարակութեամբ ու ժողովրդային ցոյցերով, միւս կողմէ՝ Սփիւռքի մէջ յուշարձաններու կառուցումով, ցոյցերով, յուշագիրներով ու հրատարակութիւններով, Թուրքիան որոշ չափով մտահոգ է:

1967 Թ.ի Փետրուարին եւ 1970 Թ.ի Ապրիլին, Թուրքիոյ Ազգ. Ապահովութեան Խորհուրդը, սփիւռքահայութեան Թուրքերու բռնագրաւած հողերու պահանջով ու յարակից հարցերով մտահոգ՝ իր ժողովներու նիւթ ըրած է հայկական չարժումները: Ա՛ւ այդ յիշատակելու է կրկին ՍՍՀՄ–ի հետ իր համաձայնագիրը՝ 28 Փետրուարի 1967–ին սահմանագծումի առնչութեամբ:

Համաձայն մամուլին՝ յատկանշականօրէն 1970 Թ.ի «Ապրիլ 24–ին, Թուրքիոյ Ազգ. Ապահովութեան Խորհուրդը, Զանգայայի

---

54. «Սովետական Հայաստան» օրաթերթ, Երեւան, 22 Նոյեմբերի 1969:

մէջ չորս ու կէս ժամ տեւող ժողով մը գումարած է հանրապետութեան նախագահ Ճեւտէթ Սունայի նախագահութեան տակ: Ժողովին մասնակցած են վարչապետ Սիւլէյման Տեմիրէլ, խորհուրդին անդամակցող նախարարներ, սպարապետ Ջօր. Թաղմաչ, բանակի հրամանատարներ, եւ Ազգ. Ապահովութեան Խորհուրդի ընդհանուր քարտուղարը: Աջի եւ ձախի պայքարի, փողոցային կռիւներու եւ այլ հարցերու շարքին, իբրեւ հրատապ հարց, օրակարգի նիւթ դարձած է նաեւ Հայկական Հարցը (ընդգծ. մեզմէ Զ. Մ.)» (55):

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Աթաթիւրք՝ 1927 թ.ի Հոկտեմբերին, Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովին առջեւ խօսած իր ճառին մէջ կ'անդրադառնայ հայկական հարցին եւ բաղդատականը կ'ընէ 1920 թ.ի Սեւրի եւ 1921 եւ 1922 թթ. առաջարկներուն: Ան կը նշէ Թուրքիոյ կորսնցնելիք հողամասերը Սեւրով եւ «հայկական օճախ»ի կազմութեան գաղափարը 1921–1922 թթ.ուն եւ կ'եզրակացնէ. Լոզանի մէջ «այս հարցը յետաձգուեցաւ» (56): Արդ՝ Լոզանի դաշնագիրը երբեք չ'անդրադառնար հայկական հարցին: Պէտք չէ մոռնալ որ Լոզանի դաշնագիրը Հայաստանի կողմէ չէ ստորագրուած, ոչ ալ ՍՍՀՄ-ի եւ Ա.Մ.Ն.ի կողմէ: Գալով Մոսկուայի եւ Կարսի 1921 թ.ի դաշնագրերուն, տեսանք թէ ինչպէս 1945 թ.ին անոնք խնդրոյ առարկայ եղան:

Հայկական հարցը կարելի չէ մեռած հարց մը նկատել, թէեւ ներկայ քաղաքական իրադրութեան մէջ այժմէական հարց մը չէ, այլ՝ «սառեցուած անլոյծ հարց մը», որ աշխարհ իրմով դրեթէ չի զբաղեցներ: Այսուհանդերձ սփիւռքահայ հաւաքականութիւններու ջանքերը մանաւանդ Մեծ Եղեռնի Յիսնամեակի տարիէն (1965 թ.) սկսեալ պատճառ կ'ըլլան միջազգային մամուլի անցողակի անդրադարձին:

---

55. «Ազդակ» օրաթերթ, Պէյրութ, ԽԴ. Տարի, Թիւ 52, 7 Մայիս 1970:

56. A speech delivered by Ghazi Mustafa Kemal, October 1927, Leipzig, 1929, p. 609.

THE QUESTION OF THE WESTERN ARMENIAN TERRITORIES 1921-1971

ZAVEN MESSERLIAN

This study aims to corelate the historical facts between 1921-71 in relation to the occupied western Armenian territories now in Turkey, mainly in relation to the districts of Kars and Ardahan. At the same time the policies of the concerned nations, Turkey, U.S.S.R. and the U.S.A. are presented. Before the discussion of the main topic, a bird's eye view is given of the 1045-1918 period in relation to the territorial occupation of Western Armenia successively by Seljuk, Persian and Ottoman Turkish forces. Then comparatively a larger space is devoted to the discussion of the facts and policies affecting the Western Armenian territories and in particular the districts of Kars and Ardahan, during 1918-1921.

The main study starts with a brief discussion of the Treaty of Kars (1921), Soviet-Turkish relations during 1921-1939, Turkey's pro-Anglo-French and then pro-German policy is dealt with, followed by the attitude of the Allied Nations towards Turkey during the Second World War. The Soviet claims on Kars and Ardahan in 1945 in the name of Armenia and Georgia and the relations of Turkey and the Western powers are presented. Then the declaration of the Truman doctrine in 1947 guaranteeing the territorial integrity of Turkey, thus putting a great obstacle on the way of the realization of Armenian hopes of the retrocession of the district of Kars, is given. The renounciation of the Soviet territorial claims in 1953 and the subsequent Turkish-Soviet relations between 1953-1971 with particular emphasis on the period 1963 to 1971 is discussed. During this period Turkey's constant demands to have their territorial integrity respected by the U.S.S.R. is reflected in the joint communiques.

Հայկական Տասնհինգը եւ Թուրք Գերմանական Դաշնագիրը

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

1.

Բաւական մեղան հոսեցուց Հայկական Տասնհինգը, մանաւանդ վերջին քանի մը տարիներու ընթացքին, հայրենիքի եւ արտասահմանի մէջ, եւ քանի մը իսկապէս գնահատելի աշխատասիրութիւններ եկան լոյսին՝ արտահանելու համար արդի պատմութեան առաջին ցեղասպանութեան ետին գտնուող ցեղային, ընկերային, իմացական, կրօնական, քաղաքական, տնտեսական եւ այլ կարգի ուժերը, որոնց առկայութիւնը անկասկած որ շատ բան կը պատմէ Հայկական Եղեռնի ներքին ծալքերուն մասին: Սակայն, քիչ եղաւ թիւը անոնց, որոնք հետուէն կամ մօտէն աղերս մը տեսնել ուզեցին գերման եւ թուրք զինուորական յարաբերութիւններուն եւ Հայկական Տասնհինգին մէջեւ: Այդ քիչերուն մէջ անկասկած առաջին տեղը կը գրաւեն Ե. Ղ. Սարգսեանը, Ջ. Ս. Կիրակոսեանը եւ Հայկազն Գ. Ղազարեանը արեւմտահայութեան օրհասին եւ Մեծ Եղեռնին նուիրուած իրենց ուսումնասիրութիւններով, ու եթէ անոնց գործերուն բոլորն ալ չեղան նոյն աստիճանի եւ մակարդակի վրայ կեցող՝ առնուազն եղան, սակայն, Օսմանեան կայսրութիւնը կազմող ամբոխէն եւ անոր ամբոխային ալ հոգեբանութենէն վեր եւ առաջ՝ զայն, այդ կայսրութիւնը, ղեկավարող եւ քաղաքականէն ու տնտեսականէն տարբեր անոր զինուորական փոխյարաբերութիւնները տեսնող, փոխյարաբերութիւններ, որոնք երբ վերածուեցան դաշնագիրի ու համաձայնագիրի եւ գրուեցան սեւով ճերմակի վրայ՝ ար-

դէն իսկ ունէին սերմերը հետագայ Հայկական Տասնհինգը յառաջացնող մտայնութեան մը։

Հոս մեր նպատակը չէ քննարկումի ենթարկել վերջին քանի մը տարիներու ընթացքին լոյսին եկած յուշագրական եւ պատմագրական գործերը, ոչ ալ բաղդատականի տալ Սարգսեանի, Կիրակոսեանի եւ Ղազարեանի մենագրութիւններն ու աշխատասիրութիւնները։ Ընդհակառակը, մերը պիտի ըլլայ տալ քանի մը վաւերագիրներ, որոնցմէ ոմանք գոյութիւն ունին անոնց գործերուն մէջ, սրբագրել կատարուած թարգմանութիւնները այդ վաւերագիրներուն, վերլուծել զանոնք, մանաւանդ Հայկական Տասնհինգին համար նախապատրաստութիւն ծառայող կարգ մը յօդուածներն անոնց, եւ այդ ձեւով արտահանել ինչ որ կայ թաքուն անոնց տողերուն ետին։

1912–1913 թթ. երկարող Պալքանեան Պատերազմին յաջորդող ժամանակաշրջանը Օսմ. Կայսրութեան սահմաններուն մէջ անցուցած որեւէ մէկուն համար, այսօր, գաղտնիք մը չէ ներկայութիւնը զօրաւոր գերման ազդեցութեան մը, որ իր սկիզբն առնելէ ետք քայզերի աշխարհէն՝ իր ոլորտներն առլցեց Միթթելէրոփայի եւ Տրանկ Նախ Օսթէնի քաղաքական, տնտեսական եւ ապա զինուորական ծրագիրներով։ Հոս մեր հետաքրքրութենէն դուրս կ'իյնան այդ ծրագիրները, որոնց մէջ, սակայն, պէտք է որոնել առաջին սերմերը Հայկական Տասնհինգին։ Որքան որ ալ այս հաստատումը թուի ոչ-իրաւ՝ ճշմարտութիւնը, սակայն, կ'ըսէ այլ բան, որովհետեւ այդ ծրագիրներուն մշակումի ճամբուն վրայ էր, որ գերման միտքը դէմ յանդիման եկաւ հայութեան հետ, զոր կա՛մ պէտք էր որ խորտակէր անիւներուն ներքեւ Պերլինէն դէպի Պաղտաա եւ անկէ դէպի Պարսից Ծոց սուրալիք իր շոգեկառքերուն եւ կամ ալ փոխադրէր զայն այլ տեղ։ Տասնհինգի հայ սերունդին համար գաղտնիք եղող այս ճշմարտութիւնը եթէ տրուած ըլլար անոր՝ որեւէ բան պիտի կարենա՞ր փոխել տուեալ հարցի ընթացքէն՝ անկարելի է գիտնալ այսօր, եւ, սակայն, անոր կապուած մնացող հայութեան ճակատագիրը գուցէ ստանար քիչ մը տարբեր ընթացք՝ եթէ հայերէն ոմանք կարենային արթննալ ատենին դարերու հնութիւն ունեցող իրենց յուզական թմբիրէն կամ նորօրեայ իրենց վիպապաշտութենէն եւ առնուազն նշմարել ճշմարտութիւնները եւ միայն այդ ձեւով իջնել հրապարակ քաղաքականութիւն խաղալու համար, որովհետեւ պահպանումին համար ժողովուրդին եւ հայրենիքին՝ անհրաժեշտ էր ձեռք տալ նոյնիսկ սատանային։ Բայց չեղաւ այդպէս, եւ հասնող Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին ստեղծած թոհուբոհին մէջ ամէն մարդ կորսնցուց դէպքերն ու շարժումները իրարու զօդե-

լով անոնցմէ եզրակացութիւններու հանգելու ամէն կարելիութիւն ու դարձաւ միայն յորձանապտոյտի ինկած իմացականութիւն։ Անկէ ետք, պատերազմին յաջորդող տարիներն եղան յղի տարօրինակ կերպով անհամատեղելի իրադրումներով, որոնց մէջ հայը փարեցաւ իր կծկուող ներաշխարհին եւ հոն ստեղծեց յուզական մտայնութիւն մը լոկ, դէպքերը դատելու իւրօրինակ ձեւ մը, ողբերգականութիւն մը, որոնց վիպապաշտութիւնը տակաւին կը շարունակուի ու կը տիրապետէ հայու մեր առօրեային վրայ։

Հոգեբանական այս դրութեան, այս իրավիճակին դէմ զետեղել իրաւութիւնը, բրտութիւնը, անուրանալիութիւնը Թուրք եւ գերման մա՛նաւանդ զինուորական յարաբերութիւններուն՝ անշո՛ւշտ որ ոմանց համար պիտի մնայ անընդունելի։ Միմիայն ընդունիլ, թէ Թուրանականութիւնը, Թուրք ազգայնամոլութիւնը, հակառուս, հակաֆրանսական եւ հականգլիական դիրքորոշումներով կատարւած արեւելումը Օսմանեան Կայսրութեան եւ այդ արեւելումին վերլուծումը բաւական են արտահանելու համար ամէն ինչ՝ կանխակալօրէն սահմանափակել է շրջանակը որոնումին, որ, սակայն, երբեք ալ պէտք չէ որ թեւատուի, նեղնայ եւ դառնայ փոքրացումի կարելիութիւններուն։ Այս բոլորին մէջ չտեսնել զինուորականէն տարբեր հիմնատախտակ, մանաւանդ Թուրքին լեզուցը կտցահարող սարսափելի անգղը Թուրանականութեան՝ Թիւրատեսութեան լաւագոյն եւ անհերքելի վկայականն է այսօր, որովհետեւ ամէն տուեալ կայ հաւատալու եւ պնդելու, թէ Հայկական Տասնհինգը ունէր նկարագիրի ամէն գիծ, ազգային, տնտեսական, ընկերային, կրօնական որակումներով ամէն չափ ու կշիռ, որոնց վրայ անպայմա՛ն կերպով պէտք էր որ աւելնար նաեւ հզօր ազդեցութիւնը Օսմանեան Պետութեան եւ Գերմանական Կայսրութեան միջեւ ստորագրուած զինուորական համաձայնութեան ալ, որ չէր կրնար որեւէ աղերս չունենալ հայ ժողովուրդին ըլլալու եւ չըլլալու ճակատագրական հարցին հետ։

Արդէն ճի՛շդ հոս ալ կը գտնուի սխալը մատչումին, որովհետեւ Հայկական Տասնհինգը սարքող երիտասարդ-Թուրք ղեկավարութիւնը շա՛տ լաւ գիտէր, թէ ի՞նչ կ'ընէր 2 Օգոստոսի 1914-ի Թուրք-գերմանական զինուորական դաշնագիրն ստորագրելով, որովհետեւ այդ ձեւով, հինէն, շատ հինէն սկսուած սրտակցութիւն մըն էր որ կ'առնէր մարմին, կը խոստանար թեւ ու թիկունք կանգնիլ Թուրանական իր ծրագիրներուն կատարումին, լաւեւայն կը համաձայնէր վերացումին Հայկական Հարցին՝ հայութեա՛ն իսկ վերացումով, եւ, անհրաժեշտութեան պարագային, զէն ու զրահով պաշտպանել աշխարհը սուլթաններուն ու պարտադրել անոր վերջ-

նական կամքը, անոր սահմաններուն մէջ քաղաքական թնճուկ ստեղծող ժողովուրդներուն վրայ։

2.

Թուրք–գերմանական յարաբերութիւնները պատմութիւն արձանագրած իրականութիւններ են այսօր։ Անոնք կու գան գերման քայլերին պոլսական այցելութենէն շատ առաջ ճամբայ ելած ժամանակէ մը՝ հասնելու համար Թուրք–գերմանական զինուորական բարեկամութեան մը դուռներուն։ Երկուստեք ղրկուած զինուորական, տնտեսական, մշակութային եւ քաղաքական պատուիրակութիւնները արձանագրած էին բարեկամութենէ անդին ինկող կապակցութիւն մը՝ այնքա՛ն որ 1908 թ.ի Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատումին անմիջապէս յաջորդող 1909 թ.ի կիլիկեան ջարդերը բնաւ ալ դատապարտելի չեղան Պերլինի ղեկավարութեան համար։ Ընդհակառակը, դաշնակարգ այդ արարքին մէջ անիկա, այդ ղեկավարութիւնը, չանաց գտնել մեծ թիւ մը մեղմացուցիչ պատճառներու, որոնց յենած՝ արդարացուց Թրքութիւնն ու անոր ինքնապաշտպանութեան իրաւունքը։ Թէ իսկապէս Թուրքն ու իր պետութիւնը կարիքն ունէի՞ն պաշտպանուելու անդէն ժողովուրդի մը դէմ, ինչպիսին էր հայութիւնը, երբեք ալ հարց չեղաւ քայլերին եւ անոր չրջանակին համար՝ այնքան ատեն որ Թուրք աշխարհին մէջ կար Տրաճկ նախ Օսթենի քաղաքական եւ տնտեսական նպատակներուն ծառայելու պատրաստակամութիւն. ի՞նչ փոյթ որ այդ ճեւով այդ աշխարհը հետապնդած կ'ըլլար նաեւ դէպի արեւելք ծաւալողական իր նպատակները։ Թուրք–գերման սա լուռ այլ բացորոշ սրտակցութիւնը շատ բան կը պարտի Երիտերի 1908 թ.էն ետք չրջան մը Պերլինի մէջ որպէս օսմանեան դեսպանատան զինուորական կցորդի բնակութեան, մանաւանդ այն չնորհներուն, ուշադրութեան եւ ձրի բարիքներուն, որոնք տեղացին Թուրք Նավոլէոն մը ըլլալու ձգտումն ու յաւակնութիւնը սնուցանող Երիտերի գլխուն։

Երիտերի Պոլիս վերադարձէն ետք դէպքերու ուղղութիւնը այլ ընթացք առաւ։ 1912–1913 թթ. Պալքանեան Պատերազմը ցոյց տուաւ ներքին փտախտը Թրքական կայսրութեան հետ նաեւ բանակին, որ, հակառակ անպարտելիութեան վարկածով մը իր ճակատը դրաստանդած ըլլալու իրաւունքեան, չէր կրցած դիմադրել տասը միլիոն հաշուող պալքանեան ժողովուրդներուն, երբ Թուրքիոն, ըստ պաշտօնական աղբիւրներու, կը հաշուէր քսաներկու միլիոն։ Ցաւակ էր, թէ տեղ մը ծուռ բան մը կար, եւ այդ տեղը Օսմանեան Կայսրու–

թիւնն էր լոկ։ Ճստակ էր նոյնքան, թէ պիտի պատահէր անխուսափելի վերադարձը Թրքական աշխարհին, ուր հայն ու արաբը սկսած էին գլուխ ցցել յոյնէն եւ մակեդոնացիէն, պուլկարէն եւ սերպէն առաջ։ Պէտք էր առաջքը առնել այդ վերադարձին, պէտք էր փրկել վարկն ու պատիւը Թուրքի պատմութեան, պէտք էր վերականգնել երկրի հզօրութիւնը սուլթաններու աշխարհին. ահա թէ ինչո՛ւ համար Մահմուտ Շեւքէթ փաշա Թրքական բանակն ամբողջութեամբ յանձնեց զերման զինուորական յանձնախումբի մը խնամքին եւ հեռացաւ իր պաշտօնէն։

Մահմուտ Շեւքէթ փաշայէն մինչեւ էնվերը հասնող ժամանակի ընթացքին ո՛չ մէկ բան փոխուեցաւ Թուրք եւ զերման այս դրծակցութեան նկարագիրին մէջ։ Իւրաքանչիւր Թուրք, որ բազմեցաւ Մահմուտ Շեւքէթի աթոռին վրայ, շարունակեց քալել կօշկակներուն իր նախորդին, մինչեւ որ օր մըն ալ էնվերը լնգլինք նետեց այդ աթոռին վրայ։ Ա՛լ անկէ ետք նոյնը չեղաւ զինուորական նկարագիրը Օսմանեան կայսրութեան։ Պոլիսը եւ Պերլինը կամաւոր կերպով իրարու հետ չփոթող զերման բանակայիններու հսկայ խումբ մը տարածուեցաւ ամէն կողմ եւ Պրոնզարթի հրամանատարութեան ներքեւ երիտասարդ–Թուրքերու Օսմանեան կայսրութիւնը զգեցաւ եղեւոյրը իր տարեկան տօնավաճառին պատրաստուող պաշարական աղարակի մը։

Բայց այս բոլորին դէմ հանդիման կանուղ երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան վերին մարմինին մէջ կը պակսէին նոյնութիւնն ու համամանութիւնը նպատակին եւ այդ նպատակը իրագործելու կարելիութիւններուն։ Մեծ պետութիւններու, անոնց վրած քաղաքականութեան եւ անոնցմէ սպասուելիք բարիքներուն հանդէպ Թուրքին ունեցած արեւելքումը արձանագրեց մէկէ աւելի տատանումներ։ Ճեմալ վարակուած էր ֆրանսասիրութեամբ, Սայիտ Հալիմ՝ անգլիասիրութեամբ. էնվեր եւ Թալէաթ զերմանասէրներ էին չափազանցուող մոլեռանդութեամբ. Շէյխ իւլ Իսլամ Ֆեհմին տուրք կու տար միջնադարեան խաւարամտութեան, իսկ ուրիշներ՝ Թուրանիայի մը արիւնոտ երազին։ Զանազան ախորժակներ ցուցահանող այս հոսանքները, որովհետեւ այս մարդերէն իւրաքանչիւրն ունէր հետեւորդներու իր չարանը, անշուշտ որ ունեցան իրենց ոչ–զանցառելի ազդեցութիւնը վաղուան մը հաշուոյն կատարուող ծրագիրներու, եռեւեփող հոգեբանութիւններու, սնանկութեան դուռերը թակող մտայնութիւններու, եւ քանդումներով ստեղծուելիք Թուրանիայի մը գիտակցութեան արեւելքումին մէջ, եւ այդ բոլորը՝ այդքա՛ն զօրաւոր կերպով, որ երբ Թեւակոխեց

Պոլիս 1914 թ.ին՝ նաեւ անստուգութիւնը թեւակոխեց սահմաններէն ներս Օսմանեան Կայսրութեան, որուն դէմ գլուխ ցցած կը մնար քաղաքական սուր տագնապ ստեղծած հայկական բարենորոգումներու հարցը, զոր լուծելու միակ միջոցը կը կայանար վերացումին մէջ ո՛չ միայն այդ հարցին՝ այլ առաւելաբար այդ հարցը մարմնացնող հայութեան, եւ որուն պիտի կարենային օժանդակել գերման ուժը, գերման զինուորականութիւնը եւ անոնց ընձեռելիք ինքնավստահութիւնը օսմանեան աշխարհին:

Տիրող այս խաժամուժին ուսումնասիրութիւնը դուրս է հիմա մեր հետաքրքրութեան սահմանէն, բայց կարեւոր է վերբերումն անոր՝ հայ պատմութեան լուսաբանումին ի խնդիր, որովհետեւ այդ խաժամուժին յառաջացուցած չարիքներուն մեծագոյնն եղաւ հայութեան ճակատագրուած: Երբ Ճեմալ ձեռնունայն վերադարձաւ Փարիզի մէջ վարած Թուրք–Ֆրանսական իր բանակցութիւններէն՝ գուցէ ո՛չ մէկը զգաց թէ ի՞նչ անդրադարձ էր բերած անոր վատ տրամադրութիւնը Թուրքին հակահայ զգացումներուն վրայ: Աւելցուցէք այս մէկուն վրան միւսն ալ՝ հետագային Անգլիոյ մերժումը իր նաւաշինարաններէն ներս Թուրքին յանձնարարած զրահաւորներուն Թուրքիոյ յանձնումին՝ եւ դուք կ'ունենաք Թուրք զգացումին վատէն վատթարին եւ վատթարէն վատթարագոյնին հասնող իրաւութիւնը, այդքա՛ն որ Յուլիսի 20–ին, Ճեմալի Ֆրանսայէն վերադարձի օրն իսկ, կէս–գաղտնի ժողովը, որուն կը մասնակցէին վարչապետ եւ արտաքին գործերու նախարար Սայիտ Հալիմ, ներքին գործերու նախարար Թալէաթ, զինուորական նախարար Էնվեր եւ ծովային նախարար Ճեմալ, չտատամսեցաւ իր քուէն նետելու ի շահ աւստրո–գերմանական խմբակցութեան եւ այդ ձեւով դուրս գալու ստեղծուած ոչ–բաղձալի կացութենէն՝ կարենալ պահպանելու համար ամբողջականութիւնը կայսրութեան եւ յարատեւումը սուլթանի յաջորդներուն աշխարհին:

Հայկական Տասնհինգի ուսումնասիրումին ձգտող որեւէ փորձ պէտք չէ մոռահան ընէ երկու իրողութիւն. առաջին՝ Սայիտ Հալիմը, որ յաճախ կը յիշուի միայն որպէս վարչապետ՝ մոռացութեան տալով արտաքին գործերու նախարարի անոր հանգամանքը, որ մեծ կշիռ կու տայ Թուրք եւ գերման յարաբերութիւններուն, եւ երկրորդ՝ Յուլիսի 20–ի ժողովը, որ զուգադիպութիւն մը չէ բնաւ: Հետագայ ուսումնասիրութիւնները գուցէ շատ բան ըսեն այս զոյգ մը իրողութիւններու մասին եւ ցոյց տան անոնց անուրանալի ազդեցութիւնը հայութեան մատուցուած ճակատագրի ուղղութեան եւ ձեւին մէջ, մանաւանդ որ նոյն այդ գիշերն իսկ, Յուլիսի 20–ին, ինչպէս իր թիւ 354 եւ Յուլիսի 21 թուակիր հեռագիրով Վանկեն–

հայմ կը հաղորդէր դերման արտաքին գործերու նախարարութեան, «Մեծ Վեզիրը, Թալէաթ պէյը եւ Էնվէրը՝ բոլորը միասին հաղորդեցին աւստրիացի իմ պաշտօնակիցիս, թէ ներկայիս Աւստրիա հասած էր վերջին վայրկեանին, երբ կրնար վերաշահիլ այն վնասները, զորոնք կրեց Պալքանեան Պատերազմի ընթացքին եւ որպէս մեծ պետութիւն վերահաստատել իր վարկը յաչս պալքանեան տէրութիւններուն եւ Թուրքիոյ։ Ո՛չ միայն Գուլկարիա, այլ նաեւ Ռումանիա եւ Թուրքիա, առանց պայմանի պիտի կողմնորոշուէին դէպի երբեակ Միութիւնը՝ եթէ Աւստրիա լաւ դաս մը տար Սերպիոյ» (1)։

Թուրք–աւստրիական խօսակցութիւնները նոր չէին սակայն։ Յուլիսի 14 Թուակիր հեռագիր մը՝ Յուլիսի 17–ին կը յայտնէր Վանկենհայմին, թէ Վիեննա հետաքրքրուած էր Թուրքերուն մէջ դիւանակից մը դնելու կարելիութեամբ։ Թէ որքան եւ ինչպիսի շահ մըն էր այդ դիւանակցութիւնը՝ եակով, դերման պետական քարտուղարը, կ'եզրակացնէր իր հեռագիրով, թէ «հետագայ քանի մը տարիներուն համար Թուրքիան կրնար նկատուիլ միմիայն կրաւորական ուժ մը՝ իր տկար բանակին պատճառով եւ բոլորովին անկարող՝ Ռուսիոյ դէմ յարձակողական գործողութեան մը համար։ ... Ամէն պարագայի, մենք չենք կրնար երաշխաւորել իր բացարձակ պաշտպանութիւնը, օրինակի համար, Հայաստանի վրայ Ռուսիոյ յարձակումի մը դէմ» (2), կարծիք մը, որուն համամիտ էր նաեւ Վանկենհայմ, որ Յուլիսի 18–ին, կը գրէր իր 349 դաշտնի հեռագիրով, թէ ինք Թրքական դիւանակցութեան մը դաղափարին իսկ հակառակ էր, որովհետեւ «այսօր Թուրքիան, առանց այլեւայլի, տակաւին անարժէք դիւանակից մըն է։ ... Բայց սկսելու համար, Թուրքիան կրնայ միայն թելադրուիլ, որ հեռու մնայ քաղաքական ամէն արկածախնդրութենէ եւ բարեկամական յարաբերութիւններ պահէ բոլոր տէրութիւններուն հետ ալ։ Նոյնիսկ չէզոք Թուրքիա մը ռուսական քանի մը զօրադունդ պիտի դբաղեցնէ հայկական սահմանին վրայ» (3)։

Յուլիսի 23–ին Վանկենհայմ կրկին կը խօսէր իր եւ Բալլավիչինիի, աւստրիացի իր պաշտօնակիցին, մէկ դրոյցին մասին, որուն համաձայն Սայիտ Հալիմ հաղորդած էր, թէ պատերազմի մը պարագային Աւստրիա կրնար հաշուել Թուրքիոյ վրայ այնպէս ինչպէս Գուլկարիոյ. ապա դերման դեսպանը կ'աւելցնէր, թէ «վերջապէս, Մեծ Վեզիրը կրկնեց ինծի երբէք էնվէր փաշայի կողմէ արտայայտուած փափաքը, թէ Թուրքիա պաշտօնապէս արտօնուէր երբեակ Միութենէն ներս մտնելու։ Իշխան Բալլավիչինի, որ մինչ այդ խօսած էր ինծի (այդ) հարցին շուրջ, ըսաւ թէ Թուրքիոյ հետ դա–

չինք մը առ այժմ մեծ բեռ մը կը դնէր Երրեակ Միութեան վրայ: Երրեակ Միութիւնը չէր կրնար Թուրքիան պաշտպանել բոլորին դէմ: Մեծ Վեզիրը պատասխանեց թէ Թուրքիան Երրեակ Միութենէն պաշտպանութիւն կ'ուզէր միայն Ռուսիոյ դէմ եւ ո՛չ թէ Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ» (4):

Յաջորդ օրը, Յուլիսի 24-ին, իր թիւ 128 հեռագիրով կայսերական նախարար Վեռել կը յայտնէր Եակովին, թէ Ուիլհելմ Երկրորդ համաձայն էր օգտագործելու Թուրքիոյ յարումը Երրեակ Միութեան, եւ եթէ Պոլիս անպայման կը փափաքէր դաշնագիր մը՝ պէտք էր որ ստորագրուէր անիկա (5): Իսկ Եակով իր վեհապետէն իրեն տրուած հրահանգին համաձայն, իր թիւ 268 հեռագիրով կը հաղորդէր Վանկենհայմին, թէ անիկա «պէտք է որ այս ուղղութեամբ աշխատանք տանի Կոստանդնուպոլսոյ մէջ: Այս առնչութեամբ աւելցնեմ, թէ առայժմ կնքուելիքը ատ հոկ դաշնագիր մըն է, թէ, բնականօրէն, ինչպէս կը յայտնէ Ձերդ Վսեմութիւնն ալ, այժմ չենք կրնար որեւէ նկատառելի պատասխանատուութեան տակ մտնել» (6):

Անգամ մը որ գերման վարիչները որոշեցին ընդառաջել Պոլսոյ երիտասարդ-Թուրք ղեկավարներուն՝ գործի անցաւ Վանկենհայմ. տեսակցութիւն եւ բանակցութիւն յաջորդեցին իրարու, եւ, Յուլիսի 27-ին, իր թիւ 362 հեռագիրով գերման դեսպանը հաղորդեց անոնց արդիւնքը Պերլինի իր տէրերուն: Ըստ Վանկենհայմի՝ «Էնվեր փաշա ըսաւ ինծի, թէ յայտնած էի Մեծ Վեզիրին, թէ Թուրքիան ինքզինքին պէտք չէր որ թոյլ տար որեւէ ձեւի համաձայնութիւն նախքան իր զինուորական եւ վարչական վերակազմութիւնը: Իրականութեան մէջ՝ իմ տեսակէտս ամբողջութեամբ ճիշդ էր: Գործնականին մէջ, սակայն, Թուրքիա պիտի մատնուէր դժուարութեան՝ իր բարենորոգումները խաղաղ եւ լիիւ կերպով իրագործելու մէջ, եթէ պաշտպանուած չըլլար արտաքին դժուարութիւններու դէմ: Այս իսկ պատճառով պէտք ունէր աջակցութեան մեծ պետութիւններու խմբակցութիւններէն մէկուն: Կեդրոնական Մարմինէն փոքրիկ մաս մը կ'ուզէր Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ հետ համաձայնիլ, որովհետեւ այս տեսակ համաձայնութիւն մը Թուրքիան պիտի ապահովէր այնքան ատեն որքան որ Երրեակ Միութեան պետութիւնները տկար էին Միջերկրականի մէջ. միւս կողմէն՝ Կեդրոնական Մարմինին մեծամասնութիւնը, ներառեալ Մեծ Վեզիրը եւ Թալէաթը, Խալիլը եւ ինք՝ անոնց գլուխը, չէր փափաքեր Ռուսիոյ արբանեակները ըլլալ, եւ համոզուած էր, որ Երրեակ Միութիւնը զինուորականօրէն աւելի զօրաւոր էր քան թէ Երրեակ Համաձայնութիւնը, եւ համաշխարհային պատերազմի մը պարագային

պիտի յաղթական դուրս գար: Ուստի կրնար յայտարարել, թէ ներկայ Թրքական կառավարութիւնը ջերմօրէն կը փափաքէր ինքզինք կապել Երբեակ Միութեան, եւ ծանր սիրտով պիտի որոշէր Երբեակ Համաձայնութեան հետ կնքուելիք դաշինք մը՝ եթէ մերժուէր մեր կողմէ: Արդ, դահլիճը չատ լաւ կ'ըմբռնէր, թէ մեծ տէրութիւններու հետ բաղդատած, Թուրքիան անարժէք էր որպէս դաշնակից, հետեւաբար միայն կ'ուզէր պաշտպանութիւնը յիշեալ մեծ տէրութիւններու խմբակցութեան այն դաշնագիրին համար, զոր ինք պիտի ստորագրէր աւելի վտանգ պետութիւններէն որեւէ մէկուն հետ: Ներկայիս, Թուրքիոյ համար երկրորդական դիւանակցութիւններու երկու կարեւորութիւններ կային – դիւանակցութիւն մը Գուստաստանի հետ, որ պիտի յակէր դէպի Երբեակ Համաձայնութիւն, եւ դիւանակցութիւն մը Պուլկարիոյ հետ, որ պիտի առաջնորդէր դէպի Երբեակ Միութիւն: Դահլիճը կ'ուզէր, որ դիւանակցութիւնն ըլլար Երբեակ Միութեան պաշտպանութեան ներքեւ, կամ, առնուազն, Երբեակ Միութեան մաս կազմող տէրութիւններէն մէկուն: Դիւանակցութիւն մը Պուլկարիոյ հետ նախապէս արդէն յստակ կերպով որոշուած էր իր բոլոր մանրամասնութիւններով, եւ չէր ստորագրուած այն պարզ պատճառով, որ Պուլկարիա չէր կրնար քաջութիւնը ունենալ այդ բանն ընելու առանց Երբեակ Միութեան պաշտպանութեան: Բայց հիմա որպէս արդիւնք աւստրօ–սերպիական լարուած դրութեան՝ կացութիւնը դարձած էր ճակատագրական: Դիւանակցութեան մը համար Մեծ Վեզիրը բանակցութիւններու պիտի սկսէր Վենիզելոսի հետ: Իրեն համար դիւրին պիտի ըլլար մերժել յունական առաջարկը՝ եթէ Թուրքիոյ եւ Պուլկարիոյ ընծեռուէր Երբեակ Միութեան խմբակցութեան մաս կազմելու կարելիութիւնը՝ այնպէս ինչպէս Ռումանիան Աւստրիոյ հանդէպ: (Բարձրագոյն) Դուռը անկարող էր սպասելու մինչեւ որ պատերազմ մը ծագէր Պալքաններու մէջ: Զինուորական միացեալ պատրաստութիւնները սկսելու էին ամիսներ:

«Ի պատասխան՝ ըսի Ենվերին, թէ... լուրջ էին քաղաքական նկատումները: Որպէս անդամ Երբեակ Միութեան՝ Թուրքիան իր վրան պիտի հրաւիրէր Ռուսիոյ Թշնամանքը: Այդ պարագային Թուրքիոյ արեւելեան սահմանները ամենէն տկար կէտը պիտի ըլլային Երբեակ Միութեան զինուորական դրութեան մէջ, ինչպէս նաեւ (պիտի ըլլային) Ռուսիոյ (համար) յարձակումի բնական թիրախ: Երբեակ Միութեան կառավարութիւնները դուցէ մերժէին իրենք զիրենք բեռնաւորել պատասխանատուութիւններով, որոնց դէմ այսօր Թուրքիան կարող էր ոչ մէկ գոհացուցիչ փոխադարձութիւն ընդել...:

«Էնվեր փաշա մեծ ուշադրութեամբ լսեց զիս, բայց կրկին ու կրկին պնդեց, որ եթէ Երբեակ Միութիւնը արդիւնք թուրք-պուլկարական դինակցութիւն մը՝ կեդրոնական Մարմինի երբեակ համաձայնութեան բարեկամները պիտի դերակայութիւն ձեռք ձըդէին...» (7):

Գրեթէ ամբողջութեամբ մէջբերուեցաւ Էնվեր-Վանկենհայմ տեսակցութիւնը: Դաղտնիք չկայ անոր մէջ: Էնվեր կ'ուզէր, որ Օսմանի աշխարհը կապուած մնար դերմանական աշխարհին, վստահ՝ որ այդ ձեւով ինքնաբերաբար դէմ յանդիման կու գար ռուսական աշխարհին հետ եւ պատերազմին ստեղծած թոհուբոհէն օգտուելով՝ յառաջ կը մղէր թուրանական իրագործումն իր երազներուն: Վաւերապիրը, սակայն, պէտք է կարդալ տողերուն ընդմէջէն՝ եւ բնաւ հանելու համար դիրքը Վանկենհայմին: Գերման դեսպանն արդէն իսկ որոշած էր իր ընթացքը, որ բնաւ ալ հակառակ չէր ընթանար Էնվերի տեսութիւններուն՝ ճիշդ այնպէս ինչպէս որ էր գծուած ընթացքը Պերլինին: Ահա թէ ինչո՛ւ համար նոյն օրն իսկ անիկա տեսակցեցաւ Լիման Ֆոն Սանտըրզի հետ քննելու համար իրական մեռաղը օսմանեան բանակներուն: Արդիւնքն եղաւ իր թիւ 371 դաղտնի հեռագիրը, որով կը յայտարարէր դերման արտաքին գործերու նախարարութեան, թէ անհրաժեշտ էր ձեռքի տակ պահել պուլկարները ու երիտասարդ-Թուրքիոը այնքան աւելի որքան որ սերպ-աւստրիական բախումը կը ներկայացնէր տեղական բնոյթ, իսկ «եթէ Թրքական բանակը գործնապէս դեկավարուէր դերման զինուորականներու կողմէ՝ անոր զինական արժէքը պիտի եռապատկուէր: Զօրավար Լիման ըսաւ ինծի», կ'աւելցնէր ապա, «թէ իր դիրքը կը զօրացնէր որպէս (գինուորական) դեկավարը Թրքական հինգերորդ զօրաբանակին, որ որեւէ պարագայի անմիջապէս դաշտ պիտի նետուէր (գործողութիւններու համար)...: Բանակին դերման դեկավարութիւնը պիտի ընձեռէր անգնահատելի այն առաւելութիւնը, որ պատերազմի պարագային (Թուրքիա) ստիպուած պիտի կատարէր իր խոստացած պարտաւորութիւնները» (8):

Յաջորդ օրը, Յուլիսի 28-ին, Սայիտ Հալիմ իր մօտ հրաւիրեց Վանկենհայմը, անոր յանձնելու համար Սուլթանին կառավարութեան դիմումնագիրը, որ «մօտիկ ապագային Գերմանիա Թուրքիոյ հետ պաշտպանողական եւ յարձակողական պաղտնի դինակցութեան մը մանէր Ռուսիոյ դէմ, եւ այդ ձեւով կարելի դարձնէր Թուրքիոյ մուտքը Երբեակ Միութենէն ներս.» ապա Վանկենհայմ կը շարունակէր իր այդ թիւ 370 եւ բացարձա՛կ կերպով դաղտնի հեռագիրով, թէ ըստ այդ դիմումնագիրին, «պատերազմական վիճակ պիտի ստեղծուէր երբոր Ռուսիան յարձակէր Թուրքիոյ, Գեր-

մանիոյ կամ ալ Աւստրիոյ վրայ, եւ կամ երբոր Գերմանիան կամ Երբեակ Միութիւնը յարձակում գործէր Ռուսիոյ վրայ: Բացի Ռուսիայէն՝ Թուրքիա ո՛չ մէկ պաշտպանութիւն կը պահանջէ(ը) այլ երկիրներու դէմ: Գալով մնացեալ միջազգային բոլոր հարցերուն, ինչպիսին էին համաձայնութիւններու, պարտքերու եւ այլնի վերաբերողները, ամէն ինչ պիտի մնար այնպէս ինչպէս որ էր: Թրքական պայմանը այն պիտի ըլլար, որ պատերազմի պարագային կայսրը (9) Զինուորական Պատուիրակութիւնը (10) ձգէր Թուրքիոյ մէջ: Միւս կողմէ, Թուրքիան կը խոստանար ձեւ մը գտնել, որուն միջոցով Թրքական բանակին վերին հրամանատարութիւնը եւ բանակին մէկ չորրորդին ճակատային գործնական հրամանատարութիւնը պիտի յանձնուէր Զինուորական Պատուիրակութեան՝ անմիջապէս որ սկսէր պատերազմը:

«Բանակցութիւնները պէտք էր որ կատարուէին ծայրայեղ գաղտնապահութեամբ՝ նոյնիսկ Թրքական նախարարները նկատի առած: Մեծ Վեզիրը կը պահանջէ(ը) ինձմէ առայժմ հարցը չիշել ո՛չ մէկ պաշտօնակիցի, եւ «անհրաժեշտ» կը գտնէ(ը) որ նոյնիսկ Մահմուտ փաշա (11) չիմանա(ը) գաղտնիքը» (12):

Բացարձակ գաղտնապահութեամբ յառաջացող այս բանակցութիւններուն ետին կեցող երիտասարդ–Թուրքերը դուրս ձգելու փութկոտութիւնը ի յայտ կը բերէ մէկ ճշմարտութիւն – Թուրք–գերմանական յարաբերութիւնները ու բանակցութիւնները հիմնուած կը մնան քանի մը անձերու կամայականութեանը վրայ, որ իրականութեան մէջ իր ջուրերը կ'ըմպէ միմիայն Երիտասարդ–Թուրք Կուսակցութեան կեդրոնական Մարմինը կազմող անդամներուն մէկ մասէն: Օսմանեան կառավարութիւնը որպէս այդպիսին՝ բացակայ է անոնցմէ, որովհետեւ անկէ շատ աւելի վեր կեցող կայ մարմին մը, որ կազմուած է կեդրոնական Մարմինի Ընդհանուր քարտուղար Միհատ Շիւքրիւն, բժիշկներ՝ Պեհաէտտին Շաքիրէն, Նազըմէն եւ Բուզուխիէն, զինուորականներ՝ Հիլմիէն, Ըզզայէն եւ Քիւչիք Թալէաթէն, ու երեսփոխաններ՝ Զիա Կէօքալփէն եւ Աթըֆ պէյէն: Այս բոլորին մէջ Սայիտ Հալիմ կը մնայ գործակատար մը միայն: Վարչութեան այս կազմն իսկ բաւական է ցոյց տալու Յունիսի 20–28 տարածուող ժամանակամիջոցին անոր կատարած գործին նկարագիրը, որովհետեւ այդ կազմին կէսը բաղկացած է իբենց արուեստը կեանք փրկելու փոխան կեանք քանդելու ի սպաս դնող բժիշկներէ եւ միւս կէսն ալ՝ ոճրագործներէ եւ մարդասպաններէ, որոնք, սակայն, իրենք զիրենք տրամադրած են բանակին. այլ խօսքով, ինչպէս կը բացատրէ Քարապէքիր, «այս ինը հոգիին չորս սպաներէն զատ երեք բժիշկ ալ զինուորականութեան մէջ մեծցած

ըլլալով՝ կեդրոնական Մարմինէն ներս գինուորական սպայակոյտ մը հոգին կար» (13)։ Արդ՝ գինապաշտ այս նկարագիրը անպայման որ պիտի դառնար իր համամտանին եւ այդ մէկը, այդ համամտանը, քայղերին աչխարհն էր անտարակոյս, որ չմերժեց Թուրքը եւ բանեց իրեն երկարած արիւնոտ թաթն անոր։

Յուլիսի 28–ին, Վանկենհայմի թիւ 370 հեռագիրին պատասխանեց Պեթման Հոլվեկ, Գերմանի կայսրութեան վարչապետը, իր թիւ 275 դաղտնի հեռագիրով՝ տալով նաեւ քայղերին համաձայնութիւնը Սայիտ Հալիմի կողմէ ներկայացուած առաջարկին։ Ըստ այդ հեռագիրի բովանդակութեան՝ հետեւեալ թուրք–գերման դաշնագիրը կնքուած պիտի ըլլար հետեւեալ կէտերով.

«1· Երկու պետութիւնները կը խոստանան կատարեալ չէզոքութիւն պահել աւստրօ–հունգարական եւ սերպիական ներկայ բախումին մէջ։

«2· Այն պարագային երբ Ռուսիա դործնապէս գինուորական միջամտութիւն կատարէ պատերազմին եւ այդպէսով Գերմանիոյ պարտադրուի Աւստրօ–Հունգարիոյ նկատմամբ եղած fասուս փէօտերիսը՝ fասուս փէօտերիս մը եւս դոյութիւն պիտի ունենայ Թուրքիոյ համար։

«3· Պատերազմի պարագային Գերմանիա Զինուորական Պատուիրակութիւնը պիտի թողու Թուրքիոյ մէջ։ Թուրքիա կը խոստանայ ապահովել Զինուորական Պատուիրակութեան դործօն վերին հրամանատարութիւնը (14)։

«4· Գերմանիա Ռուսիոյ դէմ կ'ապահովէ Թուրքիոյ ներկայ հողամասը։

«5· Դաշնագիրը ուժի մէջ պիտի մնայ ներկայ աւստրօ–հունդարական եւ սերպիական բախումին՝ ինչպէս նաեւ անկէ ծագելիք որեւէ միջազգային բարդութեան ընթացքին։ Եթէ այս բախումին որպէս արդիւնք ոչ մէկ պատերազմ տեղի ունենայ Ռուսիոյ եւ Գերմանիոյ միջեւ՝ դաշնագիրն ինքնաբերաբար կը դադրի» (15)։

Նոյն օրն իսկ, Թրքական զօրահանդէսի մը ընթացքին Վանկենհայմ դովաբանելէ ետք ճչութիւնն ու արդարութիւնը Թրքական արեւելումին՝ հաղորդեց, թէ քայղերին կառավարութիւնը պատրաստ էր դաշնագիր մը ստորագրելու, իսկ օր մը ետք իր թիւ 382 հեռագիրով կը յայտնէր իր կառավարութեան, թէ ժամանակն էր այլեւս հարցը լմացնելու իր աւստրիացի պաշտօնակիցին, որուն որպէս պատասխան, Յուլիսի 30–ին, իր թիւ 284 հեռագիրով, ետ–

կով կը յայտնէր Պերլինի դրական դիրքը տուեալ հարցին հանդէպ՝ պայմանով որ Վանկենհայմ վստահ ըլլար, թէ Մեծ Վեզիրը համաձայն էր առաջարկուած դաշնագիրի բովանդակութեան (16), մինչ նոյն օրն իսկ, իր թիւ 385 հեռագիրով, Վանկենհայմ իմաց կու տար Գերմանիոյ արտաքին գործերու նախարարութեան, թէ «Մեծ Վեզիրը կ'ընդունի կէտ 1–էն մինչեւ 4–ը: Վերապահ է կէտ 5–ի համար՝ որպէս բոլորովին անընդունելի: Նախ անկարելի է ճշդել ժամանակը, երբ պիտի վստահ ըլլանք, թէ Ռուսիոյ եւ Գերմանիոյ միջեւ պատերազմ մը պիտի չծագի որպէս արդիւնք աւստրօ-հրպլիական բախումին: Այսպիսի պատերազմ մը կրնայ ծագիլ որպէս յետադարձ ազդեցութիւն աւստրիական յաղթանակի մը՝ նոյնիսկ մէկ կամ երկու տարի ետք: Թուրքիայէն կարելի չէ պահանջել, որ այժմ ինքզինքը կապէ Գերմանիոյ՝ հետագային դնելու համար, որ պէտք է պաշտպանէ ինքզինք՝ եթէ Ռուսիա փափաքի վրէժ լուծել Թուրքիայէն՝ երբեակ Միութեան հանդէպ ունեցած բարեկամական իր դիրքորոշումին համար: Պէտք է որ պաշտպանենք Թուրքիան Գերմանիոյ հանդէպ ունեցած իր բարեկամութեան բոլոր հետեւանքներուն դէմ: Եթէ նախապէս Մեծ Վեզիրը խօսած էր Գերմանիոյ հետ դործակցութեան աւելի կարճ տեւողութեան մը մասին՝ պարզօրէն ըսել ուզած էր, որ անիկա պիտի ըլլար տեւական համաձայնութիւն մը, կամ (համաձայնութիւն մը) չատ երկար տեւողութեամբ: Բնական էր, որ երկու պետութիւնները ալ այսպիսի դաշնակցութիւն մը փորձէին կարճ տեւողութեան մը համար: Անիկա կը մտածէր ետքը տարուան ժամանակամիջոցի մը մասին, բայց ոչ մէկ տեղ պիտի փափաքէր, որ դինակցութիւնը տեւէր զօրավար Լիմանի համաձայնագիրէն կարճ, որ պիտի աւարտէր 1918 թ.ի վերջաւորութեան: Տրամաբանական պիտի ըլլար, եթէ անիկա պնդէր, որ Գերմանիա, որ Լիմանի պատուիրակութեան մի-ջոցով կը փափաքի դինուորական բարենորոգումներ յառաջացնել (Թուրքիոյ մէջ)՝ յանձնառու ըլլար երաշխաւորել, թէ Լիմանի դործունէութիւնը պիտի չընդմիջուէր ռուսական յարձակումով մը» (17):

Բայց առաջարկուած դաշնագիրին տեւողութեան մասին կարանդիր համաձայնութիւն մը Պոլսոյ եւ Պերլինի միջեւ: Գերմանի դեկավարութիւնը արդէն պատրաստ ըլլալ կը թուէր ընդառաջելու Սայիտ Հալիմի առաջարկին, այլապէս Զիմմերման, Յուլիսի 30–ին, Վանկենհայմէն ստացուած հեռագիրի մը լուսանցքին վրայ պիտի չգրէր, թէ կը խորհէր, թէ «ներկայ մտահոգիչ պարագաներու ներքեւ պէտք է որ համաձայնինք դաշնագիրի տեւողութեան չուրջ մինչեւ 1918 թ. երկարաձգուող ժամանակամիջոցի մը վրայ – Լիմանի պատուիրակութեան վերջաւորութիւնը –, բայց այս պարագային

բացարձակ կերպով անհրաժեշտ է, որ Աւստրօ–Հունգարիան եւս մաս կազմէ դաշնագիրին՝ որպէս երկրորդ պետութիւն» (18)։

Հակառակ գերման բարձր շրջանակներու այս պատրաստակամութեան եւ հակառակ նաեւ Բարձրագոյն Դուռին եւ Վանկենհայմի արտօրանքին՝ Թուրք–գերմանական համաձայնագիրի մը ստորագրումը կը յետաձգուէր ժամէ ժամ։ Սայիտ Հալիմ եւ իր անմիջական շրջանակը կ'օգտագործէին ամէն առիթ փութացնելու համար զայն, եւ իրենց առած քաղաքական ու դիւանագիտական քայլերուն մէջ ցոյց կու տային անխոհեմութեան հասնող դիրքորոշում եւ կարծրութիւն. ահա թէ ինչո՛ւ համար Յուլիսի 31–ի իր թիւ 392 հեռագիրով, Վանկենհայմ կ'լմացնէր իր կառավարութեան արտաքին գործերու նախարարութեան, թէ Յունաստանի կողմէ յեղակարծ կերպով ընդունած էր Սայիտ Հալիմի եւ Վենիզելոսի տեսակցութիւնը, թէ Պոլսոյ մէջ այս մէկը կը նկատուի երբեակ համաձայնութեան կողմէ ձեռք առնուած միջոցառում Թուրքիոյ դէմ, եւ թէ ռուսական զօրակոչը մեծ ազդեցութիւն էր գործած Բարձրագոյն Դուռին վրայ, եւ կ'աւելցնէր այդ բոլորէն եւս, թէ «եթէ Թուրքիոյ հետ դաշինք մը պիտի կնքենք՝ ճիշդ ժամանակն է (հիմա)*, այլապէս կրնանք 300,000 Թուրք դնել մեղի դէմ՝ փոխանակ* (առնց) *մեղի հետ* (ըլլալուն)։ *Զօրավար Լիման կը կասկածի, թէ Թուրքիան պիտի* (ծածկագիրն անընթեռնելի) *ինքզինքը Գերմանիոյ կողքին յայտարարէ...»* (19)։

Նոյն օրն իսկ, որպէս պատասխան Վանկենհայմի հեռագիրին, իր թիւ 290 ստիպողական եւ զաղտնի հեռագիրով, գերման վարչապետ Պեթման Հոլվեկ կը դրէր, թէ «անմիջապէս խմացուցէք Մեծ Վեզիրին, թէ համաձայն ենք (Բարձրագոյն) Դուռի փափաքին զաշնագիրին տեւողութիւնը երկարաձգելու մինչեւ 1918 թ. եւ պատրաստ ենք զայն ստորագրելու։ Թուրք–գերման զաշնագիրին վերնան ու Հռոմն ալ ընդգրկելու դաղափարը յառաջ կը տանինք, որպէսզի անիկա (Թուրքիան) *մաս կազմէ երբեակ Միութեան։*

«Ձերդ Վսեմութիւնն արտօնուած է կարելի եղածին չափ շուտ ստորագրելու, բայց նախ պէտք է ճշդուի, թէ Թուրքիա կրնա՞յ որեւէ արժէք ներկայացնող գործողութեան ձեռնարկել Ռուսիոյ դէմ։ Եթէ պիտի չկարենայ, անշուշտ, զաշնագիրը պիտի անարժէք ըլլայ եւ պէտք չէ որ կնքուի» (20)։

Յաջորդ օրը, Օգոստոսի 1–ին, Վիեննա համաձայնեցաւ մասնակցելու որպէս զաշնագիր կողմ, իսկ Պեթման Հոլվեկ իր թիւ 296 հեռագիրով հրահանգեց Վանկենհայմին, որ «այն պարագային, երբ Լիմանը համոզուած է, թէ Թուրքիան նոյնիսկ հիմա, Ռուսիոյ հետ պատերազմի մը ընթացքին, գործօն կերպով պիտի աջակցի

մեղի՝ Զերդ Վսեմութիւնը արտօնուած է կնքելու երկարաձգելու վաւերականութիւնով մինչեւ 1918 թ. տեւող դաշնագիր մը» (21), որուն որպէս պատասխան Օգոստոսի 2–ին եւ իր թիւ 409 հեռագիրով Վանկենհայմ կը յայտնէր Գերման արտաքին գործերու նախարարութեան եւ անոր կը ղրկէր թուրք–գերմանական դաշնագիրին պաշտօնական պատճէնը, որ ստորագրուած էր իր եւ Սայիտ Հալիմի կողմէ, երբ նոյն օրն իսկ իր թիւ 406 եւ 407 զոյգ հեռագիրներով անիկա կը հաղորդէր, թէ Օգոստոսի 1–ին, Պոլսոյ գերմանական դեսպանատան մէջ, իր, Լիման Ֆոն Սանդըրզի եւ Էնվերի միջեւ տեղի ունեցած ժողովի մը ընթացքին ներկաները համաձայնած էին, որ անմիջապէս որ թուրք–գերմանական դաշնագիրն ստորագրուէր՝ թուրքերը պաշտպանողական դիրք պիտի գրաւէին Գովկասեան ճակատին վրայ ընդդէմ Ռուսիոյ, իսկ յարձակողական նպատակներով զինուորական կեդրոնացումներ կատարէին Թրակիոյ մէջ Ռուսիոյ եւ դուցէ նաեւ Ծունաստանի դէմ (22):

Ա՛լ իրականութիւն էր թուրք–գերմանական զինուորական դաշնագիրը, որուն դոյութեան կոչուելու գործին մէջ Գերմանիա իրեն հետ բերաւ Աւստրօ–Հունգարական կայսրութիւնը, իսկ Օսմանեան կայսրութեան երիտասարդ–Թուրք կուսակցութիւնը՝ թուրանական իր ծրագիրները: Իրաւ էր, որ երկու կողմերուն ալ ծրագիրները կը տարածուէին դէպի արեւելք· իրաւ էր նոյնպէս, որ երկու կողմերն ալ ունէին իրենց մտահոգութիւնները եւ զինուորական, տնտեսական, ընկերային ու քաղաքական խիզախումները· եւ, սակայն, նոյնքան իրաւ էր տակաւին, որ արեւելքի մէջ տեղ մը իրարու հանդիպող այս երկու կայսերապաշտ ղգացողութիւնները, տուեալ պահի պատմական անհրաժեշտութիւն որպէս, եկան իրարու, եւ սկսուած պատերազմի չռինդ ու աղաղակին մէջ, Օգոստոսի 2–ին, ստորագրեցին թուրք–գերման զինուորական դաշնագիրը, որմէ կախում պիտի ունենար ամբողջական կարելիութիւնը Հայկական Տասնհինգի իրագործումին:

Դաշնագիրի ստորագրութեան առաջին անդրադարձը եղաւ յայտարարութիւնը ընդհանուր զօրակոչի մը Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններուն մէջ եւ ապա՝ տենդագին աշխատանքներ յայտնեցին իրարու:

Օգոստոսի 2–ի թուրք եւ գերման զինուորական դաշնագիրը հրատարակուած է Քաուցքիի (23), Սարգսեանի (24), Ղազարեանի (25) եւ Քիազիմ Քարապեքիրի (26) մօտ: Քաուցքի եւ Ղազարեան զայն կը վերցնեն ուղղակի գերման փաստաթուղթերէն: Սարգսեան կ'առնէ զայն Կլիոչնիկովի եւ Սապանինի 1926 թ.ին լոյս ընծայած մէկ գործէն, իսկ Քիազիմ Քարապեքիր՝ Թրքական արխիւ–

նէրէն։ Դաշնագիրին պատճէնն եղած է ֆրանսերէն, ղօր, սակայն, անոնցմէ ո՛չ մէկը կը հրատարակէ։ Հրատարակուածները թարգմանութիւններ են եւ ունին որոշ տարբերութիւններ։ Քուրքիի եւ Ղազարեանի տուածները պակասաւոր են՝ տեղ տեղ պտնուող ծածկագրային անընթեռնելիութեան պատճառով, մինչ հրատարակուածներուն մէջ Քարապետքիրինը կը մնայ ամենէն հարազատն ու ամենէն ամբողջականը։ Կու տանք Քարապետքիրի թարգմանութիւնը։

ԴԱՇՆԱԳԻՐԻՆ ՊԱՏՃԷՆԸ

«1· Դաշնագիրը Երկու կողմերը չէզոքութիւն կը պահեն Աւստրօ–Հունգարիոյ եւ Սերպիոյ միջեւ ղոյութիւն ունեցող ներկայ բախումին մէջ (27)։

«2· Եթէ Ռուսիա ռազմական գործօն միջոցներով միջամտէ ընդդէմ Աւստրօ–Հունգարիոյ եւ այդ ձեւով ստիպողական դարձնէ Գերմանիոյ պատերազմի մուտքը՝ այս պատճառը Թուրքիոյ ալ պատերազմի մասնակցելուն առիթ պիտի տայ (28)։

«3· Պատերազմի ընթացքին Գերման Զինուորական Պատուիրակութիւնը կը մնայ Թուրքիոյ տրամադրութեան ներքեւ։ Թուրքիա կ'երաշխաւորէ զինուորական այդ պատուիրակութեան գործօն ազդեցութիւնը բանակի ղեկավարումին եւ գործողութիւններուն վրայ՝ ըստ պատերազմական նախարարին եւ զինուորական յանձնախումբի պետին միջեւ եղած ուղղակի համաձայնութեան (29)։

«4· Այն պարագային, երբ օսմանեան հողամասերը ենթարկուին սպառնալիքի՝ Գերմանիա յանձն կ'առնէ զէնքով պաշտպանել զանոնք (30)։

«5· Այս դաշնագիրը, որ կնքուած է երկու կայսրութիւններու կողմէ միջազգային բախումներու առեն ղիրար պաշտպանելու նպատակով՝ ի զօրու պիտի ըլլայ ստորագրութեան իր թուականէն սկսեալ եւ ուժի մէջ պիտի մնայ մինչեւ 31 Դեկտեմբեր 1918 (31)։

«6· Եթէ որոշեալ ժամանակէն մինչեւ վեց ամիս առաջ երկու կողմերէն որեւէ մէկը չէ հրաժարած այս դաշնագիրէն՝ անիկա պիտի չարունակէ ի զօրու մնալ հինգ տարուան համար եւս (32)։

«7· Այս դաշնագիրը պիտի հաստատուի Նորին Վեհափառութիւն Գերմանիոյ Կայսեր եւ Իրուսիոյ Թագաւորին եւ Օսմանեան Կայսեր կողմէ եւ վաւերացուած օրինակները պիտի փոխանակուին ստորագրութենէն ետք մէկ ամսուան ընթացքին (33)։

«8· Այս դաշնագիրը դաղտնի պիտի մնայ եւ միայն պայմանագիր երկու պետութիւններուն համաձայնութիւնով կրնայ հրապարակուիլ» (34):

Դաշնագիրը կը կրէ ստորագրութիւնները Պոլսոյ դեսպան Պարոն Ֆոն Վանկենհայմի եւ Օսմանեան կայսրութեան Վարչապետ եւ արտաքին գործերու նախարար Սայիտ Հալիմի· վերջինը, ըստ Վանկենհայմի թիւ 409 հեռագիրին, մանաւանդ կերպով կը փափաքէր, որ դաշնագիրը անմիջապէս վաւերացուէր, «որպէսզի Թուրքիան կապուէր առանց պայմանի, եթէ նոյնիսկ ինք չդանուէր պաշտօնի վրայ» (35): Նոյն օրն իսկ, իր թիւ 408 հեռագիրով, Վանկենհայմ կ'իմացնէր դերման արտաքին գործերու նախարարութեան, թէ «դինակցութեան դաշնագիրը ստորագրուեցաւ այս կէսօրէ ետք ժամը չորսին» (36):

2 Օգոստոսի 1914 թուականը այս դաշնագիրին՝ մեզ ամենէն աւելի հետաքրքրող յօդուածը կը մնայ թիւ չորսը, որով Գերմանիա կանձն կ'առնէր պաշտպանել որեւէ հողամաս, որ կրնար հետագային ենթարկուիլ որեւէ ճեւի սպառնալիքի: Հոն, այդ յօդուածին մէջ, ոչ սպառնալիքին ճեւը եւ ոչ ալ ուղղութիւնը կան յիշուած· չի յիշուիր նաեւ թէ Օսմանեան կայսրութեան ո՞ր մէկ մասին մէջ կրնան դտնուիլ սպառնալիքի ենթարկուելիք հողամասերը: Բառը դործածուած է յողնակիով, ուրեմն անիկա կը տրածուի Օսմանեան կայսրութեան ամբողջականութեան վրան: Աւելին, թիւ չորս յօդուածը նո՛յնքան զօրաւոր սպառնալիք կը նկատէ դիւանագիտականը, որ հետագային կրնայ վերածուիլ դինուորականի, եւ արդէն «սպառնալիք» տարազին անվերադիր ձդուիլն ինքնին կ'ենթադրէ անոր նկարագիրին համապարփակութիւնը· ահա թէ ինչու համար այսօր բնաւ ալ տարօրինակ չէ, մանաւանդ սրամտութիւն չէ, ընդունիլ թէ թիւ չորս յօդուածին տրամադրութիւններուն համաձայն սպառնալիք կրնան նկատուիլ 8 Փետրուարի 1914 թ·ին Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ եւ 10 Մայիսի 1914 թ·ին Թուրքիոյ եւ Հոլանտացի Վեստենենկի ու Նորվեկիացի Հոֆի միջեւ կնքուած համաձայնագիրները Արեւմտեան Հայաստանի մէջ իրագործուելիք բարենորոգումներուն ի խնդիր, որոնք միշտ ալ իրենց տողերուն տակին ունեցած են, ըստ դիւանագիտութեան եղրակացութեան եւ տրամաբանութեան, տարածողական ախորժակները ռուսին, բաները, որոնց դէմ Գերմանիա կը խոստանար դէնքի ուժով պաշտպանել Թրքական իրաւունքները:

Բայց դինուորական այս դաշնագիրը չ'ըսեր ամէն բան՝ ճիշդ այնպէս ինչպէս որ անիկա չըսաւ ամէն բան զայն ստորագրող Թուրք վարչապետին եւ արտաքին գործերու նախարարին, Սայիտ Հալի-

մին, որուն, իրականութեան մէջ, ուսերուն վրայէն էր որ կատարուած էր գործառնութիւնը բանակցութիւններուն՝ ընդմէջ վերման իշխանութիւններուն եւ Էնվեր–Թալէաթ–Ճեմալ եռապետութեան: Սակայն Հալիմ չեղաւ այն ինչ որ կը կարծէր ինքզինք· ընդհակառակը, անիկա յաճախ մնաց կամակատարը Երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան, որովհետեւ եւիպտացի արաբի իր կառոյցին մէջ կար ոչ մէկ բան, որ զինք կապէր Թուրանականութեան մը զաղափարաբանութեան, այլ անկէ չատ առաջ՝ իրեն էր փառասիրութիւնը վարչապետի եւ արտաքին գործերու նախարարի զոյգ աթոռներուն փաթած ըլլալու դիտակցութեան· արդէն իրը չէր զօրաւոր անձնականութիւնը պետական մարդուն, ինչպէս որ իրը չեղաւ արժանաւորութիւնը կայսրութիւն մը վարելուն· աւելին, իրը չեղաւ նաեւ բարի դիւրը, թէ արտաքին աշխարհի մարդերուն եւ անոնց հաչիւնեբուն վրայ հիմնուած բարեկամութիւն մը չէր որ պիտի կարենար փրկել անհոմի եղրին հասած կայսրութեան վարկը, այլ անկէ չատ առաջ՝ բարեկամութիւնը որ պէտք էր որ հիմնուած ըլլար հասկացողութեան եւ գործակցութեան վրայ ընդմէջ կայսրութեան բաղկացուցիչ տարրերուն, որովհետեւ, ինչպէս 2 Նոյեմբերի 1914 թ.ին իր թիւ 1205 հեռագիրով կ'ըսէր Վանեկհայմ· «եթէ պարտուինք կամ տկարանանք, չատ հաւանարար անկարող պիտի ըլլանք – հակառակ բարեկամութեան դաշնագիրին – պաշտպանել Թուրքիան բոլոր դաշնակցութիւններու եւ պատահարներու դէմ» (37):

Գուցէ այս իրականութիւնն էր միակ պատճառը, որ Թուրք եւ զերման զինուորական դաշնագիրի ստորագրութեան վաղայաջորդ օրերը եղան օրերն անստուգութեան: Հարցական էր ամէն ինչ: Զինուորական դաշնագիր մը կ'ենթադրէր պատերազմ, իսկ պատերազմը՝ պատասխանատուութիւն: Դաշնագիրին երկրորդ յօդուածով Թուրքիա կը խոստանար զէնքի դիմել անմիջապէս որ Ռուսիա ճեռնարկէր պատերազմական գործողութիւններու, հակառակ որ առաջին յօդուածով կը խօսուէր չէզոքութեան մը մասին: Այս բոլորը կը նշանակէր Օսմանեան Կայսրութեան անկախ պետութիւն մը ըլլալու իրավիճակը կասել Ռուսիոյ զինուորական եւ քաղաքական չարժումներուն ու զայն յանձնել Գերմանիոյ ու դառնալ գերմանական պարզ դաղութ ու կամաւոր կերպով ենթարկուիլ անոր, բան մը, որուն փոխան Սայիտ Հալիմ կը դտնէր կաւչելիք ո՛չ մէկ բան՝ անով կարենալ փոխանակելու համար կայսրութեան ներկան:

Կատարուած էր այն ինչ որ անդառնալի էր այլեւս: 2 Օգոստոսի զինուորական դաշնագիրին ստորագրութեան յաջորդ օրն իսկ Օսմանեան կայսրութիւնն արդէն իսկ դաղութ նկատող Գերման կայսրութիւնը հրահանգեց կէօպէն եւ Պրեսլաւ ռազմանաւերուն

չարժէր դէպի Վոսփոր եւ առաջարկեց որ ծովակալ Զուխոնն ստանձնէր Թրքական ծովուժի ընդհանուր հրամանատարութիւնը (38), երբ մէս կողմէն, ինչպէս կը յայտնէր Վանկենհայմի թիւ 416 հեռագիրը, «էնվեր եւ Լիման կը փափաքէին անմիջապէս պատերազմ յայտարարել Ռուսիոյ դէմ, որպէսզի կարելի ըլլար դրաւել անթել հեռագիրի կազմածներով օժտուած այն չոդենաւերը, որոնք կը գտնուին հոս: (Բայց) Մեծ Վեզիրը եւ... (ծածկագիրն անվերծանելի) դէմ են, որովհետեւ

«1· Թրքական զօրակոչը, որ նոյնդոյն սկսաւ, տակաւին չէ աւարտած:

«2· Պուլկարիոյ դիրքը տակաւին որոշ չէ, եւ առանց Պուլկարիոյ ուղղակի յարձակում մը Ռուսիոյ վրայ կարելի չէ: Եւ

«3· Կը վախնանք, որ պատերազմի յայտարարութեան մը վրայ, Օսմանը (39) կրնայ դրաւուիլ Անգլիոյ կողմէ:

«Համոզեցի զօրավար Լիմանը, որ առ այժմ սպասէր մինչեւ որ աւելի յստակ բան մը դիտնայինք Պուլկարիոյ որոշումին մասին: ... Փափաքելի պիտի ըլլար, որ զօրավար Լիմանը անմիջապէս հրահանգ ստանար մեր ընդհանուր սպայակոյտէն» (40):

Լիման Ֆոն Սանտերզ ստացաւ իր հրահանգները ճի՛շդ այնպէս ինչպէս Վանկենհայմը, որուն ուղղուած գաղտնի եւ ստիպողական թիւ 305 հեռագիրով եակով կը յայտնէր, թէ «փափաքելի պիտի ըլլար կովկասեան ըմբոստացնել» (41), իսկ յաջորդ օրը, 4 Օգոստոսին, նոյնպէս գաղտնի եւ ստիպողական եղող թիւ 313 հեռագիրով, եակով կ'ըսէր, թէ «հաւանական է, որ այսօր կամ վաղը Անգլիան պատերազմ յայտարարէ մեզի դէմ. (եւ) որպէսզի Անգլիոյ առած քայլին ազդեցութեան տակ (Բարձրագոյն) Դուռը չկարենայ վերջին վայրկեանին փախուստ տալ մեզմէ՝ այսօր, եթէ կարելի է, Թուրքիոյ կողմէ Ռուսիոյ դէմ պատերազմի յայտարարութիւնը մեծ կարեւորութիւն պիտի ներկայացնէ» (42):

Եւ նոյնհետայն Վանկենհայմ սկսաւ ճնշումի իր քաղաքականութեան: Եւ որպէսզի իր ընթացքը որեւէ կասկածի տեղի չտար՝ իր իսկ հաւանութեամբն ու դիտակցութեամբը էնվեր սկսաւ բանակցութիւններու Պոլսոյ ռուսական դեսպանատան դինուորական կցորդ Լէոնտեւի հետ: Օգոստոսի 5-ի խօսակցութիւնները ճշմարտութիւնները աքօղելէ դուրս ոչ մէկ բան ընելու նկարագիրը ունէին: Ըստ էնվերի՝ Կովկասի վրայ կատարուած թրքական կեղրոնացումները հակառուս ըլլալու ոչ մէկ ընթացք ունէին եւ Թուրքիան պատրաստ էր իր բանակները Կովկասէն քաշելու եւ դանոնք գործածելու Պալքաններու մէջ Աւստրիոյ դէմ՝ պայմանով որ, սակայն, Ռուսիան յաջողեցնէր հաշտութիւն մը ընդմէջ Թուրքիոյ եւ Պալքանեան պե-

տութիւններուն եւ ապահովէր Եգէականի կղզիներուն եւ արեւմըտեան Թրակիոյ յանձնումը իրեն (43)։

Թէ Ռուսիա ի՞նչպէս դիմաւորեց այս բոլորը՝ այսօր շատ յստակ է ռուս-թրքական յարաբերութիւններու ուսանողին համար․ բայց թէ Օսմանեան Կայսրութեան Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան կառավարութիւնը, մանաւանդ ներքին կորիզն անոր, կը գըտնուէր դէմ յանդիման պատերազմին՝ յստակ է աւելի։ Ստորագրուած զինուորական դաշնագիրը Թուրքիան կը դնէր պարտաւորութիւններու ներքեւ, եւ Պերլինը չէր որ պիտի դեդեւէր ու ձգէր որ Բարձրագոյն Դուռը տատամսէր։ Մեծագոյն հարցը Թուրքիոյ համար, սակայն, կը մնար դաշնագիրէն դուրս մնացած սակարկութեան իրագործումը․ ահա թէ ինչո՛ւ համար 5 Օգոստոսին, կէսօրէն ետք ժամը մէկին, Սայիտ Հալիմ իր մօտ կանչեց Վանկենհայմը եւ անոր ներկայացուց իր գլխաւորած կառավարութեան պահանջները։ Ըստ այդ պահանջներուն՝

«1․ Գերմանիա կը խոստանայ իր օժանդակութիւնը առանձնաշնորհումներու վերացումի (հարցին) մէջ։

«2․ Գերմանիա կը խոստանայ օժանդակել (Թուրքիոյ) անհրաժեշտ հասկացողութեան մը գալու համար Ռումանիոյ եւ Պուլկարիոյ հետ եւ ջանադիր կ'ըլլայ, որ Թուրքիա ապահովէ արդար համաձայնութիւն մը Պուլկարիոյ հետ՝ ձեռք անցուելիք պատերազմական աւարներու առնչութեամբ։

«3․ Գերմանիա դաշնագիր պիտի չստորագրէ մինչեւ որ պարպուին թրքական (բոլոր) հողամասերը, որոնք պատերազմի ընթացքին կրնան գրաւուիլ թշնամիներու կողմէ։

«4․ Երբ Յունաստան պատերազմի մտնէ եւ պարտուի Թուրքիայէն՝ Գերմանիա ջանադիր պիտի ըլլայ որ (Եգէական) կղզիները վերադարձուին (Թուրքիոյ)։

«5․ Գերմանիա Թուրքիոյ համար պիտի ապահովէ պզտիկ սրբագրութիւն մը անոր արեւելեան սահմանին վրայ, որ Թուրքիան ուղղակի յարաբերութեան մէջ պիտի դնէ Ռուսիոյ մահմետականներուն հետ։

«6․ Գերմանիա պիտի ջանադիր ըլլայ, որ Թուրքիա ստանայ պատշաճ պատերազմական հատուցում մը» (44)։

Յաջորդ օրը, Օգոստոսի 6-ին, գերման դեսպանը Բարձրագոյն Դուռ փոխանցեց Սայիտ Հալիմի ներկայացուցած պահանջներուն պատասխանը, որուն համաձայն, «եթէ Թուրքիան 2 Օգոստոսի դաշնագիրով Գերմանիոյ հետ ունեցած իր համաձայնութեան վրայ հաստատ մնալով պատերազմի մտնէ Երրեակ Համաձայնու-

թեան պետութիւններուն դէմ՝ Գերմանիա իր կողմէ իր դաշնակից պետութեան կը խոստանայ ստորեւ յիշուածները.

«1. Գերմանիա թիկունք պիտի կանգնի Օսմանեան կայսրութեան՝ առանձնաշնորհումներու վերացումին համար տանելիք անոր աշխատանքներուն մէջ:

«2. Գերմանիա կը խոստանայ իր աջակցութիւնն ընծայել Բուլղարիոյ՝ Ռումանիոյ եւ Պուլկարիոյ հետ ձեռնարկելիք անոր բանակցութիւններուն ընթացքին: Գրաւուելիք հողամասերու բաժանումի պարագային՝ Գերմանիա իր ծառայութիւնները ի սպաս պիտի դնէ Պուլկարիոյ հետ Օսմանեան Պետութեան շահերուն ի նպաստ կարդադրութեան մը համար:

«3. Գերմանիա խաղաղութիւն պիտի չկնքէ մինչեւ որ Թշնամի զօրքերուն կողմէ գրաւուած օսմանեան հողամասերը ազատագրուին:

«4. Եթէ ներկայ պատերազմին մասնակցելով Ճունաստան պարտուի՝ Գերմանիա պիտի աշխատի վերջին պատերազմի ընթացքին (45) Թուրքիայէն խլուած կղզիներուն Թուրքիա վերադարձին համար:

«5. Գերմանիա պիտի աշխատի Թուրքիոյ արեւելեան սահմանները սրբագրել այնպիսի ձեւով մը, որ Թուրքիոյ եւ ռուսիա-բնակ մահմետական ժողովուրդներու միջեւ հաստատուի ուղղակի շփում:

«6. Գերմանիա ի գործ պիտի դնէ իր ազդեցութիւնը, որպէսզի Թուրքիա պատշաճ հատուցում ստանայ պատերազմական իր կորուստներուն համար:

«Հասկնալի է, որ վերոյիշեալ յօդուածներուն երկրորդին բովանդակութենէն զատ մնացեալներուն համար Գերմանիա իր եւ իր դաշնակիցներուն պատերազմէն յաղթական դուրս գալէն ետք է որ պատասխանատու պիտի կարենայ նկատուիլ» (46):

Վաւերագիրին բովանդակութիւնը կու տայ նաեւ Սարգըսեան (47), որ, սակայն, չունի յօդուած երեքը: Մնացեալներն ամփոփումն են բարձրագոյն Դուռ յանձնուած նամակին, ուր մեզ հետաքրքրողը կը մնայ յօդուած հինգը, եւ որուն բովանդակութիւնը ամբողջացնելու կու գայ յօդուած երեքը:

Օգոստոսի 2–ի եւ Օգոստոսի 6–ի միջեւ կայ հսկայ տարբերութիւն: Երբ դաշնագիրի չորրորդ յօդուածով Գերմանիա կը խոստանար ղէնքով պաշտպանել Օսմանեան կայսրութեան սպառնալիքի ենթարկուելիք հողամասերը՝ Օգոստոսի 6–ի հինգերորդ յօդուածով անիկա կը խոստանար Թուրքիոյ արեւելեան սահմանները, այսինքն Արեւմտեան Հայաստանը, հասցնել այնպիսի դրութեան մը, որ

Թուրք եւ ռուսխարնակ մահմետականներ կարենային միանալ: Յօդուածը չի մասնաւորեր մահմետական այդ ժողովուրդները, սակայն պզտիկ ակնարկ մը Կովկասի վրայ բաւ է ցոյց տալու, որ «մահմետական ժողովուրդներ» բացատրութեան ներքեւ կ՚իյնան ազրպէյճանցիները, Ատրպատականի Թաթարները, տաղստանցիները, կապարտենցիները, Նախիջեւանեան Թաթարները, կումիքները, Նոկայները, պալքարները եւ քարաչայները: Աւելին, Օսմանեան Կայսրութեան արեւելեան սահմաններուն սրբագրումով, որ առաջին իսկ հերթին կ՚ենթադրէր վերացումը Հայութեան, Գերմանիա խոստացած կ՚ըլլար աջակցիլ Թուրքիոյ՝ համաթուրանական անոր գաղափարաբանութեան իրագործումին, որ, սակայն իր ճամբուն վրայ կը հանդիպէր հայկական Թումբին, եւ որուն վերացումը հիմնական էր, եթէ Գերմանիա կապուած պիտի մնար իր խոստումին:

Օգոստոսի 6-ի պատասխանին յղուած վեցէն ետք տրուող յաւելուածական բաժինն այս պարագային ոչ մէկ իմաստ ունեցաւ, որովհետեւ յղուած հինգով կը խօսուէր ոչ ժամանակի եւ ոչ ալ սահմանային սրբագրումի ձեւին մասին. ընդհակառակը, այսօր ամէն առեւալ կայ հաւատալու, թէ այդ յղուածով Գերմանիա վկայագիրը տուած եղաւ Թրքական հետագայ վայրագութիւններու ի կատար ածումին՝ ի խնդիր սահմանային սրբագրումներու: Սա համոզումը որեւէ մէկէն առաջ եղաւ նո՛յնինքն Թուրքին, Թրքութեան կատաղի երազատեսին, Պեհաէտտին Շաքիրին, որ հետագային պիտի յայտարարէր Ալեքսանդր Խատիսեանին, թէ «Հայերը կանգնած են մեր համիսլամական եւ համաթուրքական սրբազան իտէալներու իրականացման ճամբուն վրայ, եւ մենք անխուսափելիօրէն կը բախուինք անոնց հետ: Ատիկա վեր է եւ դուրս է մեր անձնական զգացումներէն եւ տրամադրութիւններէն: Մենք հարկադրուած ենք տարերայնօրէն ոչնչացնել մեր ճամբու վրայէն այն ամէնը, ինչ որ արգելք կը հանդիսանայ մեր ազգային իտէալներուն» (48): Ահա թէ ի՞նչ կը հասկնար Թուրքը սահմանային սրբագրումով, եւ ահա թէ ի՞նչ կը խոստանար Գերմանական Կայսրութիւնը Օսմանի յաջորդներուն:

Օգոստոսի 2-ի զինուորական դաշնագիրէն եւ Վանկենհայմի 6 Օգոստոսի Թուակիրէն մինչեւ 9 Հոկտեմբերի տարածուող ժամանակը բարդ է շատ եւ դուրս կը մնայ մեր հետաքրքրութենէն: Կը բաւէ միայն նշել, թէ այս ժամանակաշրջանը նուիրուեցաւ սակարկութիւններու, որոնք, սակայն, յաճախ ալ կեցան զինուորական մտահոգութիւններէն անդին տեղ մը՝ տնտեսականի սահմաններուն մէջ, եւ Էնվերի կողմէ չխնայուած ճիգերու՝ Օսմանեան Կայսրութիւնը կապելու համար գերման պատերազմական կառքին:

Բայց Էնվեր միշտ չէր որ կրցաւ պահել ծրագրումն ու ղեկավարումը Թուրք–գերմանական բանակցութիւններուն։ Պատահեցաւ յաճախ, որ այդ բանակցութիւնները վտանգուին դժկամութեանը պատճառով իր բարեկամներուն, եւ վանկենհայմ մէկէ աւելի անդամներ ստիպուած եղաւ հաղորդելու Պերլինի կացութեան լրջութիւնը։ Իր 6 Սեպտեմբերի թիւ 725 եւ 8 Սեպտեմբերի թիւ 752 հեռագիրներով, օրինակի համար, անիկա կ'իմացնէր Պերլինի իր դառավարութեան, թէ Էնվեր իր ուզած ձեւով չարժելու եւ գործելու անկարող էր դարձած եւ Օսմանեան կայսրութեան պատերազմի մուտքը Գերմանիոյ կողքին վտանգուած էր չատ՝ պարզօրէն իր գործակիցներուն դժկամութեան պատճառով (49)։ Իրականութեան մէջ Թրքական դահլիճը բաժնուած էր երկուքի եւ դահլիճէն հրաժարած՝ ռնտեսական նախարար Ճաւիտ պէյը, երկրագործական եւ առեւտուրի նախարար Սուլէյման Էլպուսթանին, հանրօգուտ շինութիւններու նախարար Զիւրիւքսուլու Մահմուտ փաշան, եւ փոսթ–հեռագրական նախարար Ոսկան Մարտիկեանը, իսկ կառավարութեան կազմին մէջ էին մնացեր պատերազմական նախարար Էնվերը, ծովային նախարար Ճեմալը, ներքին գործերու նախարար Թալէաթը, Շէյխիւլիսլամ Մայրի էֆէնտին, արդարադատութեան նախարար Իպրահիմը եւ կրթական նախարար Շիւքրիւն. իսկ վարչապետ եւ արտաքին գործերու նախարար Սայիտ Հալիմը վերջին վայրկեանին ընդդիմանալով Թուրքիոյ պատերազմի մուտքի գաղափարին՝ փորձեր էր հրաժարիլ դահլիճէն, եւ, սակայն, Էնվերի, Ճեմալի եւ Թալէաթի պնդումներուն վրայ հրաժարեր էր հրաժարելու գաղափարէն (50)։ Ահաւասիկ, իրերու այս դրութեան մէջ էր որ քանի մը օր ետք, ամբողջացնելու համար դահլիճին կազմը, Թալէաթ ստանձնեց փոխ–նախարարութիւնը տնտեսական գործերու, եւ կրթական նախարար Շիւքրիւն՝ փոխ–նախարարութիւնը փոսթ–հեռագրական նախարարութեան. հանրօգուտ շինութիւններու նախարարութիւնը վստահուեցաւ իշխան Ալպաս Հալիմ փաշային, եւ երկրագործական ու առեւտրական նախարարութիւնները՝ Ահմետ Նեսիմիին։

Կազմուած էր դահլիճը «իրաւ» Թուրքերուն։ Այլեւս ոչ մէկ խոչընդոտ կար, որ արգիլէր Էնվերը վազելէ իր փառասիրութիւններուն իրագործումին, որուն համար մղուող խուլ պայքարը վերջապէս կը հասնէր իր յրումին եւ որուն գործնականացումը կախում ունէր զինուորական այն գործողութիւններէն, որոնք հրամայական էին որեւէ առենէ աւելի։ Ահա թէ ինչու համար Սեպտեմբերի 26–ին փակելէ ետք նեղուցները՝ Հոկտեմբերի 7–ին Էնվեր հրահանգեց Օսմանեան կայսրութեան զինուորական սպայակոյտի պետ գերմանացի Պրոնզարթ Ֆոն Շիլլենտորֆի՝ պատրաստել ծրագիրը զինուորական

անմիջական գործողութիւններու։ Յաջորդ օրը Էնվերի ներկայացուած ծրագիրն ընդունուեցաւ անփոփոխ. ըստ այդ ծրագիրին (51), «օսմանեան ուժերը ստորեւ յիշուած հրահանգները պիտի գործադրեն կամ անոնց համար պիտի նախապատրաստուին.

«1. Նաւատորմիղը ծովային գերակայութիւն ձեռք պիտի ձգէ առանց պատերազմ յայտարարելու՝ սեւ ծովեան ռուսական նաւատորմիղին վրայն յարձակելով։ Նաւատորմիղին շարժումի անցնելու ժամանակը կը ձգուի ծովակալ Զուխոնի դատողութեան։

«2. Պատերազմի յայտարարութենէն ետք Նորին Վեհափառութիւնը Սրբազան Պատերազմ պիտի յայտարարէ դաշնակիցներու թշնամիներուն դէմ (52)։

«3. Կովկասեան սահմանի օսմանեան բանակը պարտութեան պիտի մատնէ այդտեղի ռուսական բանակը (53)։

«4. Անհրաժեշտութեան պարագային՝ եթէ Ութերորդ Բանակը Տասներկրորդ Բանակին հետ միասին դէպի Եգիպտոս խակ շարժի՝ այդ շարժումը կարելի չէ վեց շաբաթէն առաջ (54)։

«5. Եթէ Պուլկարները միասին շարժումի անցնին՝ օսմանեան բանակէն մաս մը պուլկարներուն պիտի օգնէ Սերպիոյ դէմ, իսկ անհրաժեշտութեան պարագային՝ անիկա պիտի քալէ Պունաստանի եւ Ռումանիոյ վրայ (55)։

«6. Եթէ Ռումանիա մեզի հետ ըլլայ՝ այդ պարագային օսմանեան ուժերը ռումանական բանակին հետ պիտի յարձակին Ռուսիոյ վրայ (56)։

«7. Երեքէն չորս բանակներ պատրաստուած են ծովու վրայէն դէպի Օտեսա շարժելու համար։ Սակայն ասոր գործադրութիւնը մեր ծովային գերակայութենէն եւ Ռումանիոյ հետ Պուլկարիոյ դիրքորոշումէն կախում ունի։ Գործադրութեան ժամկէտը կախում ունի գերմանական եւ աւստրիական բանակներու Ռուսիոյ ներսերը յառաջանալու աստիճանէն (57)։

«Այս կողմէն Պալքանեան Պետութիւններու Գերմանիոյ կողքին զօնուիլն ապահովուած չըլլալուն համար՝ այդ կողմէն այդ պետութիւններուն իրենց բոլոր բանակներով մեր կողքին շարժիլն ապահովուելու է։ Մինչեւ որ այս նպատակն իրագործուի՝ օսմանեան բանակը Թուրքիոյ եւ Մարմարայի ծովեզերքը պիտի մնայ։ Պալքանեան Պետութիւններուն թշնամական դիրքորոշումին պարագային՝ անիկա պիտի քալէ Պուլկարիոյ վրայ (58)։

«Օսմանեան բանակի պատերազմական գործողութիւններուն եւ ուժին մասին այստեղի գերման զինուորական կցորդին միջոցով տեղեկագրուեցաւ։ Մեր այս նպատակներուն կապակցութեամբ Ձեր

համաձայնութիւնը կամ մերժումը Ձեր մեզի իմաց տալը կը խընդրենք (59)» (60)։

Ըստ Ղազարեանի մէջբերած վաւերագիրին՝ անիկա ստորագրուած է վերին փոխհրամանատար Էնվերի կողմէ, իսկ ըստ Քարապեքիրի՝ Պրոնզարթի, եւ կ'արտահանէ գերման ռազմական մտահոգութիւնները, որոնց վրայ, սակայն, կու գայ բարդուելու Թրքականն ալ, որ իր արտայայտութիւնը կը գտնէ երրորդ յօդուածով։ Զինուորական բառամթերքով տրուած այդ յօդուածը այլ բան չ'ըսեր եթէ ոչ հրահանգել ամբողջական քանդումը Հայաստան աշխարհին, որուն արեւելեան թիկունքին նստած կը մնայ ռուսական բանակը։ Այդ բանակին պարտութիւնը պէտք է որ ըլլայ կատարեալ գործողութիւն մը, որ, սակայն, կ'ենթադրէ նաեւ կորատումը անոր օժանդակելու հասնելիք բոլոր տարրերուն, չքացումը անոնց, եւ միայն ապա խորտակումը անոր՝ որպէս բանակի։ Արդէն 3 Օգոստոսի իր գաղտնի եւ ստիպողական ու թիւ 305 հեռագիրով Եակով կը պահանջէր, որ յայտարարուէր Սրբազան Պատերազմը եւ ըմբոստանար Կովկասի մահմետականութիւնը (16), երբ վաղուց, Յուլիսի 30-էն առաջ իսկ, Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կովկասի Թրքութիւնն ու մահմետականութիւնը, մանաւանդ երիտասարդ-թուրք ղեկավարութիւնը, որոշած էին, ինչպէս կը զեկուցէր Կարսի գերման հիւպատոսը Յուլիսի 30-ի իր զեկուցագիրով, պատերազմի մը պարագային ըմբոստութիւն եւ յեղափոխութիւն յառաջացնել Կովկասի մէջ (62)։

Ժլատ է զինուորական լեզուն եւ անով տրուած որեւէ հրահանգ իր տողերուն ետին ունի ամբողջ կառոյց մը հրահանգներու, զորոնք պէտք է հասկնալ լռելեայն։ Տասը բառերէ կազմուած հրահանգ մը իրեն հետ ա՛նպայման կը տանի տասը էջի մէջ բաւելիք խօսքերու եւ հրահանգներու հաւաքածոյ մը, ահա թէ ինչո՛ւ համար կովկասեան սահմանի ռուսական բանակի պարտութիւնը շատ աւելի բան կը նշանակէ որպէս հրահանգ եւ իմացում՝ քան որեւէ այլ ձեւի խօսք։ Կովկասի մէջ ռուսական պարտութեան կը զուգորդուէին նաեւ քանդումը այդ բանակին գրաւած հողամասերուն, խորտակումն ու ոչնչացումը այդ հողամասերու բնակչութեան եւ այդ ձեւով սրբագրումը կովկասեան սահմանագիծին, որ պարզ խօսքով պիտի նշանակէ հայութենէ ամայացումը Արեւմտեան Հայաստանի, բարձումը այդ հայութիւնով առկայ եղող Հայկական Հարցին, հեռացումը այդ հարցով ստեղծուած եւ խթանուած ռուսական ախորժակներուն, քանդումը արեւմտեան պետութիւններու մրցակցութիւններուն ի վնաս Օսմանեան Կայսրութեան, չքացումը մանաւանդ

բարենորոգումներուն եւ առ այդ 8 Փետրուարի 1914 թ.ին Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ եւ 10 Մայիսի 1914 թ.ին Թուրքիոյ եւ Հոլանտացի Վեստենենկի ու Նորվեկիացի Հոֆի մէջեւ ստորագրուած համաձայնագիրներուն: Այս ձեւով եւ միայն ա՛յսպէս էր որ կարելի էր ուղղակի չփում հաստատել հոն, Արեւմտեան Հայաստանի ամայացած հողերուն վրայ հաստատուելու գալիք Թուրքին եւ Կովկասի մէջ եւ անկէ անդին գտնուող մահմետական եւ Թրքական տարրերուն մէջեւ:

Պրոնզարթ–Էնվերի հեռագիրէն ետք Օսմանեան կայսրութեան պատերազմական նախարարը ա՛լ կարիք չզգաց անոր տրուելիք պատասխանին, այլ նոյն օրն իսկ, Հոկտեմբերի 9–ին, հրահանգեց ծովակալ Զուխոնին, որ ձեռնարկէր պատերազմական գործողութիւններու: Քանի մը օր ետք, որուն ընթացքին Գերլինէն ստացուած էր պահանջուած ոսկին, Էնվեր ներկայացաւ Վանկենհայմին եւ ռուսական ծովային ուժերուն վրայ կատարուելիք յարձակումին ծրագիրը ներկայացուց անոր, որպէսզի ղրկուէր Գերմանական կայսրութեան ընդհանուր սպայակոյտի պետ՝ մարշալ Մոլթքէին՝ առ ի վաւերացում: Վանկենհայմի հետ ունեցած իր տեսակցութեան մէջ Էնվեր ճշդեց, որ կովկասեան ճակատին վրայ օսմանեան բանակին պարտականութիւնը պիտի ըլլար հակառակիլ ռուսական բանակին. յարձակողականի մասին ոչ մէկ խօսք ունէր: Ցառաջխաղացք մը Եգիպտոսի մէջ պիտի պահանջէր առնուազն վեց չաբթուան նախապատրաստութիւն եւ առաւելագոյն Թրքական երկու բանակէ աւելի ուժ տրամադրելի պիտի չըլլար այդ գործին համար: Իսկ Թրքական ուժերուն հիմնական մասը պատրաստ վիճակի մէջ պիտի մնար Թրակիոյ մէջ. հոս ալ զանոնք գործնական կերպով հրապարակ նետելու ոչ մէկ ծրագիր կար: Աւելին, առայժմ Օտեսայի չըրջանին վրայ կատարուելիք ծովային յարձակողականի մը ծրագիր գոյութիւն չունէր:

Այսօր յայտնի չէ, թէ Վանկենհայմ ի՞նչ զգաց երբ այս բոլորը Գերլինի իր պետերուն հաղորդեց 22 Հոկտեմբերի թիւ 1087 հեռագիրով. բայց բաւական յստակ էր դիրքը Զիմմերմանի, որուն համաձայն անյապաղ պէտք էր ընդունիլ ներկայացած ծրագիրը, որովհետեւ Վոսփորի ափերուն թառած Երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան վերին շրջերուն մէջ ամէն հաւանականութիւն կար ընդդիմանալու համար Էնվերի ծրագիրին:

Նոյն օրն իսկ Վանկենհայմի պնդումներուն ընդառաջելով՝ Էնվեր Զուխոնին յղեց կնքուած ու գաղտնի հրահանգը յարձակողականին. ըստ գերման դեսպանին 22 Հոկտեմբերի թիւ 1087 հեռա–

դիրքին «կնքուած հրահանգը» կ'ըսէր. «Թրքական նաւատորմիղը պէտք է որ ծովային գերազանցութիւն ապահովէ Սեւ Ծովի մէջ։ Գտէք ռուսական նաւատորմիղը եւ յարձակեցէք անոր վրայ ուր որ ալ գտնէք զայն՝ առանց պատերազմի յայտարարութեան» (63)։

Տրուած էր ազդանշանը յարձակումին, եւ առ այդ՝ առաջին ռուս–թրքական բախումը տեղի ունեցաւ 28 Հոկտեմբերի 1914 թ.ին եւ «Թրքական» նաւատորմիղը յարձակեցաւ Թէոտոսիայի, Օտեսայի, Նովորոսիսկի եւ ռուսական այլ նաւահանգիստներու վրայ։ Սկսուած էր գործադրութիւնը թուրք–գերմանական սակարկութիւններուն, որոնց փոխան, ըստ Կապուտիլինի հաշումներուն՝ Երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան կառավարութիւնը ստացաւ 5 միլիոն ոսկի՝ 1914 թ.ին, 3·5 միլիոն՝ 1915 թ.ի գարնան, 28 միլիոն՝ 1916 թ.ի աշնան, 32 միլիոն՝ 1917 թ.ի սկիզբը եւ 50 միլիոն՝ 1917 թ.ի Հոկտեմբերին, առանց հաշուելու 70 միլիոնի հասնող այլ կարգի օգնութիւնները (64)։

Մինչդեռ, ըստ Պերլինի արտաքին գործերու նախարարութեան հաշուարկումներուն՝ Գերմանական կայսրութիւնը իր պատերազմական դաշնակիցին այս կամ այն ձեւով փոխանցած էր 235,056,344 թրքական ոսկի, մօտաւորապէս 4·7 միլիոն գերմանական մարք։ 15 Մարտի 1919 թ.ի գերման արտաքին գործերու նախարարութեան ներկայացուցած հաշուարկումներն ալ կը համընկնին տրուածներուն (65)։

Այս բոլորին ետին կեցողը եղաւ մանաւանդ Էնվերը, որ քանաւ չկարողացաւ ալ դիտնալ, թէ ի՛նչ արկածախնդրութեան մը կը մղէր Օսմանեան կայսրութիւնը։ Երլմազ Էօզթունայի խօք բառերով՝ «6/12 Սեպտեմբերի 1914 թ.ին Մարն դէտին վրայ տեղի ունեցող արիւնալի բախումները կեցուցին գերմանները Փարիզէն 30–40 քիլոմեթր անդին։ ... Ահաւասիկ, Թուրքիոյ պատերազմի մուտքը եղաւ այս դարձուածքին՝ Մարնի ճակատամարտէն ետք։ Բոլոր աշխարհ կը հաւատար, թէ մինչեւ այն ատեն կանոնաւոր պատերազմ մղող Գերմանիան կայծակնային ճակատամարտով մը պարտութեան մատնելէ ետք Ֆրանսան՝ իր ամբողջ ուժովը պիտի էյնար Ռուսիոյ վրայ։ Սակայն Մարնի ճակատամարտէն ետք յստակ կերպով հասկցուեցաւ, թէ այս տեսակ բան, պատերազմին անյայտ ալ տեւողութեամբ ա՛նպայման ի չահ Գերմանիոյ երկարաձգումը, կարելի չէր։ Այս մէկը չհասկցողը եղաւ միայն Էնվեր փաշան։ Տնտեսական բոլոր կարելիութիւններու տէր եղող մեծ տէրութիւններու հետ աշխարհի ծովերուն վրայ թուրքիան իրեն անհրաժեշտ չեղող պատերազմի մը նետողը եղաւ Էնվեր փաշան» (66)։

Ինչ որ ալ եղած ըլլան ճշմարտութիւնները՝ Էնվեր եւ իր բարեկամները՝ Ճաւիտ, Խալիլ եւ Թալէաթ՝ մաքրած եւ պատրաստած էին ճամբան, ուրկէ անցք մը դէպի Թուրանիա ա՛լ ժամանակի հարց էր միայն: Սակայն Հալիմի վերջին պահու ընդդիմութիւնը ռազմական գործողութիւններուն՝ չէր կրնար, եւ չկրցաւ ալ, կասեցնել յառաջընթացը չարժումին: Իրականութեան մէջ դաշնակի համաձայնութիւն մըն էր որ կը կապէր իրարու երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան կեդրոնական Մարմինին էնվերեան խմբակին անդամները, որոնք ի շահ Թուրանականութեան եւ ի փառս իրենց պզտիկ անձերուն՝ նետուեր էին պատերազմին կրակէն ներս ու վճռած ճակատագիրը հայութեան, եւ այդ ձեւով նետած հիմերը Հայկական Տանհինգին:

Զինուորական եւ քաղաքական ոստայնի մը մէջ ինկած Հայաստան աշխարհը դժուար թէ կարենար անվնաս դուրս գալ ռուս–թրքական եւ ռուս–գերմանական բախումներէն, որոնց ոլորտին մէջ պիտի ճզմուէր անիկա, ու ճզմուեցաւ ալ, կրունկներուն ներքեւ ետ ու յառաջ չարժող բանակներուն: Հոկտեմբերի 28–էն ետք պատահող ռուս–թրքական բախումները դուրս կը մնան մեր հետաքրքրութեան սահմաններէն, եւ, սակայն, սերտ կերպով կ՛առնչուին Հայկական Տանհինգի յառաջընթացին: Վերբերումը այս բոլորին, վերլուծումը ռուս եւ Թուրք բանակներու չարժումներուն, այդ չարժումներուն համար տրուած հրահանգներուն եւ այդ բախումներուն ընթացքին կատարուող դիւանագիտական եւ զինուորական յարաբերութիւններուն Թուրք եւ գերման դաշնակիցներուն, ինչպէս նաեւ Թուրք եւ պուլկար, աւստրօ–հունգար եւ այլ պետութիւններու միջեւ, այսօր, աւելի քան երբեք, անհրաժեշտութիւններ են, եթէ որոշած ենք մատչիլ Հայկական Տանհինգի ամբողջական պատմութեան եւ լոյսին բերել ճշմարտութիւնն անոր:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. **Karl Kautsky, Outbreak of the World War: German Documents (New York, 1924), p. 148.** Այս եւ հետագայ բոլոր ընդգծումները կը պատկանին վաւերագիրներուն: Իսկ վաւերագիր մը յստակացնելու կամ պակսող բառերը գետեղելու համար մեր կողմէն կատարուած յաւելումները առնուած են փակագիծի մէջ եւ ընդգծուած: Բայց Թալէաթ կեղծելով փաստերը՝ դաշնագիրի մը առաջարկը կը ներկայացնէ շրջուած ձեւով: «Այս միջոցին», կը գրէ անիկա իր

յուշերուն մէջ, «վաբչապետ Սայիտ Հալիմ փաշա օր մը դեսպան Վանկենհայմի Թուրքիոյ հետ համահաւասար պայմաններով Գերմանիոյ դաշնագիր մը կնքել փափաքին իրեն հաղորդած ըլլալը մեզի գիտցնելու համար իր մօտ կանչեց զինվոր փաշան, խալիլ պէյը եւ զիս: Մեր կարծիքը հարցուց: Բոլորս ալ այն կարծիքէն էինք, թէ իր ներկայ կացութիւնը պահել կարենալու համար անհրաժեշտ էր Թուրքիոյ համաձայնութիւն մը կնքելը եւրոպական այսպիսի պետութեան մը հետ: Եւ Թուրքիա իր գոյութիւնն ու զարգացումը կրնար ապահովել միայն գիտութեան, ճարտարարուեստի եւ առեւտուրի մէջ այս աստիճան զարգացած պետութեան մը օժանդակութեամբ: Վաբչապետը յայտնեց խորհրդակցութիւնները յառաջ տանիլ ուզելը եւ խնդրեց, որ այս հարցը գաղտնի պահուէր: Տակաւին պաշտօնական եւ յստակ առաջարկ մը չըլլալուն՝ մեր միւս ընկերներուն ոչ մէկ բան ըսուիլը գիտցուց: Այս առաջարկին պատերազմի մը վտանգէն յառաջացած ըլլալն անմիջապէս հասկցանք: Պետութեան մը համար տկար Թուրքիան իրեն դաշնակից ունենալ փափաքելուն համար այս աստիճան կարեւոր պատճառի մը առկայութիւնը բնական կը գտնէինք: Բայց մեր մտածումը ընդհանուր պատերազմի մը չբռնկելուն եւ, անգամ մը այս համաձայնութեան մտնելէն ետք, մեր ալ պետութիւնը ամէն ձեւի վտանգէ զերծ կացուցանելուն վրան կը կեդրոնանար»: Տես՝ **Talât Pasanin Hâtiralari** (Istanbul, 1958), ss. 20–21: Հարցին գաղտնի պահուելուն մասին տես նաեւ Djemal Pasha, **Memories of a Turkish Statesman**: 1913–1919 (London, 1922), pp. 108–109:

2· Kautsky, p. 109·

3· Նոյն, էջ 130–131:

4· Նոյն, էջ 178: Սակայն, ըստ ձեմալի, նոյն թուականին, Յուլիսի 22–ին Լեվենթ Չիֆթլիքի մէջ կայացող զօրահանդէսի ընթացքին՝ գերման դեսպան Ֆոն Վանկենհայմը ըսած էր իրեն մօտենալով· «Ձեմա՛լ փաշա, միայն տեսէք, թէ գերման զինուորականներու միջոցով ի՞նչ արդիւնք է ձեռք ձգուած կարճ ժամանակի մը մէջ: Այժմ դուք ունիք բրիտական բանակ մը, որ կրնայ բաղդատուելի դրուիլ աշխարհի լաւագո՛յն կերպով կազմակերպուած բանակին հետ: ... Մենք կրնանք ըսել, թէ մեծ յաղթանակ մը շահած պիտի ըլլայինք, մենք մեզ կոչելով դաշնակիցը պետութեան մը, որ այսպիսի բանակ մը ունի իր տրամադրութեան ներքեւ»: Տես՝ Djemal Pasha, p. 108:

5· Նոյն, էջ 174:

6· Նոյն, էջ 175:

7· Նոյն, էջ 156–158:

8· Նոյն, էջ 242:

9· Կ'ակնարկէ Գերմանիոյ Ուիլհելմ Երկրորդ կայսեր:

10· Լիման ֆոն Սանտըրզի գլխաւորած պատուիրակութիւնը, որ Պալկան հասաւ 1913 թ·ին· 1914 թ·ի Օգոստոսին արդէն իսկ ստացեր էր հօթանասուն հոգինոց պատկառելի խումբի մը կերպարանքը, որ շատ շուտով պիտի փորձէր ձեռք անցընել զինուորական ղեկավարութիւնը Թուրքիոյ մէջ եւ ճակատագրական դեր

խաղալ ռուս-թրքական բախումներու մէջ: Մանրամասնութիւններու համար տես՝ Otto Liman von Sanders, **Five Years in Turkey** (Annapolis, 1927), pp. 1-27;

11. Պերլինի թուրք դեսպանը:

12. Kautsky, p. 265.

13. Kiazim Karabekir, **Cihan Harbine Neden Girdik, Nasil Girdik, Nasil Idare Ettik?** kitab 1 (Istanbul 1937), ss. 25-26.

14. Քայզերին ներկայացուած պատճէնին վրայ յօդուած երեքը կ'ըսէր. «Գերման Զինուորական Պատուիրակութիւնը պիտի ստանձնէ թրքական բանակին վերին հրամանատարութիւնը պատերազմի ամբողջ տեւողութեան». իսկ Պեթման Հոլվեկ նոյն պատճէնի լուսանցքին վրայ աւելցուցած էր, թէ դժուար թէ թուրքերն ընդունէին երրորդ յօդուածին բովանդակութիւնը, որ այդքան յստակ էր դրուած: Նոյնհետայն գերման արտաքին գործերու նախարարութեան պետական քարտուղար Ցիմմերմանը վերափոխեց զայն ու վերածեց յօդուած երեքի բովանդակութեան, տես՝ Kautsky, p. 286:

15. Նոյն:

16. Նոյն, էջ 368:

17. Նոյն, էջ 355-356:

18. Նոյն, էջ 355:

19. Նոյն, էջ 416:

20. Նոյն, էջ 412-413:

21. Նոյն, էջ 436:

22. Ulrich Trumpener, **Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918** (Princeton, New Jersey, 1968), p. 23.

23. Kautsky, pp. 529-530.

24. Ե. Ղ. Սարգսեան, *Թուրքիան եւ Նրա Նուաճողական Քաղաքականութիւնը Անդրկովկասում*, 1914-1918 (Երեւան, 1964), էջ 149-150:

25. Հայկազն Գ. Ղազարեան, *Ցեղասպան Թուրքը* (Պէյրութ, 1968), էջ 23-24:

26. Kiazim Karabekir, **Cihan...**, kitab 1, (Istanbul, 1938), ss. 69-71.

27. Սարգսեան կը թարգմանէ. «Պայմանաւորուող կողմերը Աւստրո-Հունգարիայի եւ Սերպիայի միջեւ գոյութիւն ունեցող կոնֆլիկտում չէզոքութիւն կը պահպանեն». տես՝ Սարգսեան, էջ 149: Ղազարեան կը թարգմանէ. «Երկու պայմանադիր պետութիւնները յանձն կ'առնեն բացարձակ չէզոքութիւն պահել աւստրո-հունգար եւ Սերպիոյ վէճին մէջ». տես՝ Ղազարեան, էջ 23: Իսկ Քաուցքի կու տայ. «Պայմանադիր երկու կողմերը կը համաձայնին բացարձակ չէզոքութիւն պահել Աւստրո-Հունգարիոյ եւ Սերպիոյ ներկայ բախումին հանդէպ». տես՝ Kautsky, p. 529:

28. Սարգսեան կը թարգմանէ. «Այն դէպքում, երբ Ռուսաստանը միջամտի կոնֆլիկտին իսկապէս ռազմական միջամտութիւնների օգնութեամբ եւ, այդպիսով, Գերմանիայի համար անհրաժեշտ դարձնի իր պարտքն ու պարտականութիւնների կատարումը իր դաշնակցի՝ Աւստրո-Հունգարիայի նկատմամբ,

ապա այդ պարտքն ու պարտականութիւնները ներակայ են կատարուելու նաեւ Թուրքիայի կողմից»· տես՝ Սարգսեան, էջ 149: Ղազարեան կը թարգմանէ· «Այն պարագային, երբ Ռուսիա կը միջամտէ զինուորական գործօն միջոցներով եւ Գերմանիա կը ստիպուի պաշտպանել Աւստրօ–Հունգարիան, *քասուս ֆէօտէրիսի* պայմանով, այսինքն եթէ յարձակում կրէ, նոյն այդ պայմանները հաւասարապէս ի զօրու պիտի ըլլան Թուրքիոյ նկատմամբ ալ»· տես՝ Ղազարեան, էջ 23: Իսկ Քաուցքի կու տայ· «Այն պարագային երբ Ռուսիա զինուորական գործօն միջոցներով միջամտէ եւ այսպէսով Գերմանիոյ պարտադրէ Աւստրօ–Հունգարիոյ հանդէպ եղած *քասուս ֆէօտէրիսը*՝ այդ *քասուս ֆէօտէրիսը* գոյութիւն պիտի ունենայ Թուրքիոյ համար ալ»· տես՝ Kautsky, p. 529:

29· Սարգսեան կը թարգմանէ· «Պատերազմի դէպքում գերմանական ռազմական միսիան կը մնայ օսմանեան կառավարութեան տրամադրութեան տակ: Օսմանեան կառավարութիւնը կ'ապահովէ այդ միսիայի դրական ազդեցութիւնն ու իրական իշխանութիւնը թուրքական բանակի ընդհանուր գործողութիւնների վրայ»· տես՝ Սարգսեան, էջ 149: Ղազարեան կը թարգմանէ· «Պատերազմի պարագային, գերման զինուորական յանձնախումբը պիտի մնայ Թուրքիոյ տրամադրութեան տակ: Թուրքիա կ'երաշխաւորէ, որ այդ *զինուորական յանձնախումբը զօրաւոր ազդեցութիւն պիտի ունենայ թրքական բանակի ընդհանուր ղեկավարութեան գործին մէջ*, համաձայն պատերազմական նախարարի եւ գերման զինուորական յանձնախումբի պետին միջեւ եղած համաձայնագիրին»· տես՝ Ղազարեան, էջ 23 (Ընդգծումը Ղազարեանինն է)։ Իսկ Քաուցքի կու տայ· «Պատերազմի պարագային՝ Գերմանիա իր զինուորական պատուիրակութիւնը պիտի թողու Թուրքիոյ տրամադրութեան տակ:

«Վերջինը, իր կողմէ, կ'ապահովէ յիշեալ զինուորական պատուիրակութեան գործօն ազդեցութիւն մը բանակի ընդհանուր ղեկավարումին մէջ՝ Նորին Վսեմութիւն պատերազմական նախարարին եւ Նորին Վսեմութիւն զինուորական պատուիրակութեան պետին միջեւ կայացած ուղղակի համաձայնութեան համաձայն»· տես՝ Kautsky, p. 529:

30· Սարգսեան կը թարգմանէ· «Եթէ օսմանեան տերիտորիաները սպառնալիքի ենթարկուեն Ռուսաստանի կողմից՝ Գերմանիան կը պաշտպանի Թուրքիային, հարկ եղած դէպքում՝ զէնքի ուժով»· տես՝ Սարգսեան, էջ 150: Ղազարեան կը թարգմանէ· «Գերմանիա յանձն կ'առնէ զէնքով պաշտպանել օսմանեան հողամասերը այն պարագային, երբ սպառնալիքի տակ կը գտնուին»· տես՝ Ղազարեան, էջ 23: Իսկ Քաուցքի կու տայ· «Գերմանիա յանձն կ'առնէ, զէնքի ուժով՝ եթէ պէտք ըլլայ, ··· (*ծածկագիրը պակասաւոր*) օսմանեան հողամասերը, եթէ սպառնալիքի ենթարկուին»· տես՝ Kautsky, p. 529:

31· Սարգսեան կը թարգմանէ· «Յիշեալ համաձայնագիրը, որը կնքուած է երկու պետութիւններին պաշտպանելու միջազգային այն բարդութիւններից, որոնք կարող են առաջ գալ ներկայ կոնֆլիկտից, ուժի մէջ կը մտնի նրա ստորագրման օրից եւ ուժի մէջ կը լինի մինչեւ 1918 թուականի Դեկտեմբերի 31–ը»·

տես՝ Սարգսեան, էջ 150: Ղազարեան կը թարգմանէ. «Այս համաձայնագիրը կնքուած է երկու կայսրութեանց (*միջև.*) միջազգային դժուարութիւններու պարագային զիրար երաշխաւորելու համար եւ ի զօրու պիտի ըլլայ ստորագրուած թուականէն սկսեալ, եւ այս փոխադարձ պարտականութիւնները պիտի տեւեն մինչեւ Դեկտեմբերի 31, 1918». տես՝ Ղազարեան, էջ 23–24: Իսկ Քառուցքի կու տայ. «Այս դաշնագիրը, որ ստորագրուած է պաշտպանելու նպատակով երկու կայսրութիւնները ընդդէմ միջազգային բարդութիւններու, որոնք կրնան ծագիլ ներկայ բախումէն, ի զօրու կը դառնայ ամիջապէս որ ստորագրուի վերոյիշեալ լիազօրներու երկկողմանի այլ համաձայնութիւններու հետ, մինչեւ 31 Դեկտեմբեր 1918». տես՝ Kautsky, p. 529:

32. Սարգսեան կը թարգմանէ. «Եթէ պայմանաւորուող երկու կողմերից ոչ մէկը նրանից չհրաժարուի ժամկէտը լրանալուց վեց ամիս առաջ, այդ ներկայ համաձայնագիրը առաջուայ պէս ենթակայ է կատարման յաջորդ հինգ տարիների ընթացքում». տես՝ Սարգսեան, էջ 150: Ղազարեան կը թարգմանէ. «Այն պարագային, երբ այդ թուականէն վեց ամիս առաջ որեւէ կողմ չէ ծրագրած շարունակութիւնը, այս զիջակցութիւնը պիտի շարունակուի *հինգ տարուան* համար ևս» (Ընդգծումը Ղազարեանինն է). տես՝ Ղազարեան, էջ 24: Իսկ Քառուցքի կու տայ. «Այն պարագային, երբ դաշնադիր կողմերէն մէկը չէ հրաժարած վերոյիշեալ ժամանակի աւարտէն վեց ամիս առաջ՝ այս դաշնագիրը ուժի մէջ պիտի մնայ հինգ տարուան տեւողութեան մը համար ևս». տես՝ Kautsky, p. 529:

33. Սարգսեան չունի այս յօդուածը, սակայն իր մէջբերած վաւերագիրի աւարտին կու տայ անոր բովանդակութիւնը, երբ կը գրէ. «Նոյեմբերդ յօդուածով նախատեսւում էր պայմանագիրը վաւերացնել նրա ստորագրումից յետոյ՝ մէկ ամսուայ ընթացքում». տես՝ Սարգսեան, էջ 150: Ղազարեան կը թարգմանէ. «Ներկայ դաշնագիրը պիտի հաստատուի Գերմանիոյ կայսեր եւ օսմանեան կայսեր կողմէ եւ վաւերացուած պատճէնները պիտի փոխանակուին մէկ ամսուան ընթացքին, ստորագրուած թուականէն սկսեալ». տես՝ Ղազարեան, էջ 24: Իսկ Քառուցքի կու տայ. «Ներկայ վաւերագիրը պիտի վաւերացուի Նորին Վեհափառութիւն Գերման կայսրին, Բրուսիոյ թագաւորին եւ Նորին Վեհափառութիւն օսմանցիներու կայսրին կողմէ, եւ վաւերացումը պիտի փոխանակուի ստորագրութեան հետ մէկ ամսուան ընթացքին». տես՝ Kautsky, p. 529:

34. Սարգսեան կը թարգմանէ. «Ներկայ համաձայնագիրը կը մնայ գաղտնի եւ կարող է հրապարակուել պայմանաւորուող երկու կողմերի միջեւ գոյացած համաձայնութիւնից յետոյ միայն». տես՝ Սարգսեան, էջ 150: Ղազարեան կը թարգմանէ. «Այս զիջակցութիւնը գաղտնի պիտի մնայ եւ պիտի չհրատարակուի, առանց երկու պայմանադիր պետութեանց համաձայնութեան». տես՝ Ղազարեան, էջ 24: Իսկ Քառուցքի կու տայ. «Ներկայ այս դաշնագիրը կը մնայ գաղտնի եւ կրնայ հանրութեան սեփականութիւնը դառնալ միայն որպէս արդիւնք երկու կողմերու միջեւ կայացած համաձայնութեան մը». տես՝ Kautsky, p. 529:

35· Նոյն, էջ 530:

36· Նոյն, էջ 526: Թուրք–գերմանական դաշնագիրի ստորագրութենէն ետք՝ նոյնանման դաշնագիր մըն ալ ստորագրուեցաւ Աւստրօ–Հունգարական կայսրութեան հետ· առ այդ՝ Թալէաթ կը գրէ իր յուշերուն մէջ թէ, «վերջապէս համաձայնութիւնը յստակ ձեւ մը ստացաւ եւ համաձայնագիրն ստորագրուեցաւ վարչապետին եւ փոն վանկենհայմի կողմէ: Նոյնանման համաձայնութիւն մըն ալ Աւստրիոյ դեսպանին հետ կայացնելով՝ ստորագրուեցաւ»: Տես՝ Talât, s. 21: Տես նաեւ՝ Djemal Pasha, p. 109:

37. Trumpener, p. 109.

38. Kautsky, p. 552.

39· Լոնտոնեան նաւաշինարաններուն ապսպրուած թրքական ռազմանաւ մը, որ երբեք ալ չյանձնուեցաւ թուրքերուն· տես՝ Trumpener, p. 24· տես նաեւ՝ Yusuf Hikmet Bayur, **Turk Inkilabi Tarihi,** cilt III (1) (Ankara, 1957) ss. 62-69 ve 99:

40. Kautsky, pp. 562-563. Գերմանիոյ կողքին պատերազմի ընդդիմութեան եւ մուտքին մասին տես՝ Talât, ss. 21–22 ve 24–28: Այս հարցին շուրջ տես նաեւ **Djemal Pasha,** pp. 115–116:

41 Նոյն, էջ 541: 1908 թ·էն ի վեր Պերլինի գլխաւոր մտահոգութիւններէն մէկն էր եղած ցնցումը իսլամական աշխարհին, եւ անոր հետ՝ նաեւ Կովկասին· այս մտահոգութիւնը ծրագիրի վերածուեցաւ միայն 1914 թ·ի Սեպտեմբերին· տես՝ Trumpener, p. 22·

42. Kautsky, p. 581.

43· Ռուս–թրքական այս բանակցութիւններուն մասին տես՝ Սարգսեան, էջ 154-161, Harry Howard, **The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923** (Norman, Okla., 1931), pp. 96-102, Luigi Albertini, **The Origins of the War of 1914,** vol. III (London, 1957), pp. 618-620, Jay Smith Jr., **The Russian Struggle for Power, 1914-1917** (New York, 1965), pp. 96-76.

44. Trumpener, p. 28.

45· Կ'ակնարկուի 1912–1913 թթ· Թուրք–Պալքանեան Պատերազմին:

46. Karabekir, kitab 1, ss. 71-72.

47· Սարգսեան, էջ 156:

48· Ալեքսանդր Խատիսեան, *Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը*, (Աթէնք, 1930), էջ 60:

49. Trumpener, p. 36.

50· Այս առնչութեամբ Ճեմալ փաշա կը գրէ իր յուշերուն մէջ· «Այս միջոցին տեղի կ'ունենային պայրամի տօնակատարութիւնները, ուստի ամէն օր կը հանդիպէինք Մեծ Վեզիրի պալատին մէջ: Սայիտ Հալիմ փաշան յայտարարեց, թէ անմիջապէս պիտի հրաժարէր, եթէ այս յարձակումը պատերազմ նշանակէր: Անմիջապէս ցոյց տուինք իրեն, թէ Գերմանիոյ հետ ի'ր իսկ դաշնագիր մը ստորագրելէն ետք, եւ միայն քանի մը օր առաջ ինքզինք կապելով այն որոշումներուն, որոնք այդ դաշնագիրով կը նանչնային թրքական բոլոր յանձնառութիւն–

ները, կրնար ո՛չ իսկ մէկ վայրկեան հրաժարիլ դէպքի մը պատճառով, որ բնական արդիւնքէ մը տարբեր բան չէր: Այսպիսի անժխտելի տրամաբանութեամբ, որուն դէմ չէր կրնար որեւէ արժէք ներկայացնող պատճառաբանութիւն գտնել Մեծ Վեզիրը ընդունեցաւ իրերու դրութիւնը եւ հրաժարեցաւ հրաժարելու գաղափարէն»: Տես՝ Djemel, p. 113: Թրքական դահլիճի տագնապին մասին տես նաեւ՝ Talât, ss. 26–27: Օգոստոսի 30–ի իր թիւ 645 հեռագիրով Վանկենհայմ կը հաղորդէր իր կառավարութեան, թէ դահլիճէն ներս գոյութիւն ունեցող անհամաձայնութեան պատճառով շրջան ընելու սկսեր էր զրոյց մը մօտ օրէն կատարուելիք պետական բռնահարուածի մը մասին, որպէսզի չէզքեր կարենար ձեռք անցընել վերին իշխանութիւնը· տես՝ Trumpener, p. 45· իսկ 1914 թ·ի Սեպտեմբերին, ինչպէս կը վկայէ թրքասէր գերման թղթակից Ճախը, Պերլինի թրքական դեսպան Մուխթար փաշան Ուիլհելմսթրասին առաջարկեց առեւանգել Մեծ Վեզիրը եւ կարգ մը այլ հակապատերազմասէր նախարարներ, առաջարկ մը, որ, սակայն, մերժուեցաւ գերման իշխանութիւններու կողմէ· տես՝ **Ernest Jackh, The Rising Crescent: Turkey Yesterday, Today and Tomorrow** (New York, 1944), pp. 114-116.

51· Ղազարեան կու տայ 9 Հոկտեմբերի 1914 թուականը, մինչ ըստ Թրումբեների՝ թուականն է 11 Հոկտեմբերի:

52· Ղազարեանի մօտ զինուորական այս ծրագիրին առաջին եւ երկրորդ կէտերը միացած են եւ կը ներկայացնեն հետեւեալ պատկերը· «Նաւատորմիղը առանց պատերազմ յայտարարելու պիտի յարձակի ռուսական նաւատորմին վրայ, Սեւ ծովի շրջանին մէջ գերակայութիւն ձեռք բերելու համար: Յարձակման վայրկեանը թողուած է ծովակալ Զուխոնի դատողութեան: Ռուսիոյ դէմ պատերազմի յաջող սկզբնաւորութենէն ետք, Նորին Վեհափառութիւն Սուլթանը Սուրբ Պատերազմ (Ճիհատ) պիտի յայտարարէ Թուրքիոյ, Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ թշնամիներուն դէմ»· տես՝ Ղազարեան, էջ 25:

53· Ղազարեան կը թարգմանէ· «Թուրք բանակը, որ Հայաստանի մէջ կը գտնուի, ամուր կերպով պիտի զարնէ Անդրկովկաս գտնուող ռուսական ուժերուն»· տես՝ նոյն:

54· Ղազարեան կը թարգմանէ· «Յրդ բանակը, ի հարկին՝ 12րդ բանակին հետ, Եգիպտոս պիտի երթայ, թէեւ վեց շաբաթէն առաջ սահմանագլուխ չի կրնար հասնիլ»· տես՝ նոյն:

55· Ղազարեան կը թարգմանէ· «Երբ Պուլկարիոյ հետ համաձայնութիւն գոյանայ, թուրք ուժերը Պուլկարիոյ հետ Սերպիոյ վրայ պիտի յարձակին: Այս շարժումին նպատակներէն մին ալ է ազդել Ռումանիոյ եւ Յունաստանի վրայ»· տես՝ նոյն:

56· Ղազարեան կը թարգմանէ· «Եթէ Ռումանիա մեզի հետ ըլլայ, թըրքական գլխաւոր ուժերը, Ռումանիոյ բանակին հետ, պիտի արշաւեն Ռուսիա»· տես՝ նոյն:

57․ Ղազարեան կը թարգմանէ պակասաւոր կերպով․ «Պատրաստութիւններ կ'ըլլան 3էն 4 բանակներ Օտեսա ցամաք հանելու, ծովային գերակայութիւնը ապահովելու... (*ծածկագիր թիւեր*)․ զինուորական ժամկէտը կախում ունի... գերման եւ աւստրիական յարձակման յառաջացումէն»․ տես՝ նոյն։

58․ Ղազարեան կը թարգմանէ․ «Կը խնդրեմ որ պալքանեան երկիրները միացուին Գերմանիոյ, Աւստրիոյ, եւ Թուրքիոյ, առանց որ դեռ միացած չեն։ Գերմանիա ամէն միջոց գործածելով պէտք է (*որ*) փութացնէ ատիկա։ Մինչ այդ, թրքական զինուորական ուժերը կը սպասեն Թրակիոյ մէջ, Մարմարայի եզերքները եւ 10րդ բանակը կը մնայ Սամսոնի մօտերը։

«Այն պարագային, երբ պալքանեան պետութիւնները թշնամական դիրք բռնեն, զարնել Պուլկարիոյ»․ տես՝ նոյն։

59․ Ղազարեան կը թարգմանէ․ «Թրքական բանակի պատերազմական գործողութիւններուն եւ ուժերուն մասին այստեղի գերման զինուորական կցորդը ամէն տեղեկութիւն արդէն ստացած է։

«Մեր այս նպատակներուն Ձեր համաձայնութիւնը իմացնել»․ տես նոյն, էջ 25–26։

60. Karabekir, kitab 2, ss. 435-436.

61. Kautsky, p. 541.

62․ Նոյն, էջ 548։

63․ Trumpener, p. 54․ տես նաեւ՝ Ղազարեան, էջ 26։

64․ Ձ․ Ս․ Կիրակոսեան, *Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը եւ Արեւմտահայութիւնը* 1914–1916 *թթ*․ (Երեւան, 1967), էջ 413։ Այս մասին տես նաեւ՝ Մեվլանզատէ Ռիֆաթ, *Օսմանեան կայսրութեան Մութ Ծալքերը* (Պէյրութ, 1938), էջ 27 եւ 52–54։

65. Trumpener, p. 283.

66. T. Yilmaz Oztuna, Turkiye Tarihi, cilt 12 (Istanbul, 1967), ss. 243-244.

THE TURCO-GERMAN MILITARY TREATY OF AUGUST 2, 1914 AND THE ARMENIAN MASSACRES OF 1915

LEVON VARTAN

The paper is a rather chronological study on the Turco-German relations prior to the signing of the Turco-German Military Treaty of August 2, 1914; however, it also deals with the

post-treaty period and brings to light the secret diplomatic negotiations which at last culminated in the Turco-Russian contention on the Caucasian Front.

Besides shedding light on one of the most intriguing phase of the First World War, the paper tries to open up the secret rapport between the military and Pan-Turanian designs of the Young-Turk Party of the Ottoman Empire and the Armenian Massacres of 1915 perpetrated later by the self-name party.

Relying on German and Turkish documents, the writer endeavors to find the backing and hence the silent endorsement of the German authorities in promoting the Armenian Massacres of 1915.

Հայ գաղթավայրերի առաջացումը

ՎԱՐԴԳԵՍ ՀԱՄԱԶԱՍՊԵԱՆ

Հայ գաղթավայրերը շատ հին պատմություն ունեն: Մեզ հասած հայ եւ օտար պատմիչների տեղեկություններն ու վկայությունները ցույց են տալիս, որ նրանք կազմակերպուել են հայ պետականութեան ճեւաւորման, հզօրացման շրջանում եւ գոյատեւել դարեր շարունակ:

Առաջին հայ գաղթավայրեր ստեղծողները հաւանաբար հայ զինուորական միաւորումներն են եղել, այն միաւորումները, որոնք հայ թագաւորների կողմից ուղարկուել են դաշնակցային կամ վասալական պարտաւորութիւնների կատարման համար:

Օտար երկրներում գտնուող հայ զինուորական միաւորումների մասին տեղեկութիւններ կարելի է գտնել Քսենեփոնի, Հերոդոտի եւ օտար այլ պատմիչների երկերում: Դեռ յոյն-պարսկական պատերազմի ժամանակ (408 թ. Ք. Ա.) պարսկական բանակում յոյների դէմ կռուել է հայկական զօրամաս: Մանրամասն տեղեկութիւններ են պահպանուել 331 թ. Ք. Ա. Իսոսի ճակատամարտում Մակեդոնացու դէմ հայկական զօրաբանակների մասնակցութեան, նոյնիսկ հայ կռուող ուժերի թուի ու հրամանատարների մասին: Իսկ բոլորովին պատմական է, որ՝ «Ալեքսանդրը իր արշաւանքներին ի զուր դիմադրող ժողովուրդներու զօրքերու շարքին գտաւ նաեւ հայերու վաշտերը, Իսոսի ճակատամարտի մէջ (331 թ. Ք. Ա.): Ակէ յետոյ, երբ Ալեքսանդրը Ասորիքը, Եգիպտոսը եւ Բաբելոնը գրաւեց, Ասորեստանի Արբելայի դաշտին մէջ պատերազմ մղեց, նոյն հայերը պարսից կայսրութեան ամենաընտիր ռազմիկներուն հետ միասին կուտակուած էին անոր դէմ: Սակայն հայկական զօրքը շատ չէր՝ 4000 հետեւակ եւ 700 հեծեալ» (1):

---

1) Ա. Ալպոյաճեան, Հայ Գաղթականութեան Պատմութիւն, Ա. հտր., Գահիրէ 1941, էջ 102:

Ի հարկէ, հայոց զօրքի թիւը վերաբերում է այս ճակատամարտին միայն, քանզի բազմաթիւ վկայութիւններ կան և՛ Քսենեֆոնի և՛ այլ պատմիչների մօտ, որ հայերը օգնական զօրք էին տալիս պարսիկներին՝ 47·000 հետեւակ եւ 8000 հեծեալ։

«Քսենեֆոնի հաղորդած վերոյիշեալ վկայութիւններից յատուկ ուշադրութեան արժանի է նրա տուած տեղեկութիւնը, որ արմէնները օգնական զօրք էին տալիս Պարսկաստանին՝ 40·000 հետեւակ եւ 8000 հեծելազօր» (2)։ Մի այլ տեղ Քսենեֆոնը վկայում է, որ հայերը չորս հազար ձիաւոր եւ քսան հազար հետեւակ էին տալիս պարսիկներին, իսկ մի մասը թողնում էին Հայաստանի պաշտպանութեան համար։ «Նա նորից արմէնների թագաւորի հետ բարեկամութիւն է հաստատում եւ պատերազմի համար վերցնում է նրա զօրքի կէսը՝ չորս հազար ձիաւոր եւ քսան հազար հետեւակ։ Զօրքի միւս կէսը նա թողնում է երկրում, որովհետեւ արմէնները շարունակ պատերազմի էին մղում հարեւան խալդերի դէմ, որոնք Քսենեֆոնի վէպում անուանուած են Խալդայներ»։

Ակադեմիկ Մանանդեանը վերլուծելով Քսենեֆոնի եւ այլ պատմիչների հաղորդած տարբեր վկայութիւնները, եկել է այն եզրակացութեան, որ Դարեհ Ա.-ի եւ նախորդների ժամանակ, արմէնները տալիս էին Պարսկաստանին հետեւակ ու ձիաւոր զօրք։ Արմենական օժանդակ այս զօրամասը, ինչպէս կարելի է եզրակացընել աղբիւրների վկայութիւններից, մասնակցել է հաւանօրէն այն բոլոր պատերազմներին, որ վարում էին Դարեհ Ա.-ը եւ իր յաջորդները՝ սկիւթացիների, յոյների ու եգիպտացիների դէմ։

Արմէնները յիշատակուած են, օրինակ Քսերքսեսի զօրաբանակի շարքերում, որն արշաւելու էր Յունաստան (480 թ. Ք. Ա.)։ Հերոդոտը վկայում է, որ այս արշաւանքին մասնակցող արմէնները զինուած են եղել փռիւգիացիների նման եւ վերջիններիս հետ գտնուել են Դարեհի փեսայ Արտոքմէսի հրամանատարութեան տակ։ Նրանք ունեցել են իբրեւ զէնք ու հանդերձանք՝ հիւսուած սաղաւարտներ, փոքր վահաններ, կարճ նիզակներ, տէգեր, սրեր եւ բարձր ճտքաւոր կօշիկներ։

Հայերի զինուորական ծառայութիւնը աքեմենեան Պարսկաստանում դիտւում էր որպէս ժողովրդի մասնագիտութիւն։ Ինչպէս երեւում է, հին աշխարհում, յատկապէս արմէնները մեծ անուն էին հանել իրենց քաջութեամբ, խիզախութեամբ, արագաշարժութեամբ, հաւատարմութեամբ։ Այդ նոր ռազմիկ ժողովուրդը յա-

---

2) Ց. Մանանդեան, *Քննական տեսութիւն հայ ժող. պատմ.*, Ա. հտր., երեւան 1944, էջ 83։

ճախ օգտագործւում էր խոշոր պատերազմների, տեղաշարժերի, պաշտպանութեան եւ յարձակումների ժամանակ։

«Հայերը, նոյնպէս Աքեմենեան շրջանին, իրենց երկրէն հեռու վայրեր երթալու հարկադրուած էին զինուորական պատճառներով, վասնզի Հայաստանի բնիկ իշխանները երբ խաղաղութեան մէջ էին սատրապներուն հետ, զինուորական ուժ կը տրամադրէին կամ վարձկան զինուորներ կը հայթայթէին, որոնք իրենց առանձին գունդերով, Արքայից Արքային բանակին արշաւանքներուն կը մասնակցէին» (3), կ՚ըսէ Ալպոյաճեանը։

Իսկ Մանանդեանը գտնում է, որ հայերը եւ նրանց իշխանները ու թագաւորները ոչ միայն զօրք ու զօրային միաւորումներ էին տալիս, այլեւ հենց իրենք կազմութեամբ զինուորներ ու զինուորական միաւորումներ էին։ «Աքեմենական համեմատական փոքրաթիւ դաղթականները, բոլորն էլ եղել են հատանօրէն զինուորներ» (4), եւ այդ զինուորներին անցեալում մեղացիները օգտագործել են օտար ժողովուրդների դէմ՝ որպէս զինուորական դաղթականներ։

Մանանդեանը պաշտպանելով Մարգտարդի յայտնած կարծիքը հայկական զինուորական դաղթավայրերի մասին, ասում է. «Ի նկատի ունենալով արմէնների դրաւած դաղթավայրերի ստրատեդիական բացառիկ կարեւորութիւնը, ինձ թւում է, հատանական կարելի է համարել, որ արմէնները վերոյիշեալ շրջաններում հաստատուել էին, ինչպէս ուղիղ ենթադրել է Մարգտարդը, իբրեւ մեդացիների դաշնակից զինուորական գաղութներ (ընդգծումը իմն է – Վ. Հ.) այս վերջինների համաձայնութեամբ»։

Ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ նման եզրակացութիւնները չէին վերաբերում հայկական մշտական դաղթավայրերին։ Աւելի շուտ վերաբերում էին այն բարդ շրջաններին, երբ դեռ շրջունակում էր հայ ժողովրդի կազմաւորման ընթացքը երբ հայ արմէնները վանայ լճի աւազանից չարժւում, տարածւում էին դէպի Արարատեան դաշտը, հայ լեռնաշխարհի բնակիչներին համախմբում իրենց շուրջը, աստիճանաբար հայացնում։ Տեղի էր ունենում հայ ժողովրդի կազմաւորումը, վերանում էին նախկին ցեղերն ու ցեղային միութիւնները, եւ իր ամբողջ հասակով հայոց լեռնային կղզում բարձրանում եւ միաձուլումից ծնւում էր հայ ժողովուրդը։ Բերուած փաստերը վկայում են, որ հին դարերում,

---

3) Ա. Ալպոյաճեան, Հ. Գ. Պ., Ա. հտր., էջ 102։

4) Ց. Մանանդեան, Գ. Տ. Հ. Ժ. Պ., Ա. հտր., էջ 82։

մինչեւ հայ պետականութեան սկիզբը, այսինքն՝ մինչեւ Մաշնեզիայի ճակատամարտը (190 Թ. Ք. Ա.) եւ Արտաշէսեաններէն հանդէս գալը հայկական զաղթավայրերի ստեղծողները զինուորական միաւորումներ էին։

Ծառայութեան մէջ գտնուող զինուորական այդ միաւորումները ժամանակաւոր բնակիչներ կարող էին լինել Պարսկաստանում եւ նրա տիրապետութեան տակ գտնուող երկրներում եւ յաճախ կարող էին փոխել իրենց բնակավայրերը երկրի սահմանների պաշտպանութեան կամ ռազմական գործողութիւնների թելադրանքով։ Աւելի կայուն զաղթավայրեր հայերը հաստատում են հայկական պետութեան հզօրացման շրջանում՝ Արտաշէսեան հարստութեան նշանաւոր թագաւորների՝ Տիգրան Երկրորդի եւ Արտաւազդի գահակալութեան տարիներին։ Այդ զաղթավայրերը բաւականին երկար կեանք ունեցան եւ յարատեւեցին մինչեւ Աբշակունիներ, նոյնիսկ՝ Բագրատունիները եւ հետագայում դարձան հայերի մշտական բնակավայրեր, հայկական շրջաններ։

Տիգրան Երկրորդի (95–55 ԹԹ.) աշխարհակալ պետութեան սահմանները (Ա. դար, Ք. Ա.) Կովկասեան լեռներից ձգւում էին մինչեւ Միջին Արեւելք. Տիգրանը արեւմուտքում մի շարք նուաճումներից յետոյ իրեն ենթարկեց Մեծ Մարաստանը, Կապադովկիան, Կորդուքը, Ադիաբենը (Մուսայի շրջան), հասաւ մինչեւ Նինուէ, Արբելա, հռչակուեց «Թագաւոր Աստուց», անցաւ Սելեւկեան թագաւորութեան շրջանները, գրաւեց Միջագետքը (Մծբին Ասորեստան, Ուռհայաստան, Եդեսիա, Ուրֆա), մտաւ զաշտային Կիլիկիա, հասաւ Փիւնիկիա եւ Հրէաստանի սահմանները եւ իր հզօրութեամբ ճանաչուեց ամբողջ արեւելքում որպէս թագաւորների թագաւոր՝ «Արքայից Արքայ»։ Հայերն այս շրջանում բնականաբար բնակութիւն էին հաստատում նաեւ այն երկրամասերում, որը նուաճել կամ իրեն էր ենթարկել Տիգրանը՝ Ադուանքում, Վրաստանում, Ատրպատականում, Կորդուաց աշխարհում, Միջագետքում, Ասորիքում եւ Միջերկրականի ծովափնեայ քաղաքներում, որոնք այդ ժամանակաշրջանում տնտեսութեան եւ մշակութային համաշխարհային կեդրոններն էին։ Հաստատուելով այդ երկրներում, հայ համայնքները տնտեսական – առեւտրական աշխոյժ կապերի մէջ էին մտնում բնիկների եւ հարեւան ժողովուրդների հետ, ծանօթանում օտար երկրների արհեստներին, մշակոյթին եւ իրենց աշխատանքով նպաստում Տիգրանի լայնածաւալ պետութեան եւ նոր երկրների տնտեսութեան զարգացմանը։ Ուժեղ պետականութեան պայմաններում հայը օտարութեան մէջ ոչ միայն պանդուխտ եւ անօգնական չէր զգում, այլեւ շատ դէպքերում այդ

երկրները ոտք էր դնում որպէս նուաճող, յաղթող, թելադրող, ինչպէս հին դարերում յոյները, հռոմէացիները, ասորիներն ու պարսիկները: Հայ եւ օտար աղբիւրների վկայութեամբ Միջագետքի եւ շրջապատի մի շարք երկրների բազմաթիւ քաղաքներ հիմնել են հայերը եւ հետագայում զիջել նոր նուաճողներին: Փաւստոս Բիւզանդը Պապ թագաւորի դիմումներից մէկի միջոցով հաստատում է, որ Ուռհա քաղաքը կառուցուել է մեր նախնիների կողմից, իսկ Կեսարիան եւ 10 քաղաքներ հայկական են եղել. «Եւ Պապ թագաւորը իր միտքը ծռեց ու սիրտը շուռ տուեց յունաց թագաւորից եւ կամեցաւ սէր եւ միաբանութիւն հաստատել պարսից թագաւորի հետ... Յետոյ պատգամաւորներ է ուղարկում յունաց թագաւորի մօտ, թէ՝ «Կեսարիայի հետ ուրիշ տասը քաղաք մերն են եղել, ետ տուր, Ուռհա քաղաքն էլ մեր նախնիքն են շինել, ուստի եթէ չես ուզում, որ խռովութիւն ծագի մեր մէջ...» » (5): Ինչպէս դժուար չէ հասկանալ, հայերով բնակեցուած եւ նրանց կողմից կառուցուած քաղաքները ետ ստանալու դիմումի ոճից, Պապը բիւզանդական կայսրի հետ խօսում է նաեւ որպէս հաւասարը հաւասարի եւ ապա հաստատում, որ ինքը կարող է նոյնիսկ զէնքով պաշտպանել իր պետութեան եւ պատկանեալ քաղաքներում բնակւող հայերի շահերը: Պատմիչների վկայութեամբ, Եդեսիան, ինչպէս նաեւ ամբողջ Միջագետքը պատկանել է հայերին եւ Երուանդունիները հետագայում այն զիջել են հռոմէացիներին:

«Յովսէփոս (Հնախօսութիւն Հրէից, ԺԸ. 8) եւ Տակիտոս (Տարեգրութիւն, Բ. 3, Ժ. Կ. 34, 26, ԺԵ. – 1) կը հաստատեն որ հայկական էին Եդեսիա եւ ամբողջ Միջագետք եւ Երուանդ թագաւոր զանոնք թողած էր հռոմէացիներուն» (6):

Մեծավաստակ պատմաբանը բերելով մի շարք տեղեկութիւններ, միաժամանակ ասում է՝ «Եթէ նոյնիսկ ասոնք առասպել ալ եղած ըլլան, անուրանալի է, որ հայերը շատ վաղեմի յարաբերութիւններ ունեցած են Եփրատի արմուկին եւ անոր Միջագետքի դաշտերուն մէջէն անցնող մասերուն եզերքը գտնուող հողերուն հետ: Ոչ մէկ տարակոյս, որ Սելեւկեանց շրջանին՝ Անտիոք եւ շրջակայքը, Արշակունեաց շրջանին՝ Կոմմագենի մէջ հայ գաղութներ կային, որոնք միշտ նոր գաղթականներով ստուարացած են, ինչպէս Եփրատէն արեւմուտք գտնուող բոլոր երկիրներուն, նոյն-

---

5) Փ. Բիւզանդ, *Հայոց Պատմութիւն*, Երեւան 1947, գլ. ԼԲ., էջ 270:

6) Ա. Ալպոյաճեան, *Հայ Գաղթականութեան Պատմութիւն*, Բ. հտր., Գահիրէ 1955, էջ 401:

պէս եւ այդ շրջանակին, այսինքն՝ Սուրիոյ հիւսիսային երկրամասին մէջ։ Երբ Մեծն Տիգրան գրաւեց հիւսիսային Միջագետքի երկու ծաղկեալ նահանգները՝ Միգդոնիա (Մծբին = Նիզիպին) եւ Ոսրոյենա (Ուռհայաստան = Եդեսիա = Ուրֆա), ինչպէս նաեւ Սիւրիան՝ մինչեւ Հրէաստանի սահմանները, հայերը յարաբերութիւն սկսան ունենալ այս նահանգներուն հետ» (7)։

Հայերը ոչ միայն բնակութիւն էին հաստատում եւ տարածւում նուաճած երկրներում, այլեւ իրենց ենթակայ եւ հայ թագաւորների լծի տակ ընկած ժողովուրդներին զանգուածաբար քշում եւ բնակեցնում էին Հայաստանում։ Պատմութիւնից յայտնի է, թէ ինչպէս Տիգրան Բ. իր նուաճումների շրջանում հազարաւոր եւ տասնեակ հազարաւոր հրեաներ ու յոյներ տեղահանեց եւ բերեց բնակեցրեց Տիգրանակերտում եւ Հայաստանի այլ քաղաքներում։

Ֆէոդալական յարաբերութիւնների զարգացումը եւ Արշակունիների հարստութեան անկումը, արտաքին եւ ներքին ուժերի նոր բախումները ամբողջովին շրջեցին հայ ժողովրդի պատմութեան զարգացման ընթացքը։ Նախարարական տների կողմից հայկական ուժեղ կեդրոնաձիգ պետութեան ստեղծման բոլոր փորձերը ձախողուեցին, Հայաստանը դարձաւ նոր բարձրացող ժողովուրդների եւ յարձակուող մրցակից պետութիւնների պատերազմների թատերաբեմ, որը յաճախ ենթարկւում էր արշաւանքների, աւերումների։ Տեղահանողը տեղահանուեց։ Օտար նուաճողները հայերին աշխատեցին հեռացնել իրենց բնակավայրերից, քշելով նրանց պարսկական եւ բիւզանդական տիրապետութեան ծայրագաւառները։

Այդ տեսակէտից առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում 4-րդ դարը։ Պարսից Սասանեանները եւ Բիւզանդական կայսրերը կեղծ բարեկամական, դիւանագիտական, ռազմական եւ այլ ճանապարհներով հետապնդում էին Հայաստանի մասնատումը։ Սասանեանների յաղթանակը Պարսկաստանում եւ Արշակունիների գոյութիւնը Հայաստանում չէր կարող խոր թշնամանք չառաջացնել երկու դինաստիաների միջեւ։ Այդ թշնամանքը աւելի սրուեց, երբ հայերը հաւատով նոյնպէս հեռացան պարսիկներից։ Դինաստիական պայքարին միացաւ եւ հաւատի պայքարը, իսկ հին հաւատը կողմնակիցներ շատ ունէր Հայաստանում։ Զրադաշտը իր տեղը հեշտութեամբ չէր զիջում քրիստոնէութեանը։ Բախումները ռազմադաշտից տեղափոխւում էին ֆէոդալական տները եւ եկեղեցինե-

7) Նոյնը։

րը, նախարարների եւ հոգեւորականների չրջանները, այսինքն՝ այն օղակները, որոնք կարող էին յաղթանակ կամ պարտութիւն բերել երկրին: Սասանեանները պարսկահպատակների միջոցով, իսկ բիւզանդական կայսրերը բիւզանդահպատակների՝ մեծ պայքար են ծաւալում Հայաստանի թագաւորական պալատում, նախարարական դղեակներում ու դրանով թուլացնում երկրի միասնութիւնը: Միասնութեան խախտումը հող էր նախապատրաստում պատերազմական գործողութիւնների համար: Փաւստոսի վկայութեամբ Շապուհ երկրակեացը տասնեակ արշաւանքներ է կազմակերպել Մերուժան Արծրունու եւ Վահան Մամիկոնեանի մանակցութեամբ Սասանեանների վաղեմի բաղձանքը կատարելու՝ հայ պետականութեանը ոչնչացնելու համար:

Ճաճախ կրկնուող պատերազմներն ու արշաւանքները, քաղաքների ու աւանների աւերումը, զանգուածային տեղահանումները եւ ժողովրդին հեռաւոր երկրներ քշելը քայքայում էին երկրի անտեսութիւնը, իսկ նշանաւոր ուժեղ թագաւորներին եւ զօրավարներին խորհրդաւոր ճանապարհներով ոչնչացնելը (Արշակ Բ., Վասակ Մամիկոնեան, Պապ, Մուշեղ, եւայլն) թուլացնում էր ժողովրդի բարոյական ոգին:

Հայերի տեղահանումները պարսիկները եւ բիւզանդացիք կատարում էին շատ ծրագրուած եւ մեթոդիկ:

Տեղահանումները աւելի մասսայական բնոյթ էին ստանում պատերազմների ժամանակ, երբ օտարները գրաւում էին հայկական քաղաքներն ու բնակավայրերը: Փաւստոս Բիւզանդի վկայութեամբ, 368 Թ.-ին Արտագերսի հերոսական պաշտպանութիւնից յետոյ, երբ ընկաւ Արտագերսը, եւ պաշտպանութեան կազմակերպիչ Փառանձեմ թագուհին գերուեց, պարսից յարձակուող բանակները հիմնայատակ քանդեցին հայկական քաղաքներն ու աւանները, տասնեակ հազարաւոր հայերի քշեցին դէպի գերութիւն, դէպի օտար երկրներ: «Այնուհետեւ եկան Արտաշատ մեծ քաղաքը, նրան առան, պարիսպները կործանեցին, այնտեղ էլ պահուած գանձերը առան եւ ամբողջ քաղաքը գերի վարեցին: Արտաշատ քաղաքից գերի տարան ինը հազար տուն հրեայ եւ քառասուն հազար տուն հայ: Արտնում էին վաղարշապատ քաղաքն էլ, քանդում, բերում էին, հիմքից կործանում էին: Այս քաղաքից էլ գերի էին տանում տասնինը հազար տուն: Արան Երուանդաշատ մեծ քաղաքն էլ, այստեղից դուրս բերին քսան հազար տուն հայ եւ երեսուն հազար տուն հրեայ, իսկ քաղաքը հիմնայատակ կործանեցին: Ցետոյ արան Բագրեւանդի եւ Ջարեհաւան քաղաքը, այստեղից էլ գերի վերցրին հինգ հազար տուն հայ եւ ութ հազար տուն հրեայ եւ քաղաքը հիմնաւեր

կործանեցին: Առան նաեւ Զարիշատ մեծ քաղաքը Աղիովիտ գաւառում, գերի վերցրին տասնչորս հազար տուն հրեայ եւ տասը հազար տուն հայ, եւ այն էլ հիմնայատակ կործանում էին: Առան նաեւ Վան ամուր քաղաքը, Տողբ (պէտք է կարդալ Տոսպ) գաւառում, կրակ տուին, այրեցին, հիմքերը քանդեցին, այնտեղից էլ դուրս բերին հինգ հազար տուն հայ եւ տասնութ հազար տուն հրեայ» (8)*: Այնուհետեւ Փաւստոսը նկարագրում է, թէ ինչպէս պարսիկները դուրս բերին գերիներ զանազան գաւառներից, կողմերից, եօթ գաւառներից, աշխարհներից, ժողովեցին բերին Նախիջեւան քաղաքը, որը իրենց զորքերի զորաժողովի տեղն էր: Փաւստոսը մի այլ տեղ յիշատակում է, որ գերիներին տարան բնակեցրին Ասորեստանում, որ է Խուժաստան, ըստ Խորենացու տարան Ասպահան: Թովմա Արծրունին նոյնպէս յիշատակում է, որ հինգ հազար հրեաներ, ութ հազար քրիստոնեաներ են տեղահանուել Վանից:*

Եթէ իւրաքանչիւր ընտանիքը (ծուխ) հաշուելու լինենք 6–10 *հոգի, իսկ հնում ընտանիքները փոքր չէին լինում, ապա պարզ կը դառնայ, որ պարսիկները միայն այս շրջանում, այսինքն՝* 360–70-*ական թուականներին, երկրից քշել են աւելի քան* 800 *հազար հայեր: Ինչ խօսք, Փաւստոսի մօտ թուերի չափազանցութիւն կայ, սակայն չպէտք է մոռանալ, որ վկայութիւնը մասսայական տեղահանման մասին է, նոյնիսկ «պարսիկ պատմագիրի մը վկայութեամբ, Շապուհի պաշտօնապէս հրատարակած հալածանքը քրիստոնէութեան դէմ մինչեւ* 200·000 *քրիստոնէից նահատակութեան պատճառ եղած էր»* (9)*: Միանգամայն հասկանալի է, որ նման մասսայական տեղահանման նպատակը երկրի տնտեսական ուժի, պետական ու ռազմական հզօրութեան թուլացումն էր, որին հետապնդում էին մրցակից երկու պետութիւնները՝ Բիւզանդիան եւ Պարսկաստանը: Իրագործելով իրենց չարամիտ ծրագրերը, ժամանակի երկու հզօր տէրութիւնները* 387 *թ. Հայաստանը բաժանեցին երկու մասի: Պարսկաստանի տիրապետութեան տակ անցաւ Հայաստանի մեծ մասը (չորս–հինգերորդը) պահպանելով ձեւական անկախութիւնը, իսկ Բիւզանդիան տէր կանգնեց արեւմտեան մասին նոյնպէս, պահպանելով հայոց թագաւորութիւնը: Հասկանալի է, որ մի ժամանակ հաւասարի, դաշնակցի իրաւունքով օգտուող Հայաստանին, որը հասել էր ուժեղ պետականութեան, բարձր մշակոյթի, չէին կարող միանգամից զրկել պետականութիւնից, յատկապէս՝ թագաւորութիւնից: Այսպիսով, Արեւելքի հզօր տէրու-*

8) Փ. Բիւզանդ, *Հայոց Պատմութիւն*, գլուխ ԾԵ., էջ 220–221:

9) Ա. Ալպոյաճեան, Հ. Գ. Պ., Ա. հտր., էջ 122:

թիւններէն մէկը «Ասորոց թագաւոր», «թագաւորներէ թագաւոր»ի պետութիւն Հայաստանը, վերջնականապէս ծնկի եկաւ, բաժնուեց երկու մասի, երկու թագաւորութիւններէ:

Սակայն այդ բաժանումը դեռ սկիզբն էր պետական, դիւանագիտական, ռազմական այն մուրթ ծրագրերէն, որ դարեր շարունակ մշակուել էին հռոմէական, բիւզանդական, պարսկական կայսրերէ եւ թագաւորներէ խորհուրդներում, ռազմական շտաբներում: Նուաճողները լաւ գիտէին, որ երկու թագաւորութիւններէ պայմաններում, երկարամեայ պետականութեան փորձ, մեծաքանակ ազնուականութիւն եւ զինուորականութիւն ունեցող հսկայական երկրամասերում տարածուած Հայաստանը բոլոր դէպքերում կը փորձի օգտագործել առիթները՝ միաւորուելու եւ անկախութիւն հաստատելու համար: Եւ բիւզանդական նուաճողները շատ մեթոդիկ ու մտածուած աշխատում են իրականացնել իրենց նախորդների ծրագրերը, բաժանուած Հայաստանին զրկել նաեւ ենթակայ պետութեան իրաւունքներից, «Ապա յունաց եւ պարսից թագաւորներէ դեսպաններն ու պատգամաւորները, իրենց մեծ երեւակայութիւն ունեցան եւ երկու թագաւորները, յունաց եւ պարսից, իրար հետ խորհուրդ արին, համաձայնութեան եկան: Նրանք յարմար համարեցին նախ հայոց աշխարհը երկու բաժին անել իրենց մէջ: Նրանք ասում էին «Մեր երկուսի մէջեւ ընկած է այս ազգ, հաւատաւոր թագաւորութիւնը (ընդգծումը իմն է – Վ. Հ.), լաւ կը լինի, որ այս միջոցով թուլացնենք ու խանգարենք այս թագաւորութիւնը: Նախ երկու մասի բաժանենք այս երկու Արշակունի թագաւորներով (10), որոնք նշանակեցինք, յետոյ կ'աշխատենք նրանց էլ կրճատել, աղքատացնել եւ մեր ծառայութեան ենթարկել (ընդգծումն իմն է – Վ. Հ.), որպէսզի մեր մէջ չկարողանան գլուխ բարձրացնել»: (11):

Որոշ չրջանից յետոյ, երկու ախոյեան պետութիւնները, պայմանաւորուածութեան համաձայն, հայոց աշխարհի իրաւունքները կրճատեցին (12), վարչական փոփոխութիւնների միջոցով

---

10) Ասոնք Մանուէլի մահից յետոյ Արշակ Գ.ի եւ Խոսրով Ա.ի մասին է:

11) Փ. Բիւզանդ, *Հայոց Պատմութիւն*, Դպր. Ջ., գլ. Ա., էջ 298:

12) 391 թ. երբ Արշակ Գ. մահացաւ, հռոմէացիք այլեւս բիւզանդական հատուածում նոր թագաւոր չկարգեցին, իսկ պարսկական մասում հայոց թագաւորութիւնը պահպանուեց մինչեւ 428 թուականը, մինչեւ վռամ Շապուհի մահից յետոյ ցազկերտ առաջինը հրաժարուեց Արտաշէսին յայտնի ճանաչել եւ հայոց թագաւոր նշանակել եւ երկրի կառավարումը յանձնուեց Պարսկաստանի կողմից նշանակուած հայ եւ պարսիկ մարզպաններին:

*ռանահարեցին նախարարների տանուտիրական ժառանգական իրա-
ւունքները* (13), *հարուստ ու բարգաւաճ Հայաստանը աղքատացը-
րին: Զնայած ծայր առած բազմաթիւ ապստամբութիւններին, ժո-
ղովրդական ազատագրական պատերազմներին* (14), *յաղթանակնե-
րին ու պարտութիւններին, դաշինքներին ու պայմանագրերին, Հա-
յաստանը դարձաւ նուաճող պետութիւնների ծառայութեանը են-
թակայ բզկտուած մի երկիր:*

*Նուաճողների կողմից ձեռնարկուած վերակազմութիւնները
հետապնդում էին ոչ միայն վարչական, ռազմական, տնտեսական
նպատակներ, այլեւ ճնշման: Մէկը միւսին յաջորդող օրէնքները
պահանջում էին, որ հայերը բոլոր դէպքերում հետեւեն պարսկա-
կան եւ բիւզանդական սահմանումներին, օրէնքներին ու հրահանգ-
ներին: Սակայն այդ բոլորով չէին բաւարարւում պարսկա-բիւզան-
դական բռնակալները, նրանք մշակում էին շատ աւելի ահաւոր
բաններ ու ծրագրեր հայերի ոչնչացման: Այդ տեսակէտից բնո-
րոշ է Մորիկ կայսրի նամակը Խոսրով Բ. Պաւրեղին: Հայ պատմա-
գիրներից Սեբէոսը պահել է այդ նամակի բովանդակութիւնը, որը
ասում է. «Մի խոտոր ու անհնազանդ ազգ կայ մեր մէջ եւ պղտո-
րում է, բայց արի – ասում է նա – ես իմը ժողովեմ եւ Թրակիա-
յում դումարեմ, դու քոնը ժողովիր եւ հրամայիր արեւելք հանել:
Եթէ նրանք մեռնեն, ապա կը մեռնեն մեր թշնամիները, եւ եթէ
ապրեն, մեր թշնամիներին կը սպանեն, եւ մենք խաղաղու-
թեամբ կ'ապրենք: Որովհետեւ, եթէ դրանք երկնից երկրում մնան,
մենք հանգիստ չենք լինի» (15):*

---

13) Նկատի ունենք պարսից արքունիքում հայ նախարարների դիրքի թ-
ջեցումը, հարկային նոր սիստեմը, իսկ բիւզանդական մասում Զենոն կայսրի
(471–491 թթ.) հայ նախարարական տների ժառանգական իրաւունքների սահմանա-
փակումը, Յուստինիանոս կայսրի (527–565 թթ.) ռազմական (529 թ.), վարչական,
տնտեսական վերակազմութիւնները (536 թ.), որի համաձայն բիւզանդական Հա-
յաստանը բաժանուեց 4 մասի՝ Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք, Երրորդ Հայք եւ
Չորրորդ Հայք, իսկ հայ նախարարութիւնները նոր ժառանգութեան օրէնքով
տրոհուեցին:

14) Այս շրջանում նշանաւորուեցին 450–451 թ. Վարդանանց պատերազմը,
461–484 թթ. Վահան Մամիկոնեանի գլխաւորած եւ 571–572 թթ. կարմիր Վարդանի
առաջնորդութեամբ համաժողովրդական ապստամբութիւնները:

15) Սեբէոս, *Սեբէոս եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, Երեւան 1939, էջ 49:

Մորիկի նամակը ցոյց է տալիս, որ՝

1· Բիւզանդացիք եւ պարսիկները թէեւ Հայաստանը են-թարկել են իրենց, սակայն հայերը շատ չէին փոխուել եւ մնացել էին «խոտոր», այսինքն՝ անհնազանդ: Անհնազանդութիւնը արտա-յայտւում էր պետութեան վերականգնման փորձերով, ցեղային ապստամբութիւններով, որ յաճախ կրկնւում էին Պարսկաստանում եւ Բիւզանդիային ենթակայ հողամասերում:

2· Պարսկական, բիւզանդական կառավարողներին շատ էին անհանգստացնում երկրի ներսում պահպանուող հայ ռազմական ուժերը եւ զինուորականութիւնը, որի վրայ յենուած հայ նախա-րարական տները հայոց պետականութիւնը վերականգնելու փոր-ձեր էին անում:

3· Չնայած զանգուածային տեղահանումներին, վարչական փոփոխութեանց, հարկային ծանր քաղաքականութեան, հայերը չարունակում էին մեծամասնութիւն կազմել բուն երկրում, որը եւ դժուարացնում էր ուղեգծուած քաղաքականութեան իրականացու-մը՝ երկրի պարսկացումն ու բիւզանդականացումը, այսինքն՝ հա-ւատափոխումն ու ճուլումը:

4· Որքան զանգուածաբար, որքան արագ հայերը հեռաց-ուէին իրենց բնաշխարհից, այնքան չուտ նրանք կը մոռանային հայրենիքը, իրենց պետութիւնը:

5· Դեռ 6-րդ դարի վերջերին, այսինքն՝ հայ պետականու-թեան վերացումից չուրջ երկու հարիւր տարի յետոյ, հայերը նոր բարձրացող ժողովուրդների նման, չարունակում էին մնալ սպառ-նալից եւ վտանգաւոր ուժ Բիւզանդիայի համար:

Պատմական աղբիւրների վկայութիւնից երեւում է, որ բիւ-զանդացիք եւ պարսիկները շատ մտածուած ու խորամանկ ձեւերով էին հայերին հեռացնում իրենց բնակավայրերից: Կայսրութեան սահմաններից պաշտպանութեան, պահակազօրի, պատերազմների անուան տակ հայ զինուորական միաւորումները քշում տանում էին հեռաւոր երկրներ: Միաժամանակ հայ նշանաւոր զինուորականնե-րին սիրաշահելու, կաշառելու, նրանց դժգոհութիւնը մեղմելու, կայսրութեան կողմը գրաւելու եւ երկրից դուրս պահելու նպատա-կով նշանակում էին բարձր պաշտօնների, նոյնիսկ արշաւանքների, ռազմական մեծ գործողութիւնների ղեկավարներ, ընդհանուր հրա-մանատարներ: Բիւզանդացիք բոլոր դէպքերում չէին մոռանում առանձնացնել հողերը, հողամասերը, նոյնիսկ երկրամասերը՝ ծառա-յութեան դիմաց հայ զինուորականներին առատօրէն վարձատրելու, նոր հողերի հետ կապելու համար:

Կայսրերը հայ ռազմական ուժերը օգտագործում էին կայսրության սահմանների պահպանման, յարձակուղ ուժերի պատնէշման, նոր յարձակումների կազմակերպման, կայսերական պալատի պահպանման համար: Պրոկոպիոս Կեսարացին, որը ոչ միայն նշանաւոր պատմիչ էր, այլեւ իր ժամանակի պետական, վարչական գործերի լաւատեղեակ անձնաւորութիւն եւ Բուստինիանոսի պալատին մօտ կանգնած գործիչ, իր «Պատերազմների Մասին» գրքի վերջին մասում, որը «Գաղտնի Պատմութիւն» խորագիրն է կրում, դրում է. «Սկզբում պալատի պահպանութեան համար առանձնացուել էր երեք հազար հինգ հարիւրից ոչ պակաս ստրիատիոտներ: Ի սկզբանէ անտի պետութիւնը սրանց վճարում էր շատ աւելի ռոճիկ, քան մնացած բոլոր (ստրիատիոտներին): Անցեալում կայսրերը սրանց ընտրութեան ժամանակ նկատի ունէին մարդկանց արժանիքները եւ հայերին էին տալիս նախապատուութիւնը: Բայց սկսած Զենոն կայսրից (ստրիատիոտ) անունը սկսուեց ընդունել վախկոտ եւ պատերազմի մասին բոլորովին գաղափար չունեցող մարդկանց: Ժամանակի ընթացքում նոյն ստրուկները դրամով գնում էին Ստրիատիոտի կոչումը: Երբ թագաւորութիւնը Բուստինիանոսն ստացաւ, Բուստինիանոսը շատերին արժանացրեց այդ պատուին, նրանցից շատ դրամ չորթելով» (16): Պրոկոպիոսը իր աշխատութեան մէջ նոյնիսկ շատ մանրամասն բնութագրում է այն 17 հայ նշանաւոր զօրավարներին (Արտաւան եւ Աբշակ Աբշակունիները, Ներսէս, Հրահատ, Սահակ եւ Ներսէս կամաբարականներ, Արտաւազդ, Համազասպ, եւ այլն), որոնք Բուստինիանոսի ժամանակ մեծ ծառայութիւններ են մատուցել Իտալիայում, Թրակիայում, կայսրութեան բոլոր նահանգներում՝ պաշտպանելով Բիւզանդիայի շահերը:

Պարսիկները, բիւզանդացիները փորձուած ու ճանաչում դասած զինուորականներին պաշտօնների նշանակելով իրենց բանակներում, չէին մոռանում նաեւ հայ կռուող զինուորներին: Յաճախ հայկական այրուձին ուղարկելով հեռաւոր երկրներ, ձախողեցնում էին ապստամբութեան եւ պետականութեան վերականգնման ամէն մի փորձ: Պատմիչների վկայութեամբ, հայերը բիւզանդացիներին տալիս էին պատերազմական անփոխարինելի ձիաւոր եւ աղեղնաւոր մարտիկներ: Ինչպէս հաստատում է Պրոկոպիոս Կեսարացին, Բուստինիանոս կայսրի պահակազօրը ամբողջովին կազմուած է եղել հայերից: Աւելի քան երկու դար Իտալիայում է դտնուել հայկական երեք հեծելազօր դունդ: Բուստինիանոսի ժամանակ

16) Պրոկոպիոս Կեսարացի, Երեւան, 1967, էջ 296:

բազմաթիւ հայեր դրաւել են պետական եւ հրամանատարական բարձր պաշտօններ եւ կռուել բիւզանդացիների փառքի, պետականութեան հզօրացման, նուաճած երկրների պահպանման համար:

Նշանաւոր բիւզանդագէտ Շարլ Դիլը բազմաթիւ աղբիւրների ուսումնասիրութեան հիման վրայ հաստատում է, որ «նախաձեռնող հայ ազնուականութիւնը կամովին ծառայութեան էր մտնում բիւզանդական բանակում», Բիւզանդիան Հայաստանից ստացել է հրաշալի շատ զօրահրամանատարներ եւ դերազանց վարչական աշխատողներ:

Հայկական ծագում ունէին նոյնիսկ որոշ կայսրեր. Հերակլը՝ 7–րդ դարում, Լեոն Հայկազնը՝ 9–րդ դարում, Ռոմանոս Լիկոբենոսը եւ Յովհաննէս Զմշկիկը՝ 10–րդ դարում: Բիւզանդիան Հայաստանին է պարտական այդ ժամանակ իր հրաշալի զինուորների համար, որովհետեւ հայկական ջոկատները 10–րդ դարում համարւում էին բիւզանդական բանակի լաւագոյն զօրամասերը: Ուստի դժուար չէ հասկանալ, թէ ինչու կայսրութեան կառավարութիւնը երազում էր այդ բնակչութեանը, որն ամբողջովին գտնւում էր բիւզանդական ազդեցութեան տակ, իր հպատակը դարձնել:

«Յուստինիանոսը (527–565 թթ.), որ կայսրութեան պիտի տար իր ամենամեծ ծաւալը եւ ամենէն մեծ փառքը, դրում է Ալպոյաճեանը, իր գործունէութեան մէջ ունէր բազմաթիւ նշանաւոր հայ զինուորականներ, որոնք այդ փառաւոր շրջանին գլխաւոր դէմքերը հանդիսացան... Առանց մէջ բարձրագոյնին կը կանգնի անվախորինելի դէմքը Ներսէս հայ զօրավարին: Թէեւ հասակով կարճ է, ոչ յաղթանդամ կամ անձնապէղ, կանուխ ցուցուցած ըլլալով բարձր ձիրքեր, սուր միտք, զօրեղ կամք եւ ժիր գործունէութիւն...» (17):

Ներսէսը ոչ միայն փայլուն զօրավար էր, այլեւ խոշոր պետական գործիչ: Նրան է վերագրւում հիւսիսային Իտալիայի մայրաքաղաք Միլանոյի հիմնադրումը, Վենետիկի եւ Միլանոյի մի շարք եկեղեցիների եւ դրատան կառուցումը:

Բիւզանդական կայսրերը հայ զօրավարների հետ միասին, օտար երկրներում, երկար տարիներ պահում էին նաեւ հայկական միաւորումներ: Հայկական զօրամասեր են պահուել Սիկիլիայում, Կրետէ կղզում, Ափրիկէի հիւսիսային շրջաններում, Եգիպտոսում եւ այլ վայրերում: 778 թուականին, երբ բիւզանդական բանակները ռազմական գործողութիւններ սկսեցին խալիֆայութեան դէմ,

---

17) Ա. Ալպոյաճեան, Հ. Գ. Պ., Ա. հտր., էջ 165–166:

Բիւզանդիայի Փոքր-Ասիական հինգ զօրամասերից չորսի հրամանատարները հայեր էին՝ Արտաւազդ Մամիկոնեան, Տաճատ Անձեւացի, Վարազտիրոց Բագրատ եւ Գրիգոր Մուշեղիկ Մամիկոնեան: Զինուորականների հետ միասին հեռաւոր երկրներում ապրում էին նրանց ընտանիքները, բարեկամներն ու հարազատները, այդ շրջաններում հաստատւում էին նաեւ հայ վաճառականներ, արհեստաւորներ, մտաւորականներ, առանձին շրջաններում դիւղացիական հոծ զանգուածներ եւ նորից սկիզբ է առնում հայ կեանքը: Նոր բնակավայրերում կառուցւում էին հայկական վանքեր, եկեղեցիներ, վաճառատներ, բացւում ուսուցման եւ կրթութեան օճախներ, հայ համայնքը յարմարւում էր նոր երկրների եւ նոր ժողովուրդների կեանքին, մասնակցում տնտեսութեան զարգացմանն ու կառավարմանը, դառնում նոր երկրի մշտական բնակիչ, պաշտպանում նոր բնակավայրի շահերը եւ շատ դէպքերում մոռանում իր հայրենիքը: «Անոնք ամէնն ալ զինուոր չէին կրնար ըլլալ: Անոնց մէջ անշուշտ կային երկրագործներ, առեւտրականներ՝ փերեզակ կամ վաճառական, արհեստաւոր կամ բանուորներ, որոնք բացառիկ փայլով մը չողացող կայսրութեան մէջ պատեհութիւններ ունէին իրենց ձիրքերը եւ ընդունակութիւնները երեւան հանելու» (18):

Չնայած իր մանաւանդ տնտեսական, երկինուող գաղթերի ու տեղահանումների զինուորական ու տնտեսական ուժերի քայքայման, դարեր շարունակ հայոց երկիրը պահպանում է իր զինուորականի ուժի, ինչականի աշխատասիրութեան, արհեստաւորի վարպետութեան հռչակը:

«Հայ նախարարները, ազատականներն իրենց զօրականներով, հետեւողներով, ինչականներով կու գային հաստատուելու Արմանեան եւ Անատոլիկ բանակաթեմերուն հողերը: Հայաստանն ամենէն արդիւնատու հողն էր զօրք հատկելու համար եւ ամենից քաջմարտիկ՝ տեսակէն» (19):

Վասիլ առաջինի ժամանակ, երբ ճնշւում է Պաւղիկեանների սոցիալիստական հզօր շարժումը, որն ուղղուած էր ե՛ւ ներքին, ե՛ւ օտար շահագործողների դէմ, տասնեակ հազարներով հայ դիւղացիներ տեղահանւում են իրենց բնակավայրերից եւ քշւում Պալքանները, նոյնը կրկնւում է Թոնդրակեցիների շարժման ժամանակ՝ 9–11-րդ դարերում:

---

18) Ա. Ալպոյաճեան, Հ. Գ. Պ., Ա. հատ., էջ 176:

19) Գ. Ֆեռնըքլեան, Հայազգիներ եւ Բիւզանդիոն, «Հայաստանի կոչնակ», 1935, էջ 354:

Բիւզանդիայի բռնադաղթի ճեւերից մէկն էլ ժողովուրդների մի բնակավայրից մի ուրիշ բնակավայր տեղափոխելն է եղել: Դրանով կայսրութիւնը աշխատել է նուաճած երկրները ոչ միայն տնտեսապէս, այլեւ քաղաքականապէս թուլացնել: «Ինչպէս յայտնի է, – ասում է ռուս բիւզանդագէտ Ա. Վասիլեւը, – բիւզանդական պետութեան շատ սիրած միջոցառումներից մէկը, տարբեր ժողովուրդների մի շրջանից միւսը գաղթեցնելն է հանդիսացել, այսպէս օրինակ՝ սլաւոններին փոխադրելն է Փոքր Ասիա, իսկ հայերին Պալքանեան թերակղզին»:

Արտագաղթը մինչ Բագրատունիների թագաւորութեան անկումը, շատ աւելի զուսպ է եղել ու սահմանափակ: Այն շատ աւելի մեծ չափերի է հասել, երբ Հայաստանը վերջնականապէս կորցրել է իր քաղաքական անկախութիւնը: Բիւզանդացիների եւ սելճուքների հարուածների տակ, երբ ընկնում է հայոց մայրաքաղաք Անին, արտագաղթը շատ աւելի մեծ ծաւալ է ընդունում: Հայերի մի մասը, թողնելով հայրենի հողը, տունը, բնակութիւն է հաստատում հարեւան ժողովուրդների՝ վրացիների եւ աղուանների երկրներում, իսկ միւս մասը՝ չուում է շատ աւելի հեռաւոր եւ անծանօթ երկրներ, դէպի հիւսիսային ու արեւմտեան տափաստանները:

Հայերին իրենց հողից հեռացնում էին ոչ միայն պարսիկները ու արաբները, սելճուքներն ու մոնկոլները, այլեւ բիւզանդական հայազգի կայսրերը: Տեղահանումները կատարւում էին ե՛ւ կամաւոր, ե՛ւ բռնի: Հայ իշխանական տների ժառանգները, նախարարները, մեծ ու փոքր հայ թագաւորները, փոխանակ միացեալ ուժերով օտար զաւթիչների դէմ պայքարելու, բռունցք կազմելու ամէն մի նոր յարձակում ետ վանելու համար, յուսալքուած թողնում, լքում էին հայրենի երկիրը, կամ վաճառում ժառանգութիւնը եւ բռնում օտար երկրների ճանապարհը, յանձնած սեփական հողերի, դիւղերի, քաղաքների եւ ապրանքների դիմաց նոր երկրներում ստանում հողակտորներ՝ իրենց ապրուստի, ապահով կեանքի եւ վայելքի համար: 11–րդ դարում Վասպուրականի Սեւնեքերիմ Արծրունին, Վասիլ Պուլխարասպանին յանձնելով ամբողջ Վասպուրականի 10 քաղաքները, 72 բերդերը, 1000–ից աւելի գիւղերը, փոխարէնը ստանում է Սեբաստիա քաղաքը իր շրջապատով: Պահպանուած տեղեկութիւնների համաձայն, այս նոր շրջաններում արդէն բնակութիւն էին հաստատել շուրջ 400 հազար հայեր:

Պատմութեանը ծանօթ է, թէ ինչպէս բիւզանդացիք նենգութեամբ երիտասարդ Գագիկ Թագաւորին կանչում են Պոլիս եւ 1044 թուին գրաւում հայոց վերջին մայրաքաղաք՝ տիեզերահռչակ Ա-

նէն ու որպէս հատուցում հայոց թագաւորին «նուիրում» Կեսարիայում Պիզա քաղաքը։ Յայտնի է, որ Կարսի թագաւորը ահաբեկուած նոր յարձակումներից, իր տէրութիւնը «յանձնում է» բիւզանդացիներին, փոխարէնը Կիլիկեան Տաւրոսի երկրամասում ստանում Ծամնդաւ քաղաքը։ Միքայէլ Ասորին պատմում է, թէ ինչպէս Վասիլ կայսրի ժամանակ ծայր առաւ մեծ տեղահանումներ եւ ինքը՝ Վասիլ կայսրը Սենեքերիմի ձեռքից խլեց Վասպուրականը եւ փոխարէնը տուեց Սեբաստիան։ Միքայէլ Ասորին նշում է, որ հայերը բազմացան այս շրջանում եւ այստեղից է, որ տարածուեցին Կապադովկիա, Կիլիկիա եւ Ասորիք։

Հայ պատմագիրները՝ Արիստակէս Լաստիվերտցին, Ուռհայեցին, Սամուէլ Անեցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Թովմա Արծրունին, Վարդանը, Սմբատը նոյնպէս մանրամասն տեղեկութիւններ են յայտնում տեղահանումների վերաբերեալ եւ մեծ կսկիծով ու ցաւով պատմում բիւզանդացիների վայրագութիւնների ու նենգութիւնների մասին։ Ֆրանսացի նշանաւոր բիւզանդագէտ Լորանը (Laurent) ուսումնասիրելով այդ շրջանի հայերի տեղահանումներն ու վերաբնակեցումը գրում է որ հայերը ապրում էին բիւզանդական կայսրութեան արեւելեան նահանգներում։ Կազմում էին բնակչութեան գրեթէ ամբողջութիւնը Իբերիայի (հիւսիսային Եփրատի հովիտ) եւ Միջագետքի (հարաւային Եփրատ) թեմերի (20)։

11-րդ դարում կայսրութեան տիրապետութեան որոշ շրջաններ գրեթէ ամբողջութեամբ զուտ հայ երկրներ էին։

Հայերի կուտակումները եւ տեղափոխութիւնները այնքան լայն չափերի են հասնում բուն Հայաստանից դուրս, Տարոն, Կապադովկիա, Մելիտենէ, Տաւրոս, Կեսարիա, Եդեսիա, որ նոր վայրերում կառավարման համար ստեղծւում էին հայկական իշխանութիւններ, իսկ շատ շրջանների բերդերի եւ ամրոցների պաշտպանութիւնը կայսրութիւնը ստիպուած է լինում յանձնել հայ զինուորականների եւ իշխանների։ «Ոմանք, հոն հարստացան, եղան մեծ հողատէրեր – կալուածատէրեր, հրամայեցին բանակներու եւ գաւառներու, գլուխը անցան կայսերական կառավարութեան եւ նոյնիսկ բարձրացան, ոչ առանց փայլի, Պոլսոյ կայսերական գահը... բնակչութիւնը հոն այնքան մեծ չափով խառնուած էր հայերու հետ, որ այդ երկրամասին անունը դրուեցաւ Փոքր Հայք, յետոյ կառավարութիւն Արմենիականներու» (21)։ Նոր բարձրացող

---

20) Ա. Ալպոյաճեան, Հ. Գ. Պ., Ա. հտր., էջ 251։

21) Նոյնը, էջ 252։

ֆէոտալական եւ իշխանական տները, օգտագործելով կայսրութեան թուլութիւնը, երբեմն ապստամբում էին, ստեղծում հայկական մեծ ու փոքր իշխանութիւններ եւ իրենց անկախ յայտարարում:

Այսպիսով, հայերը անկախ իրենց կամքից եւ ցանկութիւնից, զանգուածաբար հաստատւում էին բիւզանդական լայնածաւալ պետութեան մէջ, Գալքաննէրում, Իտալիայում, Միջերկրականի ծովափնեայ երկրներում, հիմնում հայկական գաղութներ, դառնում նոր երկրների մշտական բնակիչներ, հասնում մեծ հարստութիւնների ու դիրքի, փառքի, առանձին դէպքերում ձեռք գցում իշխանութիւն, հասնում նոյնիսկ ինքնուրոյնութեան, սակայն բոլոր դէպքերում ճանաչւում արդէն որպէս ծնկի եկած ենթակայ մի ժողովուրդ, որը զրկուած հայրենիքից եւ պետականութիւնից, դէրերում էր օտարութեան մէջ, միշտ ճնշման, դիմազեղծման եւ անհետացման սպառնալիքի տակ:

Դժբախտաբար, հետագայ դարերում հայերի տեղահանման, արտագաղթի եւ հայ գաղթավայրերի կազմաւորման ընթացքը կանգ չի առնում, այլ շարունակւում է դարեր շարունակ, դառնալով հայոց պատմութեան մշտական ուղեկիցը եւ նրա անբաժանելի մասը:

Եթէ հին դարերում օտար նուաճողները մասսայական տեղահանումների ճանապարհով ձգտում էին թուլացնել Հայաստանի ռազմական, տնտեսական ուժը, ապա միջին դարերում եւ նոր ժամանակներում, սելճուք թուրքերն ու օսմանցիները նպատակ էին դրել գրաւել եւ սեփականացնել ենթակայ ժողովուրդների հողերը:

Աւելի քան չորս դար պայքարից յետոյ Թրքական պետութեանը՝ 20-րդ դարի սկզբի ցեղասպանների բանդային յաջողուեց իրականացնել սուլթանների բաղձանքը՝ եաթաղանի եւ տեղահանման միջոցով ամայացնել մի ամբողջ երկիր, որը հազարամեակներ չարունակ հայութեան բնօրրանն էր եղել: Կանգ առաւ ընդմիշտ երկրից արտագաղթը, սակայն այն նորից չարունակուեց արդէն նոր երկրներից, կազմելով ու վերակազմելով հայոց նոր ու նոր գաղթավայրեր:

Բերուած փաստերը անառարկելիօրէն հաստատում են, որ հայ գաղթավայրերը կազմակերպուել են շատ հին ժամանակներից: Հնագոյն գաղթավայրերից մէկը Բիւզանդիայի մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսն է եղել, ուր հայերը հաստատուել ու ապրել են եւ միաժամանակ դոյատեւել աւելի քան 1500 տարի:

THE RISE AND DEVELOPMENT OF ARMENIAN COLONIES

VARTKES HAMAZASBIAN

The Armenian Diaspora has a very ancient history. Armenian and foreign sources already speak of its development in the early years of Armenia's existence and its continuance through the ages.

In this study the author first examines the formation of Armenian colonies during the Achaemenid period, the time of Alexander the Great, and up through the reign of King Tigranes the Great. Then the author discusses the formation of other colonies as a result of Sasanid and Byzantine policies towards the Armenians, stressing the role of the Armenians in the Byzantine Empire and the founding of totally new centers of Armenian life.

An Historical and Dynastic Survey of Caucasia, Eastern Anatolia and Adharbayjan from the Xth to the XIIIth Centuries(*)

DICKRAN K. KOUYMJIAN

The following historical and political sketch of the dynasties (for the most part Islamic) which played a role in the events taking place in Armenia, Georgia, and the neighboring areas of eastern Anatolia and Adharbayjan, is intended as a convenient and, hopefully, coherent statement of the history in the pre-Seljuq, Seljuq and early Mongol periods. In presenting obscure as well as more well known dynasties, it tries to acquaint the reader with some of the recent scholarship devoted to these dynasties and to the general problems of the period and the area.

A. The Pre-Seljuq Period

The Caucasus takes its name from a high and forbidding mountain range which runs diagonally from the Cimmerian

---

* The present study is partially based on Chapter Two, Part I of the author's doctoral dissertation — **A Numismatic History of Southeastern Caucasia and Adharbayjan Based on the Islamic Coinage of the 5th/11th to the 7th/13th Centuries** (Columbia University, N.Y., 1969) [unpublished], pp. 72-101, henceforth, referred to as **Numismatic History. JA = Journal Asiatique ; EI1** and **EI2 = Encyclopaedia of Islam** first and second edition respectively; **R.E. Arm. = Revue des Etudes Arméniennes; CHI = Cambridge History of Iran; IA = Islam Ansiklopedisi** (the Turkish edition of **EI**); **JOAS = Journal of the Armenian Orient Society ; BSOAS = Bulletin of the School of Oriental and African Studies.**

Bosphorous on the Azov Sea to the Baku Peninsula on the Caspian Sea, effectively cutting off the Middle East, especially the adjacent areas of eastern Anatolia, Armenia, Adharbayjan and Iran, from the steppe-land of southern Russia. Its difficult terrain has not only isolated it from the neighboring regions, but has also created numerous small ethnic and national units. It is, therefore, a region of numerous languages and diverse customs and religions. The area, which had been Christianized very early, became a buffer zone between the contending Roman and Sasanian Empires. It was composed of the three major units, from the northeast to the southwest: Georgia, Armenia and Caucasian Albanian (Arm.: Aghuank'). (1).

In the 1st/7th century the Islamic Arab Empire destroyed the Sasanians and replaced them in Caucasia. For the next three centuries Caucasia was contested by the Byzantines and the Arabs, the later being in control of the southeastern part. (2) During the period of Arab domination Albania became known as Arran and later separated into Arran, Shirvan and Muqan, while Adharbayjan designated an area south of the Araxes River. The period up to the 3rd/9th century was characterized

---

1. The best survey of the historical and dynastic evolution of Caucasia up to this period will be found in Chapters I and II of C. Toumanoff, **Studies in Christian Caucasian History** (Georgetown, 1963). This work is now indispensible for a proper understanding of the early development of the Armenian and Georgian peoples and supercedes Toumanoff's earlier monographs «Introduction to Christian Caucasian History», I and II, which appeared in **Traditio**. In part the work is a continuation (and at times correction) of N. Adontz's monumental work **Armenian in the Period of Justinian** originally published in Russian in 1908 (reprinted Erevan, 1971), but now available in an English translation by Prof. N. Garsoïan (Lisbon, 1970). The 400 pages of added appendices, bibliography, topographical dictionary and indices supplied by Prof. Garsoïan in this translation, along with the bibliography and index of Toumanoff's work, should be consulted for any aspect of Armenian or Caucasian history up to the period covered in this survey.

2. A general survey of events can be found in R. Grousset, **Histoire de l'Arménie des origines à 1071** (Paris, 1947); for a mere specific study, J. Laurent, **L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886** (Paris, 1919); Y. (H.) Manandyan, **The Arab Invasions of Armenia (Chronological Notes)** [in Arm.] (Erevan, 1932), Fr. trans., H. Berbérian, «Les invasions arabes etc.», **Byzantion, XVIII** (1948), pp. 163-195; S. Melik'-Baxshyan, **Armenia in the VII-IX Centuries** [in Arm.], (Erevan, 1968).

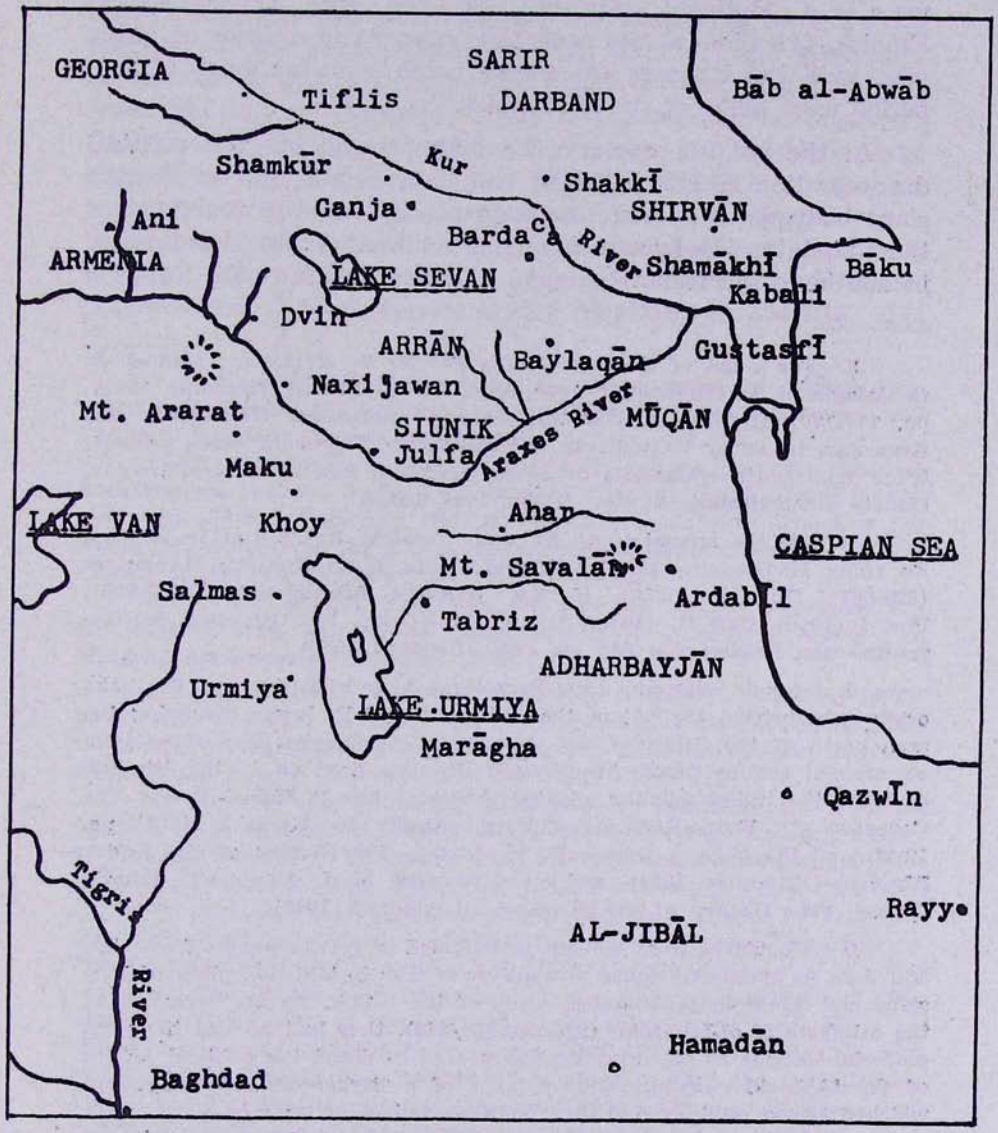

SOUTHEASTERN CAUCASIA AND ADHARBAYJAN

by a political **status quo** in southeastern Caucasia; the area was administered by **amirs** appointed by the caliph.(3) The Arabs were in a continual state of hostilities with the Byzantine Empire, (4) while at the same time engaged in a series of bitter wars with the Khazars (5) to the north, who for much of this period were allies of the Byzantines.

In the 3rd/9th century the long process of the political disintegration of the 'Abbasid caliphate began. As the Turkic slave bodyguard started assuming control of the functions of the caliphate, (6) Iranian elements achieved **de facto** autonomy in southeastern Iran, Khorasan and Transoxiana—the Tahirids

---

3. For a list of these governors see E. de Zambaur, **Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam** (Hanover, 1927), pp. 177-179; R. Vasmer, **Chronologie der arabischen Statthalter von Armenian,** trans. by V. Inglisean (Vienna, 1933). This work based primarily on numismatic evidence is to be supplemented now by E. A. Paxomov, **Monety Azerbaĭzhana,** 2 vols. (Baku, 1959, 1963).

4. See the special study by A.A. Vasiliev, **Byzance et les Arabes,** Fr. trans. H. Gregoire, M. Canard and others. I, **La Dynastie d'Amorium (820-867)** (Brussels, 1935), II, **La Dynastie Macedonienne (867-959),** Part I (1968), Part II, (1936), III. A. Honigmann, **Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1081** (Brussels, 1950).

5. A people believe by some Turkologist to be of Turkic (i.e., Kipchak) origin who toward the end of the 6th century A.D. began occupying the area north of the Caucasus and the Black and Caspian Seas, forming a commercial empire which firmly controlled this area up to the 4th/10th century; the ruling nobility adopted Judiasm. See T. Halasi-Kun. « The Caucasus, An Ethno-Historical Survey,» **Studia Caucasica, I (1963)** pp. 12-21, and the general works, D. M. Dunlop, **The History of the Jewish Khazars** (Princeton, 1954), and more recently, M. I. Artamonov, **Istoriia Khazar (The History of the Khazars),** (Leningrad, 1962).

6. The Turks were brought to Baghdad in great numbers from Central Asia as purchased slaves or captives of war to take the place of Persians and Arabs in the standing army of the caliph. By the beginning of the caliphate of al-Mu'tasim (218/833-228/842), they had become the most powerful element in the army and were soon to direct the political affairs of the 'Abbasid caliphate. This pattern of a Turkic **mamluk** bodyguard which obtained military and then political control of its original master's state was to be repeated many times in the subsequent history of Islam. On this question see R. N. Frye and A. Sayili, «Turks in the Middle East before the Saljuqs,» **JOAS,** LXIII (1943), pp. 194-207, and, S. Hamdi, **Die Entstehung und Entwicklung des türkischen Einflusses in Abbasidenreiche...** unpublished dissertation (Tübingen, 1954).

(205/821-259/873), (7) the Saffarids (253/867-290/903), (8) and the Samanids (261/875-389/999). (9) At the same time in south-eastern Caucasia and Adharbayjan, the weakening of Arab rule resulted in the semi-independent rule of the Sajid governors, Muhammad Afshin and his brother Yusuf (276/889-318/930),(10) from Shirvan to Maragha; while in central and northwestern Caucasia, there began a revival of Armenian independence under the native Bagratid house. (11) By the 4th/10th century an expansionist movement of Iranian elements in the Caspian provinces of Daylam and Gilan under the leadership of the family of Buya (thus Buyid) pushed into central Iran, north Mesopotamia and al-Jibal, finally seizing Baghdad in 334/945. (12)

---

7. C. E. Bosworth, **Sistan under the Arabs, from the Islamic Conquest to the Rise of the Saffarids (30-250/651-864)** (Rome, 1968), pp. 102-107; also Zambaur, **Manuel,** dynasty No. 187, pp. 197-198.

8. T. Nöldeke, «Yakub the Coppersmith and his dynasty,» **Sketches from Eastern History,** trans., J. S. Black (Edinburgh, 1892, reprint Beirut, 1963), pp. 176-206; Bosworth, **ibid.,** pp. 109-123; **idem.,** «The armies of the Saffarids,» **Bulletin of the School of Oriental and African Studies,** XXXI/3 (1968), pp. 534-554; Zambaur, No. 189, pp. 199-201.

9. V. V. Barthold, **Turkestan Down to the Mongol Invasions** 2nd ed. (London, 1958), pp. 209-268; more recently R. N. Frye, **Bukhara, The Medieval Achievement** (Norman, 1965).

10. V. Minorsky, **Studies in Caucasian History** (London, 1953), pp. 118-120; C. Huart, «Sadjids», **EI, and IA;** Zambaur, No. 163, p. 179; and the excellent study by A. Ter-Ghevondyan, **The Arab Amirates in Bagratid Armenia** [in Arm.], (Erevan, 1965), especially Chap. III.

11. On the rise of the Bagratids see the sections in Grousset, **op. cit.;** W. E. D. Allen, **A History of the Georgian People** (London, 1932); Toumanoff, **Studies;** J. Markwart, **Osteuropäische une ostasiatische Streifzuge,** (Leipzig, 1903, repr. 1961], pp. 391-465 [Arm. trans. of this section with corrections and augmentations, M. Hapozean (Vienne, 1913)]; see also, Toumanoff, «The Early Bagratids; Remarks in Connection with Some Recent Publications,» **Le Muséon,** LXII (1949), pp. 21-54.

12. The Buyids were Shi'i, but during their domination of the caliphate, which was to last until 447/1055, they never once tried to change the Sunni, 'Abbasid Caliph for a Shi'i Caliph. Eventually, in the early 5th/11th century they lost control of all of eastern and central Iran, having fallen under the power of their own Turkic slave army; for an excellent discussion see C. Cahen, «Buyids, Buwayhids,» **EI2;** Zambaur, Nos. 304-5, pp. 212-215; and the new major study on the dynasty, H. Busse, **Chalif und Grosskönig, die Buyiden im Iraq (945-1055),** (Beirut/Wiesbaden, 1969) and a review of the latter work with additional bibliography by C. E. Bosworth, **Al-Abhath** (Beirut), Vol. XXII, Nos. 3-4 (1969, but pub. 1971), pp. 103-107.

This Samanid domination in Khorasan and the east and Buyid control of the heartlands of the caliphate has been term the «Iranian Intermezzo» by V. Minorsky. (13)

By the end of the 3rd/9th century the Armenian Bagratids had consolidated their power in northern Armenia and with the blessing of the Caliph and the Byzantine Emperor had established once again an Armenian royal dynasty. In the south around Lake Van the Armenian Artzruni family established a rival kingdom after receiving a crown from the Sajid amir of Adharbayjan, Yusuf, in the year 908. (14) The areas to the west and southwest of the Caucausus remained in Byzantine hands. Already in the previous century the Arab appointed governors of Shirvan, the Yazidid, (15) of Darband (al-Bab), the Arab

---

13. Minorsky, «La domination des Dailamites,» **Pub. de la Société des Etudes Iraniennes**, No. 3 (1932), repr. in idem, **Iranica** (London/Teheran, 1964), pp. 12-30. By «Intermezzo» Minorsky means the period between the Arab control of the Middle East, and the Turkic, i.e. Seljuq, control after 447/1055. It should be remembered, however, that the 'Abbasid caliphate had already fallen into Turkic hands a full century before the Buyid capture of Baghdad. Therefore, the «Intermezzo» is more properly an interlude between two Turkic movements.

14. In 885 Ashot the Great received crowns from both the caliph al-Mu'tamid and the Emperor Basil I. For this period see Manandyan, **A Critical Survey of the History of the Armenian People** [in Arm.], Vol. II, Part 2 (Erevan, 1960), pp. 34-49; R. Grousset, pp. 341-511; C. Toumanoff, «Armenia and Georgia», Chap. XIV of the **Cambridge Medieval History**, new ed. Vol. IV, Part 1, with an excellent bibliography on pp. 983-1009.

15. After Yazid b. Mazyad... b. Shayban al-Shaybani, probably a client (Arab. **mawali**) attached to the Shaybani tribe, who was appointed governor of Armenia, Adharbayjan, Shirvan and al-Bab (Darband) definitively in 193/799 by Harun al-Rashid; he had already been governor of Armenia, but was dismissed by Harun in 172/788. See the **Ta'rikh al-Bab** in Minorsky, **A History of Sharvan and Darband** (Cambridge, 1958), text p. 1, trans. p. 22; and Minorsky's comments and cross references on p. 56; more recently, Ter-Ghevondyan, **Amirates**, pp. 51-57 and 265. This dynasty is of course one and the same as the Shirvanshahs, a title taken by Haytham, b. Khalid b. Yazid after 247/861, **Ta'rikh al-Bab**, p. 4, trans. p. 26; it is the first part of the 5th/11th-7th/13th century Shirwanshahs and not another branch as has been traditionally and erroneously thought, cf. Zambaur, No. 166, pp. 181-2. For a full discussion of this problem see Kouymjian, **Numismatic History**, pp. 63-65, 136-139, and the revised genealogical table on p. 242.

Hashimids, (16) had shown signs of self-determination. Under the Sajids, mentioned above, an attempt was made to keep the area united and under the nominal control of the 'Abbasids ; however, with the death of Yusuf in 315/928, «the Yazidids and the Hashimids restored their de facto independence.» (17) It was then that the Sallarids (also referred to as Musafirids), an Iranian tribe from Daylam seized control of Adharbayjan. «Under Marzuban b. Muhammad b. Musafir, surnamed Sallar (330-46/941-57) the Musafirids expanded not only over the whole of Azarbayjan and up the Araxes valley, but even into the eastern part of Transcaucasia (Arran, Sharvan) and up to the Caucasian range. Both the Armenian royal houses, the Bagratids and the Artzruni were their tributaries.» (18).

Sallarid rule was short lived. In 360/970 the Kurdish Shaddadids (19) took Arran from the Musafirid branch of the family, leaving southeastern Caucasia and Adharbayjan partitioned into three autonomous Muslim principalities: (20) the Arab Hashimids of Darband, (21) the Arab Yazidids of Shir-

---

16. After Hashim b.. Suraqa al-Sulami who was appointed governor [amir] of Darband (al-Bab) in 255/869, **Ta'rikh al-Bab**, p. 16, trans., p. 41; according to the same source the dynasty comes to an end in 470/1077, when Darband was given as fief to one of the Seljuq generals, **ibid.**, and p. 27, trans., p. 55. However, about fifty years later when the Maliks of Darband are the rulers of al-Bab, there seems to be a link to the earlier Hashimids by the use of the name [nisba] al-Sulami, details in Kouymjian, **Numismatic History**, pp. 244-245; also Zambaur, No. 172 «Bânu-Hâshim», pp. 185-186.

17. Minorsky, **Sharvan**, p. 19.

18. Minorsky, **Studies**, p. 114.

19. A dynasty of Kurdish origin which had its capital first at Dvin and then at Ganja (in central Arran just south of the Kur, the modern Kirovabad, Azerbayjan S. S. R.: see V. Barthold-J. Boyle, «Gandja», **EI2**) in the 4th/10th and 5th/11th centuries. For a history of the dynasty see V. Minorsky, «New Light on the Shaddadids of Ganja,» Part I of **Studies**, pp. 1-77, and, A. Ter-Ghevondyan, **Amirates**, Chap. 4 and 5. We know of three rulers of the Shaddadids of Ganja who struck coins, but few have survived, Zambaur, pp. 184-5; as for the Ani branch of the dynasty, there have been no coins published thus far. What may be the first known numismatic specimen of this dynasty, a copper of Minuchihr b. Abul-Aswar 457/1064-c.512/1118), is discussed in Kouymjian, **Numismatic History**, pp. 162-3.

20. Minorsky, **Sharvan**, p. 20.

21. Minorsky, **ibid.**, points out that they became mixed with local Dagestani influences and interests, i.e. with the people around and north of Darband.

van, (22) and the Kurdish Shaddadids of Arran (Ganja and Dvin). To the northwest, Tiflis, by the mid-4th/10th century, was in the firm control of the Arab Ja'farid **amirs**; (23) it remained under their control until 454/1062 when the citizens of the city threw them out. (24) At about the same time in 345/956 the Rawwadi Kurds (25) took possession of Tabriz and by 373/983 all of Adharbayjan; (26) they retained control of the area until Sultan Alp Arslan arrested their last ruler and his children in 463/1073. (27)

In the years just prior to the Seljuq invasions, the great rival of the caliphate, (28) the Byzantine Empire, attempted to regain long lost territories by an eastern expansionist policy. By various means all the Armenian principalities, including the Bagratid and Artzruni, had been absorbed by the 440's/-1040's. (29) However, the Georgians retained their newly ac-

---

22. The Shirvanshahs were gradually to become integrated into the local Iranian tradition, probably in the reign of the Shirvanshah Yazid b. Ahmad (381/991 to 418/1029), see V. Minorsky, **Sharvan**, p. 20 and 63.

23. After Ja'far b. 'Ali, who already in 300/912 is mentioned as a lieutenant of the 'Abbasids in Tiflis; see David M. Lang, **Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia**, ANS (New York, 1955), p. 13 ff.

24. Ibn al-Azraq Fariqi, **Ta'rikh Mayyafariqin**, passage trans. by Minorsky, «Caucasia in the History of Mayyafariqin,» **BSOAS**, XIII/1 (1949), p. 31; cf. Lang, **ibid.**, p. 16.

25. Münejjim-bashī, using the **Ta'rikh al-Bab**, regards them as a tribal name, after their first ruler, Muhammad b. Husayn al-Rawwadi (Minorsky, **Studies**, p. 167), but Minorsky himself (quoting S. A. Kasravi, **Shahriyaran** (?) **[Padshahan-i gum-nam]**, Vol. II (Tehran, 1929), p. 157), connects them with Rawwad al-Azdi and his family, who were 3rd/9th century rulers of Tabriz: **Studies**, p. 169.

26. Münejjim-bashī, in **Studies**, p. 167.

27. **Studies**, p. 169, Minorsky's trans. The family did not die out, but was to continue as rulers of Maragha until the early 7th/13th century, **ibid.**

28. Of course the «great rival» of the 'Abbasid caliph was the Shi'i Fatimid caliph in Cairo (358/969-567/1171), but the Fatimids do not effect the events in this study.

29. The classic study has been J. Laurent, **Byzance et les Turcs seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081** (Nancy, 1913), which is based primarily on Byzantine and Armenian (in translation) source. See now Toumanoff's article in **CMH**, **op. cit.**, and more recently **idem**, «The Background to Mantzikert,» **Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford, 5-10 September, 1966** (London, 1967), pp. 14-16 of offprint.

quired independence under another branch of the Bagratid house and began establishing a powerful kingdom in western Caucasia. (30) On the Muslim side, the 'Abbasid caliphate under very much weakened, ineffectual Buyid control exerted only minimal and token authority in southeastern Caucasia and Adharbayjan. Tiflis was in the process of ridding herself of her Arab **amirs.** Darband, Shirvan and Arran remained under the control of local dynasties, the Arab Hashimids, Shirvanshahs (Yazidids), and Kurdish Shaddadids respectively. Adharbayjan was under Kurdish Rawwadi rule. The stage was set for the Seljuq invasion and the short lived political unification which came with it. In less than half a century after this unification the area as well as the rest of the Middle East once again disintegrated into many small autonomous feudal units.

B. The Seljuq Conquest

As we have seen the Turkic penetration of the Islamic Middle East dates back at least to the caliphal bodyguard of the 3rd/9th century. (31) In the same century generals from that Turkic army had seized semi-autonomous power in outlying areas of the caliphate. (32) By the end of the 4th/10th century the Turkic Ghaznavids (33) had taken power from their Samanid overlords (34) and established a strong dynastic state in

---

30. For general background Allen, **op. cit.**, Chap. VII; A. Manvelichvili, **Histoire de Géorgie** (Paris, 1951), Chap. V, pp. 145-161.

31. **Supra,** n. 6.

32. Ahmad ibn Tulun after 254/868 refused to relinquish his post in Egypt, thus beginning the Tulunid dynasty which was to continue until 283/896; see B. Spuler, **The Muslim World,** Part I, **The Age of the Caliphs,** trans. F. Bagley (Leiden, 1960), p. 69, for a capsule history. Shortly after, in 323/935 another Turkic governor of Egypt, Muhammad ibn Tughj, assumed autonomous power and was confirmed by the caliph at Baghdad with the ancient Central Asian title **ikhshid,** hence giving rise to the so-called Ikhshidid dynasty which ruled Egypt until the arrival of the Fatimids in 358/969; see **ibid.,** p. 71 for brief details. Cf., Cahen, **Pre-Ottoman Turkey** (London, 1968), pp. 6-7.

33. Sebüktigin and his son Mahmud were hired by the Persian Samanids to ward off the growing Qara-Khanid danger, Bosworth, «Ilek-Khans or Karakhanids», **EI2**; in time they dislodged their masters and seized the lands south of the Oxus River. Their name comes from their capital city of Ghazna in present day Afghanistan; see C.E. Bosworth, **The Ghaznavids** (London, 1963).

34. On the Samanids, see **supra,** n. 9.

Khorasan and Transoxiana. But they in turn were soon replaced, at least in Khorasan and Transoxiana, by the Oghuz Turkic Seljuqs (35) after the decisive battle of Dandanqan in Khorasan in 432/1040. (36)

Already prior to this important battle, large groups of Oghuz Turkoman (37) had penetrated into the Middle East often set-

---

35. On the origins of the Seljuqs see C. Cahen. «Le Malikn**â**meh et l'histoire des origines seljukides,» **Oriens**, II/1 (1949), pp. 31-65, and **idem**, **Pre-Ottoman Turkey**, pp. 19-22; D. Kouymjian, «Mxit'ar of Ani and the Rise of the Seljuqs», **Revue des Etudes Arméniennes**, Vol. VI (1969), pp. 337-9 and **passim**.

36. After the battle the Ghaznavids moved into the Indus Valley area were they continued to rule until the late 6th/12th century. As to the Turkickness of their state see Cahen's recent remarks, **Pre-Ottoman Turkey**, pp. 9-11

37. The Turkoman (also Türkmen) were of Oghuz Turkic origin; Arabic and Persian texts refer to them as Ghuzz and Ghuz respectively. The distinction between the usage Turkoman and Oghuz is by no means clear in the early sources. According to Claude Cahen the term Turkoman designated those Oghuz who were descendents of groups which followed the Seljuqs from Transoxiana (the area north of the Oxus/Amu Darya River) into Iran, even if they may have later abandoned the Seljuqs to go off on their own into Asia Minor. The term Oghuz referred especially to those from the group who stayed in Central Asia. Later in the 6th/12th century and afterwards the term Turkoman became generalized and applied to all Oghuz tribal units (usually nomadic) in the Middle East; see Cahen, «Ghuzz», **EI2**. Cahen's latest pronoucement on the Turkoman question is that it is a term «...obscure alike in origin and meaning, which designates the nomadic Muslim Turks, contrasting them on the one hand with the sedentarized Turks and on the other with those nomads who had remained unbelievers,» **Pre-Ottoman Turkey**, p. 8. It is generally accepted that the «homeland» of the Turkomans after their migration into the Middle East was in Adharbayjan, for which see the following note. On the Oghuz in general as well as the Oghuz Turkomans see, I. Kafesoglu, «A propos du nom Türkmen», **Oriens**, XI, (1958), pp. 146-150, in which the author suggests that Turkoman is a political rather than an ethnic term; also F. Sümer, **Oguzlar (Türkmenler)**, (Ankara, 1967) which is an exhaustive historical study.

On the question of the origin of the Turks and their classification, T. Halasi-Kun's introduction to N. Németh's **Turkish Grammar** ('S-Gravenhage, 1962), pp. 13-18; J. Benzing, **Einführung in das Studium der Altaischen Philologie und der Turkologie** (Wiesbaden, 1953) ; K. Menges, **The Turkic Languages and Peoples** (Wiesbaden, 1958) ; cf. **Numismatic History**, p. 7, n. 17.

tling in Adharbayjan. (38) The Byzantine frontier in recently acquired Armenia was especially harassed, being the border between the lands of Islam and the infidels, by groups of Oghuz Turks, who, prior to the early raiding parties officially organized and directed by the Seljuqs, made their own sorties to acquire quick booty. (39) These Turkomans, to be found in large numbers in Adharbayjan, lived in a tribal nomadic fashion without political power even after there Seljuq brothers firmly subdued the area.

In 447/1055 Tughril Beg marched peacefully into Baghdad and received the title **sultan.** (40) His nephew and successor Alp Arslan (455/1063-465/1072) captured Ani from the Byzantines in 456/1064 and two years later the Seljuqs entered Shirvan. (41) In 460/1067-8 Georgia came under Seljuq control and shortly after in 463/1071 the Byzantine army was completely defeated by Alp Arslan at Manzikert, leaving Christian elements in Caucasia

---

38. Though admitting that proofs are difficult, Cahen (**Pre-Ottoman Turkey,** pp. 32-50, especially p. 33), implies that Adharbayjan was already strongly Turkified during the Seljuq period. For a somewhat different view which places this Turkification a century or two later, see Kouymjian, **Numismatic History,** pp. 435-7.

39. C. Cahen, «La première pénétration turque en Asie Mineure,» **Byzantion,** XVIII (1948), pp. 5-67; I. Kafesoglu, «Dogu Anadolu'ya ilk Selcuklu akini (1015-1021) ve tarihi ehemmiyeti (The First Seljuq Raid on Eastern Anatolia (1015-1021) and Its Historical Importance)», **Fuad Köprulü Armagani** (Istanbul, 953), pp. 259-274; most recently, F. Sumer, «The Turks in Eastern Asia Minor in the Eleventh Century,» **XIIIth International Congress of Byzantine Studies, op. cit.,** offprint, pp. 141-143; Cahen, **Pre-Ottoman Turkey,** p. 27; S. G. Agadzhanov and K. N. Yuzbashyan, «K istorii tiurkskix nabegov na Armeniiu v XI v.» **Palestinskij sbornik** 13 (76), 1965; M. A. Köymen, «The Establishment of the Great Seljuk Empire», **Ankara Universitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi,** Vol. XV-XVI (1957-8); C. E. Bosworth, «The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217),» **Cambridge History of Iran,** Vol. 5, **The Seljuq and Mongol Periods,** (Cambridge, 1965), pp. 1-202, **passim.**

40. A title in use before, e.g. by the Ghaznavids, but officially conferred for the first time; it granted the fullest secular powers of the state; Cahen, **ibid.,** p. 24; Spuler, **ibid.,** p. 79. The sequel to this story is that when Tughril Beg had to leave Baghdad to tend to an internal revolt, Basasiri, the Turkic commander of the Shi'ite Buyid army, returned with Fatimid support, seized Baghdad and for one year had the **khutbah** read in Fatimid Caliph's name; in the next year 450/1059 Tughril retook the city; see M. Canard, «Basasiri,» **EI2.**

41. **Ta'rikh al-Bab,** Minorsky, **Sharvan,** text, p. 12, trans., p. 20.

isolated from outside help. The Seljuqs consolidated their hold on the whole area by appointing their military commanders, whether Seljuq, other Oghuz Turkoman, or even Kipchak Turks, as governors in the various occupied areas. (42)

By 475/1092 after the death of Malikshah, son and successor of Alp Arslan and the last undisputed Great Seljuq Sultan, the situation in southeastern Caucasia and Adharbayjan was broadly as follows. Shirvan was still in the hands of the local Yazidid Shirvanshahs, who had given allegiance and tribute to Alp Arslan and Malikshah. (43) The situation in Darband was not so clear. In 468/1075 it was given by Alp Arslan to one of his closest generals, Sau-tegin, as fief, which put a temporary stop to the long term ambition of Shirvan to annex it. (44) We do not know how long he or other Seljuq appointees governed there, but by about 530/1136, local dynastic elements, claiming descent from the Hashimids, were once again in control and striking coins. (45) Georgia eventually overcame the effects of the Seljuq invasion and under King David the Builder (482/1089-519/1125) some victories were won against the Turks. By 516/1122 Tiflis was regained and the Georgians were to remain the only non-Muslim power to maintain independence in the area. (46) Arran, including Ganja, was lost by the Shadaddids to the same Seljuq **amir** Sau-tegin mentioned above. (47) Shortly after it was granted to Muhammad b. Malikshah as a fief by his brother Barkiyaruq. (48) In 500/1106 Ganja was at least temporarily in Shirvanshah hands. (49) The Shadaddids, however, did not fade out after their loss of Ganja; a branch of the family bought Ani

---

42. On the whole period see Cahen, «The Turkish Invasions: the Selchukids,» in K. Setton ed., **A History of the Crusades**, Vol. I (Philadelphia, 1955), pp. 135-176, and Bosworth in **CHI**, Vol. 5, **op. cit., passim.**

43. **Ta'rikh al-Bab**, in **Studies**, text p. 14, trans. p. 38.

44. Minorsky, **Sharvan**, p. 74; and text p. 27, trans. p. 55.

45. See **supra**, n. 16; cf. Minorsky, **ibid.**, p. 139.

46. For general references see Allen, **op. cit.**, Chap. VIII, and Lang, **op. cit.**, p. 20.

47. **Ta'rikh al-Bab**, in Minorsky, **Studies**, text, p. 17, trans., p. 24.

48. W. Barthold/A.J. Boyle, « Gandja », **EI2**; actually in 486/1093 according to Ibn al Athir, X, 194, as cited by Minorsky, **Studies**, p. 26, n. 4, See also C. Cahen, «Barkyaruk,» **E12**.

49. According to Mas'ud b. Namdar, V. Minorsky and C. Cahen, « Le recueil Transcaucasien de Mas'ûd b. Nâmdâr », **Journal Asiatique** (1949) p. 120.

from the Seljuqs in 465/1072 and kept it, despite occasional Georgian occupation, for about 120 years. (50) Adharbayjan was also governed by Seljuq generals and guardians of Seljuq princes (i.e. atabegs, for which see below); by the early 6th/12th century Shams al-Din Ildegiz was in control of its northern part, while the southern part was ruled by the Ahmadili who were resident at Maragha; the area south of the Araxes River around Ahar was presumably in the hands of the Bishkinids. (51)

C. Fragmentation and Dissolution of the Great Seljuq Empire

With the death of Malikshah and his vizir Nizam al-Mulk in the same year 485/1092, the unity of the Seljuq Empire began its rapid disintegration. The wife of Malikshah supported her own younger son Mahmud, while followers of Nizam rallied around the sultan's eldest son by a previous marriage, Barkiyaruq. The latter finally won the struggle, but his reign was marred by hostilities among the various **amirs** of the empire. Upon Barkiyaruq's death in 498/1105 his infant son Malikshah II reigned for a few months, but was replaced by Muhammad b. Malikshah I, who restored some order in the affairs of state in an attempt to reunify under a single central administration all Seljuq lands. However, his death in 511/1117 brought an end to consolidating endeavours and led to a division of the central lands of the Empire between his brother Sanjar, who ruled in Khorasan and the east with the title of the Greatest Sultan (**sultan al-a'zam**), and Muhammad's son Mahmud, who ruled al-Jibal and Adhar-

---

50. Ani was the capital of the Bagratid Kingdom of Armenia situated on the right bank of the Araxes River; its ruins are now on the Turkish side of the Turko-Armenian frontier. The Shaddadids began to rule in Ani after its capture by Alp Arslan in 456/1064. For this branch of the dynasty see Minorsky, «The Shaddadids of Ani,» Part II of **Studies**, pp. 79-106. See also Ter-Ghevondyan, **passim**, and for the fall of the city to the Seljuqs, M. Canard, «La campagne arménienne du sultan Salguqide Alp Arslan et la prise d'Ani en 1064,» **R.E. Arm.**, Vol. II, n.s. (1965), pp. 139-266.

51. Historical surveys of these dynasties with full references can be found in **Numismatic History** as follows: the Ildegizids, pp. 288-295; the Ahmadili, p. 6 n. 14; the Bishkinids, also known as the Maliks of Ahar, pp. 369-377. See also, Bosworth, «Il-Deniz» (sic), **EI2**; and Minorsky, «Ahmadili», **EI2**, and «Maragha», **EI1**.

bayjan—the Sultanate of Iraq—with the title of the Exaulted Sultan (**sultan al-mu'azzam**). (52).

Already under the three great sultans, Tughril, Alp Arslan and Malikshah, other members of the family had started semi-independent rule in various parts of the Middle East. After Malikshah's death, these Seljuq cousins became virtually independent rulers, at first aspiring to succeed to the Great Sultanate, but as that institution fragmented, content to rule in their own domain. They were the Seljuqs of Rum, controlling the lands of western Anatolia with Konya as capital, but often engaged in quarrels as far east as Erzerum and Akhlat; (53) the Seljuqs of Kirman; (54) and the Seljuqs of Syria in Aleppo and Damascus, who flourished only through the reign of Barkiyaruq. (55). By the end of the 6th/12th century only the Seljuqs of Rum continued to exist. Sanjar's empire gave way to a fresh invasion of Oghuz Turks and by 552/1157 the sultan was dead and the Great Seljuq Sultanate in Khurasan destroyed. (56) The Seljuqs of Kirman succumbed to the same Oghuz menace about 583/-1187. (57) After the death of Sanjar, the Seljuqs of Iraq assumed his title of Greatest Sultan, though lands of the sultanate fell eventually into the hands of the Khwarazmshahs, who also assumed the title of sultan as heirs to the Seljuq tradition. (58)

---

52. References to the sources for this entire section can be conveniently found in M. Sanaullah, **The Decline of the Saljuqid Empire** (Calcutta, 19938) and the new **Cambridge History of Iran**, Vol. 5.

53. For the Seljuqs of Rum and Anatolia in this period see Cahen, **Pre-Ottoman Turkey**, pp. 55-138.

54. The Seljuqs of Kirman take their name from a city and province in southeastern Iran, where a prince of the Great Seljuq dynasty, Qawurt b. Chagrī Beg, had already carved out by the 430's/1040's an independent Seljuq state which was to last for almost 150 years; see Cahen, **ibid.**, p. 22; S. Lane-Poole, **The Mohammadan Dynasties** (2nd ed. Paris, 1925), p. 153; Zambaur, No. 213, p. 222; I. Kafesoglu, «Selçuklular», **IA**, Vol. 10, pp. 378-379.

55. Sanaullah, pp. 885-90; Lane-Poole, p. 154; Zambaur, No. 212, p. 221.

56. Barthold, **Turkestan**, pp. 329-332.

57. Cahen, **Pre-Ottoman Turkey**, pp. 48-49.

58. On the assumption of the title by Muhammad b. Mahmud, Sultan of Iraq, see Barthold, **Turkestan**, p. 333, n. 2. For a general discussion of relations between the Khwarazmshahs and the Seljuqs of Iraq see, **ibid.**, pp. 333-347.

Four decades later the last Seljuq of Iraq, Tughril b. Arslan-shah, was himself to die at the hands of the Khwarazmshahs in 590/1194. (59) The Ildegizid atebags of the former had already seized much of the land of the sultanate; now they began to usurp the titles and royal prerogatives. (60).

The whole of this Seljuq period is characterized by two institutions which are fundamental for the understanding of events once the central authority of the state began to weaken. They are the atabeg or guardian system and the **iqta'** or land-grant-for-revenue system. When disintegration started these institutions contributed to the rapid fractionalization of the Empire. The essentials of the atabeg system have been nicely summarized by Sanaullah:

> The institution of the Atabegate which was peculiar to the Saljuqid system of administration was a necessary corollary to the conception of the empire as a paternal property. Each prince of the blood-royal was placed under the care of a Turkish general. During his infancy the Atabeg acted as his regent, and after his father's death his mother married, as a matter of course, the prominent Atabeg who in his turn sometimes gave one of his daughters in marriage to his ward... This system of the Atabegate had a detrimental effect on the imperial structure as it turned the princes into mere puppets in the hands of the adventurous Amirs... On the other hand, sometimes the more virile wards even fell out with their Atabegs and put them to death if such an outrage was possible...
>
> The Atabegate system was moreover responsible for the investiture of several Saljuqid slaves with kingship if their wards suffered premature death. The Atabegs

---

59. Ibn al-Athir, XII, 70; Juwaini, trans. J. A. Boyle, I, p. 303; Barthold, p. 347.

60. This included the minting of base gold **dinars** in imitation of their former overlords; for a full discussion, see, **Numismatic History**, pp. 349-357.

> were the real rulers and their wards were so many figure-heads. Nay, often an Atabeg deposed one prince and promoted another in order to safeguard his own interests, as he naturally preferred the weak one over whom he could exercise his absolute authority to the strong one who might be a constant danger to his autocracy... This kind of diarchy was one of the most potent factors in the political disintegration of the Saljuqid empire, as it gradually substituted for the element of unity supplied by the family ties with the central government a large number of disconnected and often hostile dynasties. (61).

By the mid-6th/12th century the whole empire was in the hands of these atabegs. Often they were Kipchak Turks recruited or bought by the Oghuz Seljuqs for their army. This was the case of Shams al-Din Ildegiz, who gained favor in the court of the Seljuq Sultan of Iraq, Mas'ud b. Muhammad b. Malikshah (527/1133-547/1152) and eventually established an hereditary dynasty which ruled much of the land and governed many of the affairs of its Seljuq overlords. The same is true of other atabegs: Tughtegin was appointed atabeg to the Seljuq prince of Damascus, Duqaq; upon the latter's death in 497/1103 he succeeded him as ruler, establishing the Burid dynasty after his son Taj al-Muluk Buri, (62) which in turn was absorbed in 549/-1154 by the Zangid atabegs. Zangi was the son of Aq-Sunqur, a Turkish **mamluk** of Malikshah, who was appointed governor of Iraq in 521/1127 and annexed in the same year Mawsil, Sinjar, Jazira and Harran. The area was later divided among Zangi's descendents, who were finally conquered by either the Mongols or the Ayyubids in the 7th/13th century. (63) So too, one may enumerate the Begteginids at Harran, Irbil and Takrit; (64)

---

61. Sanaullah, pp. 5-7. For more details see C. Cahen, «Atabak,» **EI2**; F. Köprülu, «Ata,» **IA**, I, pp. 712-718.

62. For the Burids see Sanaullah, **Decline**, pp. 5-11; Zambaur, **Manuel**, No. 217, p. 225; Lane-Poole, **Dynasties**, p. 161.

63. On the Zangids see, H. A. R. Gibb's two chapters, «Zenghi and the Fall of Edessa,» and «The Career of Nur-al-din,» in **A History of the Crusades**, **op. cit.**, Vol. I; on the Ayyubids, **idem**, «The Ayyubids,» **ibid.**, Vol. II.

64. See C. Cahen, «Begteginids,» **EI2**; Zambaur, No. 219; p. 228; Lane-Poole, p. 165.

the Artuqids at Diyar Bakr, Hisn-Kayfa, Kharpert, and Mardin; (65) the Shah-i Armen at Akhlat; (66) and Salgharids at Fars and the Hazaraspids in Luristan. (67).

The second factor which contributed to the territorial fragmentation of the Seljuq empire was the awarding of **iqta'** (revenue fiefs) to commanders of the army. Since the empire was essentially structured around a military organization, requiring the cooperation of diverse Turkic elements, it was compelled to insure the allegiance of these forces and to recompense them for their services by payment either in money or kind. The method chosen was the granting of a portion of conquered land, an **iqta'**, to a military leader, who was to receive its revenue as pay and at the same time be solely responsible for its administration and maintainance. It was not hereditary, but determined by its fiscal value. The **iqta'** was the revenue from the land and not the land itself. It might be withdrawn and pay given in money or it might be exchanged for another **iqta'** providing the same or different revenue. (68) The granting of such fiefs dates back to earliest Islamic times, but in a somewhat different form; the type of **iqta'** granted by the Great Seljuqs was like that employed by the Buyids before them, but modified to account for a much large army. (69)

---

65. See now C. Cahen, «Artukids,» **EI2** which supercedes parts of the same author's «Le Diyar Bakr au temps des premiers Urtukides,» **JA** (1935); Lane-Poole, pp. 166-169; Zambaur, No. 221, pp. 228-229.

66. Minorsky, **Studies, passim**; Lane-Poole, p. 170; Zambaur, No. 221, p. 229. They are sometimes called the Bektimurids; their residence was at Akhlat on Lake Van.

67. Lane-Poole, pp. 172-173 and 174-175; Zambaur, Nos. 225 and 227, pp. 232 and 234-235 respectively.

68. There has been much recent work on this institution, especially by Anne K.S. Lambton and Claude Cahen; Lambton, **Landlord and Peasant in Persia** (Oxford, 1953), Chap. III, «The Iqta' System and the Seljuqs,» pp. 53-76; Cahen, «L'évolution de l'iqta' du IXe au XIIIe siècle,» **Annales Economies-Société-Civilisations**, VIII (1953), pp. 5-52; Lambton, «Reflections on the Iqta',» **Arabic and Islamic Studies in Honor of H. A. R. Gibb** (Leiden, 1965), pp. 358-376; Cahen, «Ikta'», **EI2**. The material for this section has been abstracted from these sources. See now Lambton, «The Internal Structure of the Saljuq Empire,» **CHI**, V, pp. 283-302.

69. See the observations on **iqta'** in C. Cahen, «Buwayhid/Buyid,» **EI2**; see also **idem, Pre-Ottoman Turkey**, p. 40.

The inherent weaknesses of this distribution of military fiefs became obvious as the central Seljuq authority crumbled; after the death of Malikshah the entire empire was visited by civil wars by which great **amirs** and atabegs tried to annex the **iqta's** of lesser fellow fief holders **(muqta's)** and form them into appanges. The central government's control was uncertain and at times even contested. Under these condition the **iqta's**, contrary to the original intention of the donner, often became **de facto** hereditary. (70) In this manner in the 6th/12th century most of the land of the Great Seljuq Empire was in the hands of the most powerful military commanders. Often they had the added honor and power of being the atabeg to a prince of the Seljuq house.

The result of this fissiparous tendency in the central areas of the Middle East as the 6th/12th century grew older was that besides the **de jura** ruling authorities, the 'Abbasid caliph with newly regained political power, (71) the Seljuq sultans and princes, and their Turkic generals, there were the following autonomous or semi-autonomous sovereign powers. In central Caucasia the Christian Kingdom of Georgia, under the surviving branch of the Bagratid dynasty, (72) was established the most powerful non-Muslim state in the area, extending its influence over Darband and Shirvan in the east, Ani and other Shadaddid lands in the south, and even part of the Ildegizid atebegate in

---

70. «The later developments [of the iqta'] which are to be seen in the twelfth century and which led to the establishment of hereditary domains were the result of the decline of the Seljukid régime, not of its power, and of the new conception of the régime that arose precisely from its dismemberment;» Cahen, **Pre-Ottoman Turkey**, p. 40. See also idem, «L'évolution de l'iqtâ',» p. 44.

71. Toward the end of the century, under caliph al-Nasir (575/-1179-622/1225), the caliphate was able to take advantage of wanning Seljuq power to strengthen the weight and influence of its authority beyond the confines of Baghdad; F. Taeshner, «Futuwwa», **EI2**; Cahen, **Pre-Ottoman Turkey**, pp. 40, 196-197. See also K. A. Luther, **The Political Transformation of the Seljuq Sultanate of Iraq and Western Iran: 1152-1187**, doctoral thesis (unpub.) (Princeton, 1964).

72. After Ani and other Bagratid cities were taken over by the Byzantines, most of the Armenian nobility were given fiefs in the west, mostly in Cappadocia; see **supra**, nn. 11, 15, 29, and 50, and more recently, Toumanoff, «The Background to Mantzikert,» **Acts of the XIII Inter. Byzantine Congress**, **op. cit.**, pp. 1-16.

the southeast. Darband was in the hands of local Arab Maliks, (73) with matrimonial ties to Georgia and unfriendly relations with Shirvan. The latter was in the hands of the now iranized Shirvanshahs, (74) who also had matrimonial ties with the Georgians and like them aggressive inclinations toward Darband in the north, Muqan in the south, and Arran, Shakki and Baylaqan in the southwest. (75) Both these Islamic dynasties expressed token submission to the 'Abbasid caliph and the Seljuq sultan of Iraq. In central Adharbayjan the Bishkinids, who had originally received a fief around Ahar from Alp Arslan,(76) emerged from a century of obscurity as vassals to the Ildegizids, but with semi-autonomous power. (77) In southern Adharbayjan the Ahmadili kept control of Maragha and the surrounding region until the end of the century when they were forced by the Ildgezids to move to areas west of Lake Urmiya around Salmas. (78)

The situation in Anatolia was still more confused. In addition to the Seljuqs of Rum around Konya, various **ghazi** (79) Turkoman states were formed around the principle cities. They were the Saltuqids at Erzerum; (80) the Danishmendids at Sivas

---

73. See **supra**, nn. 16 and 45.

74. Minorsky, **Sharvan**, p. 134, and **supra**, n. 22.

75. **Ibid.**, p. 117; Cahen and Minorsky, «Le recueil...,» **op. cit.**, **passim**; **Numismatic History**, p. 240.

76. Al-Nasawi, **Sirat al-sultan Jalal al-Din Manguberni**, ed. and trans., O. Houdas, **Histoire du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti**, 2 vols. (Paris, 1891, 1895), text, p. 18; **Numismatic History**, pp. 369-377.

77. They began to strike coins in the 590's/1190's and thus emerged from their obscurity; full discussion and references in **Numismatic History**, Chap. VI, pp. 369-410.

78. Minorsky, «Maragha,» **EI1**.

79. Traditionally known as volunteer fighters for the faith, they were usually found along the marches, using the **ghazwa**, the raid, mostly for booty as a means of carrying the holy war to the infidel. However, the distinction here is between individual Turkomans (**supra** n. 37), who through chance banded together under a strong, usually charismatic leader to form a unit, as opposed to a tribal Turkoman group which moved in mass into the area from Central Asia. See Paul Wittek, **The Rise of the Ottoman Empire** (London, 1938) and Fuad Köprülu, **Les Origines de l'Empire Ottoman** (Paris, 1935) for the theory and argument of this distinction. For general material on the **ghazis**, see C. Cahen, «**Ghazi**,» **EI2**.

80. Cahen, **Pre-Ottoman Turkey**, pp. 106-108; Zambaur, No. 131, p. 145.

and Malatya; (81) and the Mangujekids at Erzinjan and Divrik (82) Farther to the west was the much diminished Byzantine Empire; to the south the rising Armenian Kingdom of Cilicia; and along the Syria and Palestinian coast the Crusader principalities. Add to this mosaic of political entities the Circassians, Alans, Kipchaks and Rus north of the Caucasus, but often penetrating into Caucasia; the Khwarazmshahs, Qarakhanids and nomadic Oghuz in Khorasan, Transoxiana and the trans-Caspian areas; the reminants of the Ghaznavids in northern India and the Fatimids in Egypt, the result is that the 6th/12th century has the honor of being one of the most confused and politically heterogeneous centuries in the history of the Islamic Middle East. By the end of it the Seljuqs of Iraq have died out and Darband and its Maliks have been absorbed by the Shirvanshahs.

D. The Khwarazmian and Mongol Invasions

In the second quarter of the 7th/13th century political unity was finally restored by the all inclusive Mongol conquest. However, just prior to this event, the last Khwarazmshah, (83) Jalal al-Din, fleeing before the Mongols, subjected the whole northern tier of Islam, from Iran to Lake Van, and from upper Mesopotamia to the Caucasus, to a series of disruptive campaigns and ephemeral occupations lasting the decade from 618/1221 to 628/1231. After the death of his father, Muhammad b. Takash (596/1199-617/1220), on an island in the Caspian Sea where he had sought refuge from the Mongols after they had seized Khwarazm, Jalal al-Din moved first into the Indus valley, but then into Fars and al-Jibal. There he came into conflict with the caliph al-Nasir, who had regained much of the authority of the caliphate at the expense of other regional powers, (84) and al-Nasir's ally, the Ildegizid, 'Uzbek b. Muhammad. In 622/1225 he

---

81. I. Melikoff, «Danishmendid,» **EI2**, and her more detailed work **La Geste de Melik Danishmend**, 2 vols. (Paris, 1960).

82. Cahen, **ibid.**, pp. 108-112; Zambaur, No. 132, pp. 145-146.

83. Khwarazm is the fertile delta area formed by the Oxus River (Amu Darya) where it empties into the southern part of the Aral Sea; Khiva is its most famous city. The Khwarazmshahs reigned from the 5th/11th century until they were destroyed by the Mongols. For a comprehensive study see I. Kafesoglu, **Harezmshahlar Devleti Tarihi (485-617/-1092-1228** (Ankara, 1956).

84. **Supra**, n. 71.

defeated 'Uzbek and occupied Adharbayjan as a base for operations against Georgia and Armenia. Thus, some thirty years after their Seljuq overlords were extinguished, the Ildegizid atabegate was ended. (85).

Already prior to 'Uzbek's defeat, his general and vassal, Mahmud b. Bishkin of the Maliks of Ahar, had secretly pledged allegiance to the Khwarazmshahs, (86) and when 'Uzbek was killed stepped forward and joined Jalal al-Din. Nevertheless after 623/1226 we hear nothing more of the Bishkinids.

In the same year, 623/1226, the Khwarazmshah moved north against the Georgians, seized Tiflis, and at the same time reimposed the original tribute of Alp Arslan and Malikshah on the Shirvanshahs. (87) This was followed by a lightening raid on Kirman, but then a return west for an unsuccessful seige of Akhlat. In the next year Jalal al-Din engaged a contingent of Mongols who again (88) appeared in central Iran, but his victory meant little to the course of events. After another campaign against the Georgians in 626/1229, he again laid seige to Akhlat and the city capitulated in 627/1230. Four months later he was defeated in battle against 'Ala' al-Din Kay-Kubadh, the Seljuq sultan of Rum, and al-Ashraf, the **amir** of Akhlat. He retreated to Adharbayjan, but there a part of the Mongol army under Chormaghun overtook him in Muqan and Jalal al-Din, pursued

---

85. For the surviving members of the dynasty see **Numismatic History**, pp. 364 and 368.

86. After the defeat of 'Uzbek by the Khwarazmshah Muhammad at Isfahan in 614/1217, Mahmud was captured by the Khwarazmians, to whom he related the story of how his ancestors, who were Georgian princes, converted to Islam after being captured by Alp Arslan and were rewarded by the latter with the fief of Ahar and the surrounding areas. The Khwarazmians upon hearing this story, reconfirmed the fief with a document which Mahmud produced after 'Uzbek's death. See Nasawi, **Sirat**, ed. Houdas, **op. cit.**, pp. 3, 14, 16-18; cf. Minorsky, «Caucasica II.,» **BSOAS**, XIII/4 (1951), p. 868.

87. Minorsky, **Sharvan**, p. 110, but see **Numismatic History**, pp. 210-216 for a full discussion from the sources.

88. The first raid was in 617-8/1220-1 under Yeme (Jebe) and Sübetei coming from Iran, but after ravaging Tabriz, Maragha and Naxijawan, their path lead through Arran, Shirvan, and finally the Darial Pass to join the army under Tushi in the steppe north of the Caspian and from there rejoin Chingiz-Khan. See 'Ata-Malik Juwaini, Boyle's trans., **op. cit.**, I, pp. 145-149.

by the Mongols, fled toward Akhlat. In Shawwal 628/August 1231 he was killed by an anonymous Kurd on the road to Mayyafariqin. (89) His soldiers were to roam aimlessly around the Middle East for another generation offering their services to any ruler who might give them refuge. The last survivors are found at the victory of the Egyptian Mamluks over the Mongols at 'Ain Jalut in 657/1260. (90).

Fifteen years after their first raid in 618/1221, the Mongols came again to Caucasia by way of Iran, this time sweeping all before them. By 633/1236 they had captured Ganja and moved north to Tiflis forcing the Georgian Queen Rusudan and her court to western Georgia; however, after a few years she offered submission to Mongol representatives and sent her son David to Qaraqorum to pay homage to the Great Khan. (91) In 634/1237 Shirvan was subjugated and, most likely for tax purposes, unified under a single ruler, probably Akhsatan II; (92) Darband was by then considered part of Shirvan. (93).

During the next decade the Mongols were relatively inactive in the Middle East, but conquered central Russia, the Ukraine and then Poland and Hungry. However, by 640/1242 they were again busy, now in Anatolia, where in 641/1243 they met and defeated the Seljuq army under Kay-Khusraw II at Kösedag; through the cleverness of the latter's vizir, the Seljuqs of Rum became the tax collectors of the Mongols in western Anatolia. (94) At About the same time the Armenian Kingdom of Cilicia also offered submission and King Het'um journeyed to

---

89. **Ibid.**, II, p. 459; see also Nasawi, trans. pp. 409-410.

90. The details for this whole section will be found in Juwaini, tr. Boyle, II, pp. 396-460, also summarized in **idem**, «Djalal al-Din Khwarazmshah,» **EI2**; Minorsky, «Tiflis,» **EI1**; Cahen, «The Turks in Iran and Anatolia before the Mongol Invasions,» **A History of the Crusades**, op. cit., II, pp. 661-692.

91. Minorsky, « Tiflis »; G. Lang, **Numismatic History of Georgia**, op. cit., p. 34.

92. A full discussion of fragmented and then unified rule in Shirvan during this period, see **Numismatic History**, pp. 214-216.

93. Around 600/1203 or somewhat earlier, but surely by 618/1221, when the lord of Darband is brother of the Shirvanshah; see Ibn al-Athir, XII, p. 264, Yaqut, **Mu'jam al-buldan**, ed. Wüstenfeld, III, p. 317, and the long discussion in **Numismatic History**, pp. 208-211.

94. Cahen, **Pre-Ottoman**, pp. 138-139, 296 ff.

Qaraqorum. (95) After another quiet interval during which Möngke was chosen Great Khan (649/1251), the Khan's brother Hulagu moved into Iran and destroyed the Assassins (96) in their mountain fortress of Alamut in 654/1256; two years later the final death blow was given to the long moribund 'Abbasid caliphate at Baghdad. After the death of Möngke in 657/1259, Hulagu became the autonomous ruler of Iran, Mesopotamia and the surrounding regions. Thus started the Il-Khan dynasty (97) which soon brought under its control all the areas north of Mamluk Egypt and ruled them until the 8th/14th century. During the Il-Khanid occupation, the only dynasties in Caucasia which were to survive in tact were the Shirvanshahs and the Kings of Georgia; by the regular payment of tribute they both preserved a degree of autonomy. (98) As for Greater Armenia, it remained under Il-Khanid rule for the next century; Cilician Armenia remained independent under her own kings until her final destruction at the hands of the Mamluks of Egypt in 1375. (99)

---

95. An interesting account is in Kirakos Ganjakec'i, now trans. with commentary by J. A. Boyle, «The Journey of Het'um I, King of Little Armenia, to the Court of the Great Khan Möngke,» **Central Asian Journal**, IX/3 (1964), pp. 174-189.

96. An Isma'ili Shi'i sect also know as the Batinis, spread throughout the Middle East, but especially important in Iran, which justified assassination as a political tool. They were extremely annoying to the Seljuqs who never succeeded in destroying their power; the first important victum they claimed was Nizam al-Mulk. See now Bernard Lewis, **The Assassins** (London, 1967), but for a more penetrating study, Marshall G. S. Hodgson, **The Order of the Assassins** (The Hague, 1955).

97. The Mongols of Iran were called Il-Khans after the title of Hulagu, a grandson of Chingiz-Khan, who was sent to Iran as governor by his brother Mönkge. For a discussion and references on the title **il-khan**, see J. Boyle's trans. of Juwaini, II, p. 632, n. 55.

98. On this tribute and comparative figures for Shirvan, see Hamdullah Mustawfi Qazwini, **Nuzhat al-Qulub**, trans. G. Le Strange, **The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulub** (London, 1919), p. 93. This work compares the tax collected for each of the Il-Khanid provinces during the Seljuq period and the Mongol period.

99. For the history of Cilician Armenia see S. Der Nersessian, «The Kingdom of Cilicia,» Chap. XVIII of **A History of the Crusades, op. cit.**, Vol. II, pp. 630-659, which contains an excellent bibliography of the source material.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՑԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ՝ Ժ.-ԺԳ. ԴԴ. ԿՈՎԿԱՍԻ, ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱՆԱՏՈԼՈՒԻ ԵՒ ԱՏՐՊԷՅՃԱՆԻ

ՏԻԳՐԱՆ ԳՈՒՑՈՒՄՃԵԱՆ

Ցօդուածը կը ներկայացնէ 10–13րդ դարերու քաղաքական ու ցեղագրական պատմութիւնը հարաւ արեւելեան Կովկասի, ներառեալ՝ Հայաստանի, Վրաստանի ու Ատրպէյճանի: Մասնաւոր ուշադրութեամբ վեր առնուած են այդ շրջաններուն մէջ վերոյիշեալ ժամանակին իշխող իսլամական ցեղերը: Սերտողութեան նիւթ դարձած են մինչեւ իսկ երկրորդական կարեւորութիւն ունեցող փոքր պետութիւնները: Վերլուծումի ենթարկուած է այդ ցեղերուն ճակատագիրը 11րդ դարու սելճուք–թրքական եւ 13րդ դարու մոնկոլական արշաւանքներու ընթացքին: Արծարծուած են նաեւ շարք մը դրամագիտական եւ ընկերային–հասարակական հարցեր:

ԺԱ. դարու Անտիոքի հայ կառավարիչները Պեխտ - Խաչատուր եւ Վասակ Պահլաւունի (*)

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

ԺԱ. դարուն, Բիւզանդական կայսրութեան մէջ ստեղծուած հայկական փոքր իշխանութիւններէն անկախ, որոնց սահմանները Բիւզանդիոն կը գծէր Հայաստանէն իր ստացած հողերուն փոխարէն, եւ որոնց տէրերը ղէխաւորաբար կու գային հայ թագաւորական կամ իշխանական ծանօթ տուներէ, կայսրութեան մէջ մենք կը հանդիպինք բազմաթիւ բարձրաստիճան պաշտօնատարներու, որոնք զինուորական եւ վարչական մարզերու մէջ եզակի ծառայութիւններ կը մատուցանէին Բիւզանդիոնի: Անոնցմէ ոմանց մինչեւ իսկ վստահուած էր ընդհանրապէս հայահոծ գաղութներ ունեցող քաղաքներու եւ շրջաններու իշխանութիւնը, ինչ որ բնականաբար պիտի նպաստէր այդ շրջաններուն մէջ հայոց առաւել եւս ծաղկումին: (1)

---

*) Այս սերտողութիւնը հատուած մըն է հեղինակին՝ «ԺԱ. Դարու Հայկական Փոքր Թագաւորութիւններ եւ Իշխանութիւններ» ամփոփ աշխատասիրութենէն:

1) Բիւզանդական կայսրութեան մէջ հայոց խաղացած դերին, ու հայ զօրավարներու գործունէութեան եւ անոնց վարած պաշտօններուն մասին տես՝ Հ. Կ. Տէր Սահակեան, *Հայ կայսերք Բիւզանդիոնի*, Ա. եւ Բ. հատորներ (Բ. տպ.), Վենետիկ 1927 եւ 1935: P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lisbon 1963 եւ նոյնին հայերէն թարգմանութիւնը Հայկ Պէրպէրեանի կողմէ, Վենետիկ 1966: N. Adontz, *Etudes Arméno-Byzantines*, Lisbonne 1965:

969 *թ.ին*, *Անտիոք կ'իյնար Բիւզանդացիներու տիրապետութեան տակ։ Քաղաքը գրաւող կայսերական բանակներուն հրամանատարն էր հայազգի Միքայէլ Վարդ։* 976 *թ.ին, ան կը նշանակուի Անտիոքի կառավարիչ։ Սակայն շուտով կը միանայ Վարդ Սկլերոսի ապստամբութեան, իր հետ բերելով հայկական զօրաբանակ մը։ Բայց* 992 *թ.ին մենք զինք կրկին կը գտնենք Անտիոքի կառավարիչի պաշտօնին վրայ։* (2)

Անտիոքի հայազգի երկրորդ կառավարիչն է Դամիանոս, զոր պաշտօնի վրայ կը գտնենք 995 *թ.ին։ Ան կը սպաննուի* 998 *թ.ին, արաբներու դէմ կռիւի մը ընթացքին։* (3)

Հայ ժամանակագիրները 1065 *թ.ին որպէս Անտիոքի դուքս կը յիշեն Պեխտ անուն Շիրակունի հայ մը, «մի ոմն ի Հայոց քաջ զօրականաց։»* (4)

Նորագոյն շրջանի հայ պատմագիրները այս Պեխտը նոյնացուցած են 1068 *թ.ին՝ Ռոմանոս Դիոգինէսի* (1068–1071 *թթ.*) *կողմէ Անտիոքի կառավարիչ նշանակուած հայազգի Խաչատուրին հետ* (5), *որուն հետագայ գործունէութիւնները սելճուքներու դէմ* (1069 *թ.*) *եւ Ռոմանոս Դիոգինէսի գերութենէն վերադարձին անոր հանդէպ ցուցաբերած նուիրուածութիւնը, անտեսուած են հայ ժամանակագիրներու կողմէ։* (6)

---

2) Peter Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, p. 45. Ալպոյաճեանի համաձայն, «թերեւս» Անտիոքի առաջին հայ կառավարիչը Աբասն էր, հաւանաբար վրաստանցի հայ մը (տես՝ *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ*, Ա. հտր., Գահիրէ 1937, էջ 439, ծան. 1)։ Սակայն հեղինակը ժամանակ ու թուական չի նշդեր։

3) Նոյնը։

4) Մատթէոս Ուռհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Վաղարշապատ 1898, էջ 137։ Սմբատայ Սպարապետի *Տարեգիրք*, Վենետիկ 1956, էջ 62։

5) Տես՝ Ալիշան, *Սիսուան*, Վենետիկ 1885, էջ 46–47։ Հ. Աճառեան, *Հայոց Անձնանունների Բառարան*, Ա. հտր., Երեւան 1942, էջ 404, Բ. հտր., Երեւան 1944, էջ 468։ Եղիշէ Պտրք. Դուրեան, *Ազգային Պատմութիւն*, Երուսաղէմ 1934, էջ 403–404։ Ալպոյաճեան, նշ. աշխ., էջ 439, ծան. 1։

6) Հենրի Կրեկուար, հայ ժամանակագիրներու մօտ Խաչատուրի մոռացման դատապարտուելուն պատճառ կը նկատէ անոր յունադաւան եղած ըլլալը (տես՝ *Խաչատուր–Աւագոր*, Սիոն, 1952 Յուն. – Փետր., էջ 29)։ Հեղինակին այս կարծիքը պիտի փորձէինք քննութեան ենթարկել, եթէ երբեք ընդունէինք որ իրապէս Պեխտն ու Խաչատուրը տարբեր անհատներ էին։

Յ. Լօրան կը մերժէ Պեխտն ու Խաչատուրը նոյնացնելու ամէն փորձ: (7) Իր այս եզրակացութեան որպէս փաստարկութիւն յառաջ կը քշէ ժամանակակիցներու այն հաստատումը, թէ՝ Կոստանդին Ժ. Դուկաս (1059–1067 թթ.) կայսրը, 1059/60 թ.ին կը շնորհազրկէ Նիկեփորիցէսը, ու զայն արքունիքէն կը հեռացնէ Անտիոքի դուքս նշանակելով: Նիկեփորիցէս այդ պաշտօնին վրայ կը մնայ մինչեւ 1067 թ.: Անտիոքի մէջ ան կը վարէ չափազանց անկարգապահ իշխանութիւն մը: Թշնամութիւններ կը կեղծէ ամրոցներ կառուցանելու համար, արաբներ կը գրգռէ ու զանոնք կը մղէ բիւզանդական սահմանամերձ քաղաքներուն դէմ, բռնագրաւումներով ու ծանր տուրքերով կը նեղէ Անտիոքի ժողովուրդը: (8) Իշխանութեան վրայ եղած ժամանակ Նիկեփորիցէսի գլխաւոր մտահոգութիւնը կ'ըլլայ իր եւ իր ընտանիքին ճոխացումը: (9) Կառավարելու իր այս եղանակին համար «իշխանութենէն վար առնուեցաւ սակայն քիչ յետոյ վերստին հաստատուեցաւ եւ նուազ չարագործ չգտնուեցաւ:» Կոստանդին Դուկասի մահէն ետք, Եւդոկիա կայսրուհիին օրով Նիկեփորիցէս Անտիոքի մէջ կը ձերբակալուի ու կը բանտարկուի: Իրեն կը յաջորդէ Նիկեփոր Վոտանիատէս՝ ապագայ կայսրը: Այս բոլորը պատմելէ ետք Լօրան կը շարունակէ. «Այս պարագաներու մէջ հաստատելու համար թէ Անտիոքի Պեխտը, միեւնոյն անձն է 1068ին իշխող Խաչատուրին հետ, պէտք է ժամանակակից աղբիւր մը իբր հիմ ունենալ այդ նոյնացման համար. սակայն այնպիսի աղբիւր մը մենք չունինք:» (10)

Ժամանակակից աղբիւրի մը յստակ կերպով չըսելը թէ՝ Պեխտըն ու Խաչատուրը նոյն անձն է, բաւարար փաստ չէ մեզ համոզելու որ անոնք երկու տարբեր անձեր են: Իսկ հակառակը փաստող պատճառաբանութիւններ կարելի է յառաջ բերել:

Լօրանի յօդուածին մէջ մէկ քանի հարցեր կը մնան չփոթ ու անպատասխանի: Առաջին հերթին պէտք է հարցնել թէ երբ եւ որքա՞ն ժամանակով տեղի ունեցաւ Նիկեփորիցէսի պաշտօնազրկումը: Յետոյ՝ պէտք է հարցնել թէ ո՞վ փոխարինեց Նիկեփորիցէսը անոր պաշտօնազրկման միջոցին: Տակաւին՝ Լօրան երբ կը մերժէ Պեխտն

---

7) Յ. Լօրան, *Խաչատուր Իշխան Անտիոքի* 1068–1072, Հանդէս Ամսօրեայ, ԽԴ. տարի 1930, էջ 303–310:

8) Նոյնը, էջ 307–308:

9) Peter Charanis, *The Byzantine Empire in the Eleventh Century*, in K. M. Settön, *A History of the Crusades*, vol. I, Penn. 1958, p. 195.

10) Յ. Լօրան, նշ. աշխ., էջ 308:

ու Ռաչատուրը նոյնացնել, ու կը խօսի միայն Ռաչատուրի մասին, անհրաժեշտ էր որ ծանօթացնէր նաեւ այն մարդը որ «Պեխտ» (լատիներէն վէպ բառեն, որ կը նշանակէ զրեստաւորող պաշտօնեայ) մնունով ծանօթ է հայ պատմագրութեան:

Լօրան առարկայօրէն չի ծանօթացներ Ռաչատուրը, մինչեւ անոր Անտիոքի իշխանութեան բարձրանալը՝ 1068 թ.ին Գլխաւորաբար ածականներ բաշխուած են անոր հասցէին, մէջբերուած բիւզանդական աղբիւրներէ: Թելադրուած այդ աղբիւրներէն, Լօրան կ'ըսէ թէ 1068 թ.ին Ռոմանոս Ռաչատուրի յանձնեց Անտիոքի իշխանութիւնը «այն պատճառաւ որ այս հայը տուած էր ապացոյցները իր քաջութեանը. աղնիւ էր, մտացի, դործունեայ, եւ բազմաթիւ անպամներ ապացուցած էր պաղարիւնութիւնը եւ իր տաղանդն իրր զօրավար:» (11)

Եւ ահա թէ ինչ կ'ըսեն հայ պատմիչները Պեխտի մասին: 1065 թ.ին, երբ սելճուք Թուրքեր կը յարձակէին Եդեսիոյ վրայ, Պեխտ՝ «տուկ Անտիոքայ», իր բանակով օդնութեան կը փութայ քաղաքին: Սակայն Եդեսիոյ դուքսը՝ Պեղունիա, կը թելադրէ իր անմիջական դործակիցին՝ Վարդի, որ կերպով մը սպաննէ Պեխտը, որպէսզի անոր քաջութեան համբաւը չտարածուի: Այն պահուն, երբ Նշենիկի մօտ Պեխտ իր բանակով կը հանդստանար, Վարդ կու տայ պատերազմի աղդանշանը եւ ինք կը քաշուի ճակատէն: Թրքական անակնկալ յարձակումին դիմաց Պեխտ չի կրնար ինքզինք ճարպիկ ռազմավարութեամբ եւ յանդդնութեամբ կ'իյնայ Թուրքերու վրայ, պարտութեան կը մատնէ զանոնք ու կը փախցնէ: Իսկ ինք նախ կը հանդիպի Եդեսիա, ուր առաւել մանրամասնութեամբ կ'իմանայ դաւը, ու ապա կ'անցնի Անտիոք, ուրկէ ամէն ինչ կը տեղեկագրէ Կոստանդին Դուկաս կայսրին: Կայսրը Կ. Պոլիս կանչել կու տայ Վարդը, մորթազերծ ընել կու տայ զայն, ու մորթը խոտով լեցնել տալով կը ղրկէ Եդեսիա, իսկ քաղաքի կառավարիչն ալ, Պեղունիտը, «ընկէց ի փուռաց:» (12)

Նշենիկի մօտ Պեխտի մղած ճակատամարտը անսակարկօրէն իրեն կը չնորհէ «քաջութեան», «մտացիութեան» եւ «պաղարիւնութեան» առաքինութիւնները, նկարագրի դիծեր, զորս բիւզանդացի պատմիչներ եւ Լօրան կը չնորհեն Ռաչատուրի: Տակաւին, Նշենիկի ճակատամարտը կը վկայէ նաեւ Պեխտի ամբողջական նուիրածութիւնը կայսերական իշխանութեան – այլապէս՝ Վարդի դաւաճա-

---

11) Նոյնը, էջ 303:

12) Ուռհայեցի, էջ 157–158: Սմբատ Սպարապետ, էջ 62–63:

նուքենէն եւոք, ան կրնար նահանջել ու արդարանալ իր վարմունքին համար –, այնպէս, ինչպէս Ֆաչատուր կը ցուցաբերէր Ռոմանոս Դիոգինէսի նկատմամբ, երբ այս վերջինը տակաւին իրաւանօրէն տէրն էր իր գահին, Մանազկերտի ճակատամարտի պարտուքենէն եւոք:

Ապարէզի ու նկարագրի այս նմանութիւնները իրաւունք չե՞ն տար մեզի մտածելու որ Պեխտ եւ Ֆաչատուր նոյն անձն է: Անշուշտ տակաւին կը մնայ որպէս Անտիոքի իշխան Պեխտի պաշտօնի վրայ ըլլալու երկու թուականներուն չփոթը:

Հոս եւս մենք կ'առաջնորդուինք Լօրանի մեզի փոխանցած տեղեկութիւններէն: Այնքան առեն որ մեզի չ'ըսուիր թէ երբ եւ որքան ժամանակով պաշտօնազրկուեցաւ Նիկեփորիկէս, վստահելով հայկական աղբիւրներուն, որոնց կասկածելու պատճառ չունինք այս պարագային, պիտի ըսենք որ այդ պաշտօնազրկումը տեղի ունեցած է 1065 թ.ին, երբ Նիկեփորիկէսի փոխարէն Անտիոքի իշխանութեան պաշտօնին կանչուած է Պեխտը, արտօնուելով որ մինչ ժամանակ պահէ արեւելքի մէջ զինուորական հրամանատարի իր պաշտօնը: Իսկ երբ Նիկեփորիկէս կը յաջողի վերադառնալ իր պաշտօնին, Պեխտը կը դառնայ իր զինուորական ծառայութեան, մինչեւ 1068 թ., երբ Ռոմանոս Դիոգինէս կայսրը զինք կրկին կը նշանակէ Անտիոքի իշխան, վերջը նշուած իր առաքինութեանց համար, ուր չէ մոռցուած նաեւ «ազնուութիւնը»: Ու ազնիւ մարդու գործ չէ՞ մի թէ Պեխտի Անտիոքի իշխանութենէն քաշուիլը, այն առեն, երբ կայսրը կը փափաքի որ Նիկեփորիկէս վերստին ստանձնէ պաշտօնը:

Թէ ինչու հայ ժամանակագիրներ ենթական կը յիշեն Պեխտ եւ ոչ թէ Ֆաչատուր անունով, պատճառը պէտք է փնտռել անոր յունադաւանութիւնը ընդունած ըլլալուն մէջ: Ուշադրաւ է, որ բուսն հակառակորդ է բիւզանդական եկեղեցւոյ տիրապետութեան փորձերուն, «փառքի համար» իր ազգային եկեղեցին ուրացող այս մարդուն (13) կ'ուրանար իր հայկական անունը: Նոյնը եղած է պարագան նաեւ Վահրամ Վարաժնունիի: Մեր պատմիչները զինք կը յիշեն միայն Փիլարտոս անունով: (14)

---

13) Ասողիկ, *Հայոց Անձնանունների Բառարան*, Բ. հտր., էջ 468:

14) Փիլարտոսի քննադատական պարագաներուն մասին տես՝ Ն. Ադոնց, նշ. աշխ., էջ 147–152: Փիլարտոսի քաղաքական գործունէութեան եւ անոր խաղացած դերին մասին տես՝ Կոմմագենացի (վեր. Եղիա Ս. Քասունի), *Փիլարտոս Հայը*, Հալէպ 1930:

Անբնական պէտք չէ նկատել երբ մեր պատմիչները չեն խօսիր 1069 Թ.ին, Մամեստիոյ մօտերը Ալփ Արսլանի ունեցած ռազմական ձախողութեան եւ Ռոմանոս Դիոգինէսի դերութենէն վերադարձին, Կիլիկիոյ մէջ կայսեր հանդէպ անոր ցուցաբերած հաւատարմութեան եւ բերած աջակցութեան մասին: Փաստօրէն մանրուքներ են ասոնք: Մեր պատմիչները չեն յիշեր նաեւ 1069 Թ.ին՝ Գամիրսի մէջ, որպէս բիւզանդացի զօրավար, Փիլարտոսի կրած պարտութիւնը սելճուքներէն: (15) Իսկ Ռոմանոսի ապրած վերջին օրերու դժբախտութիւնը Կիլիկիոյ մէջ, որուն մասնակից է Ալփ Արսլան, իր զգացական բոլոր էջերով մէկտեղ, չի դադրիր նոյնպէս մանրամասնութիւն ըլլալէ: Տակաւին՝ այս բոլորը անմիջական ոչ մէկ աղերս ունին մեր ազգային պատմութեան հետ, եւ առանձին յատկանշական ոչինչ կ'աւելցնեն միջազգային պատմութեան վրայ: Այդ մանրամասնութեանց անտեսումը ուրեմն, յատկապէս ազգային ակնոցով դիտած, ոչ մէկ կորուստ կը նշանակէ:

Անտիոքի իշխանութիւնը երկրորդ անգամ ստանձնելէ տարի մը ետք, Ալփ Արսլան՝ Ռոմանոս Դիոգինէս կայսեր կողմէ կը ղրկուի Մամեստիա, արգիլելու համար Իկոնիոյ ամարարումէն վերադարձող թուրք սելճուքներու դէպի Ասորիք նահանջը: Պետք թէեւ կը յաջողի ետ վերցնել կողոպուտը, սակայն նահանջողները խուսափելով իրմէ, Սարուանդաքար լերան կիրճէն անցնելով կը հասնին Հալէպ: (16)

1071 Թ.ին Ռոմանոսի՝ Ալփ Արսլանի մօտէն վերադարձին, Ալփ Արսլան զինուորական աջակցութիւն ցոյց կու տայ իր կայսրին, ու երկուքով կը փորձեն վերստին տիրանալ կայսերական գահին:

Ալփ Արսլանի ձեռքը գլխի էյնալէ ու անոր հետ Բիւզանդիոնի համար նուաստացուցիչ պայմաններով համաձայնագիր մը ստորագրելէ ետք, երբ Ռոմանոս կ'երազէր իր գահին վերադառնալ ժամ առաջ, անդին, Կ. Պոլսոյ մէջ, Միքայէլ Է. Դուկաս (1071–1078 ԹԹ.) կայսր հռչակուած էր արդէն: Ռոմանոս կ'որոշէ զէնքի ուժով տիրանալ իր գահին: Սակայն Ամասիոյ մէջ ան ծանր պարտութիւն մը կը կրէ բիւզանդական բանակներու նոր հրամանատարէն: «Այս պարտութիւնը կը նշէ իր անկումը»: Սակայն բիւզանդացիներու

---

15) Տես՝ Հ. Յակոբոս Տաշեան, *Հին Հայաստանի Արեւմտեան Սահմանը*, Վիեննա 1948, էջ 430: Charanis, *The Byzantine Empire in the Eleventh Century*, in Setton, *A History of the Crusades*, vol. I, p. 191.

16) Լօքաս, Ազ. աշխ., էջ 303: *Սիսուան*, էջ 46–47: Ալպոյաճեան, *Կեսարիա*, Ա. հտր., էջ 439, ծան. 1:

ձեռքը դերի իյնալէ դինք կը փրկէ Ֆաչատուրը։ «Այս հայը, խորամանկ մարդ մը.... որ Ռոմանոսի կողմէ հասած էր բարձր դիրքերու, երբ ան տակաւին իշխանութեան վրայ էր, հիմա, տեսնելով այս վերջինին դժբախտութիւնը, եւ առիթը՝ վարձահատոյց ըլլալու, անոր մօտ եկաւ դինուորներու զօրաւոր խումբով մը։ Ան քաջալերեց Ռոմանոսը որ սրտապնդուի, սքանչելի խոստումներ ըրաւ անոր, եւ փոխանակ պատերազմի մղելու, ... զայն տարաւ կիլիկիա։ Ան պատճառաբանեց թէ օտար կիրճերը այդ երկրին դաշտար մը պիտի ստիպեն թշնամիին։ Ապա՝ բանակ մը ոտքի հանեց անոր համար, դրամ տուաւ, կայսերական հագուստներ հագցուց, ու յետոյ՝ դինելով զայն պատերազմի մը համար, ճարպիկ աւազակը, սպասեց պատեհ առիթին, վերանորոգելու համար պայքարը...» (17)

Միքայէլի կողմէ տարուած ձախող բանակցութենէ մը ետք, բիւզանդական բանակներու հրամանատարը՝ Անդրոնիկոս, կը ստանձնէ պատերազմի դեկավարութիւնը։ Անդրոնիկոս ճակատ կը պատրաստէ Ֆաչատուրի դէմ։ Ու հակառակ այս վերջինին մարտունակ բանակին ու ռազմավարութեան, Ռոմանոս ու Ֆաչատուր կը պարտուին։ Ֆաչատուր՝ փախուստի պահուն կը գլորի ձիէն ու դերի կ'իյնայ թշնամիին ձեռքը։ Երբ ան կը բերուի Անդրոնիկոսի մօտ, այս վերջինը «կրկին անդամ յաղթական կը զգայ ինքզինք»։ Ֆաչատուր «թէեւ դերի կը պահուի, բայց ոչ մէկ սեղմում կը ղրուի վրան, ինչպէս պատշաճ էր քաջ առաջնորդի մը։» (18)

Ռոմանոս կորսնցուցած էր գահը ղրաւելու ամէն յոյս։

Սակայն Փսիլոս, բիւզանդական արքունիքի ամենէն հեղինակաւոր եւ խորամանկ մարդը, որ բացայայտ թշնամութիւն մը կը տնուցանէ Ֆաչատուրի դէմ, կը գրէ Անդրոնիկոսի որ ձեռքէ չհանէ «այդ նենգամիտ Ֆաչատուրը», այդ «վայրի գազանը», որ «ոչ թէ իժին մէկ մասն է, այլ վիշապին գլուխն է»։ Հակառակ Փսիլոսի Ֆաչատուրի դէմ ունեցած այս տեսլութեան, հայ իշխանը կը յաջողի փրկել իր կեանքը, շնորհիւ Անդրոնիկոսի, որուն ինքն ալ կը նուիրէ շատ թանկագին քար մը։ (19)

Անշուշտ Ֆաչատուր պատահական գինուորական մը չէր։

---

17) Michael Psellus, *Fourteen Byzantine Rulers*. Translated by E. R. A. Sewter, Suffolk 1966, pp. 360-362.

18) Նոյնը, էջ 362-364։

19) Ց. Լօքաճ, նշ. աշխ., էջ 305-306։ Ալպոյաճեան, *Կեսարիա*, Ա. հտր., էջ 439, ծան. 1։

1069 Թ.ին իր արձանագրած ձախողութենէն ետք իսկ իշխանութեան եւ պաշտօնի վրայ մնալը կը փաստեն իր ունեցած համբաւն ու Ռոմանոսի մօտ վայելած վստահութիւնը: Իր մեծութեան դրաւականներէն մէկն ալ այն է որ սելճուքներ պարծեցան որ «յաղողած էին խաբել Բիւզանդացւոց մեծ զօրավար Խաչատուրը», որ «Ռոմանոսներուն բուն պետն ըլլալ կը թուի»: (20) Խաչատուր այնքան հռչակ կը վայելէ Թուրք-սելճուքներու մօտ – որոնց դաշնակիցն էր յետոյ՝ Ալփ Արսլանի հետ Ռոմանոսի կնքած դաշինքով –, որ անոր վիպականացած դէմքը կը դառնայ «Սեյյիտ Պաթթալ Թրքական վէպին մէջ, սերած արաբական սկզբնատիպէ մը, որուն մէջ պահուած է Մալաթիոյ դիւցազնավէպը (Թ. դար):» (21)

Ռոմանոս Դիոգինէսի աչքերուն կուրցուելուն պատճառով ստեղծուած ընդվզումը կայսերական շրջապատին մէջ, հատանաբար իր դրական անդրադարձը ունեցաւ Խաչատուրի հանդէպ պալատին որդեգրելիք դիրքին մէջ: Այդ խառն օրերուն ճիշդ պիտի չըլլար նոր յուզումներ յառաջացնել Խաչատուրի պատճառով: Ծարմարագոյնն էր խնայել իր կեանքին, միաժամանակ սակայն հեռացնելով զայն կարեւոր դիրքերէ: Փսիլոսի նման հակառակորդ մը ունենալէ ետք, դժուար թէ կարելի ըլլար յուսալ որ Խաչատուր վերստին կը տիրանար Անտիոքի իշխանութեան: Խաչատուրի վախճանին մասին Լօբան չի փորձեր ճշդրիտ եղրակացութեան մը հասնիլ: Ան իր խօսքը կ'ամփոփէ ըսելով. «Այսչափ միայն ստոյգ է թէ Խաչատուր Ատոանայի առջեւ դերի ինկաւ եւ այնուհետեւ պատմութիւնը ոչինչ կը հաղորդէ. ահա այսքան միայն՝ եւ ոչ աւելի, կարելի է քաղել այն յոյն պատմագիրներէն, որոնք հասած են մեզի:» (22)

Մերժելով Լօբանի՝ Պեխտն ու Խաչատուրը երկու տարբեր անձնաւորութիւններ նկատելու փորձը, հայկական աղբիւրներուն ապաւինած, հեշտութեամբ կարելի կ'ըլլայ պարզել Պեխտ – Խաչատուրի վերջին օրերը, ինչպէս նաեւ վախճանը, որ անգամ մը եւս կը մերկացնէ Բիւզանդիոնի հակահայ քաղաքականութիւնը:

Շնորհազրկելով զայն Անտիոքի իշխանութենէն, բիւզանդական արքունիքը Խաչատուրի կը յանձնէ նոյն քաղաքին մօտակայ Անդրիւնի բերդը: Ուռհայեցիի մօտ Անդրիւնի իշխանը կը կրէ Պեխտ անունը (23), զոր հայ նորագոյն պատմագիրներ բնական

---

20) Հ. Կրեկուար, Ց. աշխ., էջ 29:

21) Նոյնը, տես ամբողջ յօդուածը, ուր հեղինակը կը փորձէ ուրուագծել Խաչատուրի դէմքը այդ վէպին մէջ:

22) Ց. Լօբան, Ց. աշխ., էջ 306:

23) Ուռհայեցի, էջ 214:

կերպով նոյնացուցած են Պեխտի հետ: Լօրան կը մերժէ այս նոյնացումն ալ, եւ երկու տարբեր անձեր կը փորձէ ներկայացնել Պեխտ եւ Եպեխտ անուններով: (24) Սակայն Սմբատ Սպարապետ (25) եւ Վարդան Պատմիչ, (26) իրենց ժամանակագրութեանց մէջ Անդրիւնի իշխանը յաջորդաբար կը ճանչնան Պեխտ եւ Բեխդ անունով, ինչ որ կը բացատրէ թէ Ուռհայեցիի մօտ «Եպեխտը» արդիւնք է ձեռագրի սխալ ընդօրինակութեան մը:

1076 թ.ին, երբ Պեխտ-Յաչատուր կը հիւանդանայ, «թագաւորը Հոռոմ» խոստովանահայր մը կը ղրկէ անոր: Օր մը, Պեխտի քնացած մէկ պահուն, յոյն քահանան կը մտնէ անոր սենեակը, «զանազանաբար» կը յարձակի վրան ու բարձով մը խեղդամահ կ'ընէ զայն: Ու այսպէս՝ «չարագործ եւ պիղծ կրօնաւորն Հոռոմաց», կը սպանէ Պեխտը, «այր հզօր եւ քաջ», որ հակառակ իր յունադաւան կարծուելուն «ի ծածուկ զհայրենի հաւատն իւր պաշտէր զսրբոյն Գրիգորի»: (27)

Եորկայի համաձայն բիւզանդական պատմագրութեան ծանօթ Յաչատուրը «Բիւզանդիոնի գաղտնի գործակալի մը» ձեռքով սպանուած է 1072 թ.ին: Լօրան կասկածի տակ կ'առնէ այս կարծիքը: (28)

Ոչ մէկ կասկած որ Պեխտ-Յաչատուր զոհ կ'երթար Բիւզանդիոնի հակահայ քաղաքականութեան, որ նպատակադրած էր հրապարակէն վերցնել բոլոր այն հայերը, որոնք կրնային, յատկապէս կայսրութեան արեւելեան սահմաններուն մէջ, հայկական ինքնուրոյն դիրքորոշում ստեղծել: Կայսեր կողմէ առաքուած «Հոռոմ աբեղան» միայն գործակալ մը կրնար ըլլալ, որ ստուգելէ ետք թէ որքան ալ յունադաւան, Պեխտ-Յաչատուր կը մնար հայ, սեւիական ուղղութեան մարդ, զայն կ'ենթարկէր հաշուեյարդարի: Իսկ Եորկայի հաւաստիացումը որ բիւզանդացի պատմագիրներու ծանօթ Յաչատուրը 1072 թ.ին կը սպաննուի «Բիւզանդիոնի գաղտնի գործակալի մը ձեռքով», առաւել եւս կը վստահեցնէ մեզ որ Պեխտ ու Յաչատուր նոյն անձն է: Եորկա հաւանաբար չկարենալով այս

---

24) Ց. Լօրաս, Ց. աշխ., էջ 309:

25) Սմբատ Սպարապետ, էջ 84:

26) Վարդանայ Վարդապետի *Հաւաքումն Պատմութեան*, Վենետիկ 1862, էջ 105:

27) Ուռհայեցի, էջ 214: Սմբատ Սպարապետ, էջ 84: Վարդան Վրդ., էջ 105:

28) Ց. Լօրաս, Ց. աշխ., էջ 306:

երկու անունները նոյնացնել նոյն անձին մէջ, 1072 թ.ին դրած է Յակատուրի մահը, երբ տեղի կ'ունենայ անոր պաշտօնազրկումը, եւ քաղաքական ասպարէզի մահը: (29)

Գեխտ–Յակատուրի զինուորները ահաւոր զայրոյթով կը հալածեն կազմակերպուած այս ոճիրին: Անոնք կը բռնեն «Հոռոմ աբեղան» ու զայն չարչարելէ ետք, կը նետեն բերդէն վար, որ «եւ սատակեցաւ անդ»: (30)

Բիւզանդիոնի հինէն ի վեր որդեդրած հակահայ այս քաղաքականութիւնը դադնիք չէր նաեւ յոյն զանգուածներուն: Կայսրութեան այն քաղաքներուն մէջ ուր յոյներ կարեւոր թիւ մը կը կազմէին, հայեր յաճախ կ'ենթարկուէին հալածանքի եւ անարգանքի: Կացութիւն մը, որ յաճախ երկու ժողովուրդները կը մղէր արիւնալի բախումներու:

Թէ անտիոքացիք որքան «չար եւ առեղոցք էին հայոց ազգին», ժամանակագիրները կը փորձեն փաստել առանձին դէպքեր յիշելով:

1064 թ.ին, օր մը, Անտիոքի մէջ կը բռնեն Գորգ Շիրակացի կամ Անեցի անուն հայ մը, կը յափշտակեն անոր բոլոր ինչքերը, կը կտրեն մօրուքը ու նախատելով զայն դուրս կը հանեն քաղաքէն: Գորգ լուռ չի մնար սակայն: 500 թուրք վարձկան ձիաւորներ կը հաւաքէ ան ու կու գայ Անտիոքի վրայ: Կ'աւերէ գաւառը, կ'այրէ Անտիոքի դուքսին տասներկու պիւղերը, կը կոտորէ բնակիչները ու զանոնք կը նետէ դեռը: Իր վրէժը այսպէս լուծելէ ետք, հայը ձայն կու տայ քաղաքին. «Ես եմ Գորգ Շիրակացին, որուն մօրուքը կտրեցիք, ահա Թէ ինչ կ'արժէ մօրուք մը:» Ապա՝ մեծ աւար մը հեռը վերցուցած Գորգ կը վերադառնայ իր տունը: (31)

Իսկ Բարեկենդանի օր մը, ութսուն հայ առեւտրականներ, կարաւան մը տրեխ բարձած կու գան Անտիոք, վաճառքի: Մաքսա-

---

29) Ալիշան, թերեւս թելադրուած այն մտածումէն թէ իբրեւ Սուրիոյ Անտիոքի իշխան մը կրնայ այդքան ընդարձակ գործունէութիւն ունենալ կիլիկիոյ մէջ, խաչատուրը կարգած է Իսաւրիոյ կամ Փարուտ կիլիկիոյ Անտիոքայի իշխան (տես՝ *Սիսուան* էջ 46, նաեւ Լօրան, նշ. աշխ., էջ 308): Իրեն հետեւած է նաեւ Ամատունի (տես՝ *Անժ. Բառարան*, Բ. հատ., էջ 468): Այս, իբրեւ նաեւ Ալիշանի այն կարծիքը թէ խաչատուրը ազգական էր Տարսոնի Ապլղարիպ Արծրունի իշխանին, կը մնան անհիմն ենթադրութիւններ:

30) Ուռհայեցի, էջ 214–215: Սմբատ Սպարապետ, էջ 84: Վարդան Վրդ. էջ 105:

31) Ուռհայեցի, էջ 225–226: Սմբատ Սպարապետ, էջ 90:

տան մօտ նստած անոնք խրախճանք կը սարքեն: «Ըմպէին դինի եւ պարէին դուսանքն»: Ճանկարծ յոյները կ'իյնան անոնց վրայ, կը ծեծեն զանոնք ու կը նետեն քաղաքէն դուրս: Սակայն ուրիշուն հայերը կը վերադառնան շուտով, կը յարձակին քաղաքացիներուն վրայ, ու զանոնք կը փախցնեն մինչեւ Սբ. Պետրոս եկեղեցին, չատերուն ղլուխն ու ձեռքերը կտրելով: Սարսափած հայոց այս վրէժխնդրութենէն, քաղաքացիք խաչով ու աւետարանով կու գան հայոց դէմ ՝ւեւ երդուան այլ ոչ եւս մեղանչել նոցա»: Այսպէս է որ խաղաղութիւն կը տիրէ քաղաքին մէջ: (32)

Պետ–Պաչատուրի պաշտօնազրկումէն ետք, Անտիոքի իշխան կը նշանակուի (1072 թ·՞) Գրիգոր Մագիստրոսի որդին՝ Վասակ Պահլաւունի: Իր պաշտօնի կոչումը Թերեւս ան կը պարտէր իր հօր, որուն վստահուած իշխանութեան ընդարձակ սահմանները մեծ հեղինակութիւն մը չնորհած էին անոր:

Դժբախտաբար պատմութիւնը լուռ է Վասակի՝ որպէս Անտիոքի կառավարիչ ունեցած գործունէութեան մասին: Մեզի ծանօթ են սակայն անոր սպանութեան պարագաները, որոնք անգամ մը եւս կը դրսեւորեն բիւզանդական հակահայ քաղաքականութեան նկարագիրը:

1076 թ·ին, օր մը, երբ Վասակ Պահլաւունի իշխանը իր ձիով կ'անցնէր Անտիոքի չուկային փողոցէն, երկու զինուորներ կը մօտենան իրեն, եւ խոնարհելով անոր առաջ, ինչ որ թուղթ մը կ'երկարեն: Երբ Վասակ կը ծռի իրեն մատուցուած թուղթը առնելու, անոնցմէ մէկը յանկարծ ուրադով կը հարուածէ անոր աջ կողը: «Եւ այսպէս սպանաւ քաջն Վասակ», «ի ձեռն նենդաւոր ազգին Հոռոմաց»: Վասակի զինուորները անմիջապէս կը քաշուին բերդ, ու կը հրաւիրեն Փիլարտոսը, որուն իշխանութեան կը յանձնեն քաղաքը: Փիլարտոս կը դրաւէ քաղաքը ու 700 յոյն սպաննելով, «էառ ի նոցանէ զվրէժ արեան քաջին Վասակայ:» (33)

Վասակի անձին դէմ բիւզանդացիներու կազմակերպած այս ոճիրը, ապա՝ հայ իշխանին զինուորներուն անմիջապէս Փիլարտոսի դիմելը ու քաղաքը յանձնելու որոշումը, կ'օգնեն մեզի ըսելու

---

32) Ուռհայեցի, էջ 226: Սմբատ Սպարապետ, էջ 90–91:

33) Ուռհայեցի, էջ 213–214, Սմբատ Սպարապետ, էջ 83–84, Վարդան Վրդ·, էջ 104: Մեզի համար անհասկնալի պատճառներով, Ալիշան՝ Վասակի մահը կը դնէ 1095 թ·ին· «Վասակ··· Անտիոքոյ դուրս եղեալ եւ խաչակրաց հոն գալէն քիչ տարի առաջ (1095) վախճանեցաւ» (տես՝ Ալիշան, Շնորհալի եւ Պարագայ իւր, Վենետիկ 1873, էջ 26):

Թէ Վասակ Պահլաւունի դաղրած էր Բիւզանդիոնի հլու կամակատարը ըլլալէ, ու հաւանաբար Փիլարտոսէն իսկ ներչնչուած, կը փորձէր իր սեփական քաղաքականութիւնը վարել:

Փիլարտոս Անտիոքը կը պահէ մինչեւ 1084 թ.ը, երբ սելճուքները՝ դաւադիրներու աջակցութեամբ կը դրաւեն քաղաքը, որ կը պահեն իրենց ձեռքը, մինչեւ խաչակիրներու գալուստը:

THE ARMENIAN GOVERNORS OF ANTIOCH IN THE XIth CENTURY BEKHT-KHATCHATOUR AND VASSAK BAHLAVOUNY

YERVANT H. KASSOUNY

After tracing the role of the Armenians in the Byzantine Empire during the IX-XI centuries, the author discusses two XIth century Armenian governors of Antioch, Bekht-Khatchatour and Vassak Bahlavouny. In an earlier article H. Laurent had opposed the idea of connecting Bekht of the Armenian sources with Khatchatour of the Byzantine sources. On the basis of historical evidences, the author tries to show that Bekht and Khatchatour are one and the same person. The article goes on to present the circumstances surrounding the murder of both Armenian governors of Antioch within the context of an anti-Armenian policy of the Byzantines.

Արտաշէսեան Հարստութեան հիմնադիր՝ Արտաշէս Ա.ի պղինձէ դրամը

ԱՍՊԵՏ Ց. ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Արտաշէս Ա., Արտաշէսեան թագաւորութեան հիմնադիրը, հաւանաբար առաջին թագաւորը չէր. ան զաւակն էր հին Հայկազեան ընտանիքի մը, որ Արբելայի ճակատամարտէն ետք թագաւորեց Հայաստանի վրայ: Ըստ հնադիտական նորագոյն յիշատակարաններու, ան որդին էր Զարեհ անուն իշխանի մը (1): Վերջերս՝ Նորհրդային Հայաստանի մէջ, Թեղուտի մօտերը գտնուեցան երկու նոր յիշատակարանները, որոնք հաւանաբար ծառայած ըլլան որպէս Արտաշէսեան Հայաստանի սահմանաքարեր: Առնոց վերաբերեալ խիստ չահեկան յօդուած մը առորագրեց Գ. Կարախանեանը, (2) յայտնաբերելով կարեւոր նորութիւնները, որոնցմէ մէկը մեզ մեծապէս չահագրգռեց: Գ. Կարախանեան նշմարած է որոշ նմանութեան մը դոյութիւնը սահմանաքարերուն եւ Արտաշէսեան թագերու ձեւերուն միջեւ: «Վերեւի մասում նրանք վերջաւորում են արքայական թագ յիշեցնող երեք ատամներով, ըստ երեւոյթին ընդգծելու համար թագաւորի անունից եւ նրա հրամանով կանգնեցնելու հանգամանքը» (3): Իսկապէս՝ թէ սահմանաքարերուն եւ թէ արտաշէսեան

---

1) Ց. Մանանդեան, *Քննական ծեսութիւն Հայ ժողովրդի պատմութեան*, Ա. հտր., Երեւան 1944, էջ 129–132: Այս Զարեհը պէտք չէ շփոթել Տպիէի թագաւոր Զարեհի հետ:

2) Գ. Կարախանեան, *Արամերէն նորայայտ երկու արձանագրութիւններ*, Պատմա-բանասիրական Հանդէս, 1971, թիւ 3, էջ 274–276:

3) Նոյնը, էջ 275:

թագերուն վերի մասերը կը ձեւացնեն ատամնաձեւ եւ կամ կոնաձեւ զարդեր։ Կարախանեան, հակառակ որեւէ Արտաշէս Ա.ի դրամ տեսած չըլլալուն, յաջող գուշակութիւն մը ըրած է։ Հաւանաբար ան ի մտի ունեցած է աւելի ուշ թողարկուած արտաշէսեան դրամներու վրայ տեսնուող թագերուն տիպը։

Մեզի այնպէս կը թուի թէ այս կոնաձեւ զարդերը, անցեալին մէջ հաւանաբար որպէս նախատիպ ծառայած են թէ հայ եկեղեցական ճարտարապետութեան եւ թէ հայ կղերականներու գլխանոցներու սկզբնաւորութեան։

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ

Շահեկան է գիտնալ թէ վերջին 25 տարիներու ընթացքին մեծ թիւով հայկական դրամներ գտնուեցան, որոնց մեծ մասը Կիլիկեան շրջանին կը պատկանի, իսկ յարաբերաբար փոքր մաս մըն ալ Նախակիլիկեան այլ շրջաններու։ Ուրախ ենք ըսելու թէ նոյն ժամանակաշրջանին կարգ մը լուրջ ուսումնասիրութիւններ լոյս տեսան թէ հայ եւ թէ օտար դրամագէտներուն կողմէ, որոնք կարեւոր պատմական եւ դրամագիտական յայտնաբերումներ կը պարունակեն (4)։

Հայկական Պետութեան կանոնաւոր կերպով չգոյատեւելուն պատճառով, անկասկած հայ դրամագիտութիւնն ալ իր կարգին ընդհատուած շրջաններ ունի։ Այս պատճառով կարգ մը դրամագէտներ զուտ հայկական շրջանը նկատի կ'առնեն – այլ խօսքով, Երուանդեան, Արտաշէսեան եւ Կիլիկեան շրջանները։ Այլ հեղինակներ, ինչպէս Պասմաճեան, նաեւ նկատի կ'առնեն կիսանկախ կամ օտար տիրապետութեան շրջանի դրամները, զոր օրինակ, հռոմէական, արաբական, եւայլն։ Ըստ իս՝ զանց առնելով «զուտ» հայկական չեղող շրջանները, հայկական դրամագիտութիւնը կարելի է բաժնել հինգ որոշ ժամանակաշրջաններու, այսպէս.—

---

4) H. Seyrig, *Trésor Monétaire de Nisibe*, Revue Numismatique, Paris (1955), p. 112-113. G. Le Rider, Revue Numismatique, 1906, pp. 7-35. Խ. Մուշեղեան, Պատմա-բանասիրական Հանդէս, Երեւան 1964, թիւ 2, էջ 317–323։ Զ. Պտուկեան *Արտաշէսեան Հարստութեան դրամները*, Վիեննա 1969։ Ա. Տօնապետեան, *Ակնարկ մը Տիգրան Գ.ի Չհրատարակուած Դրամներուն Վրայ*, Ջանասէր 1968, թիւ 1, էջ 10–12։ Նոյնին *Արտաշէսեան Հարստութեան Վերջին Գահակալներուն Դրամները*, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Պէյրութ 1970, էջ 74–92։

ԹԵՂՈՒՏԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԿՈԹՈՂԸ

Երուանդեան շրջան 400 (?) Ք. Ա. – 190 Ք. Ա.
Արտաշէսեան շրջան 189 Ք. Ա. – 1 Ք. Ե. /6
Կիլիկեան շրջան 1080 – 1375 / 1424 Ք. Ե.
Հանրապետութեան շրջան 1918 – 1920 Ք. Ե.
Խորհրդային շրջան 1920 Ք. Ե. – ցարդ

Ինչպէս կը տեսնուի՝ վերոյիշեալ ժամանակաշրջաններուն առաջին երկուքը նախաքրիստոնէական շրջանի կը պատկանին եւ ասոնց դրամները թէ հազուագիւտ են եւ թէ սուղ, մանաւանդ Երուանդեան շրջանի դրամները: Արտաշէսեան հարստութեան դրամները յարաբերաբար աւելի ուսումնասիրուած են եւ անոնց չարքերը աւելի կազմուած, մանաւանդ վերջին տասը տարիներու ընթացքին՝ շնորհիւ Տօքթ. Պոուկեանի անխոնջ աշխատանքին (5):

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁ

Հակառակ Արտաշէս Ա.ի վրայով հիւսուած փառահեղ պատմութիւններուն, ցարդ այս արքային ոչ մէկ դրամ վերագրուած է, եւ կամ ալ եթէ վերագրումները եղած են, անոնք ընդունելի չեն եղած բանիմաց դրամագէտներու կողմէ: Ոմանք կը խորհին թէ Արտաշէսեան շատ մը դրամներ սխալմամբ ներկայացուած են որպէս արշակունի դրամները, բայց այս տեսակէտը իրականութենէ շատ հեռու է, որովհետեւ շատ մը ուսումնասիրութիւններ կան, որոնք այս խնդրին չուրջ լայնօրէն կը խօսին: Մանաւանդ խիստ կարեւոր եւ բնորոշող կամ զատորոշող ազդակ մը կը հանդիսանան Արտաշէսեան կամ ինչպէս յաճախ կոչուած է հայկական խոյքն ու ասպետը, որոնք Արտաշէսեան բոլոր թագաւորներուն դրամներուն վրայ կը տեսնուին: Նոյնիսկ՝ եթէ կան կարգ մը դրամներ, որոնք հայկական խոյր կը կրեն եւ հայկական չեն նկատուած, ինչպէս կոմմագենէի քանի մը դրամները, անոնց ալ հայկական բնոյթ չունենալը շատ հարցական է, նոյնիսկ առարկելի (6):

Եթէ ակնարկ մը նետենք Արտաշէսեան Հարստութեան դահակալներու ժամանակագրական ցանկին վրայ, խնդրոյն պիտի նշմարենք կարգ մը անուններ, որոնք մէկէ աւելի թագաւորներու կողմէ գործածուած են. այլ խօսքով՝ կան երկու թագաւորներ Արտաշէս անունով, երրորդ՝ Արտաւազդ անունով եւ հինգ՝ Տիգրան ա-

---

5) Զ. Պտուկեան, նշուած աշխ.:

6) Նոյնը, էջ 106-110:

նունով: Այս պարագային մեզ կը հետաքրքրուի մի միայն «Ա» տառով սկսող անունները՝ Արտաշէս եւ Արտաւազդ:

Ինչպէս ներկայիս՝ նոյնպէս անցեալին՝ երբ բառ մը կամ անուն մը ուզենք հայացնել կը հետեւինք որոշ տառադարձական օրէնքներու: Հարկաւ նոյնն էր պարագան երբ օտարները փոխառէին հայկական անուն մը իրենց լեզուով արտայայտել: Հետաքրքրական է դիտնալ թէ «Արտաշէս» անձնանունէն սերած տարբերակներու թիւը, որ քանուքի կը հասնի, արդիւնքն է դրացի երկիրներու լեզուներով կատարուած տառադարձութիւններուն (7): Հոս հարց կը ծագի թէ այս տարբերակներէն որո՞նք պէտք է ակնկալենք տեսնել հին դրամներու կամ յիշատակարաններու վրայ: Նկատի ունենալով հին պատմագրութիւնը եւ յիշատակարաններու վրայի ձանագրութիւնները, աւելի հաւանական կը դտնենք Artaxias (Արտաքսիաս) եւ Artaxerxes (Արտաքսերքսես) ձեւերը (8): Նոյնպէս կարեւոր է դիտնալ թէ ինչպէս հայերէն գրաբարի, նոյնպէս հին յունարէնի պարագային ոչ միայն անունները, այլ ածականները եւ մակդիրներն ալ կը հոլովուին, համաձայն քերականական օրէնքներու: Ասոր համար, հին դրամներու վրայ յաճախ կը հանդիպինք նոյն գոյականին, անունին եւ ածականին հոլովուած զանազան ձեւերուն:

Վերջապէս 2160 տարիներ ետք՝ գտնուեցաւ պղինձէ դրամ մը, զոր կրնանք վերագրել Արտաշէս Ա.ի:

Դրամին կշիռն է 4·0 կրամ, տրամագիծը՝ 1·60 սդ. եւ մաս կը կազմէ մեր անձնական դրամագիտական հաւաքածոյին (Տես տախտակ Ա. թիւ 1):

Դրամի երեսին վրայ կը տեսնուի արքային մօրուսաւոր կիսանդրին ալ դարճած՝ գլխուն հայկական խոյր եւ ապարօշ: Թագին ընդհանուր ձեւը եւ արուեստը՝ բաղդատած Տիգրան Բ.ի, Արտաւազդ Բ.ի եւ այլ աւելի ուշ արտաշէսեան գահակալներու թագերուն հետ, աւելի նախնական է, յարաբերաբար նուազ զարդացած: Հոն չեն տեսնուիր զոյգ արծիւները, հայկական ութթանկիւն արեւ, եղջիւր, եւ այլ բուսական զարդեր: Ալ աւելին՝ թագին վերի մասին վերջաւորութեան կոնաձեւ զարդերը նոյնիսկ ճշդութեամբ չեն քանդակուած, ոմը դեռ իր սկզբնական շրջանին մէջ էր, եւ հե-

---

7) Հ. Ամատունի, *Հայոց Անձնանունների Բառարան*, Ա. հտր., Վենետիկ 1942, էջ 305:

8) Նոյնը, էջ 305–306: Ց. Մանանդեան, Ձշ. աշխ., էջ 128–133: Գ. կաթողիկեան, Ձշ. աշխ., էջ 276:

տըղհետէ կազմաւորուելով պիտի բարեփոխուէր եւ ի վերջոյ նմանէր Տիգրան Բ.ի կամ Արտաւազդ Բ.ի թագին (Տախտակ Ա. թիւ 2 եւ 3)։

Դրամին կոնակին կողմը աւելի հետաքրքրական է եւ բացառիկ։ Կեդրոնը՝ ուռուցիկ կէտերով քանդակուած է բարձր, սրագագաթ լեռ մը, գագաթին՝ խոշոր արծիւ մը թառած՝ ձախ դարձած դիրքով։ Շատ հաւանաբար, այս արծիւը ծառայած ըլլայ որպէս նախատիպ արտաշէսեան թագի ոճին, որ դար մը ետք զարգանալով՝ կրկին հանդէս կու գայ զարդարելու համար հայոց կայսրին թագը։ Սակայն՝ այս պարագային՝ «Արքայից Արքայ»ին թագը կը զարդարեն երկու արծիւներ, միասին մէկի՝ զետեղուած ութանկիւն հայկական արեւին երկու կողմերը, որոնք զիրար կը դիտեն (տախտակ Ա. թիւ 2)։ Մեր կարծիքով՝ Արտաշէս Ա.ի վերագրուած դրամին վրայ դոնուող այս բարձր լեռը կը ներկայացնէ Հայաստանի կարեւոր լեռներէն մէկը, միաժամանակ խորհրդանշելով Հայաստանը, որ լեռնային երկիր մըն է։ Այս կերպով լեռ կամ լեռնային երկիր ներկայացնելը ծանօթ է դրամագիտութեան եւ գործածուած է նաեւ այլ ժողովուրդներու դրամահատութեան մէջ։

Աջին երկու ուղղահայեաց սիւնակներով՝ յունարէն խորագիրն է **ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΜΕΓΑΛΟΥ**, *այսինքն՝ «Արքայի Մեծի»։ Իսկ ձախին՝ մէկ սիւնակով, խորագրին միայն առաջին չորս տառերը ընթեռնելի են* **ΑΡΤΑ** *(Արտա...) եւ մնացեալը՝ սեւ կորկով ծածկուած ըլլալուն անընթեռնելի է։ Հակառակ դրամին լաւ վիճակի մէջ ըլլալուն՝ դժբախտաբար ունինք թագաւորին անուան միայն առաջին երկու վանկերը, որոնք կազմուած են այս չորս տառերով։ Հաւանաբար՝ եթէ դրամը մաքրուի, մնացեալ տառերն ալ ընթեռնելի դառնան, բայց չուզելով դրամին վրայի զեղեցիկ կորկը խանդարել՝ այսքանով գոհացանք։ Ուստի՝ որպէս ամենահաւանական կարելիութիւն՝ զայն վերագրենք Արտաշէս Ա.ի եւ խորագրին ընթերցումը վերծանենք որպէս* **ΑΡΤΑΞΙΟΥ** *կամ* **ΑΡΤΑΞΕΡΞΟΥ**, *որոնք՝ ինչպէս նախապէս յիշեցինք, Արտաշէս անձնանունին տառադարձութեան ամենագործածական տարբերակներն են։ Որպէսզի ընթերցողը չփոթութեան չմատնենք՝ երբեք սիւնակներու ամբողջական ընթերցումը կու տանք հայերէնով. «Արքայի Մեծի Արտաշէսի»։ Այս պարագային հետաքրքրական է նկատել երեք բառերուն ալ սեռական հոլով ըլլալը. անուն, անձնանուն եւ ածական հոլովուած են։*

Արտաշէսեան Հարստութեան թագաւորներու շարքին մէջ մէկէ աւելի անգամներ կը հանդիպինք Արտաշէս, Արտաւազդ եւ

ՏՍԽՏՍԽ Ս.

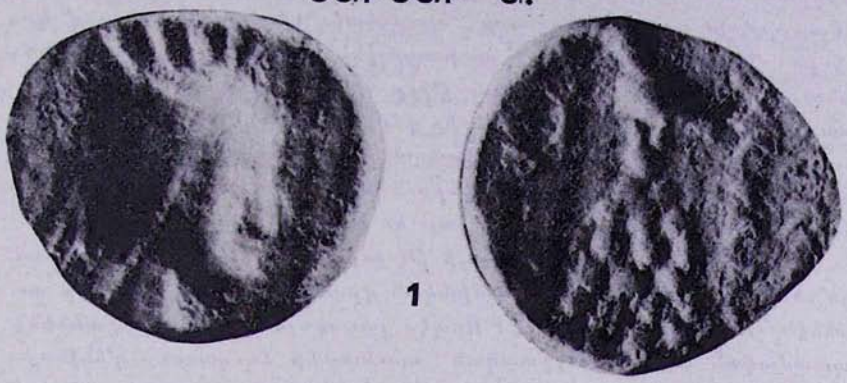

1

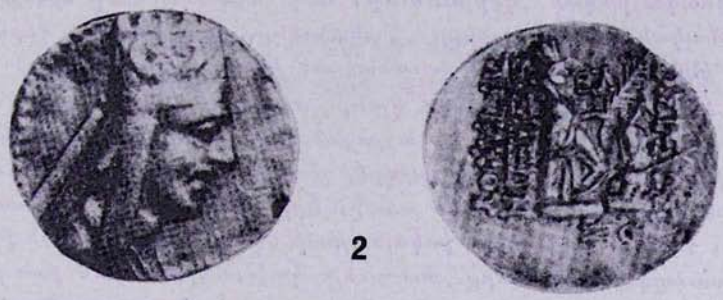

2

3

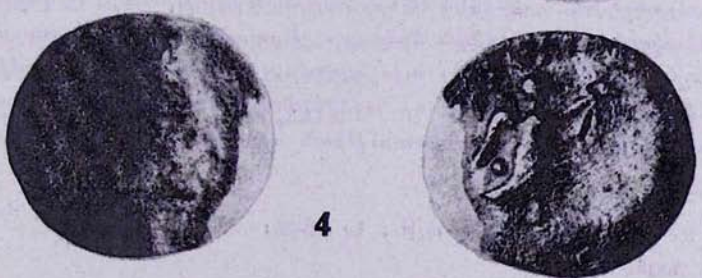

4

Տիգրան անունը կրող դահակալներու։ Ներկայիս մեզ ա՛լ աւելի կը հետաքրքրեն առաջին երկուքը, որովհետեւ անոնք «Ա» տառով կը սկսին։ Դժբախտաբար՝ այս պարագային՝ Արտաշէս եւ Արտաւազդ անունը ունեցող թագաւորներու թիւը հինգի կը հասնի. երկու Արտաշէս եւ երեք Արտաւազդ։ Ուրիշ դժուարութիւն յարուցանող պարագայ մըն ալ այս երկու անձնանուններուն առաջին չորս տառերուն նաեւ առաջին երկու վանկերուն թէ ուղղագրութիւնով եւ թէ յաջորդականութիւնով իրարու չատ եւ նման ըլլալն է։

Վերջապէս հարց կը ծագի թէ այս հինգ թագաւորներէն ո՞րո՞ն պէտք է վերագրել այս միակեան դրամը։ Հարկաւ անոր որ ամենէն աւելի հաւանական է։ Որպէս լաւագոյն լուծում կ՝առնենք պատմական եւ դրամագիտական տուեալներ եւ զանոնք կ՝ենթակենք վիճակագրական վերլուծումի։ Նախ մէկուսացումի օրէնքով անհաւանական թագաւորները կ՝անտեսենք, եւ ապա մեր վերադրումը կ՝ընենք հիմնուելով հաւանականութեան օրէնքին վրայ։

Նկատի առնելով դրամին կշիռը, մետաղը, թագին ձեւը, ոճը, խորագրերը եւ կարդ մը այլեւայլ լեզուական խորհրդանշաններու դոյութիւնը, զայն պէտք է վերագրել թագաւորի մը, որ դէթ դահակալած ըլլայ Տիգրան Բ.էն առաջ։ Երբ բաղդատենք տախտակ Ա.ի թիւ 1, 2, 3 դրամները, իսկոյն պիտի նկատենք որ Տիգրան Բ.ի եւ Արտաւազդ Բ.ի թագերը չատ աւելի կազմաւորուած են քան թէ խնդրոյ առարկայ դրամին վրայի թագը, որուն վրայ բացակայ են հայկական զարդերը։ Նոյնչափ կարեւոր է նկատել զործածուած պատուանշաններու տարբերութիւնը – Տիգրան Բ. եւ Արտաւազդ Բ. տարբեր պատուանշաններ կամ մակդիրներ զործածած են (9)։ Այս երկուքին վերագրուած ոչ մէկ դրամին վրայ «Մրջայի Մեծի» պատուանշանը դոյութիւն ունի։ Իսկ՝ Արտաշէս Բ.ի կամ Արտաւազդ Գ.ի՝ երբեք կարելի չէ վերագրել, որովհետեւ անոնք չատ աւելի ուշ ժամանակաշրջանի մը կը պատկանին։ Նոյնիսկ բաղդատութիւն մըն ալ կարելի չէ ընել, որովհետեւ Արտաւազդ Գ.ի ցարդ ոչ մէկ դրամ վերագրուած է, իսկ՝ Արտաշէս Բ.ի մի միայն մէկ դրամ, այն ալ անբաւարար փաստով (10) (Տես Տախտակ Ա. թիւ 4)։ Ի վերջոյ՝ հինգ դահակալներէն կը մնան երկուքը, Արտաշէս Ա. եւ Արտաւազդ Ա., որոնց կրնանք վերագրել այս դրամը, բայց՝ հարկաւ ոչ միաժամանակ երկուքին, քանի որ այս երկու թագաւորներէն ոչ մէկ դրամ հասած է մեզի, բաղդատութեան ոչ մէկ եղր ունինք։ Բայց

---

9) Զ. Պտուկեան, Ցշուած աշխ., էջ 32–35։

10) Նոյն, էջ 36։

նկատի առնելով դրամին տառերուն խոշորութիւնը եւ անընթեռնելի մնացած մասին կարճութիւնը, աւելի յարմար կը թուի զայն վերծանել որպէս **ΑΡΤΑΞΙΟΥ** *քան թէ այլ՝ աւելի երկար տարբերակներ կամ Արտաւազդ անձնանունը: Այս պատճառով հատանականութեան նժարը քիչ մը աւելի կ'իջնէ Արտաշէս Ա.ի կողմը: Իսկ՝ երկրորդ ամենէն հաւանական գահակալը կը հանդիսանայ Արտաւազդ Ա.:*

A BRONZE COIN OF ARTAXIAS I : THE FOUNDER OF THE ARTAXIAD DYNASTY

ASBED H. DONABEDIAN

In this article an attempt has been made to attribute a unique bronze coin to Artaxias I, the founder of the Artaxiad dynasty.

To make things more comprehensible, a brief historical background and some numismatic data are discussed.

The coin belongs to the author's rich collection of Artaxiad coins. Its weight is 4 grams, and its diameter 16 millimeters.

Obverse: King's bust turned right, wearing Armenian tiara, slightly bearded.

Reverse: A high conical mountain represented in dots, with a large eagle perched left on its summit. The Greek inscription on either side of the mountain reads: : **ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΜΕΓΑΛΟΥ ‖ ΑΡΤΑΞΙΟΥ**

Զարիֆի եզնիկեան վերլուծութիւնը

ԳԷՈՐԳ Տ. ԽՐԼՕԲԵԱՆ

4–5–րդ դարերում հայ ժողովուրդն ապրում էր արհաւիրքներով լի մի ժամանակաշրջան: Հայաստանը բաժանւում էր երկու ճուլող պետութիւնների միջեւ, կործանւում էին հայկական պետականութիւնն ու զահը: Հայոց եկեղեցը դառնում էր այլ պետութիւնների կազմի մէջ մտնող մանաւանդ երկրամաս: Հայ ժողովրդի դոյութիւնը լրջօրէն վտանգուած էր: Օրակարգի հարց էր դառնում պարզել այդ համազգային չարիքի պատճառներն ու մշակել համապատասխան հակազդիչ միջոցառումներ: Այդ պատճառով էլ 5–րդ դարի հայ առաջադէմ մտածողները տարբեր ձեւով ու չափով վերլուծել են չարիքի հարցը: Զարիֆի խնդրի յատուկ ուսումնասիրութեամբ հանդէս է եկել Եղնիկ Կողբացին իր «Եղծ աղանդոց» երկասիրութեան մէջ:

Հայկական կեանքի պայմանների թելադրած այդ հարցի քննարկումը զուգադիպում էր մի այնպիսի ժամանակաշրջանի, երբ քրիստոնէական աշխարհում լայն վիճաբանութեան առարկայ էր դարձել բարու եւ չարի յարաբերութեան եւ յատկապէս չարի ծագումնաբանութեան հարցերը: Հեթանոսութիւնից քրիստոնէական միաստուածութեան անցման ժամանակաշրջանում անհրաժեշտ էր տեսականօրէն քննադատել չարի ու բարու դուալիստական (երկարմատեան) ըմբռնումները, չարի սուբստանցիոն (էական) դոյութիւնը հաստատող դրոյթները: Վերջիններս յատկապէս պաշտպանւում էին քրիստոնէութեան ուժեղ մրցակից հանդիսացող մանիքէա-

---

*) Օգտագործուած օտար բառերու կողքին, մեր կողմէ փակագիծի մէջ աւելցուցած ենք հայերէն թարգմանութիւնները: Օտար բառերը պահած ենք պահելու համար աճողմով արտայայտուող միտքին հարազատութիւնը: (ԽմԲ.)

կան, զրադաշտական եւ հելլէնիստական ազգային կրօններում եւ որոշ ազդեցիկ աղանդաւորական շարժումներում, յատկապէս գնոստիկեան տարբեր դպրոցներում: Ինչպէս ցոյց են տուել Լ. Խաչիկեանն ու Լ. Արփին. վերոյիշեալ տեսակէտները Հայաստանում 4-րդ դարում գոյութիւն ունեցող աղանդաւորական շարժումների գաղափարախօսութեան բաղադրիչ տարրերից են եղել (1): Նոյն ժամանակաշրջանում է բորբոքւում նաեւ պելագեան բանավէճը: Չարի մասին ուսելցի մտածող Պելագիուսի (Մորգան) ազատամտական տեսակէտները (որոնք, բացի արեւելեան եկեղեցու շատ ականաւոր ներկայացուցիչների, պաշտպանել են Էրիուգենան, Դունս Սկոտը Յովհան Կասսիանը, Վիկենտի Լերինսկացին) հերետիկոսական հռչակուեցին լատինական եկեղեցու կողմից: Պելագեան դիրքերում էին կանգնել նաեւ հայ իմաստասէրները, յատկապէս Եզնիկ Կողբացին:

Եզնիկեան վերլուծութեան բովանդակութիւնը պայմանաւորուած էր այն հանգամանքով, որ կրքոտօրէն քննադատելով հայկական քրիստոնէական գաղափարախօսութեան հակառակորդներին՝ նա միաժամանակ ձգտում էր մշակել մի այնպիսի ուսմունք, որը նպաստէր նաեւ ազատագրական շարժմանը: Նրա ուսմունքը, հետեւաբար, իւրայատուկ համադրումն է պայքարի գաղափարախօսութեան եւ ենթարկուածութիւն քարոզող վաղ միջնադարեան աստուածաբանութեան: Այդ գործում պելագեան հարցադրումները կարեւոր դեր կարող էին խաղալ, մանաւանդ Պելագիուսի այն դրոյթները, որ չկայ նախնական ու նախախնամական մեղք եւ որ մարդն իր սեփական բարոյական կողմնորոշման հետեւանքով է գործում:

Ինչպէս ընդունուած էր միջնադարեան պայմաններում, Եզնիկն էլ իր քննարկմանը տալիս էր աստուածաբանական տեսք (որտեղ առաջին պլանի վրայ էր դրւում գոյաբանական վերլուծութիւնը) ու օգտագործում միջնադարեան վարդապետութեան բնորոշ հասկացութիւնների համակարգը: Սակայն նա յաճախ, դուրս է գալիս այդ շրջաններից եւ լուրջ փորձ անում խնդիրների իմաստասիրական եւ սոցիալ-հոգեբանական վերլուծութեան ասպարէզում: Վերջինս ոչ միայն արդասիքն էր ազատագրական պայքարին վայել մարտունակ մշակոյթ ստեղծելու մտահոգութեան, այլ նաեւ

---

1) Տես՝ Լ. Խաչիկեան, *Փոքր Հայքի Սոցիալական Շարժումների Պատմութիւնից*, 4 դ., Երեւան 1951, էջ 21–32 եւ Leon Arpee, *A History of Armenian Christianity*, N. Y. 1946, pp. 9-15:

այն դժալիօրէն կապուած էր հայ կեանքում իրականացուող իւրայատուկ մշակութային յաջորդականութեան հետ:

Ե–րդ դարում, երբ մշակւում էր հայ քրիստոնէական աստուածաբանական եւ իմաստասիրական միտքը, անտիկ յոյն–հռոմէական մշակութային արժէքների դնահատումը հայ մատենագրութեան կողմից ապրում էր իւրայատուկ մեթամորֆոզի (այլակերպում) մի շրջան: Յատկապէս վերաղնահատւում էին պղատոնեան, արիստոտելեան, ստոյիկեան եւ նէոպղատոնական ուսմունքները: Անհրաժեշտութիւն էր զգացւում վերջնականօրէն որոշել այդ հոսանքների ընդունելիութեան ճշգրիտ սահմանները:

Այդ պատճառով էլ Եղնիկը երկակի մօտեցում է ցուցաբերում դէպի վերոյիշեալ ղպրոցները: Նրանց այն դրոյթները, որոնք ինքը ընդունելի էր համարում՝ դրուատում էր: Քննադատում էր նրանց այն տեսակէտները, որոնք անհամատեղելի էր համարում իր պաշտպանած քրիստոնէական դաղափարներին: Նա յատկապէս ժխտողական կեցուածք է ցուցաբերում Արիստոտելի ճեւի եւ նիւթի մասին դուալիստական ուսմունքի նկատմամբ: Պղատոնի մօտ նա անտրամաբանական է համարում հիւլէի, աստծոյ եւ իդեայի համակեցութեան տեսութիւնն ու հոգու մասին ուսմունքի պանթէիստական տարրերը: Ստոյիցիզմը, որը քրիստոնէութեան դաղափարական ակունքներից մէկն է, Եղնիկը քննադատում էր իր զարգացման առաջին շրջանում արտայայտած որոշ մատերիալիստական տարրերի, որոշակի ֆատալիստական (ճակատագրապաշտական) երանգաւորման ու պանթէիստական հակումների համար: Եղնիկն արդարացիօրէն նկատում է, որ վերոյիշեալ տեսակէտների եւ զրադաշտական ու մանիքէական դուալիզմի միջեւ սկզբունքային տարբերութիւն չկայ, որ այդ դրոյթները միաժամանակ հիմք են հանդիսացել առաջին դարերի աղանդաւորական ու նէոպղատոնական ուսմունքների համար (2):

Եղնիկը հեթանոս մտածողների տեսակէտներն, առանց լուրջ քննադատութեան, չէմքից մերժելու ճանապարհով չի գնում: Նա սխալ է համարում նաեւ այն մեթոդը, ըստ որի՝ այդ իմաստասէրների դրոյթները պէտք է ժխտուեն պարզապէս մատնանշելով, որ դրանք հակադրւում են քրիստոնէութեան: Նա գտնում է, որ «եկեղեցւոյ Աստուծոյ գործ այն է, զարտաքինն իւօք ճշմարտութեան առանց գրոց յանդիմանել» (3): Ջանալով տրամաբանական օրէնք–

---

2) Եզնիկ Կողբացի, Եղծ Աղանդոց, Ա բ, Դ բ, Գ ժէ:

3) Նոյն տեղում, Ա իբ:

նների համաձայն ու հիմնաւորուածօրէն քննադատել նրանց տեսակէտները եղնիկը ցուցաբերում է իմաստասիրական ու տեսական վաստակման բարձր հմտութիւն: Նա աշխատում է տեսական լուրջ հիմնաւորում տալ իր առաջ քաշած հարցերին, ըստ որում եւ չարիքի վերլուծութեանը: Չարիքի խնդիրը նա վերլուծում է դոյութիւն ունեցող բոլոր տեսանկիւններից:

* * *

Չարիքը, ըստ եղնիկի, այն բոլոր «անհարթութիւններն» են, որոնք տեղի են ունենում ի խախտումն հաստատուած օրէնքների, լինեն դրանք աստուածային թէ մարդկային: Այդ պատճառով էլ այն սուբստանցիոնալ չէ: «Ձիք ինչ չար, որ բնութեամբ չար լիցէ» (4): Չարիքը դրական իրականութիւն չէ, այլ պարզապէս բարու բացակայութիւնը: Համաշխարհային կեանքի ընդհանուր պարզացման տեսանկիւնից չարիքը եղնիկը համարում է դիպուածք, պատահականութիւն (5): Այսինքն՝ տուեալ հարցում նա չարուն նակում է սոկրատեան աւանդութիւնները:

Բարիքը, թէեւ իր պոտենցիալ (կարողական) հնարաւորութեամբ առկայ է իրականութեան մէջ, այնուամենայնիւ այն չի չնորհւում ըստ նախախնամութեան կամ ճակատագրի, ինչպէս կարծում էր Օգոստոս երանելին (6): Բարին դեղեցիկից տարբերւում է հենց նրանով, որ եթէ երկրորդը աստուածային պարգեւ է, ապա «բարութեանն՝ զանճնիչխանութիւնն արար (Աստուած) պատճառ» (7): Իւրաքանչիւր ոք տիեզերական բարիքից օգտւում է ըստ իր գործունէութեան: Երբ մարդկանց արարքներն այնպիսին են, որ դրանք չեն ապահովում բարիքը, ապա հանդէս է գալիս չարիքը:

Բարիքը մի ժամանակ գործունէութեան միջոցով իրականացուած օգուտն է, նոյնիսկ աստուածային բարի կամքն իմաստ է ստանում, երբ այն իրականանում ու օգուտ է բերում: «Որպէս ոք եթէ ճարտարութիւն իրաց ինչ գիտիցէ, եթէ զնուազածութեան եւ եթէ զբժշկութեան, եթէ զհիւանութեան, եւ արդարեամբք զճարտարութիւնն չցուցանիցէ, իղուր ունի զհանդամանս ճարտարութեանն՝ ուստի ոչ ինքն վայելեսցէ եւ ոչ այլոց զդիտութիւն

---

4) Նոյն տեղում, Ա բ:

5) Նոյն տեղում:

6) Տես՝ Օգոստոս Երանելի, *Աստծոյ քաղաքը*, ԺԴ· 15:

7) Եզնիկ Կողբացի, *Եղծ Աղանդոց*, Ա ա:

տրուեսաին ցուցանիցէ: Նոյնպէս եւ որ բարերար ոգի էցէ, եթէ բարերութեանն վայելելիք չէցեն, ո՞ւմ հաճ էցէ բարերարութիւնն: Զի բարերարութեան առաքինութիւն այն է՝ յորժամ այլք ի նմանէ վայլեսցեն. եթէ չէցեն, որք վայլէցեն ի բարերարութեանն, զի՞նչ հաճէցէ ի բարերարութենէ անտի» (8): *Բարին ոչ թէ վերացական ցանկութիւն կամ կարողութիւն է, այլ իրականացուած վայելք, պիտանելիութիւն եւ օգուտ, իսկ չարիքը՝ դրա հակառակը:*

Ստեղծագործութիւնից առաջ եւ մինչեւ Ադամի եւ Եւայի օրինազանցութիւնը ոչ մի չարիք չի եղել (9): *Չարիքի առաջացումը եզնիկը կապում է միմիայն մարդու հետ: Մարդու գոյութեան աննպաստաւորութեան տեսակէտից, մարդու հետ յարաբերած իրերն ու երեւոյթները դասւում են բարիների կամ չարերի շարքը: Եղեմական իրականութեան մէջ մարդու եւ բնութեան յարաբերութեան մէջ բացասական տարր չի եղել: Բնութիւնը մարդու համար աններդաշնակութիւնների աղբիւր է դառնում, երբ ինքը մարդը չարանում է* (10): *Նախ խոտորում է այն էակը, որն իր այդ արարքի համար կոչուելու էր սատանայ: Վերջինս իր ազատ կամքով վատացնում է մարդու յարաբերութիւնը Աստծոյ հետ, հրահրում է նրան դէպի օրինազանցութիւն: Այդպիսով յայտնաբերւում է չարիքը, ծնւում է չարիքը, որի հրահրիչը դառնում է սատանան: Իսկ մարդը իր ազատ կամքով կատարած օրինազանցութեան հետեւանքով կորցնում է իր անմահութեան յատկութիւնը եւ դառնում մահկանացու եւ տանջանքների ենթակայ մի էակ, որի առաջ կանգնում է նաեւ չարութիւններ գործելու հնարաւորութիւնը* (11): *Չարիքի ծագումնարանութիւնը բացայայտելիս եզնիկի հիմնական մտահոգութիւնն է ցոյց տալ, որ «անսասանութիւնն եւեթ որ արտաքոյ Աստուծոյ կամացն գործեցի պատճառ չարեաց իմանալի է»* (12):

Եզնիկը տարբերակում է երկու տեսակի չարիք. ֆիզիքական եւ բարոյական: Նա չի քննարկում մետաֆիզիքական չարիքի հարցը, քանի որ նա չարիքը չի դիտում իրականութեան աստիճանաւորուածութեան տեսանկիւնից:

Բնական (ֆիզիքական) չարիքների զգալի մասը եզնիկը բացատրում է տարրերի ուսմունքի օգնութեամբ: Զորս տարրերն ի-

---

8) Նոյն տեղում, Գ ծէ:

9) Նոյն տեղում:

10) Նոյն տեղում:

11) Նոյն տեղում, Ա ծա, Ա ծբ, Ա ծգ, Ա ծդ, Բ ծբ:

12) Նոյն տեղում, Ա ծա:

բար նկատմամբ ներհակ են. «Աւասիկ տեսանեմք զբնութիւնսն միմեանց հակառակս. քանզի ընդդիմակաց է հրոյ ջուր, եւ լուսոյ՝ խաւար, եւ ցրտոյ՝ ջերմ, եւ ցամաքի՝ խոնաւ: Եւ ինքեան ինչ հակառակ եւ վնասակար չէ, բայց ընկերին. եւ անտի յայտ է՝ թէ չեն ի միոջէ նիւթոյ, եւ ոչ մի նիւթին ի չորից հակառակորդաց» (13): Եթէ այդ տարրերն հանդէս գան «մաքուր» «մեկուսացուած» վիճակում, ապա կարող են չարիքի պատճառ դառնալ: Երբ նրանք հանդէս են գալիս միասնութեան մէջ, ապա ստացւում է հակառակ պատկերը: Այդպիսով, հարցնում է Եզնիկը «զո՞ր ինչ յարաբածոցն բարի կարծիցեն, կամ զո՞ր չար, զի բազում անգամ զոր բարին կարծիցեն, միայն առանձինն՝ առանց ընկերին խառնուրեան՝ վնասակար լինի... եւ այսպէս չորեքին (չորս տարրերից Գ. Ա.) բնութիւնքն ուստի աշխարհ կազմեալ եւ կայ, առանձինն՝ ապականիչք են միմեանց, եւ խառնեալ ընդ ընկերի օգտակարք եւ շահաւորք» (14): Ամբողջ տիեզերքը նա նմանեցնում է քառաձի մի կառքի, որը օրինաչափօրէն ղեկավարւում է հանճարեղ կառապանի կողմից: Տարրերի ճիշդ ներդաշնակութիւնն ու միացութիւնը բարիք են:

Եզնիկը նկատում է, որ որոշ դէպքերում բնական չարիքներն արդիւնք են իրականութեան բաղադրիչ տարրերի բնականոն համամասնութեան խանգարմանը: Պաշտպանելով հոմորալ (հիւթական) ախտաբանութեան սկզբունքները, այդպիսի երեւոյթների չարքին է նա դասում հիւանդութիւնները ու մահը, որոնք հետեւանք են չատակերութեան, ծայրայեղ ծոմապահութեան, խմիչքի չարաշահման, աննդի տեսակների մէջ խորականութիւն չդնելուն, անբարենպաստ կլիմայական պայմաններում ապրելու եւ աշխատելու եւ վերջապէս ծերութեան (15): Այսինքն նման չարիքների առաջացումը մեծաւ մասամբ կապուած է մարդկային գործունէութեան հետ:

Կողբացին մահը քննարկում է նաեւ ոչ կենսաբանական առումով: Նախ նա ընդգծում է, որ այն մարդու համար օտարամուտ երեւոյթ է, արդիւնք առաջին օրինազանցութեան: Մահն էլ մարդու գործունէութեան արդիւնք է: «Աստուած մահուան չէ պատճառ, այլ հաստատեաց Աստուած զմարդն յանեղծութիւն պատկերի իւրոյ մշտնջենաւորութեանն» (16): «Ցորժամ մարդն

---

13) Նոյն տեղում, Ա բ:
14) Նոյն տեղում, Ա ի:
15) Նոյն տեղում, Ա ի:
16) Նոյն տեղում, Ա ժբ:

զԱստուածոյ պատուիրանսն անց ապա եղեւ ընդ ցածօք եւ ընկ մահուամբ» (17)։ Այս պատճառով էլ մարդն իր բարի գործերով կարող է վերականգնել իր անմահութեան իրաւունքը։

Մահը որպէս հասարակականապէս իմաստաւորուած երեւոյթ, ըստ Եղնիկի, հանդէս է գալիս նաեւ այն դէպքում, երբ թշնամու դէմ մղուող պայքարում մարդ զնրադասում է պատուով մեռնել, քան անպատիւ ապրել։ Մարտուսոյցն իր սանիկին սովորեցնում է ախոյեանի յաղթելու բոլոր եղանակները «եւ յաղթութեանց ուշ առնել խրատիցէ, մինչեւ զկեանս անգամ արհամարհել. զի լաւ համարի թէ վասն անուան բարւոք մեռանիցին, քան թէ կենդանի կայցեն եւ վատանուն լինիցին» (18)։ Հետեւաբար, այս պարագային չարիքը մարդկային գործունէութեան բովում սոցիալական իմաստաւորում ստանալով վեր է ածւում իր հակադրութեան՝ բարիքի։ Կա՛մ մահ, կա՛մ պատուաւոր կեանք հակադրութիւնը հին–դերորդ դարի հայ ազատագրական պայքարի տեսականօրէն խտացուած արտայայտութիւնն էր եւ մարտի էր հրահրում կեղեքուող հայորդիներին։

Ֆիզիքական չարիքի արմատական վերափոխումը, բացասական ծայրաթեւի վերածումը դրականի՝ հայ իմաստասէրը կապում է նաեւ մարդկային մտքի խորաթափանցութեան, նրա բանական գործունէութեան հետ։ Օձի թոյնից կամ զանազան թունաւոր բոյսերից մարդկանց պատրաստած դեղերը մահուան դէմ պայքարող օգտակար միջոցներ են։ Եղնիկը մարդկային բանականութեան այդ վերափոխիչ ընդունակութեանը անվերապահօրէն հաւատում է, քանի որ «Աստուած այսպէս իմաստուն զմարդն կազմեաց. զի եւ ի դարմանիչսն մարթիցէ վայելել. եւ որք վնասակարքն կարծեցին, եւ անտի եւս հնարիւք օգտակարութիւնս կարիցէ գտանել» (19)։

Գազաններն ու սողունները նոյնպէս չարիքի պատճառ են համարւում։ Սակայն Եղնիկն այդ երեւոյթի պատճառը տեսնում է ոչ թէ կենդանիների էութեան մէջ, այլ մարդկանց հետ նրանց ունեցած յարաբերութեան մէջ։ Կենդանիների բարի էութեան որպէս ապացոյց նա մատնանշում է նրանց սանձահարումն ու ընտելացումը, նրանց օգտագործումն արդիւնաւէտ աշխատանքում (20)։ Կենդանիների հասցրած որոշ չարիքները հայ իմաստասէրը համա–

---

17) Նոյն տեղում, Ա ԺԷ։

18) Նոյն տեղում, Ա ԺԹ։

19) Նոյն տեղում, Ա Ժե։

20) Նոյն տեղում, Ա Ժե, Ա Ժզ։

բում է նրանց կողմից կիրառուող ինքնապաշտպանման միջոց։ «Նոյնպէս եւ սողնոցն զխոչիւն միայն զմարդոյն առեալ, է որ ի ծակս, է որ ի սորս, է որ ընդ վտակաս երկրի մտեալ զօղեն. եւ եթէ ի կարի նեղելոյ զնոսա մարդկան՝ մեղանչիցեն, այն մարդկան վնաս է եւ ոչ նոցա» (21)։ Մարդիկ դաժան են վերաբերւում դէպի կենդանիները եւ վերջիններս էլ բնազդաբար պաշտպանւում են։ Իրականութեան մէջ, նկատում է Եղնիկը, եթէ հարցն աւելի խորը վերլուծենք, ապա չարը ոչ թէ անբան, անգիտակից եւ մեքենայաբար գործող կենդանին է, այլ գիտակցութեամբ եւ ազատ կամքով օժտուած մարդը։ Մարդիկ «աւելի վնասակար են դազանացն՝ քան թէ դազանքն սոցա. զի սոքա ելեալ ի քաղաքաց եւ ի դիւղից հնամոտաք լինին կոտորելոյ զդազանսն եւ նոքա սրացեալք ի լերինս եւ յափափայս ճեպեն անկանել փախստականք» (22)։

Ֆիզիքական չարիքի յարաբերականութիւնը բխում է ոչ միայն այն հանգամանքից, որ այն պայմանաւորուած է տարրերի համադրման եղանակով եւ տարբեր օբյեկտների միջեւ եղած յարաբերութեան բնոյթով, այլ նաեւ նրանով, որ մի կապակցութեամբ դրական հանդէս եկողը, մի այլում կարող է բացասական լինել, օրինակ, ցուրտն ու տաքը մարդու համար վնասակար են, իսկ դրական՝ հողագործութեան համար։ Հողագործութիւնն էլ մարդու համար կենսական է (23)։

Բնական չարիքի քննարկումը Եղնիկի հիմնական խնդիրը չէ։ Նա այդ խնդիրների մասին խօսում է չարիքի ընդհանուր տեսական վերլուծութեան ընթացքում, երբ աշխատում է ապացուցել, որ չկայ սուբստանցիոնալ չարիք, որ այն որպէս երեւոյթ կապուած է մարդու գործունէութեան հետ, յարաբերական է եւ մարդու կողմից յաղթահարելի։ Նրա հիմնական նպատակն է բացայայտել բարոյական – հասարակական չարիքների ծագումնաբանութիւնը, պատճառներն ու յաղթահարման եղանակները։ Հասկանալի է, որ որպէս ազատագրական պայքարի դաղափարախօս՝ նա առաջին հերթին իր ուշադրութիւնը պէտք է կեդրոնացնէր այդ հարցերի վրայ։ Փաստօրէն այնպէս է ստացւում, որ բարոյական չարիքից է նա բխեցնում բոլոր այլ տեսակների չարիքների դոյութիւնը։ Մարդու փոփոխմամբ կը փոխուի նաեւ ամբողջ կեանքը։

Ինչպէս յունական եւ լատինական եկեղեցու շատ ներկայացուցիչներ, այնպէս էլ Եղնիկը բարոյական չարիքի դոյութեան

---

21) Նոյն տեղում, Բ ժա։

22) Նոյն տեղում։

23) Նոյն տեղում, Ա ժզ։

հնարաւորութիւնը կապում է մարդու անձնիշխանութեան հետ: Վերջինս նա համարում է մարդկային ցեղի աստուածատուր, ընդհանուր եւ անփոփոխ յատկութիւնը: Մարդ «առեալ զանձնիշխանութիւնն, ում կամի ծառայանայ» (24): Եթէ մարդ երկու ծայրաթեւային բարոյական արժէքների միջեւ կողմնորոշուելու իրաւունք չունենար, ապա նա ոչ միայն չէր տարբերուի հարկադրաբար իրենց դերը կատարող միւս էակներից ու անկենդան աշխարհի ներկայացուցիչներից, այլ նաեւ չէր ունենայ բարու գաղափարը: «Նա եւ ոչ ըլաւ ինչ դիտէր այնուհետեւ մարդն, քանզի չէր համառայլ իմիք, բայց այնմ եւեթ իւր պատշաճեալն էր» (25): Մարդկային գործունէութեան բազմազանութեան հնարաւորութիւնը իմաստաւորում է նաեւ իրեն գործունէութեան բովանդակութիւնն ու մարդկային արժէքների կողմնորոշումը:

Անձնիշխանութեան այդ համընդհանուր ընդունակութեան իրականացումը եզնիկն առաւելաբար քննարկում է անհատի գործունէութեան մէջ: Ամէն մի անհատ իւրովի է կիրառում կամքի եւ ընտրողականութեան իր ազատութիւնը: Յիշատնանք նաեւ նշելու, որ անհատական փրկութեան քրիստոնէական ուսմունքն այս հարցում նոյնպէս իր որոշակի նշանակութիւնն է ունեցել: Այս հիման վրայ էլ անհատական վարքի տեսանկիւնից է նա վերլուծում նաեւ բարոյական չարիքի հոգեբանական եւ սոցիալական մեխանիզմը: Անկասկած, անհատի եզնիկեան ըմբռնումը խիստ վերացական է: Նրա համար անհատը մարդն է ընդհանրապէս:

Անհատական վարքի քննարկման ընթացքում եզնիկը որոշ դէպքերում կանդնած է աւտոնոմ (ինքնավար) բարոյագիտութեան դիրքերում եւ որոշ դէպքերում էլ հեթորոնոմ (այլընոյթ): Երբ վարքի բարոյականութիւնը նա պայմանաւորում է գործող սուբյեկտի ներքնաշխարհի յատկութիւններով, եզնիկը չարիքը կապում է նախանձի, ենթակայի ագահութեան, դերդրդուածութեան, հոգեբանական դրդիչների եւ հաւատի հետ: Իսկ երբ այն բխեցնում է մարդու եւ գործող օրէնքների ու նորմերի (չափանիշ) յատկութիւնից, ապա նա թեքւում է դէպի հեթորոնոմ բարոյադիտութիւնը: Այսպիսով կարծէք նա փորձում է յաղթահարել բարոյագիտական վերոյիշեալ համակարգերի միակողմանիութիւնն ու սահմանափակութիւնը:

Բարոյական չարիքի առաջացման պատճառներ հնարաւորու-

---

24) Նոյն տեղում, Ա. ժա:

25) Նոյն տեղում:

թիւնը Եզնիկը տեսնում է այն անհաւասարութեան մէջ, որ Աստուած դրել է մարդու եւ այլ արարածների միջեւ: Ճիշդ է, նա չարիքը մարդկային տարբեր խմբերի միջեւ գոյութիւն ունեցող անհաւասարութեան արդիւնք չի համարում: Սակայն ընդհանրապէս վերցրած անհաւասարութիւնն ու չարիքը իրար հետ զուգորդելու Եզնիկի փորձը ուշագրաւ է: Անհաւասարութեան եւ չարիքի միջեւ հայ իմաստասէրը նկատում է նախանձի ձեւով հանդէս եկող դրդապատճառը: Մարդուց նուազ օժտուածը նախանձում է նրան ու դառնում չարիքի պատճառ: Այդ օրուանից էլ նախանձը դառնում է բարոյական չարիքների գլխաւոր աղբիւրը: «Եւ արդ սկիզբն չարեաց զնախանձն ասեմք, եւ զնախանձն յառաջել զմարդն պատուելոյ» – գրում է իմաստասէրը (26):

Հոգեբանական միւս գործօնը, որը Եզնիկը մատնանշում է որպէս չարիքի պատճառ, ագահութիւնն է, ուրիշի ունեցուածքին տիրելու ցանկութիւնը: Այդ դրդապատճառով է նա հիմնականում բացատրում մի այնպիսի հասարակական չարիք ինչպիսին պատերազմն է: «Եւ պատերազմաց սկիզբն յագահութենէ մարդկան եղեւ, ուստի յափշտակութիւնք սահմանաց են եւ գիւղից եւ օտար քաղաքաց, ընչից եւ ստացուածոց», պնդում է նա (27): Մի ուրիշ կապակցութեամբ վերլուծելով մարդու վարքը, Եզնիկը գտնում է, որ չար արարքներն յաճախ արդիւնք են հաւասարակշռութեան խախտման՝ բարկութեան: Յատկապէս մարդասպանութիւնը հետեւանք է այդպիսի հոգեկան վիճակի: Նա պնդում է, որ «զի թէ ոչ ոք բարկանայցէ, եւ ոչ զգործ սպանութեան մտաբերէ» (28):

Մարդկային ներքնաշխարհում գոյութիւն ունեցող այդ հոգեբանական պրոցեսները (ընթացք) Եզնիկը չի նոյնացնում մարդու էութեան հետ: Կարծէք նրա համար մարդու էութիւնը մի անփոփոխ դրական արժէք է: Միւս կողմից նա ցոյց չի տալիս թէ ինչո՞վ են պայմանաւորուած այդ պրոցեսները: Դրանք բխում են մարդու գիտակցութիւնից, ընտրելու իրաւունքից եւ կամքի ազատութիւնից: Նրանք որպէս ձեռք բերովի ֆենոմեններ չեն կարող նոյնանալ մարդու սուբստանցիոնալ (հիմնական) էութեան հետ: «Զի որ ինչ ի մարմինս եւ ի հոգիս շարժմունք խաղան, ոչ մարթի ասել, թէ այն մարդ իցէ, այլ կամական շարժմունք. զի մարդն անձնաւոր է, եւ բարքն չանձնաւորք» (29): Ինչ որ մարդն իր ա–

---

26) Նոյն տեղում, Ա ժբ:

27) Նոյն տեղում, Ա ի:

28) Նոյն տեղում, Դ ժբ:

29) Նոյն տեղում, Ա թ:

պատ կամքով ու գործունէութեամբ է ձեռք բերում սուբստանցիոնալ (էական–հիմնական) չէ:

Եղնիկը կրքոտօրէն քննադատում է ասկետական այն հարցադրումը, որ ուտելիքները կարող են մարդկանց գայթակղութեան պատճառ հանդիսանալ: Չարիքը հոգեկան երեւոյթ է եւ ուտելիքով չի պայմանաւորւում: Չարիքն աւելի շատ պայմանաւորուած է արտասանուած խօսքով ու արտայայտուած մտքով, քան աննշանութեամբ (30):

Ընկերաբան Եղնիկը չարիքի դրդապատճառները որոնում է ոչ միայն հոգեկան երեւոյթների աշխարհում, այլ նաեւ սոցիալական մշակոյթում: Անբաւարար դաստիարակութեան (ինքնաւար) բարոյագիտութիւնը, նա փորձում է իր առաջ դրած խնդիրը լուծել հեթորոնոմ (այլաբնոյթ) բարոյագիտութեան սկզբունքներով:

Մարդիկ ստեղծագործ ու վերափոխիչ են: Նրանք «ի չդոյէ առնեն ինչ. որպէս չինողքդ ոչ ի քաղաքաց քաղաք առնեն եւ ոչ ի տաճարաց տաճարս: Նոքա քանզի ամենեւեին յոչնչէ չկարեն ինչ անել, քարինքն ղոր ի չինածոն յօրինեն՝ ոչ եւս քարինք կոչին, այլ կամ քաղաքք կամ տաճարք. զի ոչ եթէ բնութեան գործ է քաղաքս կամ տաճարս, այլ արուեստին է՝ որ ի բնութեանն» (31): Ստեղծագործ այդ ընթացքը մարդ իրականացնում է որոշակի մտայղացմամբ, ծրագրով ու նպատակով: Այդ վերջիններով է պայմանաւորւած արդիւնքի դրական կամ բացասական էութիւնը: «Եւ այսպէս ի կազմածոյ իրաց ինչ եւս՝ միտք գործողին գործեն զչարն որպէս եւ երկաթ մերթ ի բարիս պաշտի, եւ մերթ ի չարս: Զի եթէ խոփ եւ ջերանդի եւ մանգաղ ոք գործիցէ, ի բարւոք իրս պաշտեալ. ապա եթէ սուսեր եւ դեղարդն եւ սլաք եւ այլ ինչ զէն, որ վնասակար մարդկան է, գործ չարութեան գործէ եւ պատճառ չարութեանն գործելքն եւ ոչ երկաթին» (32):

Մարդկային գործունէութեան բարոյագիտական գնահատման համար Եղնիկ կողբացին ընդունում է նաեւ երկու այլ չափանիշներ, որոնք կապուած են դրանց արտայայտման ֆորմալ (ընդունուած, օրինականացուած) եւ ոչ ֆորմալ ձեւերի հետ: Կան մարդկային գործունէութեան բազմաթիւ ձեւեր, մարդկային պահանջմունքներ բաւարարող բազմապիսի գործունէութիւններ, որոնք իրենք իրենց ոչ դրական են եւ ոչ էլ բացասական: Դրանց գնահա-

---

30) Նոյն տեղում, Դ ժբ:

31) Նոյն տեղում, Ա զ:

32) Նոյն տեղում, Ա ժ:

տումը կատարւում է ըստ իրականացման նպատակի, եղանակի ու ձեւի: Այդպիսի գործունէութիւններ են կնոջ եւ տղամարդու մերձեցումը, աստուածապաշտութիւնը, նկարչութիւնը, սպանութիւնը եւ այլն: Օրէնքով դատապարտուած մարդու սպանութիւնը չար արարք չէ: Ինչպէս հայկական կանոնագրքում նշուած է, պատերազմում հակառակորդին սպաննելը նոյնպէս անբարոյական արարք չէ (33): Իսկ եթէ որեւէ մէկին սպաննի անմեղին, ապա դա արդէն չարիք է: Նոյն ձեւով նա քննարկում է նաեւ աստուածապաշտութիւնը: Եթէ որպէս Աստուած պաշտում է բնութիւնը, ապա այն չար է, իսկ իսկական քրիստոնէական միաստուածական պաշտամունքը բարի է: Այստեղից էլ եղնիկի այն պնդումը, որ հեթանոսութիւնն ընդհանրապէս չարիք է: Նա դատապարտում է Պղատոնի աստուածամախութիւնը, սակայն քննադատում դրա ուղղուածութիւնը (34):

Նկարչութիւնն ու քանդակագործութիւնը դրական գործունէութիւններ են, եթէ նրանց նպատակը լինի բաւարարել հարազատի յիշատակը պատուելու զգացումը կամ ցուցադրել արուեստագէտին վարպետութիւնը: Իսկ եթէ դրանց նպատակը վերածուի պաշտամունքի առարկաներ պատրաստելուն, ապա դա արդէն հեթանոսական չարիք է: Ըստ պահանջմունքների ձեւի բաւարարման եղանակի եւ նպատակադրուածութեան է դնահատւում սեռական յարաբերութիւնը: «Ապաքէն պոռնկութիւն եւ շնութիւն,– գրում է եղնիկը,– ի մերձենալոյ ի միմեանս առն եւ կնոջ լինին. եթէ իւր կին ոք օրինօք ամուսնացեալ մերձենայցէ վասն որդեծնութեան եւ զաւակի սիրելոյ, բարիոք է մերձաւորութիւն. ապա եթէ ուրուք թողեալ զիւր կին, զայլոյ ամուսնութիւնն թշնամանիցէ, գործ չարութեան գործէ: Եւ թէպէտ մերձաւորութիւնն նոյն է, եւ օրինակ մերձաւորութեանն ոչ նոյնպիսի» (35):

Այսպիսով, մարդկային պահանջմունքների բաւարարման եղանակով է պայմանաւորուած գործունէութիւնների բնոյթը: Եթէ բաւարարման ձեւը հակասում է ընդունուած ու օրինականացուած կարգին, ապա այն չար է, անբարոյական: Աւելի որոշակի արտայայտելով իր այդ թեզը նա աւելացնում է. «Եւ յայտ է թէ իրքն

---

33) Վ. Ցակոբեան, *Կանոնագիրք Հայոց*, հատոր Ա., Երեւան 1964, էջ 352–353:

34) Եզնիկ Կողբացի, *Եղծ Աղանդոց*, Գ ծբ:

35) Նոյն տեղում, Ա ծ:

չարք յայնժամ լինին, յորժամ պէտքն օրինօք ոչ վճարեսցին» (36)։ Հետեւաբար ճիշդ է նաեւ այն, որ «պչրարինն յանհնազանդութեն» լինի (37)։

Զարիքի գոյութիւնը ենթադրում է նաեւ պատժի ինստիտուտի (օրէնք) առաջացումը, քանի որ իւրաքանչիւրը պէտք է վարձատրուի ըստ իր կատարած գործի արժանիքի։ Սակայն գործունէութեան պատժելիութիւնը եղնիկը պայմանաւորում է ոչ միայն նրա բացասական բնոյթով։ Այն տրամաբանօրէն կապուած է քնտուր անճնիչխանութիւնից բխող ընտրողականութեան իրաւունքի հետ, քանի որ «վայրապար իսկ էր այնպիսոյն (պարգեւ, պատիժ) տալ որ ոչ ունէր իշխանութիւն երկոցունց, անսալոյ այնմ, զոր Աստուածն կամէր, եւ չանսալոյ այնմ, զոր նայն չկամէր» (38)։ Աւելին, ընտրողականութեամբ կատարուող արարքը պատժելի է, եթէ այն կատարուած է ոչ թէ հարկադրաբար, այլ կամովին։ Արդարութիւնը պահանջում է, «որ ոք ոչ կամօք ինչ գործէ, ընդ այնր պատիժ չպարտի կրել, բայց որ կամօք կարող է գործել, եւ գործն ինչ յոռութեան գործիցէ, յերեսի պատժի» (39)։

Պատիժը, եղնիկի պատկերացմամբ, սովորական վարձահատուցման ձեւ չէ։ Այն ունի լուրջ սոցիալական դեր ու իմաստ։ Պատիժը «վասն կարճելոյ չարեացն» է։ Թագաւորն օրինաց «պահանջմամբ վրիժուցն զվնասն կարճէ եւ դատաւորն զգողն եւ զաւազակն պրկէ եւ քերէ՝ վասն զվնասակարութիւնն ի միջոյ բառնալոյ» (40)։ Միւս կողմից սակայն օրինազանցի կողմից պատիժը դիտւում է որպէս չարիք։ Պատժողը համարւում է չարաբարոյ։ Նրանց չրջանակում, նկատում է հեղինակը, տիրում է երեւոյթների բարոյական գնահատման հակառակ համակարգն ու չափանիշը (41)։

Զարիքն օրինազանցութիւն է, որը ենթակայ է պատժի։ Իսկ ո՞րն է այն հիմնական սկզբունքը, որի վրայ խարսխուած է օրէնքը։ Եղիշէն այն համարում է աշխարհիկ եւ հոգեւոր յարաբերութիւնները ղեկավարող սկզբունքը։ Նրա իրաւական կողքքը բխում

---

26) Նոյն տեղում։

37) Նոյն տեղում, և ժբ։

38) Նոյն տեղում, և ժա։

39) Նոյն տեղում, և ժգ։

40) Նոյն տեղում, և ժե։

41) Նոյն տեղում, և ժ։

է հռոմէականի ու քրիստոնէականի համադրութիւնից (42)։ Եզնիկն այս հարցում աւելի եկեղեցական է։ Օրէնքը նա սպառուած է համարում միայն եկեղեցական կանոններով։ «Սիբիր քո ընկերոջը ինչպէս քո անձը եւ սիբիր քո Աստծուն քո ամբողջ սրտովդ» պատուիրանը նա համարում է օրէնքի հիմք հանդիսացող սկզբունքը (43)։ Այսինքն, ըստ Եզնիկի, օրէնքը պէտք է կանոնաւորի մարդկանց յարաբերութիւնը իրար եւ Աստծոյ հետ եւ ձգտի, որ այն յենուած լինի վերացական սիրոյ վրայ։ Սակայն նա հասկանալի պատճառներով չի կարող հետեւողականօրէն պաշտպանել այդ թեզը, քանի որ նա ընդունում է չարիքի եւ չարի նկատմամբ անհաշտ պայքարի անհրաժեշտութիւնը, թշնամուն ատելու անհրաժեշտութիւնը։

* * *

Եզնիկը նկատում է, որ չարիքի դոյութիւնը տարակուսանքի է մատնում մարդկանց, դժուարացնում արժէքների կողմնորոշման ընթացքը (44)։ Այդ դժուարութիւնները իրենց արտայայտութիւնը գտնում են ինչպէս տեսութեան մէջ, այնպէս էլ անմիջական գործնական կեանքում։

Հայաստանում քրիստոնէութեան ընդունումը հետապնդում էր նաեւ ազգային մտահոգութիւններ։ Հայկական արքունիքը նպատակ ունէր նոր կրօնի միջոցով ամրապնդել կեդրոնական իշխանութիւնն ու կեդրոնաձիգ ուժերը (45)։ Սակայն նոր հաւատն ու եկեղեցին հայոց աշխարհը չփրկեցին չարիքներից։ Անկասկած, այդպիսի իրավիճակը բացասաբար էր անդրադառնում հաւատացեալների նուիրուածութեան վրայ ու հնարաւորութիւն ստեղծում հեթանոսական ու աղանդաւորական պատկերացումների ուժեղացման, միաստուածութեան զաղափարներին անյարիր տեսութիւնների տարածման եւ ճակատագրականութեան ոգոմունքի արմատաւորման համար։

Չարիքի դոյութիւնն ու նրա բացատրման ասպարէզում եղած սխալներն ու հակասութիւնները, ըստ Եզնիկի, նպաստում են մա-

---

42) Տես՝ Գ. Տ. Խլղաթեան, *Պատմութեան եւ Ապստամբութեան հարցերը Եղիշէի Աշխատութիւններում*, Պատմա-բանասիրական հանդէս, Երեւան 1971, թիւ 2, էջ 235։

43) Եզնիկ Կողբացի, *Եղծ Աղանդոց*, Դ. ժբ։

44) Նոյն տեղում, Ա. ե։

45) Նոյն տեղում, Ա. ե։

տերիալիզմի տարածմանը, յատկապէս էպիկուրեան ատոմիստական ուսմունքի տարածմանը (46)։ Ինչպէս դիտենք, էպիկուրն այն անտիկ մտածողներից մէկն էր, որ շարիքի գոյութիւնից բխեցնում էր իր աթէիզմը (անաստուածութիւնը) (47)։ Միւս կողմից, նոյն գործօնները հնարաւորութիւն էին ստեղծում դուալիստական ոչ նուազ վտանգաւոր ուսմունքների աչխուժացման համար։ Վերջիններիս մէջ նա յատկապէս վտանգաւոր էր համարում պարսկական մաշտոնական զրադաշտութիւնն ու քրիստոնէական դուալիստական աղանդները։ Նման տատանումներն ու թեքումները յատկապէս մտահոգում էին Եղնիկին, քանի որ նա ամէն կերպ ձգտում էր ապացուցել, որ ազատագրական պայքարի գաղափարախօսութիւնը պէտք է բխեցնել հայկական քրիստոնէութեան վարդապետութիւնից եւ հայկական եկեղեցին դարձնել նրա դրօշակակիրը։

Շարիքի գոյութիւնը նիւթական–զգայական իրականութեամբ պայմանաւորող ուսմունքները վերլուծելիս Եղնիկը նրանց մէջ բացայայտում է աչխարհիկ կեանքի նկատմամբ բացասական կեցուածք յուցաբերելու ասկետիկական հակում։ Այդպիսի տրամադրութիւն իսկապէս որ առկայ են Պղատոնի, ստոյիկների, Փիլոն Ալեքսանդրացու եւ որոշ նէոպղատոնականների բարոյափիլիսոփայական համակարգում։ Զգայական աչխարհը չարի եւ չարիքի աղբիւր ընդունելը Եղնիկը համարում է ոչ միայն աստուածաբանական տեսակէտից անընդունելի այլ նաեւ գործնականօրէն վտանգաւոր։ Այն բնականաբար կը յանգեցնէր աչխարհիկ կեանքից, ազատագրական պայքարից ու մաշտոցեան լուսաւորչական չարժումից հրաժարւելուն։

Շարիքի գոյութիւնը ծնում էր նաեւ մի այլ կնճռոտ խնդիր, աստուածաբանութեան «անիծեալ հարցերից» մէկը, որը հետագայում Լէյբնիցի կողմից ձեւաւորուեց որպէս թէոդիցեայի, աստուածարդարացման պրոբլեմ (հարց)։ Ինչպէ՞ս համատեղել չարիքի գոյութիւնը այն համոզման հետ, որ բարի եւ կատարեալ Աստուած ստեղծել է իրականութիւնն ու ղեկավարում է այն։ Ինչքանո՞վ է Աստուած պատասխանատու այդ չարիքի համար։ Բազմաստուածութիւն ընդունող կրօններում նուազում էր իւրաքանչիւր աստծու պատասխանատուութիւնը կամ այն վերագրւում էր մի չար գերբնական ուժի։ Միաստուածութիւնը՝ յատկապէս քրիստոնէական

---

46) Նոյն տեղում։

47) *Epicurea*, ed. H. Usener, Lpz. 1887, p. 253. B. Russel, *A History of Western Philosophy*, N. Y. 1964, pp. 246-247.

մխաստուածուԹիւնը, որն ընդունում էր, Թէ աշխարհը ոչնչից ստեղծուած է բարու Աստծոյ կողմից, չէր կարող համաձայնուել սուբստանցիոնալ չարիքի ումունքի հետ եւ կամ էլ չարիքը վերագրել Աստծուն:

Աստուածարդարացման խնդիրը վերանում էր, եԹէ ընդունէր ճակատագրականուԹեան դոյուԹիւնը: Ագատագրական պայքարի դաղափարախօս եղնիկը չէր կարող Թեքուել դէպի ֆատալիդմը (ճակատագրապաշտուԹիւնը): Ժամանակաշրջանի հայ առաջադէմ մտածողների նման նա էլ սկզբունքօրէն քննադատում ու մերժում է այդ վտանգաւոր ու սխալ ումունքը:

Առաջին հերԹին եղնիկը ժխտում է հեԹանոսական ու յատկապէս պարզունակ բնապաշտական կրօնների նկատուող աստրոլոգիական ֆատալիդմը (աստղագիտական ճակատագրապաշտուԹիւն), որը մարդկանց բախտը կապում է երկնային մարմինների հետ: Նա գտնում է, որ անշուշտ, անդիտակից մարմինները, որոնք կուրօրէն կատարում են իրենց բնորոշ գործը, չեն կարող կանխորոշել իրենցից շատ աւելի բարձր, կատարեալ ու գիտակցօրէն գործող եւ ազատ կամք ունեցող էակների ճակատագիրը (48): ԵԹէ այսպէս լինէր ինչո՞ւ սեւամորԹների շրջանում սպիտակամորԹեր չեն ծնւում, ինչո՞ւ տարբեր օրերում ու տեղերում ծնուած մարդիկ պատերազմների ընԹացքում միաժամանակ են մահանում (49), ինչո՞ւ են ԹաղաւորուԹիւնները ժառանգական լինում (50) եւ ինչո՞ւ հարուստներն աղքատանում եւ աղքատները հարստանում են (51): Ապա նա ցոյց է տալիս, որ պատժի դոյուԹիւնը ժխտում է ֆատալիդմը (52), քանի որ «որ ոք ոչ կամօք ինչ գործէ, ընդ այնր պատիժ չպարտի կրել» (53): Եւ վերջապէս բախտը անճնաւոր ու ինքնուրոյն ակտիւ սուբյեկտ չէ, որն այս կամ այն բանն անելու ուժ ու կարողուԹիւն ունենայ: Ինքը մարդկային գործունէուԹեան արդիւնք է: «Զի բախտ անճաւոր ինչ չէ, այլ դէպք աջողուԹեան» (54): Հետեւաբար մարդու ճակատագիրն իր ձեռքում է, իր գործունէուԹեան մէջ: Մարդ հաւատալով իր գործունէու-

---

48) Եզնիկ Կողբացի, Եղծ Աղանդոց, Բ գԺ:
49) Նոյն տեղում, Բ ծգ:
50) Նոյն տեղում, Բ. ծգ:
51) Նոյն տեղում, Բ ծե:
52) Նոյն տեղում, Ա ծե:
53) Նոյն տեղում, Ա ծգ:
54) Նոյն տեղում, Բ զ:

թեան ուժին ու հրաժարուելով ֆատալիզմից, կը կարողանայ պայքարել չարիքի դէմ եւ ապահովել իր հայրենիքի ազատութիւնը: Ի՞նչ պէտք է անենն մարդիկ, երբ օտարերկրեայ զաւթիչները արշաւում են իրենց երկիրը այն կողոպտելու ու մարդկանց կոտորելու համար, հարցնում է Եղնիկն ու պատասխանում. «մի՛ զօրս ժողովեսցեն եւ մի զունդս առ զունդս կազմեսցեն՝ հանելոյ զհէնն յաշխարհէ, այլ իբաւունս տացեն՝ թէ հրամանք են աշխարհին ի հինէ կոտորել, մեք ընդէ՞ր դառնայցեմք ընդդէմ հրամանացն. այլ զումարելով զղօրսն եւ հանելով զթշնամին յաշխարհէ, ցուցանեն՝ եթէ ոչ ըստ սահմանելոյ ինչ հրամանի կոտորածքն գործիցին, այլ ի բռնաւորութենէ հինին՝ որ եկեալ ժլատութեամբ կոտորէ զաշխարհ» (55): Հետեւաբար հայ ժողովրդի գլխին եկած չարիքները ճակատագրից չեն, այլ մարդկանցից եւ կազմակերպուած, համախմբուած, զինուած ու ինքն իր ուժի նկատմամբ վստահութիւն ունեցող ժողովուրդը կարող է այն յաղթահարել: «Եւ ո՞ւր լցէ այն, զոր ասեն, եթէ որ ինչ ի ճակատագրին գրեալ է հրամանացն, այնմ չէ հնար վրիպել», բացագանչում է իմաստասէր մարտիկը (56):

Աստուածարդարացման ուսմունքը որոշ մտածողների (Պլոտին, Օգոստոս Երանելի, Թովմաս Աքուենացի) իմաստասիրական համակարգում հանդէս է գալիս կոսմոդիցեայի (տիեզերաստուածաբութիւն) ձեւով, որը նուազ բնորոշ է քրիստոնէական թէիզմի համար: Կոսմոդիցեայի ուսմունքի համաձայն մասնակի թերութիւնները ու անհարթութիւնները ամբողջի կատարելութիւնը ցոյց տալու միջոցներ են, քանի որ չարի գոյութիւնն իմաստաւորում է բարին, չարն անհրաժեշտ է բարու ինքնաիրականացման համար: Զարը դիտւում էր որպէս իրականութեան աստիճանաւորուածութեան որոշակի մակարդակ, կոսմոդիցեայի որոշ տարրեր մենք նկատում ենք Մեսրոպ Մաշտոցի եւ Մովսէս Խորենացու աշխատութիւններում: Առաջինը դնում է, որ դրականն ու բացասականը ստեղծագործութեան համաձայն միշտ հանդէս են գալիս միասին եւ անհրաժեշտ են մէկը միւսին որոշելու, սահմանելու, հասկանալի դարձնելու համար (57): Իսկ Խորենացին ելնում է այն

---

55) Նոյն տեղում, Բ ծե:

56) Նոյն տեղում:

57) Տես՝ Գ. Տ. Խլոռեան, *Անանիա Շիրակացու Աշխարհացոյցը*, Երեւան 1964, էջ 80 եւ Սրբոյն Հօրն Մերոյ Երանելոյն Գրիգորի Լուսաւորչի *Ճառք պատուի ճառք Լուսաւորչ*, Վաղարշապատ, 1894, էջ 29, 70–71:

դրոյքից, որ աշխարհում չկայ մի բան, որ ներքնապէս հակասական չլինի (58)։ Կոսմոդիցեայի որոշ հետքեր առկայ են նաեւ եզնիկի մօտ, երբ նա խօսում է այն մասին, որ աշխարհի հիմք հանդիսացող չորս տարրերն իրարամերժ են ու մաքուր վիճակում կարող են չարիքի պատճառ հանդիսանալ։ Միւս կողմից, խօսելով երեւոյթների յարաբերականութեան մասին, նա պնդում է, որ իւրաքանչիւր իր ե՛ւ չար է, ե՛ւ բարի (այսինքն՝ նոյն իրն ունի հակադիր յատկանիշները)։ Նրանցից մէկն ու մէկը դրսեւորւում է համապատասխան կոնկրետ պայմաններում (59)։ Սակայն, մեր կարծիքով, ճիշդ չէր լինի, եթէ եզնիկին համարենք կոսմոդիցեայի ուսմունքի կողմնակից։

Եզնիկ Կողբացին իր թէոդիցեան հիմնականում ստեղծում է կամքի ազատութեան ուսմունքի հիման վրայ, մի ուսմունք, որն աւելի է համապատասխանում ե՛ւ քրիստոնէական մխաստուածութեան, ե՛ւ ազատագրական պայքարի գաղափարախօսութեան։ Եզնիկեան այդ ուսմունքն զգալիօրէն չեղւում է հռոմէացիներին ուղղուած Պօղոսի նամակներում արտայայտուած ֆատալիստական հակումներից, որոնց ազդեցութեան տակ է գտնուել Օգոստոս Երանելին (60)։ Կամքի ազատութեան մասին իր տեսութեամբ աստուածաբան Եզնիկը Աստծուն ամբողջութեամբ ազատում է աշխարհում գոյութիւն ունեցող չարիքի պատասխանատուութիւնից եւ ազատագրական պայքարի գաղափարախօս Եզնիկը հիմնովին ժխտում է ֆատալիզմը, չարիքի միակ պատասխանատուն համարում է օրինազանց մարդուն ու անվիճելի դարձնում չարիքի նուազեցման կամ վերացման հնարաւորութիւնը։

Մեր կարծիքով աւելի ճիշդ կը լինի ասել, որ Եզնիկը խօսում է ոչ թէ կամքի ազատութեան, այլ մարդու ազատութեան մասին։ Կամքը, ինչպէս տեսանք որպէս հոգեկան պրոցես մարդու էութեան, աւելի ճիշդ, ազատ էութեան արտայայտութիւնն է, նրա յատկութիւնը։ Այն մի այնպիսի անկախ ֆենոմեն (երեւոյթ) չէ, որ տնօրինի իր ընթացքը։ Մարդն է տնօրինում նրան, քանի որ նա է ազատ ու անճնիչխան։

---

58) Գ. Տ. Խրլոբեան, *Մ. Խորենացու Ընկերաբանական հայացքը*, Հայբեհիֆի Ձայն, 1971, թիւ 7, էջ 5 եւ Սրբոյն Հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացւոյ *Մատենագրութիւնք*, Վենետիկ, 1865, էջ 433։

59) Եզնիկ Կողբացի, *Եղծ Աղանդոց*, Ա բ եւ Ա ժգ։

60) *Dictionary of the Bible*, S. Hastings *(ed.)*, N. Y. 1909, p. 691 and 860 and B. Russell, *A History of Western Philosophy*, Book 2, Part I, chapter 4.

Մարդու ազատութեան հարցը Եղնիկը քննարկում է ինչպէս աստուածաբանական այնպէս էլ հոգեբանութեան, բարոյափիլիսոփայութեան եւ իրաւագիտութեան տեսանկիւնից:

Հոգեբանութեան առումով վերլուծելիս, նա պարզաբանում է այն յարաբերութիւնը, որ կայ ընտրութեան ազատութեան եւ իրականութեան երեւոյթների պատճառական պայմանաւորուածութեան ու անհրաժեշտութեան միջեւ: Ինչպէս արդէն տեսանք, վրճռականօրէն հակադրուելով Ֆատալիզմին, նա չի ընկնում վոլյունտարիզմի (կամականութիւն) մէջ: Մարդու կամքը նա պայմանաւորում է ոչ միայն տուեալ անհատի հոգեւոր եւ իմացական աշխարհի ուղղուածութեամբ, այլ նաեւ այն հասարակական ֆորմալ (օրինական) յարաբերութիւնների, օրէնքների ու նորմերի ընդթով, որի մէջ ապրում ու գործում է նա: Ենթակայի ազատութեան եւ իրականութեան անհրաժեշտութեան յարաբերութեան մէջ Աստուած հանդէս է գալիս ոչ թէ որպէս հարկադրիչ ուժ, այլ առաւելաբար թելադրիչ, խորհրդատու եւ բարին ցանկացող (61):

Հարցը բարոյափիլիսոփայական տեսանկիւնից քննարկելիս նա անձնիշխանութիւնը ընդունում է որպէս բարոյական կեանքի կանխադրոյթ, պոստուլատ (յառաջադրութիւն): Առանց ընտրողականութեան իրաւունքի, առանց վոխընտրութեան մարդ չի կարող իր գործունէութեան համար ոչ մեղաւոր եւ ոչ էլ պատասխանատու համարուել (62): Բարոյական պատասխանատուութիւնը ենթադրում է գործելու եւ ընտրելու ազատութիւն: Սակայն վերջին հաշուով միայն բարի արարքներն են ըստ էութեան ազատ, քանի որ միայն դրանք են համապատասխանում մարդու եւ տիեզերքի բնութեանն ու աստուածային կամքին: Հետեւաբար մարդը ենթակայ է բարոյական օրէնքի, սակայն չի բնորոշւում այդ օրէնքում: Այլապէս կը վերանար մարդու ազատութիւնը:

Իրաւագիտական մօտեցումը, որը սերտօրէն կապուած է բարոյափիլիսոփայականի հետ բացայայտում է այն յարաբերութիւնը, որ գոյութիւն ունի յանցագործութեան առաջացման, վերացման, պատժի ինստիտուտի եւ մարդու ազատութեան միջեւ: Պատժի գոյութիւնը, ըստ Եղնիկի, ենթադրում է պատասխանատուութիւն եւ կամքի ազատութիւն: Քանի Աստուած, թագաւորն ու դատաւորը չարագործներին պատժում են, ապա այդ նշանա-

---

61) Եզնիկ Կողբացի, Եղծ Աղանդոց, Ա ժա, Ա ժդ:

62) Նոյն տեղում, Ա ժա:

կում է, որ Աստուած ու մարդիկ ընդունում են կամքի ազատութեան իրողութիւնը (63)։

Հարցի աստուածաբանական մեկնաբանման ժամանակ, մի կողմից կամքի ազատութեան մէջոցով Աստուած ազատւում է չարիքի պատասխանատուութիւնից, իսկ միւս կողմից մարդու ազատութիւնը կարծէք սկսում է վտանգել Աստծոյ ամենակարողութիւնն ու ամենագիտութիւնը։ Մի կողմից ազատութիւնը համարւում է մարդուն տրուած ամենամեծ աստուածային շնորհը, աստուածային մարդասիրութեան ապացոյցը։ Միւս կողմից այդ ազատութիւնը վտանգում է աստուածային նախախնամութիւնն ու կանխագուշակումը։ Այս պատճառով էլ լատինական եկեղեցու վարդապետութեան հիմնադիրներից Օգոստոս Երանելին ամէն կերպ աշխատում է սահմանափակել կամքի ազատութեան ոլորտները։ Առաջին մեղքի իր ուսմունքով, որտեղ ընդգծւում էր այդ մեղքի ժառանգական բնոյթն ու առաջին պատժի ճակատագրականութիւնը, նա խիստ իմաստազրկում է մարդկային գործունէութեան նշանակութիւնը։ Իսկ պնդելով, որ մարդու վերջնական փրկութիւնը պայմանաւորուած է աստուածային նախախնամութեամբ, եւ որ անկախ մարդկանց կենսագրութիւնից՝ վերջին հաշուով փրկուելու են ընտրեալները, հաւատացեալների ընտրանին՝ Օգոստոս Երանելին վաստօրէն անբովանդակ ու աննպատակ է դարձնում անձնիշխանութիւնը։ Նրա համար մարդը պարզապէս բարոյական կատարելագործման հումքն է։ Դրա աղբիւրը աստուածային նախախնամութիւնն է, իսկ միջնորդը՝ եկեղեցին (64)։

Միջնադարեան առաջադէմ մտածողները (Պելագիւսը, կիսապելագեանները, Մեթիոդոս Ոլիմպիացին, Եզնիկ Կողբացին, Եղիշէն, Մովսէս Խորենացին, Էրիուգենան, Դունս Սկոտը, Աբելեարը եւ ուրիշներ) գնացել են Օգոստոս Երանելու հակառակ ուղղութեամբ եւ ամէն կերպ աշխատել են ընդգծել մարդու բնական ընդունակութիւնը դէպի բարոյական կատարելութիւնը, նուազեցնել աստուածային օժանդակութեան անհրաժեշտութիւնը մարդու փրկութեան գործում եւ մերժել բնածին մեղքի դրոյթը։

Եզնիկն ընդունում է ազամական մեղքը (օրինազանցութիւնը), որի հետեւանքով մարդկութիւնը կորցրեց իր անմահութիւնն ու սկսեց ապրել ճակտի քրտինքով։ Այսքանով նա սահմանափակում է այդ արարքի աղետաբերութեան ոլորտները (65)։ Մեղքը որ-

---

63) Նոյն տեղում, Ա ծ, Ա ծա, Ա ծբ, Ա ծե, Բ ծե։

64) Օգոստոս Երանելի, Աստծոյ քաղաքը, Գլ. 14–15։

65) Եզնիկ Կողբացի, Եղծ Աղանդոց, Ա ծա, Ա ծբ, Ա ծգ, Ա ծէ, Բ ծբ։

պէս հոգեւոր երեւոյթ՝ ժառանգական լինել չի կարող, փոխանցուել չի կարող: Ժառանգականութիւնը, որն իրականացւում է սաղմի միջոցով, կենսաբանական երեւոյթ է: «Բնական կենդանութիւնը», որը պայմանաւորուած է չորս տարրերի համադրութեամբ, փոխանցւում է սաղմի միջոցով, իսկ «աքանչելի բանականը» որը հոգուն է վերաբերում, այլ ծագում եւ օրինաչափութիւն ունի: Եթէ հոգեկանն էլ ժառանգական լինէր կամ համարուէր աստուածային «էութեան կենդանութեան» դրսեւորումը, ապա այդ ժամանակ որտեղի՞ց հանդէս կը գային նրա երեք մասերը՝ բանականը, ցասմականը եւ ցանկականը, որոնք հիմնականում համարւում էին իրականութեան ազդեցութեան հետեւանք (66): Բնածին կամ ժառանգական չարիքի դոյութիւնը եղնիկը ժխտում է նաեւ իր այն տեսակէտով, որ ընդհանրապէս չարիքը խորթ է մարդու բնութեանն ու էութեանը: Ինչպէս տեսանք, նա հաւատացած էր, որ բոլոր մարդիկ կը կարողանան փրկուել, քանի որ այդպիսին է Աստծոյ կամքը եւ այդ առաքելութեամբ էլ նա Քրիստոսին ուղարկեց աշխարհ: Այդ նպատակի իրականացումը հնարաւոր է բարին ճանաչելով եւ համապատասխան օրինաւոր ու օգտաշատ գործունէութեամբ: Այսպիսով նա յանգում է սոցիալական լաւատեսութեան:

* * *

Չարիքի առկայութեան փաստից բնականօրէն բխում է նաեւ այն հարցը, թէ ինչպիսի քանակական յարաբերութիւն դոյութիւն ունի բարու եւ չարիքի միջեւ, թէ նրանցից ո՞րն է տիրապետում կեանքում: Այդ հարցի լուծումից էլ առաջանում են յոռետեսական եւ լաւատեսական հոսանքները:

Այնպիսի ժամանակաշրջանում, ինչպիսին 5-րդ դարն էր, յոռետեսութիւնն ու լաւատեսութիւնը ոչ միայն արտայայտում ու մշակում էին այն հոգեւոր-իմացական մթնոլորտը, որտեղ գործում ու պայքարում էին հայերը, այլ իրենց մէջ խտացնելով ներկայի ու ապագայի նկատմամբ մարդկանց վերաբերմունքը՝ նպաստում կամ արգելակում էին չարի դէմ տարուող պայքարին:

Յոռետեսութեան ու լաւատեսութեան կատեգորիաները (աստղագուշակութիւն) հանդէս են գալիս որպէս աշխարհընկալման աքսիոլոգիական (ինքնայայտ ճշմարտութիւն) կողմեր, քանի որ դրանց միջոցով իրականութիւնը դիտւում է որպէս նրա մէջ պարունակ-

---

66) Նոյն տեղում, Գ զ եւ Գ ծբ:

ւող չարիքի ու բարու, արդարութեան եւ անարդարութեան, երջանկութեան ու դժբախտութեան յարաբերութիւն: Հարցի տեսական – գաղափարական վերլուծութեամբ հանդէս եկող Եղնիկի մօտ դրանք դրսեւորուում են ոչ այնքան որպէս զգացմունքային թօն, մաժոր կամ մինոր լադով, այլ հիմնականում որպէս աշխարհայեացքի պայմանակերպ, որպէս աշխարհի էութեան մասին ուսմունք, որտեղ չարի ու բարու խնդիրը հանդէս է գալիս իր դոյաբանական նացուած ձեւով:

Որպէս մարտնչող գաղափարախօսութեան կողմնակից, Եղնիկը կանգնած է սոցիալական լաւատեսութեան դիրքերում: Համականալի պատճառներով նրա մօտ զգալի են կոսմոլոգիական (տիեզերագիտութիւն) եւ լաւատեսութեան տարրեր, քանի որ նա համոզուած է, որ նիւթն ու զգայական աշխարհը չարիքի հիմք կամ պատճառ չեն, որ աշխարհն ինքը կատարեալ է, ներդաշնակ ու դեղեցիկ: Նոյնը վերաբերում է մարդուն: Եղնիկի իմաստասիրական համակարգում կոսմոլոգիական օպտիմիզմը վեր է ածուում մարդաբանական օպտիմիզմի: Մարդուն բնորոշ «արարածային էութիւնը» չար չէ, «Բարեաց ցանկացող է բնութիւն մարդկան եւ ոչ չարեաց» (67): Մարդն Աստծոյ ձեռքում խաղալիք կամ դործիք չէ (68) եւ ոչ էլ մի այնպիսի էակ, որը ճնշման եւ հարկադրանքի պայմաններում դործի, լինեն դրանք բնական, սոցիալական, թէ դերբնական հարկադրանք: Հարկադրաբար դործելը մարդուն վայել չէ, քանի որ «Աստուած ոչ կամէր թէ որպէս զանասունն ի հարկէ վարիցին մարդիկք» (69):

Ստատիկ (կայուն) օպտիմիզմը հումանիզմի (մարդկայնութեան) ճանապարհով Եղնիկի մօտ ընդհուպ հասնում է դինամիկ (ուժաբանական) օպտիմիզմին, պատմական լաւատեսութեան: Ծռոտեսական եւ ասկետիկական (ճգնաւորական) դաղափարների քննադատութիւնը նրան թեքում է դէպի մի լաւատեսութիւն, որը թէեւ իր մէջ ընդդրկում է քրիստոնէականի հիմնական տարրերը, սակայն չի նոյնանում նրա հետ:

Լաւատեսութիւնը մեսիանականութեան երանդով առկայ էր հրէական կրօնում, Հին Կտակարանում: Սոցիալական լաւատեսութիւնը քրիստոնէութեան մէջ մտաւ որպէս հեռանկար: Այդ կրօնը հաւատում էր, որ Աղամի դրախտից դուրս գալուց յետոյ իրակա-

---

67) Նայի տեղում, Ա ժե, Ա ժա:

68) Նայի տեղում, Ա ժա:

69) Նայի տեղում, Ա ժբ, տես նաեւ՝ Ա ժա:

նուքիւնը ժամանակաւորապէս վատացաւ, իսկ Քրիստոսն իր վարդապետութեամբ ու գործով վերականգնեց մարդկութեան կատարելութեան եւ փրկութեան հնարաւորութիւնը, որն իրականանում է իւրաքանչիւրի համար անհատապէս: Այս ուսմունքը ելնում էր մարդկութեան պատմութեան նպատակային շարժման սկզբունքից: Պաշտպանելով քրիստոնէական լաւատեսութեան ըմբռնումը, եղնիկը յատկապէս չէշտը դնում է երկու մոմենտի վրայ. նախ անհատական կամքի ու գործունէութեան վճռական նշանակութեան եւ երկրորդ՝ հասարակական իրականութեան փոփոխելիութեան վրայ: Նա հաւատում է հասարակական իրականութեան եւ մարդու կատարելութեան հնարաւորութեանը: Քանի մենք վերեւում հանդամանօրէն վերլուծեցինք եղնիկի հայեացքները մարդու ազատութեան մասին, այժմ անդրադառնանք երկրորդին:

Հասարակութեան փոփոխելիութեան հարցին մեր հեղինակը մօտենում է երեք տեսանկիւնից եւ իւրաքանչիւր դէպքում մարդկային պատմութեանը վերագրում է տարբեր աստիճանաւորումներ:

Հասարակական իրականութեան աստիճանաւորման հիմքում նա դնում է մարդու բարոյական կատարելութեան մակարդակը: Այդ տեսանկիւնից պատմութեան առաջին փուլը համարում է մարդու եղեմական կեանքը, երբ նա անմահ էր, անմեղ ու առանց աշխատելու հայթայթում էր իր պահանջները: Երկրորդ փուլն սկսում է մեղքի ծագումով եւ ընթանում չարու եւ բարու պայքարի բովով: Այս իմաստով կեանքը պայքար է: Տուեալ շրջանում Քրիստոս վերականգնում է մարդու անմահութեան հնարաւորութիւնը: Երրորդը՝ մարդու դրախտային կեանքն է (70):

Պատմութեան հոլովոյթը դիտելով կրօնների պաշտամունքի առարկայի տեսանկիւնից, այն բաժանում է երկու հիմնական փուլերի: Առաջինում տիրել է նախնիների, քաղ մարդկանց, բնութեան իրերի եւ երեւոյթների ու կուռքերի պաշտամունքը, թէեւ միաստուածութեան դաղափարն սկսում է ձեւաւորուել այդ շրջանում, այնուամենայնիւ իսկական աստուածապաշտութիւնը հաստատւում է քրիստոնէութեան օրոք, որն էլ կազմում է մարդկութեան իսկական պատմութիւնը (71):

Մեզ համար յատկապէս ուշագրաւ է հասարակական իրականութեան աստիճանաւորման երրորդ տարբերակը, որտեղ կար-

---

70) Նոյն տեղում:

71) Նոյն տեղում, Բ գ, Գ գ:

ծես նկատելի է որոշ պատմականութեան տարբ. օնթոգենեզի հիման վրայ դատելով ֆիլոգենեզի մասին, այսինքն՝ մարդկային պատմութիւնը նմանեցնելով մարդու կեանքին, այն բաժանում է երեք բնորոշ տարիքային շրջանների. մանկութեան, երիտասարդութեան եւ չափահասութեան: Իւրաքանչիւրը նա սահմանազատում է ըստ այդ օրերի մարդկանց իմացական կարողութիւնների, մակարդակի եւ գործնական պահանջմունքների տեսակի:

Քրիստոնէական վարդապետութիւնը համարելով նախորդող կրօնական պատկերացումներից աւելի բարդ ու դժուարամատչելի, եղնիկը դնում է, որ այն մարդկութիւնը հասկանալ չէր կարող իր մանկութեան եւ երիտասարդութեան հասակում, քանի որ ոչ ոք անչափահասների «ոչ մեծամեծ խորհուրդս յայտնէ, եւ ոչ աւազ բանս խօսի», մարդիկ «ի հասուն հասակի եկն աչխարհ ի կատարեալ դիտութեան» (72): Այդ պատճառով էլ Աստուած այդ ժամանակաշրջանում սահմանափակուեց նախապատրաստական աշխատանքով: Սակայն հարցը միայն դրանով չի սահմանափակւում: Ամէն մի ժամանակաշրջան իր պահանջներն ու կարիքներն ունի եւ այդ պատճառով էլ տարբեր ժամանակներում տարբեր վարդապետութիւններ կարող են կիրառելի լինել ու օգուտ տալ: Այդ նկատառումներով էլ Աստուած «զզալոստ որդոյն իւրոյ յայնմ ժամանակի պատշաճեաց յորում գիտէր թէ յօգուտ լինելոց է» (73): Ճիշդ է կրօնական ճեւով, սակայն եղնիկն ընդունում է, որ մարդկային պատմութիւնն ընթանում է մարդու իմացական կարողութիւնների զարգացման եւ պահանջմունքների փոփոխման հունով: Ամէն մի ժամանակ ունի իր գաղափարախօսութիւնը, որը պէտք է համապատասխանի դրանց, այլապէս այն ոչ հասկանալի եւ ոչ էլ օգտակար կարող է լինել: Մեր կարծիքով եղնիկեան այդ միտքը քրիստոնէութեան առաջացման պատմական մօտեցման առաջին արտայայտութիւնն է հայ իրականութեան մէջ:

Զարիքի յաղթահարելիութեան, մարդու կատարելագործման ու ապագայի նկատմամբ եղնիկի ունեցած հաւատքը թելադրում են նրան հասարակական իրականութեան մէջ տեսնել որոշակի աստիճանաւորում, այդ նպատակների իրականացման որոշակի հանդրուաններ:

---

72) Նոյն տեղում, Գ ժզ:

73) Նոյն տեղում:

* * *

Այսպիսով, չարիքի իմաստասիրական – ընկերաբանական եզնիկեան վերլուծութիւնը գլխաւորէն դուրս է գալիս բարոյախօսական ընդհանուր ու վերացական մտածելակերպի սահմաններից: Վաղ միջնադարեան կրօնադոգմատիկ վարդապետութեան կեղեւի մէջ Եզնիկը ձգտում է մշակել մի այնպիսի փիլիսոփայական աշխատութիւն, որը միաժամանակ համապատասխանելով ազատագրական պայքարի պահանջներին, լինէր հիմնաւորուած, տրամաբանական եւ մարտնչող: Իր առաջ դրած օրակարգային հարցերը լուծելիս նա աշխատել է կանգնել ժամանակաշրջանի համաշխարհային գիտութեան մակարդակին:

YEZNIK'S CONCEPTION OF EVIL

KEVORK KHERLOPIAN

The Armenian mind of the fifth century A.D. engrossed itself with the perennial question of evil, analyzing the causes of its propagation and seeking the proper counterchecking means. A distinguished metaphysician the century witnessed, Yeznik of Koghp, presented a special study of evil, in which he exhibited vast erudition and a scientific approach marked by a peculiar militancy leveled against his opponents, especially, Greek philosophers; meanwhile, he never departed from the principles of logic and argumentation.

Quite in line with the Socratic tradition, Yeznik considered evil as a derangement of established laws — divine or human, universal or local. The good is given to man proportionate to his personal endeavor or activity.

The institution of a penal code ensues the category of evil. Punishment is not only retribution, but also an educative means of the removal of evil.

In his analysis of evil, Yeznik deals with the matter of theodicy. He is not prepared to accept determinism, as such a position would render inconsequential man's emancipatory efforts

and possible conquest of evil. Yeznik's conception of theodicy is coupled with his interpretation of human volitional freedom.

Yeznik examines human freedom from different points of view : theological, psychological, moral-philosophical, and legalistic.

He believes that evil can be conquered and that man can attain perfection; therefore, he sees in man's experiential reality discernibel milestones of the realization of such ideals.

Yeznik's metaphysical-sociological interpretation of evil is evidently not confined to moralistic abstractions; it contributes to the development of a redemptive ideology. Such an interpretation or analysis is intended to be compatible with Christian monotheism and man's struggle for freedom.

Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին վարդապետական առանձնայատկութիւնները

ՊԱՐԳԵՒ Ն. ՏԱՐԱԳՃԵԱՆ

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

ՀԱՑ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻԻ ԲՆՕՑԹՆ ՈՒ ԳՕՑԱՌՈՒՄԻ ԱԶԴԱԿՆԵՐԸ

Հայ Աւետարանական առաջին եկեղեցին կազմուեցաւ 1 Յունիսի, 1846 թ.ին: Հայ Աւետարանական եւ եկեղեցի բառերը քնորոշիչ տարբերը դարձան ժթ. դարու առաջին կիսուն դոյութիւն առնող այս հայ կրօնական հաւաքականութեան: Հայ էր, քանի որ հայ ժողովուրդին մէջ, հայ ժողովուրդին համար ու հայ ժողովուրդով ծնաւ, զարգացաւ ու ծառայեց: Աւետարանական էր, քանի որ Աւետարանը՝ իբրեւ կանոն հաւատքի եւ կեանքի՝ գերադաս համարեց քան եկեղեցական աւանդութիւնները ու հաստատուած կարգ ու սարքը: Եկեղեցի էր, քանի որ ան կ'ամբողջացնէր Աւետարանի մէջ նկարագրուած եկեղեցին բոլոր պայմանները: Ասիկա կ'ենթադրէր հրաժարիլ այն բոլոր աւանդութիւններէն, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կերպերով արգելք կը դառնային եկեղեցիի քրիստոսանման առաքելութեան ազդու գործադրութեան:

Այս ուսումնասիրութեան նպատակը չէ Աւետարանական վարդապետութեան ուղիղ կամ վաւերական ըլլալը հաստատել: Հապա ցոյց տալ վարդապետական այն տարբերութիւնները, որոնք կը բաժնեն զայն Հայ Առաքելական Եկեղեցիէն:

Ինչպէս ամէն յեղաշրջական շարժում, Հայ Աւետարանական նուիրեալները, իբրեւ բարեպաշտական եւ բարեկարգչական շարժում՝ ծնունդ առաւ տիրող պայմաններու իբրեւ հակազդեցութիւն։

Ուրեմն՝ այս ներածականին մէջ արագօրէն թուենք էական պատճառները Աւետարանական եկեղեցիին դոյութեան գալուն՝ առանց մանելու հակաճառութեանց կալուածէն ներս։ Հետեւեալ կէտերը նկատի առնուելու են ոեւէ պատմաբանի կողմէ, որ կ՚ուզէ դիտական մեթոտով եւ անաչառութեամբ մօտենալ պատմական այս դէպքին։

ՀԵՌԱԿԱՑ ԿԱՄ ԱՆՈՒՂԱԿԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ

1. Հայ եկեղեցիէն ներս դարերու ընթացքին ղպացուած է բարեկարգութեան կարիքը։ Զայներ բարձրացած եւ փորձեր կատարուած են այդ ուղղութեամբ, սակայն անոնք ձախողութեան դատապարտուած են։

2. Ժ.Զ. դարու եկեղեցական բարեկարգութեան, ու ապա Ժ.Ը. եւ Ժ.Թ. դարերուն Անգլիոյ եւ Ամերիկայի մէջ հոգեւոր արթնութիւններու ստեղծած ընդհանուր մթնոլորտը։

3. Թուրքիոյ որդեգրած ազատական քաղաքականութիւնը ու դէպի Արեւմուտք լուսամուտներու բացումը։

4. Արեւմտեան պետութիւններու՝ յատկապէս Անգլիոյ՝ եւ Ռուսիոյ չահերու խաչաձեւումը Օսմանեան «Հիւանդ Մարդ»ուն շուրջ։

5. Հայ Առաքելական Եկեղեցիի Ա.Թոռներուն՝ էջմիածինի, Երուսաղէմի ու յատկապէս Կ. Պոլսոյ հոգեւոր վիճակի վատթարացումը վերջին քանի մը դարերու ընթացքին։

6. Աստուածաշունչի հրատարակութեան եւ տարածումին նուիրուած Ռուսական, Անգլիական եւ Ամերիկեան Ընկերութիւններու տենդագին աշխատանքը՝ ժողովուրդներու հասկցած լեզուներով — ի միջի այլոց հայերէն գրաբար, հայատառ Թրքերէն ու հայերէն աշխարհաբար լեզուներով — Սուրբ Գիրք հրատարակելու եւ տարածելու։

ՈՒՂՂԱԿԻ ԿԱՄ ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ

1. Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին կից հաստատուած Փէշտիմալճեանի ճեմարանին մէջ յառաջ եկած հոգեւոր հետաքրքրութիւնը եւ արթնութիւնը իր հետեւանք Աստուածաշունչի սերտողութեան։

2· Ճեմարանականներու եւ ուսուցիչներու հոգեւոր խնդիր ու հոգը՝ Աւետարանի պատգամը տարածելու ժողովուրդին մէջ, ու «Բարեպաշտական Միաբանութիւն» անունով ընկերութեան մը ծնունդը:

3· Միսիոնարներու ժամանումը Կ. Պոլիս: Ամերիկայի մէջ տարիներ տեւող հոգեւոր արթնութիւններու հետեւանքով քանի մը երիտասարդներ նախաձեռնարկ կ'ըլլան միսիոնարական ընկերութեան մը կազմութեան: Նպատակ՝ Ամբողջ աշխարհը Քրիստոսի ու Աւետարանին շահիլ: Մայր ստիճան պահպանողական եւ բարեպաշտական աստուածաբանութեան ծնունդ ըլլալով, Ընկերութեան անդամները համոզուած էին թէ Քրիստոս վերստին պիտի չգար մինչեւ որ աշխարհի բոլոր ժողովուրդները քրիստոնէութեան լոյսը չընդունէին: Եկեղեցավարական տեսակէտով անոնք վերապահութիւններ եւ նախապաշարումներ ունէին կղերապետական, նուիրապետական ու ծիսապաշտական դրութիւններու դէմ: Անոնք Աւետարանը քարոզեցին հեռաւոր Ասիոյ մինչեւ Մերձաւոր Արեւելեան երկիրներ:

4· Միսիոնարները չկրցան ըմբռնել հայ եկեղեցիին առանձնայատուկ պատմութիւնը, դոյավիճակը եւ դերը հայ ժողովուրդին կեանքին մէջ: Մայրայեղ տարրեր նոյնիսկ արհամարհական ոգի ցուցաբերեցին՝ ինչ որ մեծ զայրոյթ յառաջ բերաւ պատրիարքական շրջանակներու մէջ:

5· Հայ Կաթողիկէ համայնքի մը անջատ ժողովրդապետութեամբ հաստատուիլը Կ. Պոլիս, 1831 թ.ին, աւելի ղժայուն դարձուց հայ պատրիարքութիւնը՝ միսիոնարութեան ընծայած հոգեւոր եւ կրթական ծառայութիւններուն նկատմամբ:

6· Մէկ կողմէն Ռուսիոյ եւ Անգլիոյ մրցակցութիւնը, իսկ միւս կողմէն՝ կաթողիկէ իշխանութիւններու հակակրանքը բողոքական միսիոնարութեան դէմ, ու տակաւին՝ ծայրայեղ բարեպաշտականներու անխորհուրդ արտայայտութիւնները յառաջ բերին անբաղձալի կացութիւն մը:

7· Զուխաճեան Մաւթէոս Պատրիարք, մէկ կողմէն անձնական շահու դծով, իսկ միւս կողմէն Ռուսիոյ կառավարութեան կողմէ էջմիածինի Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսին միջոցով տըրւած հրահանգներուն ընդառաջելով, ձեռնարկեց հալածանքի, նզովքի եւ արտաքսումի քաղաքականութեան՝ այն բոլորին դէմ, որոնք բողոքական միսիոնարութեան հետ կապ ունէին այս կամ այն կերպով:

8· Թուրքիոյ մէջ «միլլէթ»ի դրութիւնը եղաւ անջատումի մեծ ազդակ մը, որով Կ. Պոլսոյ պատրիարքին անձին ու աթոռին

վրայ կը կեդրոնանար ամբողջ հայ ժողովուրդին ազգային, եկեղեցական, կրթական, հասարակական, առեւտրական եւ քաղաքացիական կեանքն ու գործունէութիւնը: Հետեւաբար հայ եկեղեցին արտաքսուիլ կը նշանակէր հայ ժողովուրդէն կամ ազգէն անջատուիլ՝ յաչս օսմանեան պետութեան:

9. Վերջին կէտ մը՝ որ ընդհանրական բնոյթ ունի, հայ ժողովուրդին՝ դաստիարակութեան եւ լուսաւորութեան նկատմամբ ունեցած բնական վախճանն ու ընդունակութիւնն է: Հայը իր խմացական եւ զգացական ընդունակութիւններով եւ ճգտումներով միշտ ձգտած է յառաջապահ դիրքերու վրայ ու ջահակիրը դարձած է նոր գաղափարախօսութիւններու եւ շարժումներու:

Կը խորհինք թէ այս ազդակները առաւել կամ նուազ չափով պատճառ դարձած են հայ Աւետարանական եկեղեցիի անջատ գոյութեան: Կրնանք հաստատել թէ կրօնականին կողքին կարեւոր դեր ունեցած են աշխարհագրական, քաղաքական, ընկերաբանական, կրթական, տնտեսական եւ ազգային–բնախօսական ազդակները:

ԴԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Որպէսզի կարենանք չիտակ ուղիին մէջ մնալ ու յստակ կերպով ներկայացնել մեր առած նիւթը, պէտք է գիտնանք իմաստը դաւանութեան եւ վարդապետութեան, ինչպէս նաեւ տարբերութիւնը այս երկուքին: Ասիկա կարեւոր է, որովհետեւ հայ իրականութեան մէջ դաւանափոխ կը կոչեն Առաքելական եկեղեցիէն դատելով Կաթողիկէ կամ Աւետարանական եկեղեցիին միացողը, ինչ որ կը մատնանշէ թիւրիմացութիւն մը դաւանութիւն բառին շուրջ:

Դաւանիլ բառը Նոր Կտակարանի մէջ միշտ գործածուած է վկայել, ընդունիլ, խոստովանիլ ու յայտարարել իմաստներով: Այսպէս՝ «Ով որ մարդոց առջեւ զիս կը դաւանի...» (Մատթ. ժ. 32). «Եւ ամէն լեզու դաւանի թէ Յիսուս Քրիստոս Տէր է...» (Փիլ. Բ. 11). «Վասնզի եթէ քու բերնովդ Յիսուսը Տէր խոստովանիս...» (Հռոմ. ժ. 9:) (Բունարէն բնագիրին մէջ homologhÈ'yhEys է որ նաեւ դաւանի կը նշանակէ: Բունարէն այս նոյն բառն է, homologhEo, որ կը գործածուի նաեւ վերի համարներուն մէջ՝ դաւանիլին համար):

Ինչպէս կը տեսնուի վերի համարներուն մէջ, դաւանութիւնը Յիսուսը Տէր եւ Փրկիչ ըլլալը ընդունիլն ու վկայելն է: Աւելի կարեւորը այն է թէ ով որ այս դաւանութիւնը ընէ, պիտի փրկուի (Հռոմ. ժ. 9): Այս դաւանութեան մղիչ ոյժը հաւատքն է, հաւատք Յիսուսի Տէր, Փրկիչ, Աստուծոյ Որդի եւ մեռելներէն յարութիւն առած ըլլալուն:

Հարկ չկայ ըսելու՝ թէ քրիստոնեայ բոլոր եկեղեցիները ունին այս նոյն դաւանութիւնը Յիսուսի մասին: Հետեւաբար մէկը դաւանափոխ կ'ըլլայ եթէ միայն մերժէ Յիսուսի Որդի Աստուծոյ, Տէր եւ Փրկիչ ըլլալը եւ անոր յարութիւնը, որոնք փրկութեան համար անհրաժեշտ են:

Վարդապետութիւնը ուսուցում է, եւ բովանդակութիւնը ուսուցուածին: Մինչ դաւանութեան մէջ հաւատքն է կենսականը եւ որ Աստուծոյ կողմէ կը տրուի մարդուն, վարդապետութեան մէջ իմացականութիւնն է որ դերծի կը լծուի: «Դաւանութիւն Սուրբ Գիրքէն քաղուած եզրակացութիւն եւ ճշդութեամբ բացատրուած նախադասութիւն է, յստակ եւ որոշ բառերով», կ'ըսէ Օրմանեան Պատրիարք: «Վարդապետութիւնն ալ», կը շարունակէ ան, «նմանապէս Սուրբ Գիրքէն քաղուած եւ ճշդութեամբ բացատրուած նախադասութիւն մըն է, որ պէտք է միշտ յստակ ըլլայ եւ աւանդութեան մը հետեւողութեամբ հաստատուի, որով իբր ողջամիտ եւ ճշմարիտ կամ ճշմարտանմանի սկզբունք կրնայ ընդունելի ըլլալ, բայց երբեք բացարձակ կերպով հաստատացուելու հարկ չի պարունակեր, եւ չընդունուած առեն եկեղեցւոյ ծոցէն մերժուած ըլլալու հետեւանքը չ'արտադրեր»: (1)

Նոյն էջին վրայ սակայն Օրմանեան, դաւանութիւնը կը նկատէ «եկեղեցւոյ հեղինակութեամբ զօրացած ճշմարտութիւն» մը: Մինչդեռ եթէ դաւանութիւն մը Աւետարանէն «քաղուած» է իր եղած վիճակին մէջ, պէտք չունի եկեղեցիին հեղինակութեան: Աւետարանը գերագոյն հեղինակութիւնն է եւ պէտք չունի եկեղեցիին հեղինակութեան՝ ճշմարտութիւն նկատուելու համար: Միւս կողմէն, չիտակ զանազանութիւն մը կ'ընէ դաւանութեան եւ վարդապետութեան միջեւ երբ կը գրէ.— «Դաւանութիւնը կը պատկանի հաւատքին եւ կրօնքին, վարդապետութիւնը կը պատկանի ուսման եւ աստուածաբանութեան»: (2)

Եզրակացութիւնը բառերու այս սահմանումին, այն է թէ քրիստոնեայ բոլոր եկեղեցիները ունին մէկ դաւանութիւն, այսինքն՝ վկայութիւն, որ անզանցառելի է ու անփոփոխելի: Այս դաւանութիւնը Աւետարանէն քաղուած է եւ հաւատքով ընդունուած: Յիսուս Քրիստոս Տէր է, Որդի Աստուծոյ, որ աշխարհ գալով մարդոց մեղքերուն համար խաչին վրայ մեռած է: Սակայն յարութիւն առած՝ ու երկինք համբառնալով նստած է Հօր Աստուծոյ աջ կող-

---

1) Օրմանեան, Հայոց Եկեղեցին, Պէյրութ 1961, էջ 89:

2) Նոյնը:

մը։ Ան վերստին պիտի պայ փառքով, դատելու կենդանիներն ու մեռեալները։ (3)

Եկեղեցիներ՝ ընդունելով հանդերձ հաւատքի այս դաւանութիւնը, ունին իրենց ուրոյն աստուածաբանութիւնը եւ վարդապետութիւնները, որոնք հիմնուած են «ավետարանական ժողովներու բանաձեւած հանգանակներու (հին կամ ծիսական եկեղեցիներու պարագային) եւ կամ, հեղինակաւոր աստուածաբաններու Ս. Գրոց մեկնաբանութեանց ու անհատներու փորձառութիւններուն (բողքական կամ նոր եկեղեցիները) վրայ։ Այս վարդապետութիւնները ազդեցութիւններ կը կրեն նաեւ տեղական մշակոյթէն, քաղաքական եւ ընկերային փիլիսոփայութիւններէն, ընկերային յեղաշրջումներէն, լեզուի զարգացումէն, պիտական տեսութիւններէն եւ իրագործումներէն եւ որոշ չափով ենթակայական փորձառութիւններ են։

Դաւանանքի ու վարդապետութեան մէջեւ եղած տարբերութեան մասին տրուած այս բացատրութիւնները պիտի օգնեն ճշդելու կերպով ըմբռնելու Աւետարանական Շարժումը եւ անոր աստուածաբանական ու վարդապետական առանձնայատկութիւնները։

ՎԱՂ ՇՐՋԱՆԻ
ՀԱՑ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՒԱՏՔԻ ՑԱՑՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Կ. Պոլսոյ «Ավետարանականներ»ը իրենց հաւատքի առաջին հանգանակը հրապարակեցին 14 Յունուարի 1846–ին, երբ տակաւին պաշտօնապէս գոյութիւն չունէր Աւետարանական եկեղեցի կամ Համայնք։ (4) Անոնք այս միջոցին դիմեցին ոչ թէ ապստամբելու պատրիարքին դէմ, հապա մէկ կողմէն ջատագովելու իրենց դիրքը, իսկ միւս կողմէն՝ բողոքելու պատրիարքին՝ իրենց դէմ արձակած բանադրանքին, նզովքին եւ զրկանք իրբեւ հերետիկոս ամբաստանելուն դէմ։ Արդարեւ Մատթէոս Պատրիարք իր 12 Յունուարի 1846 Թ.ի կատարած պաշտօնական յայտարարութեամբ կը նզովէր

---

3) Տես՝ Գործ Առ.ց. Բ. 14–42, ժ. 34–43։ Հռոմ. ժ. 9–13։ Ա. Կորնթ. ժե.։ Փիլ. Բ. 5–12։

4) The Missionary Herald, XLII (June, 1846), p. 194. Վեր. Ս. Իւթիւճեան իր *Նպատակն եւ Ընթացք Աւետարանականութեան ի Հայս* գիրքին մէջ (Կ. Պոլիս, 1914), ամբողջութեամբ դրած է հաւատքի այս յայտարարութիւնը, սակայն թուականը 22 Յունուարի է, փոխանակ 14 Յունուարի. տես նոյնը, էջ 160)։

բոլոր «Աւետարանականներ»ը: (5) *Հետեւաբար՝ «Աւետարանականներ», յայտարարելով իրենց հաւատքի հանգանակը, կ'ուզէին ապացուցանել թէ իրենք հերետիկոս չեն:*

«Հալածեալք քրիստոնեայքս» ստորագրութիւնը կրող այս յայտարարութիւնը կը սկսի պատրիարքին ուղղուած բողոքով՝ քանի որ «հալածանք, զրկողութիւն, զրպարտութիւն եւ եղած վնասներ» ստիպած էին զանոնք գրելու այդ նամակը: Թշնամի ներկայացուելով յաչս ազգին՝ անոնք զրկուած էին եկեղեցիի արտօնութիւններէն: Այս բոլորին հետ մէկտեղ, անոնք իբրեւ հերետիկոս ամբաստանուելով՝ նզովքի ու բանադրանքի կ'ենթարկուէին ու այս պատճառով իսկ կը պարտաւորուէին ապացուցանել իրենց ճշմարիտ հաւատացեալ ըլլալը: Յայտարարութիւնը ապա կը շարունակէ.—

«Մենք կը հաւատանք եւ կը խոստովանինք Ամենասուրբ Երրորդութեան եւ միոյ Աստուածութեան Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, մի տէրութիւն՝ մի կամք՝ մի իշխանութիւն:

«Կը հաւատանք մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի՝ որ է կատարեալ Աստուած եւ կատարեալ մարդ, եւ կը դաւանինք զանիկա *մի միայն Փրկիչ աշխարհի եւ ճշմարիտ Քահանայապետ եւ միջնորդ ու բարեխօս հաւատացելոց եւ* գլուխ եկեղեցիին, որ եւ ինքը պիտի գայ դատելու կենդանիները եւ մեռեալները, եւ արդարութեամբ հատուցանելու՝ արդարոց կեանք յաւիտենական եւ մեղաւորաց տանջանք յաւիտենական:

«Մենք կը հաւատանք Հոգւոյն Սրբոյ՝ որ է անեղ եւ կատարեալ Աստուած եւ աղբիւր ճշմարտութեան, որ խօսեցաւ օրէնքներով, Մարգարէներով եւ Սուրբ Աւետարանով, որ եւ ինքն է առաջնորդ եւ մխիթարիչ քրիստոնէից:

«Կը հաւատանք Աստուածաշունչ Սուրբ Գրոց Հին եւ Նոր Կտակարաններուն՝ *որ է կատարեալ կանոն եկեղեցւոյ*, եւ անոր մէջ պարունակուած ամէն վարդապետութիւններ, կանոններ եւ խորհուրդներ կ'ընդունինք բոլորով սրտիւ...:

«Կը դաւանինք թէ մեզի համար քրիստոսադիր պարտաւորութիւն մըն է մկրտութիւնը յանուն Հօր՝ եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ: *Ինչպէս նաեւ հաղորդութիւնը ըստ սահմանադրութեան փրկչին մերոյ իր կենարար մահը յիշատակելու համար:* Որպէս պատուիրեց, «Զայս արասջիք առ իմոյ յիշատակի»:

---

5) Նոյնը, էջ 196 եւ շար.:

«... կը խոստովանիմք որ մեր հաւատքը Եկեղեցւոյն ընդունած Ս. Աւետարանին ուսուցած հաւատքն է, *ինչպէս Նիկիական հանդանակն ալ Աւետարանին համաձայն ըլլալով՝ անիկա ընդունելովնիս ալ մեր հաւատքին ուղղափառութիւնը կը յայտնենք քրիստոնէական ընդհանուր եկեղեցւոյն դաւանութեան համեմատ:*

«Եւ արդ՝ որ մենք կը խոստովանիմք պատշաճապէս թէ մեր հաւատքը Ս. Գիրքին սորվեցուցածն է, ինչպէս որ այնպէս ըլլալ արժած է եւ իրաւ, ի՞նչպէս կրնանք ընդունիլ այն պահանջմունքները, որ Ս. Դրոց կանոնին հակառակ են, եւ բացարձակապէս արգիլուած են նզովքով: ...

«Մնամք Ամենապատիւ Տէրութեանդ
բարեմաղթու ծառայք՝
1846 Յունուար 22 հալածեալք Քրիստոնեայք»

Որպէսզի ընթերցողներ կարենան յստակ եւ բաղդատական պատկեր մը ունենալ, հարկ կը տեսնենք հոս արտագրել Նիկիական Հանդանակը, որ Դ. դարուն հաստատուած է Տիեզերական ժողովներու կողմէ եւ պաշտօնական հաւատամքը դարձած ընդհանրական Եկեղեցիի:

«Հաւատամք ի մի Աստուած, ի Հայրն ամենակալ, յարարիչն երկնի եւ երկրի, երեւելեաց եւ աներեւոյթից:

«Եւ ի մի Տէր Յիսուս-Քրիստոս, յՈրդին Աստուծոյ, ծնեալն յԱստուծոյ հօրէ միածին, այսինքն յէութենէ Հօր: Աստուած յԱստուծոյ, լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ ծնունդ եւ ո՛չ արարած: Նոյն ինքն ի բնութենէ Հօր, որով ամենայն ինչ եղեւ յերկինս եւ ի վերայ երկրի, երեւելիք եւ աներեւոյթք: Որ յաղագս մեր մարդկան եւ վասն մերոյ փրկութեան իջեալ յերկնից՝ մարմնացաւ, մարդացաւ, ծնաւ կատարելապէս ի Մարիամայ սրբոյ կուսէն Հոգւովն Սրբով: Որով էառ մարմին, հոգի եւ միտ, եւ զամենայն որ ինչ է ի մարդ՝ ճշմարտապէս եւ ո՛չ կարծեօք: Զարչարեալ, խաչեալ, թաղեալ, յերրորդ աւուր յարուցեալ, եղեալ ի յերկինս նովին մարմնովն՝ նստաւ ընդ աջմէ Հօր: Գալոց է նովին մարմնովն եւ փառօք Հօր ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, որոյ թագաւորութեան ոչ գոյ վախճան:

«Հաւատամք եւ ի Սուրբ Հոգին, յանեղն եւ ի կատար-

եալն, որ խօսեցաւ յՕրէնս եւ ի Մարգարէս եւ յԱւետարանս, որ էջն ի ծորդանան, բարոզեաց զԱռաքելսն եւ բնակեցաւ ի Սուրբսն:

«Հաւատամբ եւ ի մի միայն Ընդհանրական եւ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցի.

ի մի Մկրտութիւն,
յԱպաշխարութիւն,
ի Քաւութիւն եւ ի Թողութիւն մեղաց,
ի ծարութիւն մեռելոց,
ի Դատաստանն յաւիտենից հոգւոց եւ մարմնոց,
յԱրքայութիւն երկնից
եւ ի կեանսն յաւիտենականս:

«Իսկ որք ասեն՝ Էր երբեմն յորժամ ո՛չ էր Որդին, կամ Էր երբեմն յորժամ ո՛չ էր Սուրբ Հոգին, կամ յոչ էից եղեն կամ յայլմէ էութենէ ասեն լինել զՈրդին Աստուծոյ եւ կամ զՍուրբ Հոգին, եւ թէ՝ փոփոխելիք են կամ այլայլելիք, զայնպիսիսն ընդվէ կաթողիկէ եւ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցի:

Իսկ մեք փառաւորեսցուք որ յառաջ քան զյաւիտեանս, երկիր պագանելով Սրբոյ Երրորդութեան եւ մի Աստուածութեան Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն: (6)

Ինչպէս յայտարարութենէն կը յայտնուի, Նիկիական այս հանգանակը ընդունած են Բարեպաշտից Միաբանութեան անդամները, որոնք նաեւ կոչուած են «Բողոքական» կամ «Աւետարանական», տակաւին Աւետարանական պաշտօնական եկեղեցին ծնունդ չառած: Նիկիական հանգանակը ուղղակի Աստուածաշունչին վրայ հիմնուած հաւատքի դաւանութիւն է, որով Հայ Աւետարանականութեան նախակարապետները կ'ապացուցանեն թէ դաւանական ղեկնի վրայ ոչ մէկ տարբերութիւն ունէին Մայր Եկեղեցիէն: Արդարեւ անոնց նախնական յայտարարութեան մէջ ոչի՛նչ կայ ժխտող կամ հակասող Նիկիական հանգանակի կէտերը, այն հանգանակին, որ Մայր Եկեղեցիի պաշտօնական հաւատքի դաւանութիւնն է: Հա-

---

6) Բարգէն կաթողիկոս, *Քրիստոնէական*, Անթիլիաս, էջ 15· (Ծանօթ·– երկրորդ յաւելուածը, կ'ըսուի թէ, Գրիգոր Լուսաւորիչ ի՛ճէ կատարած է: Պ· Ն· Տ·);

կառակ այս իրողութեան սակայն, ինչ ինչ պատճառներով անբաղձալի մթնոլորտ մը ստեղծուեցաւ երկու կողմերուն որդեգրած դիրքին պատճառով:

Որպէսզի կարենանք աչքի առաջ ունենալ երկուստեք դիրքերու կարծրացման արդիւնք եղող ու իրարու հակադրուած այդ երկու հանգամանքները, կ'արժէ որ յաջորդաբար ներկայացնենք զանոնք, ու ապա վեր առնենք առանձնապէս՝ վիճելի կէտերը: Առաջինը հրապարակուած է Մատթէոս Պատրիարքին կողմէ ու տրուած տասներէց քահանաներուն, որպէսզի անոնք ստորագրել տան զայն անոնց, որոնք ընդուներ էին «նորաղանդ խաբեբայից մոլար քարոզութիւնները» բայց զղջալով կ'ուզէին վերադառնալ «անարատ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյն գիրկը...»: (7)

ՄԱՏԹԷՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ «ՆՈՐ ԴԱՒԱՆԱԳԻՐԸ».—

1. Կը խոստովանի՞ս եւ կ'ընդունի՞ս որ *միայն հաւատքը մարդս չկրնար փրկել*, այլ հաւատքին հետ բարեգործութիւն ալ պիտի պէտք ըլլայ, եւ քրիստոնէի մը ուրիշ հաւատք ունենալու նշան՝ բարի գործեր չեն, այլ ընդհանուր եկեղեցւոյ հաւատացածին համաձայն դաւանութիւն տալն է:

2. Կը խոստովանի՞ս եւ կ'ընդունի՞ս որ Քրիստոսի Եկեղեցին այս աշխարհիս մէջ իրենց հաւատքը յայտնի դաւանող եւ չծածկող հաւատացեալց տեսանելի միութիւնն է՝ որ զինուորեալ եկեղեցի կ'ըսուի, եւ այն Ս. եկեղեցւոյն գլուխը Քրիստոս է, եւ Հոգւոյն սրբոյ առաջնորդութեամբը կ'առաջնորդուի եւ մինչեւ ցկատարած պիտի չդադրի եւ չպիտի պակսի *եւ ամենեւին սխալած չէ եւ հնար չէ որ սխալի, եւ ամենեւին անանկ ճշմարտութիւն մը չկայ՝ որ Ս. Գրոց մէջ գրուած ըլլայ ու Ս. եկեղեցին գիտցած չըլլայ:*

3. Խոստովանի՞ս եւ ընդունի՞ս եկեղեցւոյ եօթն խորհուրդները՝ որք են Մկրտութիւն, Դրոշմ, Ապաշխարհութիւն, Հաղորդութիւն, Ձեռնադրութիւն, Պսակ եւ Վերջին Օծում: Եւ եթէ այս խորհուրդները որ եւ իցէ քրիստոնեայ չկրնար տալ, այլ օրինաւոր ձեռնադրութեամբ կաթողիկոս, եպիսկոպոս եւ քահանայ ըլլալու է որ անոնք միայն իշխանութիւն ունին տալու, *եւ այն իշխանութիւնը Քրիստոսէ առած են իրենց ձեռնադրողին միջնորդութեամբը:*

---

7) Իւթիւճեան, *Ծագումն եւ Ընթացք...*, էջ 154:

4· Խոստովանի՞ս եւ ընդունի՞ս, որ մարդ մը յաւիտենական փրկութիւն ժառանգելու համար մկրտուելու է, եւ չմկրտուողը եկեղեցիէն դուրս է, եւ փրկութիւն չունի· թէ՛ եւ ամենուրին մեղք մը գործած չըլլայ, նոյնպէս մինչեւ որ իր գործած մեղքերը քահանային առջեւ ամէն մէկ պարագաներովը եւ կատարեալ զղջումով չխոստովանի եւ քահանային դրած ապաշխարանքին յանձնառու չըլլայ նէ, ամենուրին մեղացը թողութիւն եւ արձակում չկրնար ունենալ· եւ յաւիտենական փառաց արժանի չըլլար: Զէ՛ թէ որ խոստովանած ըլլայ եւ ապաշխարանքը չկատարած իքէն կամ յետ խոստովանութեան թէեւ եւ ակամայ մեղքով մը մեռնի ալ նէ, անանկնեըուն հոգին՝ Ս· եկեղեցւոյ աղօթքովն ու անմահ պատարագաւ եւ յաւուկ ողորմութիւնով կը մաքրուի, եւ յաւիտենական փառաց արժանի կ'ըլլայ:

5· Խոստովանի՞ս եւ ընդունի՞ս, որ Ս· Հաղորդութեան Խորհուրդը Յիսուս Քրիստոսի ճշմարիտ մարմինն ու արիւնն է, եւ ո՛վ որ այս հաւատով չհաղորդուի նէ՝ անիկա յաւիտենական դատապարտութեան մէջ է:

6· Խոստովանի՞ս եւ ընդունի՞ս, որ Ս· կոյս Մարիամ Քրիստոս Աստուած ծնանելով, Աստուածածին է, եւ թէ՛ ծնանելու ատենը թէ ծնանելէն ետքը կուսութիւնը անխախտ մնաց, միշտ կոյս է, եւ ամէն սուրբերէն վեր պատուելու արժանի է: Նոյնպէս Քրիստոսի Աստուածային արեամբը նեըուած Ս· խաչափայտը եւ ուրիշ Ս· եւ օծեալ խաչերն ալ անոր պատկերն ըլլալով երկրպագելի են: Նոյնպէս սրբոց բարեխօսութիւնը Աստուծոյ առջեւ ընդունելի է, եւ անոնց մասունքները եւ օծեալ պատկերները յարգութեան արժանաւոր են: Եւ Աստուած՝ թէ Ս· Խաչին եւ թէ Սրբոց մասունքներուն միջնորդութեամբը միշտ հրաշքներ կը գործէ:

7· Խոստովանի՞ս եւ ընդունի՞ս որ եկեղեցիի հաւատալ ըսելը՝ Քրիստոսի ընդհանրական Ս· եկեղեցւոյն միաբան հաւատացած բաներուն եւ անոր հաւատացածին պէս հաւատալ ըսել է, եւ դուն ալ նոյն մտոով Ս· եկեղեցւոյն կը հաւատա՞ս եւ եկեղեցւոյ Աստուածպաշտութեան արտաքին արարողութիւնները եւ քրիստոնէական ծէսերը եւ բոլոր պատուիրանները՝ Ս· առաքեալներէն եւ անոնց հետեւող Ս· Հայրապետներէն աւանդուած ըլլալով՝ կը յարգե՞ս եւ կատարելու ու պահելու յանձնառու կ'ըլլա՞ս:

8· Խոստովանի՞ս եւ ընդունի՞ս որ Ս· եկեղեցւոյ մէջ իրարմէ տարբեր պաշտօնէի եւ իրարմէ վեր իշխանութեան

կարգեր կան. դպրութիւն, սարկաւագութիւն, քահանայութիւն, եպիսկոպոսութիւն, պատրիարքութիւն, եւ կաթողիկոսութիւն, եւ ամէն ազգի պատրիարքներն ու կաթողիկոսները Քրիստոսի փոխանորդներն են Ս. եկեղեցին հովուելու եւ բարեկարգութեան մէջ կառավարելու. բայց այս հովիւներուն մէկուն վարքը թէ որ դէշ ըլլայ, անոր կառավարած եկեղեցին հաւատոյ մէջ սխալած չըլլար ամենեւին եւ ընդհանուր եկեղեցւոյ պատճառ մը չըլլար:

9. կը նզովե՞ս եւ կը հրաժարի՞ս այն մարդէն եւ այն ընկերութենէն, որ կը քարոզէ թէ ընդհանուր եկեղեցւոյ միաբան ընդունած հաւատքին մէջ մոլորութիւն մտած է, եւ Ս. Հոգին ինձի այսպէս հասկցուց ըսելով Ս. Գրոց միաքը եկեղեցւոյն սովրեցուցածէն օտար կերպով կը բացատրէ, եւ իրեն թելադրող մոլորութեան հոգին իբրեւ Ս. Հոգին Աստուած կը խոստովանի եւ անոր հաւատքով՝ Ս. Աստուածածնի Քրիստոսածին կ'ըսէ, եւ միշտ կոյս ըլլալը կ'ուրանայ, եւ Ս. Խաչին երկրպագութիւն ընելը եւ Սրբոց մասունքներն ու օծուած պատկերները յարգելը եւ սուրբերը առ Աստուած բարեխօս բռնելը կռապաշտութիւն համարելով՝ Քրիստոսի Ս. եկեղեցին կռապաշտ կը համարէ, եւ անոր Աստուածպաշտութեան արարողութիւնները եւ պատուիրանքները բոլորը իբրեւ աւելորդապաշտութիւն կը մերժէ, Աստուծոյ հրաշք գործելը չընդունելով՝ Անոր անհուն զօրութեանը չափ կը դնէ: Ասանկ մոլորութեան հետեւողները իբրեւ ամբարիշտ եւ Հոգւոյն Սրբոյ հայհոյիչ եւ թշնամի Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոց նորա կը մերժե՞ս եւ կը նզովե՞ս եւ կը հրաժարիս բոլորէն: (Բոլոր ընդգծումները մերն են – Պ. Ն. Ա.)»: (8)

Անշուշտ նկատելի է Մատթէոս Պատրիարքի այս հանգամանքին մէջ կաթոլիկէ վարդապետութեան ազդեցութիւնը: «Մատթէոսի գրուածոց մէջ», իրաւամբ դիտել կու տայ Մելիքսէդ վրդ. Մուրատեան, «խիստ շատ հակասութիւններ կան, որ կամելով Հայոց առանձայց Եկեղեցին պաշտպանել բողոքականութեան դէմ՝ տեղ տեղ բոլորովին անգիտաբար խորասուզուած է պապականութեան մէջ:» (9)

---

8) Իւթիւճեան, Մագումն եւ Ընթացք..., էջ 156:

9) Մելիքսէդ վրդ. Մուրատեան, Պատմութիւն Հայոց առանձնեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, Երուսաղէմ 1872, էջ 616–617:

Ասոր իբրեւ հակազդեցութիւն, նորակազմ «Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցին» հրատարակեց դրքոյկ մը՝ Մխիթարեան ներշնչումով, ուր ի միջի այլոց ներկայացուեցաւ վարդապետական հանդանակ մը, զոր ստորագրելու էին անոնք, որոնք կ'ուզէին միանալ այս նոր եկեղեցիին: Հետեւեալ տասներկու կէտերը կը պարզեն Աւետարանական հաւատքի վարդապետութիւնը:

1· Կը հաւատա՞ս միակ կենդանի ու ճշմարիտ Աստուծոյ գոյութեան, որ Ստեղծիչ, Պահպանիչ եւ Կառավարիչ է Տիեզերքի· ամենակարող, ամենագէտ, ամենուրեք, իմքնագոյ, անկախ, անփոփոխելի· տէր է անհուն բարութեան, իմաստութեան, սրբութեան, արդարութեան, ողորմութեան եւ ճշմարտութեան, նաեւ պաշտամունքի միակ առարկան:

2· Կը հաւատա՞ս որ Աստուած գոյ է երեք անձնաւորութիւններով, Հայրը, Որդին, եւ Սուրբ Հոգին, եւ թէ այս բոլորը մէկ Աստուած են:

3· Կը հաւատա՞ս թէ Հին եւ Նոր Կտակարաններու սուրբ գիրքերը Աստուծոյ ներշնչումով գրուած են, ու իր կամքին յայտնութիւնն են մարդուն, *ու բաւարար եւ միակ կանոնն են հաւատքի ու կեանքի:*

4· Կը հաւատա՞ս թէ մարդկային սեռը իր բնական վիճակին մէջ գուրկ է սրբութենէ ու ամբողջովին ապականած ու արժանի աստուածային արդար զայրոյթին:

5· Կը հաւատա՞ս թէ Տէր Յիսուս Քրիստոս *կատարեալ Աստուած ու կատարեալ մարդ է, մեղաւորներու միակ Փրկիչը, եւ միակ միջնորդն ու բարեխօսը Աստուծոյ եւ մարդուն միջեւ:* Թէ Անիկա, Իր կատարեալ հնազանդութիւնով, տառապանքով ու մահով մեղքի համար կատարեալ քաւութիւն ըրաւ, այնպէս որ, *ամէն ոք որ հաւատայ Իրեն՝ վստահաբար պիտի փրկուի, եւ թէ ուրիշ ոչ մէկ ոք կայ մեղքի համար:*

6· Կը հաւատա՞ս թէ մարդուն բացարձակ անօրէնութեան իրր հետեւանք, *անհրաժեշտ է որ բոլոր մարդիկ վերըսկսին ծնին Սուրբ Հոգիին զօրութիւնով, որպէսզի փրկուին:*

7· Կը հաւատա՞ս թէ մենք կ'արդարանանք միայն Քրիստոսի արդարութիւնով՝ հաւատքով եւ ոչ թէ ծոմապահութեամբ, բարեգործութեամբ, ապաշխարանքով եւ կամ մեր ուրիշ գործերով: Նաեւ՝ մինչ բարի գործերը անհրաժեշտելի են իրական հաւատքէն, անոնք երբեք փրկագործական առաքինութիւն չեն սեպուիր Աստուծոյ առջեւ:

8· Կը հաւատա՞ս թէ սրբութեան կեանքը, ու մեր ունեցած զանազան պարտականութեանց խղճամիտ կատարումը՝ Աստուծոյ, մարդոց եւ մեր անձերուն հանդէպ, ոչ միայն տեւապէս անհրաժեշտ է բոլոր հաւատացեալներու համար, հապա նաեւ էական է բիւրստոնէական նկարագիրի համար:

9· *Կը հաւատա՞ս թէ Աստուծմէ զատ ոչ մէկ էակ պէտք է պաշտուի կամ երկրպագութեան արժանանայ*, եւ թէ Սուրբ Երրորդութեան իւրաքանչիւր անձը արժանի է մեր պաշտամին, որ ընդունելի ըլլալու համար պէտք է գործադրուի *ուրիշ ոչ մէկ միջնորդի՝ բայց միայն Յիսուս Քրիստոսի միջոցով. եւ թէ գործածութիւնը մասունքներու, պատկերներու, խաչերու եւ որեւէ տեսակ պատկերներու՝ որեւէ պաշտամունքի առեն, նաեւ սուրբերու բարեխօսութիւնը հակառակ է սուրբ գրոց ու խիստ անհաճոյ Աստուծոյ. նաեւ մեռելային համար աղօթելը չէ արտօնուած Աստուծոյ խօսքին մէջ:*

10· Կը հաւատա՞ս թէ մեռելներու յարութիւն կայ՝ թէ՛ արդարին, թէ ալ մեղաւորին, նաեւ վերջին դատաստան: Եւ թէ՝ ուրախութիւն կայ արդարին ու պատիժ՝ չարին, որ կը սկսին մեռնելուն ու կը շարունակուի յաւիտեանապէս:

11· Կը հաւատա՞ս թէ *հաւատացեալները՝ ինչ ալ ըլլայ անոնց թիւը, երբ կազմակերպուին, կը կազմեն Քրիստոսի եկեղեցի մը, որուն միակ Գլուխը Քրիստոս Ինք է: Նաեւ՝ Քրիստոսի եկեղեցիին Խորհուրդներն են միայն Մկրտութիւն եւ Հաղորդութիւն, առաջինը երբեւ ուխտին կնիքը, նաեւ նշան մը Ս. Հոգիին մաքրարար գործունէութեան, ու ապացոյցը անձին տեսանելի եկեղեցիին միանալուն, իսկ երկրորդը՝ տեսանելի խորհրդանշան մը Քրիստոսի մահուան, անոր յաւերժական քալարար սիրոյն, եւ ուխտ մը՝ միացման եւ հաղորդակցութեան անոր եւ բոլոր ճշմարիտ հաւատացեալներու հետ:*

12· Կը հաւատա՞ս թէ Աւետարանը՝ Քրիստոսի կողմէ նշանակուած էական միջոցն է մարդոց փրկութեան, ու իր ժողովուրդին հոգեւոր դաստիարակութեան համար· թէ՝ եկեղեցիին պարտականութիւնն է գործադրել Փրկիչին պատուէրը·— «Գացէք ամբողջ աշխարհը ու բարոզեցէք աւետարանը ամէն արարածի (*Բոլոր ընդգծումները մերն են – Պ. Ն. Տ.*):» (10)

---

10) The Missionary Herald, XLII (October 1846), p. 317.

Աչալուրջ ընթերցողի մը համար չատ դժուար պիտի չըլլայ դասորոշել վարդապետական կամ աստուածաբանական այն տարբերութիւնները, որոնք երեան կու գան իրարու հակադրուած այս հանդանակներուն մէջ: Եկեղեցական պատմութեան մէջ հաւատոյ հանդանակներու բանաձեւումի պարագաները պաշտպանողական քայլեր եղած են հերետիկոսութեան կամ սխալ վարդապետութիւններու դէմ: Ինչպէս նշեցինք, այսպիսի պայմաններու մէջ յաճախ անխուսափելի կը դառնայ՝ երկու կողմերուն համար՝ անհեղհեղուկ կարծրութիւնը: Ահա թէ ինչո՛ւ Մատթէոս Պատրիարքին հանդանակին մէջ կը գտնենք չեշտուած աւանդապաշտութիւն, իսկ Աւետարանական հանդանակին մէջ՝ չեշտուած ըրապաշտութիւն եւ խստակրօնութիւն: Մինչ մէկ կողմէն Մատթէոս Պատրիարք արդարանալի մտահոգութեամբ պահնէշ կը կանգնէ Բողոքական ոգեւորականութեան դէմ, անդին՝ միխոնարներէն ներշնչուած եւ բուռն նախանձաւորութեամբ լեցուած՝ քանի մը Հայ Աւետարանական առաջնորդներ վարդապետական պարիսպներ կը բարձրացնեն նոր եկեղեցիին չուրջը:

Առանց դասապարտելու կողմերէն մէկը կամ միւսը, չնայնանք վեր առնել այն հիմնական սկզբունքները, որոնց տրամաբանական հետեւողութիւնը ծնունդ տուած է Հայ Աւետարանական առանձնայատկութիւններուն: Այս պարագային, մեր քննարկութիւն երկու բեւեռները կը կազմեն Մատթէոս Պատրիարքի հրապարակած հանդանակը եւ Աւետարանական հանդանակը:

ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐ ՈՐՈՆՔ ԾՆՈՒՆԴ ՏՈՒԱԾ ԵՆ ՀԱՑ ԱՒԵՏ. ԱՌԱՆՁՆԱՑԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ

ԱՒԵՏԱՐԱՆԸ ԻԲՐԵՒ ԳԵՐԱԳՈՑՆ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հայ Աւետարանական եկեղեցիի հրապարակած հանդանակին երբորդ կէտը կը հաստատէ թէ Աստուածաշունչը Աստուծոյ «կամքին յայտնութիւնն է մարդուն ու բաւարար եւ միակ կանոնն է հաւատքի եւ կեանքի»: Ասով հանդանակը բանաձեւողներ կը ժխտեն եկեղեցիին ու անոր աւանդութիւններուն հեղինակութիւնը: Ուրիշ խօսքով, դաւանանքի կամ վարդապետութեան ուղիղ կամ սխալ ըլլալը որոշող հեղինակութիւնը Աւետարանն է, ճիշտ Բրիստոսի եւ առաքեալներուն ուսուցումներն են եւ ոչ թէ ընդհանրական ժողովներու բանաձեւած հանդանակները, կամ դարերու ընթացքին ու յարափոփոխ պայմաններու ներքեւ եւ յաճախ պարտադրաբար ընդունուած աւանդութիւնները:

Հայ Աւետ. Եկեղեցիի այս սկզբունքը թումբ կը կանգնէ Մատթէոս Գատրիարքին այն յաւակնութեան դէմ՝ որուն համաձայն եկեղեցին «ամենուրիք սխալած չէ եւ հնար չէ որ սխալի, եւ ամենուրիք աւանկ ճշմարտութիւն մը չկայ որ Ս. Գրոց մէջ գրուած ըլլայ ու Ս. Եկեղեցին գիտցած չըլլայ» (Տես՝ Մատթէոս պատրիարքի Հանգանակին յօդ. 2–ը)։

Կրնայ անմիջապէս մէջտեղ դրուիլ Մայր Եկեղեցիին կողմէ եօթը Ժողովուրդներու ընդունման պարագաները։ Օրմանեան Գատրիարք կ'ընդունի թէ Առաքելական Եկեղեցին առաջին անգամ Լատին քարոզիչներէն լսած է այդ մասին, թէ՝ Ժբ. դարու կիսուն մասնաւոր ճիգ թափուած է եօթը Ժողովուրդներու վարդապետութիւնը պարտադրել բոլորին։ (11) Իսկ Բարդէն Կաթողիկոս կը խոստովանի թէ «Ուղղակի Տէր Յիսուս–Քրիստոսէ հաստատուած խորհուրդները երկու են. Հաղորդութիւն եւ Մկրտութիւն։ Մնացած հինգը յետոյ աւելցած են այդ երկուքին վրայ»։ (12) Կարելի է հարցնել թէ Եկեղեցին այս վարդապետութիւնը ընդունելէ՞ առաջ սխալի մէջ էր թէ ոչ ընդունելէ ետք սխալի մէջ ինկաւ։

Ակ չխօսինք այսպէս կոչուած Տիեզերական Ժողովներու ընթացքին պատրաստուած հանգանակներու մասին, ուր յաճախ պետական իշխանութիւններու ուղղակի միջամտութեամբ եւ կամ Բռուի տիրանալու հեռանկարով ինչ ինչ վարդապետութիւններ փոփոխութիւններ կրած են։

Երբ ընդունուի Աւետարանի Գերագոյն Հեղինակութիւնը, անկասկած փուլ կու գայ կղերապետութիւնն ու նուիրապետութիւնը, ինչպէս նաեւ Առաքելական Յաջորդականութեան վարկածը, իրենց տեղը տալու բոլոր հաւատացեալներու խահանայութեան ըմբռնումին։ Կը մերժուին նաեւ այն բոլոր վարդապետութիւններն ու աւանդութիւնները, որոնք ընդհանրապէս ընկերաբանական, քաղաքական, դիտական եւ մշակութային ըմբռնումներու եւ պայմաններու արտադրութիւնը եղած են։

Աւետարանի Գերագոյն Հեղինակութեան ճանաչումը մղած է Հայ Աւետ. Եկեղեցին որ կեդրոնական տեղ տայ իր պաշտամունքին մէջ Աւետարանի քարոզութեան, ու ասիկա՝ ժողովուրդին հասկցած լեզուով։ Նաեւ, ժողովուրդին ձեռքը տայ Աստուածաշունչը, որ թարգմանուած է ժողովրդային հայերէնի, ու հասկնալի դարձած բոլորին։

---

11) Օրմանեան, Հայոց եկեղեցի, էջ 104։

12) Բարգէն Կաթողիկոս, Քրիստոնէական, էջ 109։

կ'արժէ հոս երկու մէջբերումները ընել հայ եկեղեցիի տիտան-ներէն՝ Գրիգոր Լուսաւորիչէ եւ Գրիգոր Նարեկացիէ։

«Պիտոյ է մեզ միշտ դաստիարակութիւն Աւետարանին», *կ'ըսէ Լուսաւորիչ*, «ի հրահանգել զմեզ ի լուսաւորութեան կարգս, զյանձանձեալք ի շնորհաց Սուրբ Հոգւոյն ճշմարտութեան, աճեսցուք զվաստակս արդարութեան սուրբ սրտիւ եւ ուղղափառ հաւատով յԱստուած։

«Վասն այսորիկ դադարեսցուք ի դատարկ եւ ի վայրապար բնութենէ, եւ զհետ երթիցուք զխրատուց գրոց սրբոց հնոյն եւ նորոյս, զի ես իմ ասէ Աստուած եւ չիք այլոք որ պատմէ զիրաւունս զի նովաւ կեամք եւ շարժիմք եւ եմք, նմա լուիցուք որ փրկէ զմեզ յամենայն վտանգից եւ փոխէ արբանյութիւնն երկնից»։ (13)

Իսկ Նարեկացին այսպէս կ'աղօթէ.—

Շնորհ արա՛ նաեւ ինձ՝ մեղաւորիս, որ ես էլ խօսեմ համարձակութեամբ

Կենդանարար խորհուրդդ աւետաց Աւետարանիդ,

Արագաթռիչ մտքի ընթացքով անցնելով անհուն ասպարէզներով

Բեզնից ներշնչուած կտակարանների։

Եւ երբ ձեռնարկեմ ես հանդիսաւոր մեկնաբանութեան՝

Հասնի՛ թող որ ես գթութիւնը նախ, իր ժամանակին ներշնչելով ինձ՝

Քեզ արժանի՛, պիտանին եւ հաճելին՝

Քո աստուածութեան փառքի գովեստի,

Ինչպէս նաեւ կաթուղիկէ եկեղեցու կատարեալ շինութեան համար։ (14)

ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՍԿԶԲՈՒՆՔԸ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՆՁԻՆ ԲԱՒԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆ Է՝ ՄԱՐԴՈՒՆ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Դարձեալ յիշենք թէ այս սկզբունքը կամ վարդապետութիւնը մենաշնորհը չէ Աւետարանական եկեղեցիին, հապա քրիստոնեայ բոլոր եկեղեցիները կը դաւանին եւ կ'ուսուցանեն այս ճշմարտու-

---

13) Գրիգոր Լուսաւորիչ, «Ճառախաղաւում եւ ճառք», Վենետիկ 1838, էջ 6։

14) Գրիգոր Նարեկացի, *Մատեան ողբերգութեան* (բրգ. Մ. Խերանեան), Երեւան 1960, էջ 151։

թիւնը: Այսուհանդերձ, Աւետարանական եկեղեցին բացարձակութեան աստիճանի վրայ դրած է Քրիստոսի անձին բաւարարութիւնը՝ մարդուն փրկութեան ի խնդիր: Ուրիշ խօսքով, Աւետարանական եկեղեցին այսպէս կոչուած փրկչակիցներ չի ճանչնար: Այս կէտին չուրջ ոչ մէկ իրաւախոհութիւն կ'ընդունի, քանի որ մեծ վստահութիւն ունի Աւետարանի տուած հաւաստիքներուն. «Վասընդի Աստուած այնպէս սիրեց աշխարհը, մինչեւ իր միածին Որդին տուաւ, որպէսզի ամէն ով որ հաւատայ՝ չկորսուի, հապա յաւիտենական կեանք ունենայ:» (15) Իսկ Պօղոս Առաքեալի բերնով արուած հրահանգը՝ յաւատաւոր թեան մասնուած ու անձնասպանութիւն ընելու վրայ եղող բանտապետին դասական պատասխանը մըն է, նաեւ վկայութիւն՝ Քրիստոսով ընդունակութիւնը փրկութեան. «Հաւատա Տէր Յիսուս Քրիստոսի, ու պիտի փրկուիս դուն եւ քու տունդ:» (16) Կարելի է նոր կտակարանէն բազմաթիւ հատուածներ մէջբերել այս ճշմարտութիւնը ապացուցանող:

Այսպիսի փրկագործութեան համար Աւետարանական վարդապետութիւնը ոչ մէկ միջնորդ կամ գործակատար կը ճանչնայ: Նոր կտակարանի մէջ ոչ մէկ հատուածի կարելի է հանդիպիլ, ուր Յիսուսի մայրը՝ Մարիամ՝ միջնորդ դառնայ մեղքերու թողութեան համար: Ո՛չ մէկ տեղ կը հանդիպինք «Աստուածածին» (Θεοτόκος) տիտղոսին, որ տրուած ըլլայ այլապէս առաքինաշարժ ու Սուրբ Հոգիին շնորհքին արժանացած Մ. Կոյսին: Ինչպէս եկեղեցական կարգ մը վարդապետութիւններ, «Աստուածածին»ի վարդապետութիւնն ալ ծնունդ առաւ բարեպաշտութեան եւ յարգանքի պարզ մէկ արտայայտութենէն Բ.-Գ. դարերու ընթացքին, սակայն անհրաժեշտ դարձաւ վարդապետութեան վերածել զայն, երբ Քրիստոսի բնութեան չուրջ վէճերը սաստկացան եւ կիւրեղ Աղեքսանդրացին յաղթանակ տարաւ Նեստորի վրայ: Այս վերջինը առաջարկեց «Քրիստոսածին» կոչել Մարիամը, սակայն տրուած ըլլալով որ այսպիսի յորջորջում մը Յիսուսի մարդկային բնութիւնը մասամբ բաժնած պիտի ըլլար աստուածային բնութենէն, կիւրեղ՝ Եփեսոսի ժողովին մէջ (431 Թ.) պայքարեցաւ անոր դէմ: Ուրեմն՝ Քաղկեդոնի ժողովին մէջ (451 Թ.) «Աստուածածին»ի վարդապետութիւնը հաստատուեցաւ: (17) Ժամանակի ընթացքին, «Աստուածա-

---

15) Աւետ. Ըստ Յովհաննու, Գլուխ Գ., հմր. 16:

16) Գործք Առ., ԺԶ. 31:

17) F. L. Cross, (Ed.) *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, London, Oxford Univ. Press, 1958, p. 1346.

ծին»ին տուեցան գերբնական բազմաթիւ արժանիքներ եւ պաշտօններ, որոնք պատմական ոչ մէկ հիմք ունենալով հանդերձ, տրամաբանական հետեւողութիւններն եղան «Աստուածածին» տեսութեան:

Աւետարանական վարդապետութիւնը, ընդունելով հանդերձ Մարիամին առաքինազարդ եւ շնորհընկալ կոյս մը ըլլալը, կը նկատէ զայն ա՛յն ինչ որ արձանագրուած է Աւետարանին մէջ.— «Ու հրեշտակը անոր գալով՝ ըսաւ, Ողջոյն քեզ, ով շնորհընկալ կոյս, Տէրը քեզի հետ է. դուն կանանց մէջ օրհնեալ ես:» (18)

Աւետարանական վարդապետութիւնը նոյն սկզբունքէն մեկնելով, կը մերժէ նաեւ բոլոր սուրբերուն, ի մէջի այլոց կղերականութեան «մենաշնորհներ»ը մեղքերու թողութիւն տալու եւ կամ միջնորդ ու բարեխօս դառնալու մարդոց եւ Աստուծոյ միջեւ: Աւետարանական վարդապետութիւնը կը մերժէ էսօթէրիսիզմը *ու կը նկատէ զայն հեթանոսական ազդեցութիւն մը քրիստոնեայ եկեղեցիին վրայ, որուն խիստ տխուր եւ ծանրակշիռ հետեւանքները արատաւորած են Քրիստոսի Մարմինը ըլլալու կոչուած Եկեղեցիին դիմագիծը: Ահա՛ Պօղոս Առաքեալի վկայութիւնը Քրիստոսի եւ իր պաշտօնին մասին.—*

«Վասնզի այն է աղէկը ու ընդունելին մեր Փրկիչ Աստուծոյն առջեւ, որ կ'ուզէ թէ ամէն մարդիկ փրկուին ու ճշմարտութիւնը ճանչնալու գան: Քանզի մէկ Աստուած կայ, ու մէկ միջնորդ Աստուծոյ ու մարդոց մէջտեղ, Քրիստոս Յիսուս մարդը, որ իր անձը ամէնուն տեղ փրկանք տուաւ՝ իր ատենին վկայութիւնն ըլլալու, որու ես քարոզիչ ու առաքեալ դրուեցայ, (ճշմարիտ կ'ըսեմ Քրիստոսով սուտ չեմ խօսիր,) հեթանոսներուն վարդապետ եղայ հաւատքով ու ճշմարտութիւնով:» (19)

ՓՐԿՈՒԹԻՒՆԸ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՇՆՈՐՀՔՆ Է ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՀԱՒԱՏԱՑՈՂ ԻՒՐԱՆՋԻՒՐ ՄԵՂԱՒՈՐԻՆ

Ասիկա հիմնական երրորդ սկզբունքն է Աւետարանական վարդապետութեան: Տարակոյս չկայ որ Հայց. Եկեղեցիի մեծանուն աստուածաբաններ խօսած ու գրած են թէ փրկութիւնը հաւատքով ստացուած Աստուծոյ շնորհքն է: Կարելի է բազմաթիւ վկայութիւններ մէջբերել հոս Գրիգոր Լուսաւորիչէ, Գրիգոր Նարեկացիէ, Գրիգոր Տաթեւացիէ, Ներսէս Շնորհալիէ, որոնք հաւատ-

---

18) Աւետ. Ըստ Ղուկասու Ա. 28:

19) Ա. Թղթ. Պօղոսի Առաք.ն առ Տիմ., Բ. 3–7:

քով փրկութեան մասին գրած են եւ խօսած։ Սակայն անոնք միաժամանակ յիշած են եկեղեցիին Խորհուրդներուն անհրաժեշտութիւնը՝ մեղքերու փրկութեան համար։

Մատթէոս Պատրիարքի «Նոր Դաւանագիր»ը բացարձակութեան աստիճանին դրաւ Խորհուրդներու դերը։ Օրինակ, մէկը առանց մկրտուելու չի կրնար յաւիտենական փրկութեան տիրանալ։ Առանց իր մեղքերը քահանային խոստովանելու, որոշուած ապաշխարանքը կատարելու եւ քահանային կողմէ մեղքերու թողութիւն ստանալու չի կրնար փրկուիլ։ Միւս կողմէն սակայն, մեղաւորը իր մահուընէ առաջ իսկ կրնայ փրկուիլ, եթէ եկեղեցին (կղերականութիւնը) պատարագ մատուցանէ, նաեւ յատուկ ողորմութիւն կատարուի վախճանեալին յիշատակին (Տես՝ յօդ. 4)։ Ինչպէս կը հետեւցուի, մարդ–միջնորդի դերը՝ Խորհուրդներու մատակարարման ճամբով՝ այնքան շեշտուած է որ Քրիստոսի շնորհքով փրկութեան հաւատքը նսեմացուած է չքանալու աստիճան։

Հայ Աւետարանական վարդապետութիւնը փրկութեան հարցին շուրջ ունի դաւանական ուժգնութիւն, այսինքն, երբ մեղաւորը սրտով զղջայ ու բերնով խոստովանի ու ներում խնդրէ Աստուծմէ, փրկութեան անհրաժեշտ պայմանները գործադրած կ՚ըլլայ։ Աւելի շեշտակի ըլլալու համար մեր հաստատումը, յայտնենք թէ մեղաւորը փրկուելու համար պէտք չունի ո՛չ մկրտութեան եւ ոչ ալ հաղորդութեան, որով, եթէ ամբողջացնէ ան վերի պայմանը – հաւատալ Քրիստոսի փրկարար շնորհքին ու խոստովանելով դարձի գալ – ու մեռնի նոյնիսկ առանց բարի գործ մը ըլլալու առիթը ունենալու, անոր փրկութիւնը իրագործուած կ՚ըլլայ։ Այս վարդապետութեան ծնունդ տուող դաւանութիւնը այն է թէ՝ Աստուած Ինք նախաձեռնարկ եղած է մեղաւորին փրկութեան նկատմամբ, ու տակաւին ի՛ր նախաձեռնութիւնն է որ կարելի կը դարձնէ մեղաւորին դարձի գալը։ Իսկ փրկութեան կեանքը կը զարգանայ, կը ճոխանայ եւ կը զօրանայ՝ ինչպէս անհատական աղօթքով եւ Աստուծոյ Խօսքին սերտողութիւնով, բայց նաեւ եկեղեցական ու հաւաքական պաշտամունքով, եւ աւետարանչական գործօն ծառայութիւնով։

ԲՈԼՈՐ ՀԱՒԱՏԱՑԵԱԼՆԵՐՈՒ ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆ Է ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

Այս սկզբունքը հիմնական երկու հարցեր կը յարուցանէ՝ եկեղեցիի եւ եկեղեցականի շուրջ։ Ի՞նչ է եկեղեցին ու ո՞վ է եկեղեցականը։

ա) «Եկեղեցին» (Ծուներէն՝ էկլիզիա) կը նշանակէ «ժողովք», «հաւաքոյթ»: Հին Յոյները կը գործածէին այս բառը իրենց «բոլիս»ի (քաղաք) տարեկան ժողովքին համար, ուր կը հաւաքուէր ամբողջ ժողովուրդը ու կը լսէր քաղաք – պետութիւնը չահադրդռող հարցերու չուրջ: Այս առիթով կը կատարուէին նաեւ հեթանոսական աղօթքներ եւ պաշտամունք: Սակայն անպայման կրօնական գործածութիւն չունէր բառը: Քրիստոնէութիւնը ընդունելէ ետք, Յոյներ «քրիստոնէացուցին» բառը, որ ժամանակի ընթացքին ենթարկուեցաւ բազմաթիւ փոփոխութիւններու:

Աւետարանի խմաստով, եկեղեցին հաւատացեալներու ժողովքն է, որուն Գլուխը Քրիստոս Ի՛նք է: Այսինքն, հաւաքուողները Քրիստոսի անունով եւ Քրիստոսը պաշտելու եւ Անոր հնազանդելու համար կը հաւաքուին: Եկեղեցին հնազանդելով իր Տիրոջ պատուէրին, Փրկութեան Աւետարանը կը յայտարարէ եւ կը սորվեցնէ, սակայն Եկեղեցին ինք փրկիչ չէ այն իմաստով որ Քրիստոս է: Եկեղեցին կարգ մը արարողութիւններ կը կատարէ որպէսզի անոնցմով դիւրըմբռնելի դարձնէ Քրիստոսի փրկագործութիւնը, նաեւ անոնցմով յիշէ իր Տէրը եւ ներշնչուի Անոր կեանքով: Այդ արարողութիւնները (Խորհուրդները՝ ըստ Հայց. Եկեղեցիի) կը կատարուէին իբրեւ միջոց ճշմարտութիւն մը փոխանցելու, սակայն ժամանակի ընթացքին անոնք դարձան նպատակ՝ նոյնիսկ փրկութեան համար անհրաժեշտութիւն (Տես՝ Մատթէոս Պատրիարքի «Նոր Դաւանագիրը», յօդ. 4):

Մկրտութիւնը եւ Հաղորդութիւնը՝ Աւետարանական ըմբռնումի համաձայն՝ մեղքերու թողութիւն տալու մեքենական զօրութիւնը չունին: Հապա անոնք արտաքին ձեւակերպութիւններ են՝ հոգեկան ու էական հաղորդակցութիւն ցուցանչող Քրիստոս Յիսուսի հետ: Մկրտութիւնով մանուկը կամ չափահասը մաս կը կազմէ եկեղեցիին իբրեւ աստուածային այդ ընտանիքին մէկ զաւակը: Եկեղեցի եւ ծնողք պարտականութիւն կը ստանձնեն հաւատքը ուսուցանել նորեկին ու զայն հոգեւորապէս զարգացնել: Սուրբ Հոգին ինք կը գործէ նորընծային, ծնողքին եւ հաւատացեալներու խումբին մէջ, որպէսզի այս նուիրական առաջադրութիւնը իրականանայ ենթակային կեանքին մէջ: Իսկ Հաղորդութիւնը՝ Քրիստոսի պատուէրին համաձայն կատարուող յիշատակի հոգեւոր խնճոյք մըն է, որուն մասնակցողը, Սուրբ Հոգիին ներգործութիւնով կը զգայ հաւատացեալներու միասնականութիւնը Քրիստոս Յիսուսով, որ խորհրդանշական կերպով ներկայ է Հաղորդութեան Սեղանի հացին եւ գինիին մէջ: Հաւատացեալը հաղորդուելով հացով եւ գինիով՝

կը յիշէ Տէր Յիսուսը, որ իր մեղքերուն համար խաչուած է, արիւնը թափած, ու մեռնելէ ետք յարութիւն առած ու երկինք առնուած է: Սակայն Ան խոստում ունի վերստին գալու եւ աշխարհը դատելու՝ արդարներու յաւիտենական կեանքի ու մեղաւորներու յաւիտենական դատապարտութեան համար: Ահա ասոնք են այն «Աւետարան»ները, որոնք կը պարզուին հաղորդութեան սեղանին չուրջ, ինչպէս նաեւ մկրտութեան արարողութիւնով:

բ) Եկեղեցականը ան է որ իր անձը նուիրած է եկեղեցին նպատակը իրագործելու, ու առ այդ աստուածային կոչում զգացած է իր մէջ: Անիկա «սուրբ» է այն իմաստով որ Աստուծոյ կողմէ ընտրուած ու զատուած է որոշ առաքելութեան համար, որ է քարոզել խաչեալ եւ յարուցեալ Քրիստոսը ու Անոր միջոցով ստացուած՝ շնորհքով փրկութիւնը: Անշուշտ ան կրնայ կրթական, ընկերային, բարեսիրական եւ այլ ծառայութիւններ մատուցանել ժողովուրդին, սակայն ասոնք կրնան միջոց ծառայել փրկութեան նպատակին: Հետեւաբար, եթէ քարոզութենէ դուրս՝ միւս գործունէութիւնները արդելք կը հանդիսանան իր առաքելութեան ուղիղ գործադրութեան եւ արդիւնաբերութեան, այդ պարագային եկեղեցականը չեղած կ'ըլլայ իր ստացած առաքելութենէն:

Աւետարանական վարդապետութիւնը չի հաւատար այսպէս կոչուած «Առաքելական յաջորդականութիւն»ի: Այսինքն, առաքեալներէն սկսած ու յաջորդներուն փոխանցուած կամ փոխանցելի մեքենական զօրութեան եւ հեղինակութեան գոյութեան: Ամէն պաշտօնեայ իր արժանիքը եւ առանձնաշնորհումը կը ստանայ Սուրբ Հոգիէն: Ձեռնադրութիւնը եւ օծումը արարողութիւններ են ոչ թէ նորընծային այժ փոխանցելու, հապա Սուրբ Հոգիէն կանչուած անձը եկեղեցիի մէկ որոշ ծառայութեան մէջ հաստատելու համար: Ձեռնադրող եկեղեցականները հոգեւոր որոշ արժանիք եւ հեղինակութիւն չեն փոխանցեր թեկնածուին՝ ձեռնադրութիւնով եւ օծումով, հապա աղօթք ու մաղթանք կ'ընեն որ Սուրբ Հոգին իւնք զօրացնէ զայն եւ ստացած պաշտօնին նկատմամբ դիտակցութիւն շնորհէ անոր:

Այս իմաստով, եկեղեցականը դասակարգ չէ, հապա դասակարգը հաւատացեալներու խումբն է: Իսկ եկեղեցականը՝ հաւատացեալներու մէջ հաւատացեալ մըն է, որ կոչումով եւ դաստիարակութիւնով աւտակ է առաջնորդելու, քարոզելու, եւ ժողովուրդին հոգեւոր կարիքները դոհացնելու:

Այս պաշտօնը կատարելու համար եկեղեցականը պէտք չունի ժողովուրդէն զատուելով առանձին դասակարգ մը հաստատելու:

Եկեղեցականը Քրիստոսի ծառան է, ու կը գործէ Քրիստոսի պատուէրով եւ պատասխանատու է Քրիստոսի: Սակայն կազմակերպչական դէտնի վրայ կանոնաւորութիւն յառաջ բերելու համար անհրաժեշտ կը դառնայ զանազան պաշտօններու ստեղծումը, ամէն մարդու տրուած շնորհքին համաձայն: Ու քանի որ Քրիստոս է միակ միջնորդը վերկուբեան համար, եւ Սուրբ Հոգին է փրկագործութիւնը յառաջ տանողը, հետեւաբար պէտք չի մնար եկեղեցին մէջ ուրիշ ո՛չ մէկ միջնորդի: Ահա այս իրողութենէն է որ կը հաստատուի բոլոր հաւատացեալներու քահանայութիւնը, այսինքն, ամէն հաւատացեալ ինք իր քահանան է՝ Քրիստոսի վրայ ունեցած իր հաւատքով:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Սխալ է այն տեսակէտը թէ Հայ Աւետ. նախահայրեր վարդապետական այս տարբերութիւնները մեկնակէտ դարձուցին իրենց բարեկարգչական շարժումին: Իրողութիւնը այն է թէ նախ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի շրջանակին մէջ սկսաւ բարեպաշտական – բարեկարգչական շարժումը ու վարդապետական բանաձեւումներ հրապարակուեցան միայն այն ատեն երբ շարժումին ղեկավարները համոզուեցան իրենց հերետիկոս կամ «խաբեբայ աղանդաւորներ»:

Հայ Աւետ. Շարժումին ծնունդն ու որպէս եկեղեցի կազմաւորումը ցոյց կու տան թէ Աստուածաշունչի ընթերցումով եւ հոգեւոր խանդավառութեամբ սկսուած բարեպաշտական – բարեկարգչական շարժումը ի վերջոյ ստիպուած պիտի ըլլար ճշդել իր դիրքը դաւանական–վարդապետական հարցերու շուրջ, որպէսզի զերծ մնար ամբաստանութիւններէ, նաեւ իր հետեւորդներուն առջեւ ուղի մը բացած ըլլար:

Ծնունդով բարեպաշտական ըլլալով մէկտեղ, Հայ Աւետ. Եկեղեցիի առանձնայատուկ վարդապետութիւնները չմնացին միայն աստուածաբանական եւ ակադեմական կալուածներու մէջ, հապա անոնք խոր անդրադարձ ունեցան հայ կեանքի բոլոր մարզերուն մէջ:

Աւետարանական վարդապետութիւնները հայ ժողովուրդին մէջ յառաջ բերին յեղաշրջուած մերձեցում կրօնական հարցերու, յեղաշրջուած կենցաղ, յեղաշրջուած տեսիլք եւ նուիրում:

THE PARTICULAR CHARACTERISTICS OF THE ARMENIAN EVANGELICAL CHURCH

BARKEV N. DARAKJIAN

After pointing out the direct and indirect causes of the formation of the Armenian Evangelical Church in the middle of the 19th century, the study presents the declaration of the First Armenian Protestants, the New Confession of Patriarch Matthew of Constantinople, and the Confession of Armenia's Evangelical Church in opposition to Patriarch Matthew's New Confession.

Comparing these last two Confessions, the author presents those principles which have given birth to the particular characteristics of the Armenian Evangelical Church, namely; to accept the Gospel as the highest authority; to accept Christ as the only mediator for salvation; salvation is the grace of God; and all believers are ministers of the church.

Խաչատուր Աբովեան (*)

ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ

Ընդհանրացումներ՝

ա) Բանաստեղծ.
բ) Պատմագիր.
գ) Հրապարակագիր.
դ) Առաքեալը.

Ա.
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ

ա.— Աբովեան ունի ոտանաւորներ թունդ ազգայնականութեամբ՝ տըղայական արուեստով: Նիւթն է իր ազգը եւ 1850–ի վիրաւոր ազգայնականութիւնը: (Զարմանալի է որ Աշտարակեցիի չարժումը այնքան քիչ երեւի անոր չափուած տողերուն մէջ:) Բայց պէտք չէ մոռնալ որ իր վէպը արձակ բանաստեղծութիւն մըն է:

բ.— Վէրք Հայաստանիս բանաստեղծութիւն է.

ա) Տէմոքռովը: (Ամէն բան քնարերգականի չունչին տակ բայց միշտ պատկերաւոր ու կարկառ: Նկարները հէքեաթային են ու ասով մարդոց կռնակին բռնուած տէքորը միշտ ստեղծում մըն է:)

բ) Մարդերովը: (Իրականութենէն վերցուած՝ բայց անոնց մէջ փչուած է բանաստեղծական չունչը: Ու դիւցազներգութեան

---

*) Խ. Աբովեանի եւ Գ. Սունդուկեանի նուիրուած այս ակնարկները վերցուցած ենք Ց. Օշականի «Արեւելահայ Մատենագրութիւն» խորագիրը կրող ամբողջ տետրակէն, զոր սիրայօժար կերպով մեզի տրամադրած է իր որդին՝ Փրոֆ. Վահէ Օշական: Բնագիրը պահած ենք նոյնութեամբ: (ԽՄԲ.)

պացող իր գրքին մէջ մարդերը միշտ երեւակայուած ու հերոսական դէմքեր են) ։

գ) Զգացումներովը ։

դ) Հռետորութեամբը ։ (Բառերը լեցնող ուժը դարձեալ կարելի է վերագրել ատոր) ։

ե) Ռոմանթիզմովը ։

գ.— Այդ բանաստեղծութիւնը կը նպաստաւորուի.

ա) Բնական նախնականութեամբ (իր զգացումը չէ կրցած խաթարել խառնուածքին այդ բղխումը) ։

բ) Ժողովրդական բարբառին բոլոր կենսունակութեամբը, (1850-ի դէպքերուն հետեւանքով դէպի Կովկաս քշուած հայաստանցիները իրենց գաւառաբարբառներուն գոյնը կը նետեն անոր լեզուին մէջ) ։

գ) Մեր պատմութեան ընդհանուր յուշմունքներովը ։

դ) Արեւելեան եւ արեւմտեան մեծ հէքեաթներու մթնոլորտովը ։ (Առաջինին շտեմարանը ժողովուրդն է ։ Երկրորդինը՝ իրեն կու գայ գրքերէն) ։

դ.— Դիւցազներգական շունչ.

ա) Սկսող գրականութեանց քարաքթէրը.

բ) Ներքին կշռոյթը անոր լեզուին.

գ) Անձերու խոշորացում.

դ) Շրջապատի մեծացում ։ (Հին գրականութեանց այնքան ախորժած վսեմը) ։

Այս յատկանիշները գրուածքը կ'ընեն դիւցազներգական վէպ մը ։ Ու այդ շունչը որ իր մէջ կը պահէ ամէն յատկանիշները կ'ըլլայ առաջինը իր սեռին ։ Ու այսպէսով արեւելահայերը իրենց գրականութիւնը կը սկսին դասական ճամբաներով ։

ե.— Լեզուական մեծ նշանակութիւն ունի ։

ա) Ինչպէս Ե. դարուն, ԺԹ. դարուն ալ Արարատեան հովիտը տուաւ գրական լեզու մը, որուն բախտը կը թուի աւելի երկար ըլլալ, քան արեւմտահայ աշխարհաբարը ։ Գաղութներու մէջ բանի, քաշքշուքով ոտքի (կեցող) լեզուն մօտ ժամանակէն պիտի ընկղմի մոռացումին մէջ ։ Մինչդեռ Քանաքեռի բարբառը պիտի շարունակէ դիմանալ ։

բ) Գաղթին հետ Կովկաս խուժող Մայր Հայրենիքի կարդ

մը տարբերը սեւեռուած են հոտ: Մուշն ու Վանը իրենց բառամթերքէն ու առաւելութիւններէն տուած են «Վէրք Հայաստանի»ին:

դ) Տարօրինակ է որ Աբովեանի ոճը կրկնէ հոմանիշի, կուտակումի, թուումի մեծ թերութիւնները, որոնք մեր հին ու նոր մատենագիրներուն եղան:

Բ.
ՊԱՏՄԱԳԻՐԸ

Աբովեան ուղղակի չէ զբաղած մեր պատմութեամբ: Բայց անոր գործին մեծ նպատակներէն մէկն ալ ընդհանրացնել է մեր պատմութեան դասական տուեալները զանգուածներուն մէջ:

Այսպէս՝

ա.— Վէպին մէջ անցեալը նոյնքան տեղ կը գրաւէ որքան ներկան:

բ.— Այդ անցեալը կը կրկնէ մեր հին պատմագիրներուն բոլոր տեսակէտները: Աւելին՝ նոր ժամանակներու մէջ մեր վրայ կատարուած փոփոխութիւնները: Վասնզի ԺԸ. դարը Մխիթարեան ղեկանութեամբ ուրիշ նոր յղացքներ նետած է մեր պատմական հասկացողութեան ու հորիզոնին մէջ: Առաջին գիծին կու գայ մեր նկեղեցին մեծցուցած ու գժբախտ դէմքը, որ կը լեցնէ մեր նոր ազգայնականութիւնը:

գ.— Ցատուկ անունները որոշ սեմպօլներ են. տարբեր հինին մէջ անոնց զուցական խորհուրդէն: Անիշխանութեան ու գերութեան դարերու կարգ մը անուններ գերադասումի տարած են: Ու նկեղեցական նուիրապետութեան ամրանալուն (Սիմէոն Կաթողիկոսի ճեռնարկը ԺԸ–րդ դարուն) կը զուգադիպի այս յղացքին ալ ամրացմանը:

դ.— Անոնք որ հետազօտած են 1830 չրջաններու մեր ժողովուրդին (Արեւելահայերը) յագեցած դիմագծութիւնը, արեւելեան երկիրներու մէջ (Հնդկաստան մինչեւ) անոր երեւան բերած տիպարը, անոնք պիտի հասկնան զայն չափով մը Աբովեանի ընդգրկել ուզած պատմական իրականութիւնը:

ե.— Աբովեանէն մինչեւ Հիւսիսափայլ (1863) այդ պատմական խոչալը կը գտնուի ու կը վերածուի գրեթէ ժխտական յղացքի: «Ազատութեան» սերունդը այս ժողովուրդի հոգիին համար տարբեր զսպանակներ պիտի գործածէր:

Գ.

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳԻՐԸ

ա.— Անջատ չէ այս երեսը։ Լրագրական յօդուած չէ գրած ան։ Բայց իր վէպին մէջ կը սիրէ գործողութիւնը կեցնել՝ ու բարոյախօսել։

բ.— Իր զաղափարները տեսանք անցեալի մասին։ Իր ժողովուրդին անիկա հայրենասիրութիւն կը քարոզէ։ Արեւմուտքի հարայլին կեանքի մաս կազմող կարգ մը սկզբունքներ կը պաշտպանէ։ Գիւղը եւ գիւղացին «լուսաւորելիք» հում նիւթ կը կազմեն։ Այս դետնի վրայ իր զաղափարները չեն անցնիր իր ժամանակը։

գ.— Ձեւը այդ գրականութեան խառնակ է, ինչպէս միւս կողմերը։

դ.— Արեւելահայ «հասարակական կեանքը» ու անոնց հետաքրքրութիւնը այդ բառին խտացուցած հարցերուն շուրջը սկիզբ կ՚առնեն իրմէ։

ե.— Ռուսական ժողովրդասիրութիւնը դեր ունի այս կազմաւորման մէջ։

Դ.

ԱՌԱՔԵԱԼԸ

ա.— Իր կեանքը նոյնքան դեղեցիկ է որքան իր գործը։

բ.— Հալածուած է անիկա իրեններէն։

գ.— Քանի մը անգամներ դիմած է էջմիածին, ընդունուելու համար եկեղեցական կարգերու մէջ։ Մերժուած է միշտ։

դ.— Իր մտքի լոյսը ի վերջոյ պարտաւորուած է տրամադրելու ուրիշներուն (օտար հորիզոններ)։

ե.— Ճամբորդները հիացումով կը խօսին Աբովեանի վարած դպրոցի մասին։

զ.— Իր մահը դեղեցիկ է, չաւարտուած քերթուածի մը խորհուրդով։

Գաբրիէլ Սունդուկեանց

ԹԱՏԵՐԱԳԻՐ

Արեւելահայերուն առաջին եւ միակ թատերագիրը:

Ա.

Ընդհանրացումներ

1. *Արեւելահայ թատրոնը բոմանթիզմ չունի:*

2. *Արեւելահայ թատրոնը թէեւ ընդօրինակութիւն՝ ճարած է բաղդատաբար տանելի ու հարազատ դիմագիծ: Անիկա դեղեցիկ յաջողութիւն մըն է, երբ մօտեցուի արեւմտահայ ողբերգութեան:*

3. *Արեւելահայ թատրոնը չէ կրցած իր բնական զարգացումին հետեւիլ, ընկճուելով անհոգիզոնէն, իրապաշտութենէ մը որ Շիրվանզադէով տապալեց Սունդուկեանցի սկսած դեղեցիկ դործը: Իրը հակազդեցութիւն՝ Լեւոն Շանթի յօրինած խաղերը մնացին աւելի քան անհարազատ:*

4. *Արեւելահայ թատրոնը չէ ունեցած իր վաւերական տաղանդը որ ազատագրէր այդ քիչ մը նորոյթ ազդեցութիւններէն թատերդութիւնը:*

5. *Արեւելահայ թատրոնին մէջ ամենէն չնորհալին կը մնայ Յովհաննէս Թումանեանը որ դժբախտաբար տիալօկէ չէ ըրած իր պօէմները: Բայց պզտիկ փոփոխութեամբ մը կարելի է հանել զանոնք բեմ:*

Բ.

Սունդուկեանց կազմուած է արեւմտեան արուեստին լաւագոյն աւանդութիւններուն մէջ: Արեւմտահայերուս համար դժուար է օտար ազդեցութիւններու չրջանակը որոշել, քանի որ այդ երեւոյթը կատարուած է ռուս դրականութեան ընդմէջէն: Այնպէս որ ֆրանսական տուամին (Սկրիպ, Սարտու եւ առաջին իրապաշտները) երկրորդ մեծ դպրոցին (Էմիլ Զօլա, մանաւանդ Աղեքսանդր Տիւմա որդի) մտահոգութիւնները հաստատելու չանք մը՝ իր մօտ՝ անտեղի պիտի չթուէր:

Իրապաշտ այս դպրոցի մայր առաքինութիւնը եղաւ՝ գործողութիւնը կառավարել աւելի հզօր թեքնիքով մը։ Բայց մանաւանդ անոր ծաւալումին իբր գետին ներկայացնել բարքերը։ Ինչ որ ըրաւ այդ օրերուն վէպը՝ ռոմանթիքներու սանձարձակ յղացքներէն ետքը անիկա կրկնուեցաւ թատրոնի մէջ։

Անշուշտ բարքերու ընծայուած այս կարեւորութիւնը միւս կողմէն տեսարան պիտի բերէր այդ բարքերուն ամբակուռ սիւները։ — Արդի քաղքենին։ Ֆրանսական թատրոնի այդ շրջանը քաղքենիներու ռէլիէֆին համար յօրինած արուեստի ձեւ մը կրնանք որակել, ինչպէս ԺԷ.–րդ դարու ողբերգութիւնը՝ ազնուականներու փառաբանումին ու ցայտեցումին։

Մեր մէջ քաղքենին 1860–*էն ասդին (Արեւելահայ հատուած) դէմք ունի։ Անիկա ազատական գաղափարներու պաշտպանն է ընդդէմ կղերական դասակարգին։ Ան կը ստուարացնէ իր շարքերը հասնող երիտասարդութեամբ։ Ռուս տիրապետութիւնը կը դիւրացնէ անոր այս ծաւալումը։* 1880–*ին արդէն կազմակերպութիւն մըն է ան, լայն դասակարգ մը որ իր մէջ կը խտացնէ մեր ցեղին քանի մը մեծ ընդունակութիւններուն հետ անոր հաւաքական մեծ աղտերը, սխալական մոլութիւնները։*

Եթէ Քամառ–Քաթիպան պարսաւով եւ հեգնութեամբ փորձած է երգել այդ արատները մեր քաղքենիին, անդին Սունդուկեանց, մանաւանդ Շիրվանզադէ նոյն այդ աշխատանքը կ'ընեն տռամով (վերջինը առաւելապէս վէպերով)։

Այսպէս ուրեմն Սունդուկեանցի գործը կը պատռի մեր գրականութեան մէջ թատրոնի դռեհիկ կաղապարէն (որուն ենթարկուած մնացին մեր բանաստեղծները ազդուելով Վենետիկէն) ու իբր նոր զէնք մը կը ցցէ ինքզինքը։

Ծանօթութիւն։ – (*Օգտապաշտ ձգտումներով գրականութեան մը համար ամենէն յարմար սեռը թատրոնը պիտի ըլլար։ Բայց մեր մէջ վրիպեցաւ անիկա։ Թերեւս մեր քաղաքական ոչ անկախ դիրքը պատճառ է այդ վրիպանքին*)։

Սունդուկեանցի թատրոնին մէջ առաջին գիծի կու գան քաղքենիները, մանաւանդ իրենց քիչ մը յօշոտիչ, աւարառու բնազդներով վերցուած։ Վաճառականի այդ տիպարները ունին հարազատութիւն, կարկառ ու տպաւորիչ դիմագիծ։ Անոնք կը տարբերին ֆրանսական վաճառականներէն որոնք իրենց թերութիւններուն մէջէն դարաւոր մշակոյթի մը մեղմացումով կը թեթեւնան։ Զիմզիմոֆը *ասխան է, ատոր հետ նաեւ քրիստոնեայ հրեան որ կը խորհրդանշէ*

մեր ցեղին գուցէ տոկունութեան քանի մը ստորոգելիները: Բայց չի դադրիր ըլլալէ, բարոյական սանդուխի վրայ, ամենէն բուռ ու ահաւոր կմախքը մեր հոգեկան ախտաւորումին:

Զմայլելի խորութեամբ քաշուած են գիծերը այդ տիպարներուն: Դարձեալ բացառիկ հարազատութեամբ տեսարան կու գան ուրիշ, այս անգամ պարզ մարդեր, բանուոր ու գեղջուկ, որոնք իրենց աւելի պայծառ դէմքը կը ցցեն այդ թարախոտ բայց ոսկեզօծ նկարներուն մօտ ու կ'ըլլան սիրելի: Աղքատին եւ հարուստին դասական պայքարը չէ ասիկա, դեռ արեւելահայ գրականութիւնը հիմա միայն կը զբաղի այդ թեմայով:

Գ.

Սունդուկեանցի խաղերը ուշադրութեան արժանի են

1 – կառուցումով
2 – լեզուով
3 – բարքերով
4 – իրապաշտ թատրոնի մը առաջին յղացքովը:

Թեթեւ ակնարկ մը այդ տուեալներուն վրայ:

ա) – Կառուցում: Արուեստի սեռերուն մէջ թատրոնը միակն է ուր արհեստը (մէթիէր) ունի առաջնակարգ կարեւորութիւն: Երբ նկատի չառնենք ոչ-արուեստագէտներէ յօրինուած եւ սակայն երկար ատեն ժողովուրդի համակրանքը վայելող կարգ մը գործեր: (Ինչպէս Քին, Դարբնոցապետը, ռոմանթիք բոլոր տռամաները, մելոտրամը, օբերեթը): Արուեստի կնիք կրող գործերը անպայման ենթակայ են հզօր կառուցանող բնազդի մը: Այս է պատճառը որ վիպասանը ամենէն ձախող թատերագիրը կը դառնայ յաճախ:

Սունդուկեանց ունի այդ բնազդը: Իր խաղերէն գլուխ գործոց նկատուողները (Պէպօ, Քանդած օճախ) բախտի ձգուած տեսարաններ չեն: Արուեստագէտը քայլ առ քայլ հետապնդած է անոնց մէջ տեսիլներուն եւ արարներուն մեքենազմը, ու ըմբռնած է՝ առաջին անգամ՝ միակ գործողութիւն մը առանցք ունենալու հիմնական պայմանը:

Ծանօթութիւն: – Իրմէ ետքը Շիրվանզադէ հաւատարիմ է այդ սկզբունքին: Բայց անոր բախտը մարզուած վէպերու գետնին վրայ՝ չէ յաջողած աւագ գործողութիւն մը մեկուսացնելու, պատկերներու գաղտնիքը գտնել: Դարձեալ Լեւոն Շանթի խաղերուն մէջ զանց առնուած է արուեստին այս հիմնական պահանջքը: Հին Աստուածներուն մէջ գործողութիւնը (այսինքն նիւթը, ատաղձը ոեւէ

կառուցումի) փոխարինած է տեսարանման դիւրին փոփոխութիւնով։ Տեսակ մը սինեմա անոր այդ խաղը՝ ուր հանդիսատեսը կը տարուի խաղի ընդմիջումներէն, նոր ինկած տեղի կտորներէն, պատկերներէն, քան ներքին միութեամբ մը կապուած լայն համապատկերի մը աստիճանական պարզումէն։

Դառնալով Սունդուկեանցի, անոր խաղերը կը ներկայացնեն անհուն աշխատանք, այդ ուղղութեամբ նուազագոյն մեղաւորը ըլլալու։

բ) – Ախժանիք է անշուշտ թատերական գործի մը համար խտացնել ու բեւեռել չրջանի մը լեզուական բրիզմը։ Ու ատիկա բացառաբար խօսուած բարբառէն։

Սունդուկեանցի խաղերը բարատօքսը կ'իրագործեն, ընտանի, անհրաժեշտ տարրերէն դուրս որեւէ օտար նպատակ չընդունելու թատերով իրացուելիք գործի մը մէջ, ինչպիսին է թատրոնը։ Բայց այս հատուածական արժէքը վիրաւոր է, երբ զայն մօտեցնենք համալսական արժէքներու մեծ կշիռին։ Երբ կատարելապէս հարազատ բարբառը՝ սերունդ մը եռքը, ճաշակուելու համար, փոխադրուեցաւ Արեւելահայերէն։

Ուրեմն՝ բացի տօղիմանթեր արժէքէն, որ թերեւս կը շահադրգռէ բանասէրները, անդին արուեստի մարդերը պիտի տառապին այդ քիչ մը շատ մղուած տեղական դոյնէն (լեզուի մասին խօսելով)։ Պէպօն՝ անհասկանալի է Թիֆլիսէն դուրս։ Քանդած օճախը՝ լեզուի իդէալիզմով հպարտ՝ կը ճանճրացնէ իր աղքատութեամբ։

Մոռնալու չէ որ թատերական մեծ գործերը այնքան խնամք կը հարկադրեն լեզուի տեսակէտէն ալ։ Շէյքսպիր՝ անգլիական դրպրոցներու մէջ լեզուի առանձին դասընթացք մը ունի։

Տաւօթուիւն։ – Անշուշտ միտքէ պէտք չէ անցնել մեր բոմանթիքներուն բանաստեղծութեան դիւցազներգական ու վսեմ բարբառը որ դրականութիւն է։ Ցիշել որ նոյնիսկ բանի մեծագոյն կախարդին՝ Վ. Հիւկօի հոյակապ լեզուն չէ յաջողած փրկել անոր խաղերը կորուստէ։

դ) – Բարբեր։ Այս մասն ալ տրուած չափի մը վրայ մեզ դոհացում կու տայ։ Բայց ամէն իրապաշտ գործ՝ իր հետը կը պարտցընէ իր մահուան տարրը երբ չէ պաշտպանուած անոր դէմ՝ աւելիով։ Այդ աւելին ամէն արուեստի գործի մէջ այն մասն է որ գուցէ չհասկցուի կամ չտեսնուի, բայց որ ժամանակին մէջ պիտի պաշտպանէ գործը։

Այս պահանջը անոր համար որ՝ արեւելահայերը արուեստի գործ մը երբեք անկախ չեն ընդունած։ Անոնց համար վրիպած է ա–

մէն գործ ուր դաս մը կը պակսի։ Ուրեմն բարքերու վրայ ազդելու նպատակով ճամբայ ելած դրադէտէն սպասելի էր խորութեանց մէջ սուզում մը, վէր բերելու համար արտաքին փաթաթներէն անդին գոհարը որ իսկութիւնը կը մնայ ժողովուրդներուն։

Նման պահանջի մը դէմ արեւելահայ թատրոնը լուռ է դըժբախտաբար։ Ուրիշ՝ անիկա չէ կրցած յատկանշական ու ընդմիշտ իրենց կշիռը պահող բարքերու տախտակներ սեւեռել։ Այդ բանը անոնց չէ յաջողուած նոյնիսկ վէպին մէջ ուր Պռօշեանց ազդագիր է եւ Շիրվանզադէ ընդօրինակող։

դ) — Նշանակալից է որ Սունդուկեանցով սկսած չարժումը չընդհանրանայ ու այդ թատրոնը անկէ յետոյ աւելի զառածի ու վնտռտել տայ կարապետեան գործերը։

Ամիկա գուցէ անոր համար որ Սունդուկեանցի թատերական յղացքը, հանգամանակը վիրաւոր էր իր նախատիպար գործերուն մէջ իսկ։ Բոլոր թատերական գործերէն դիմացողները, դպրոց կազմողները կ'իրացնեն երկու հիմնական պահանջներ։

1· Թատերական մասնայատուկ թեքնիկ

2· Բարբառ։

Այս երկու մասնայատկութեանց միացումը միայն կը փրկէ գործը եւ զայն ժամանակներու վրայ կ'արձակէ։

Թանձր ու դանդաղ իրապաշտութիւնը որ 1880–էն կը սկսի անոնց մէջ ողողել հրապարակը, իր վերլուծող նկարագրովը տուաւ անոնց վէպը։ Բայց նոյն այդ պարագան սպաննեց անոնց թատրոնը։ Վասնզի թատրոնը, հիմնուած պատրաւճի մը վրայ, անհրաժեշտաբար հարկադրուած է աւիրական տարրի մը նպաստին։ Արդ աւիրականը բոմանթիզմը չէ անշուշտ։ Անիկա մարդերու մէջ դոյութիւն ունեցող երազի տրամադրութիւնն է· հոգեկանութիւնը· աւելի յատկնոտ բառով մը քանաստեղծութիւնը որ մեր կեանքը կը վերցնէ իր խմաստին։ Վասնզի ուտելը, խմելը, բոյսի պէս ապրիլը չէ որ ժողովուրդ մը մեծ կ'ընէ։ Մարդը կ'արժէ իր հոգիին որակովը։ Քաղաքականութեան անտես ըրիթմը խմացական հոսանուտի մը մէջէն է որ կը քալէ։ Ամբոխները ատիկա չեն զգար, բեմն է, ըլլայ անիկա դերակատարներով իրացուած, ըլլայ միակ խօսողի մը հրեղէն շունչին տակ։

Դարձեալ աւելորդ պիտի ըլլար վնտռտել Սունդուկեանցի գործին մէջ խմացական կորիզներ, որոնք կեանքի արձակարանին վրայ նետուած փոքր յուզումները քեզի ձեւով կը տեսարանին։ Ու անկէ չի զար նոյնիսկ իր ժամանակին՝ եղածէն տարբեր լինելութիւն մը։

Այս թատրոնը չաս հասա ըմբռնումի մը դերին մնաց։ Բարքերու ծաղկումը եղաւ անոր գերագոյն զսպանակը։ Ու գրական դործի մը մէջ ժխտական չունչը թէեւ համ, պղպեղի մը նման կը տպաւորէ ընթերցողը։ Բայց չի դադրիր համեմ ըլլալէ։

Զօրաւոր ու ջերմ հաւատքով թատրոն մը գուր է փնտռել այդ լերկամիտ ու ցուրտ հեղնողէն գոր կեանքը ըրաւ աւելի դառնազգաց։ Ու անոր հեգնութիւնը մնաց իր անմիջական խմաստին մէջ։ — Արեւելահայ թատրոնը չունեցաւ քոմետիէն դուրս չըջանակ ու հեռանկար։ Նոյնիսկ վախցաւ փորձելէ արդի օրերու բիէսը ուր զաղափարային յօրինուածութիւնը իբր գեղին կը ծառայէ բարքերուն։

KHATCHATOUR APOVIAN AND KAPRIEL SOUNTOUGIANZ

HAGOP OSHAGAN

The study presents two well known east Armenian authors namely Khatchatour Apovian and Kapriel Sountougianz. The author through Apovian's **Verk Hayastany** («Armenia's Wound» — a novel) presents him as poet, historian, orator, and messenger. Then by studying the structure, the language, and the realism in K. Sountougian's plays, Sountougian is presented as the first and only east Armenian playwright.

Արեւմտահայ պատմուածքի ծագումը

- ԱԿՆԱՐԿ -

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ

Արեւմտահայ պատմուածքի սկզբնաւորութիւնը արդիւնք է շատ բարդ, իրար վրայ ներգործող ազդակներու։ 1850ական թուականներու դաստիարակչական ու երգիծական գրականութեան մայր ճիւղերէն նետուած աննշմար, անաւիշ ոստ մըն է ան սկիզբը, առանց որոշ նկարագրի, կաղապարի ու արհեստաւորի, մինչեւ որ Զօհրապ ձեռք կ'առնէ զայն, ութսունական թուականներուն ու կուտայ անոր գեղարուեստական ինքնութիւն մը, որ հակառակ իր մեծ թերութիւններուն՝ ոճի, կառոյցի ու իմաստի տեսակէտէն, լաւագոյն նմոյշն է այդ սեռին մինչեւ Սեւուք։

Ցարդ՝ արեւմտահայերուն մէջ ոչ մէկ լուրջ ուսումնասիրութիւն եղած է պատմուածքի ծագումին ժասին, հակառակ որ մեր պլներէն բոլոր կարեւոր գրողները, ինչպէս նաեւ երկրորդականները շատ շատեր, օրաթերթերու մէջ կարճ պատմուածքներ ստորագրած են։ Ժանակական իմաստով, պատմուածքի կոչումը ամենէն շատ մշակուածն է։ Ժորհրդահայ բանասէրներն ալ կը թուին անտեսած ըլլալ այս սեռը (1971 թ.ին Երեւան հրատարակուած ՆՈՎԵԼՆԵՐ հատորին մեծագոյն թերութիւնը նախաբան չունենալն է)։ Երեւոյթ մը, որմէ կը հետեւցնենք թէ լրջութեամբ չէ առնուած այդ ճիւղը։ Արեւմտահայ բանասէրներ քննադատներէն – Ալպոյաճեան, Աասատուր, Նուպարեան, Մրմրեան, Զօպանեան, Թէոդիկ, Օշական եւայլն – եւ ոչ մէկը ժամանակ ունած է անով զբաղելու։

Դար մը հեռաւորութենէն դիտուած քառասունական թուականներու մեր մտաւորականութեան ամենէն անյուսատու, դաժան մթնոլորտի մը պատկերը կը ներկայացնէ։ Իմացական ոչ մէկ գրգիռ

կու գայ մեզի, ոչ մէյնավայրէն, ոչ արտասահմանէն ոչ ալ Կովկասէն։ Ոչ իսկ մեզմէ, մեր ներքին կեանքէն եւ ուժերէն։ Մտաւորական կեանքի առաջին նշոյլը Իզմիրէն կու գայ, ուր Ղուկաս Պալդազարեան 1840 թ.ին կը ձեռնարկէ Արշալոյս Արաբատեանի հրատարակութեան, ոչինչէն ճամբայ ելլելով, իր ժամանակէն 50 տարիներու ավանս–ով մը, երբ ոչ Թրքահայերը ոչ ալ Արտասահմանի հայերը «գաղափար ունէին մամուլի դերի մասին» (1)։ Լայն եւ բնականոյթեամբ ու նախաձեռնութեան ոգիով օժտուած այս մարդուն կը պակսէր սակայն գրական ճաշակը։ Թերթը, տեղ տուած է քանի մը գրութիւններու, որոնք դժուար է պատմուածք կոչել։ Արկածալից ու բարոյալից պատմութիւններ են ասոնք, զորս Մեսրոպեան Վարժարանի աշակերտները կը թարգմանէին իտալերէնէ։ Ազնիւքը իր լեզուն է, որ համկօրէնի, աղճատուած գրաբարի ու Թրքերէնի վարժուած հասարակութեան մը համար անկասկած վայելք էր իր ահուն, մաքուր ու ճաշակաւոր նկարագրին համար։ Եւրոպա ուսած մարդ էր Պալդազարեան ու չէր կրնար հանդուրժել ամենօրեայ հայերէնը իր թերթին մէջ։ Արդէն յայտնի է մեզի, երբ քննենք այդ օրերու մարդոց գործը, որ կրեթէ բոլոր այն մարդիկը, որոնք դեր մը ունեցան աշխարհաբարի կազմութեան մէջ, եւրոպական համալսարանի մը կրթանքէն անցած էին ու տիրանալով օտար լեզուի, անկարելի կը դտնէին օրուայ լեզուով հաղորդակցիլ ու արտայայտել իրենց մտածումները։

Գրական ճաշակը կը պակսի նաեւ Պոլսոյ Սահմանադրական ուերունդին, այն 45 համալսարանաւարտներուն, որոնք Ֆրանսայէն ու Իտալիայէն վերադարձան ու ազգային մեքենայի մէջ հեչտօրէն տեղաւորուեցան։ Կրնայ այդ դիւրութիւնն իսկ պատճառը եղած ըլլալ իրենց տաղանդին ցամաքումին...։ Սերունդը, որ 1852 թ.ին պիտի հրատարակէր, այդ ամուլ ու տափակ Մասիսը։

Այդ օրերուն, հայերէն ամուլ միայն թուրքերը կրնային ըլլալ։ 1840 թ.ի թուրք գրական հրապարակը ամայութիւն է, բառին բովանդակ իմաստով։

Ճետոյ, եւրոպական իրապաշտ շարժումը, որ իր թափը կը դտնէ 1840 – 1850 թթ. միջեւ, դեռ չէր հասած թուրքիոյ ափերը, այդ չրջաններուն։ Ու հայերը, որոնք թուրքերէն առաջ ազդուած էին Ֆրանսական 1840 թ.ի յեղափոխութեան ազատական ոգիէն՝ չնորհիւ Ռական ու Պալեանի նման բացառիկ, յանդուգն միտքերու, դեռ կը մնային նախառոմանթիք, ռոմանթիք ու դասական

---

1) Ա. Ալպոյաճեան, *Մասիս*, 1890, էջ 345։

ճաշակներու աննկարագիր, ըղձուկ թնճուկի մը հմայքին տակ, որմէ հազիւ պիտի կրնային 1890 թ.էն ետք դուրս սպրդիլ, Արփիարեանի, Բաշալեանի ու մասամբ Զօհրապի վարանոտ իրապաշտութեան շնորհիւ: Անգլիական ու Ֆրանսական իրապաշտութեան ցայտուն գիծը բարքերու սրամիտ, նուրբ նկարագրութիւնը եղած է, որու ներկայութեան առաջին նմոյշները կը գտնենք մեր երգիծական գրականութեան մէջ, զոր մշակեցին, 1856 թ.էն ետք, Սվաճեան, Այվազեան ու մանր հեղինակներ:

1850 թ.էն սկսեալ, մեր մէջ կը տեսնուին վիպակի ու վէպի առաջին տարտամ կերպարները: Առաջին ուրուագիծը 1850–1851 թ.ի շրջանի Եւրոպան կու տայ, ուր տասնեակ մը դաստիարակիչ վիպակներ կը թարգմանուին գերմաներէնէ ու կը ծառայեն Թուրքիոյ Մխիթարեան վարժարաններու աշակերտութեան կրթութեան: Կարեւորը սակայն այն է որ այդ կարճ ու երկար պատմութիւններու հայերէնը բացառիկ շնորհ մը կը յայտնաբերէ իր ճոխութեամբ ու յստակութեամբ. անկախաբար վիպակէն, այս պատմութիւնները մեծ դեր խաղացած են Թոռնեանի ու Սիպիլեանի վէպերու յղացումին մէջ: Օգտապաշտ ու կրօնաշունչ մթնոլորտին մէջ կ՚արժէ երկվայրկեան մը կանգ առնել անստորագիր մէկ գրութեան վրայ, որ կը կոչուի Ալէքսի Անդառեանի իր հօր գրած նամակը (2): Կարճ վիպակ մըն է այս, զգայուն ու կենդանի, որ այսօր իսկ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի: Միջավայրը Եւրոպան է ու հայ երիտասարդի մը եղերական կեանքը ու վախճանը կը նկարագրէ, ռոմանթիք ու տաք ոգիով մը: Շատ հաւանաբար թարգմանութիւն մըն է գերմաներէնէ ու միայն անունները հայացուած են, ազգային շեշտ մը ապահովելու համար: Ինքնագիր ըլլալու պարագային, այս նամակ–պատմութիւնը կրնայ մեր ռոմանթիք վիպակի առաջին, նախնական կերպարը նկատուիլ:

Նոյն տարին, Եւրոպա կը հրատարակէ Մանուկ Պէյ Միրզայեանի կենսագրութիւնը, որ ըստ հեղինակին՝ Հայր Ղեւոնդ Ցովնանեանի, կազմուած է Մսեր Մսերեանի հայթայթած տեղեկութիւններու հիման վրայ: Վիպականացած այս գրութիւնը կրնայ վիպակի յղացքին մօտենալ եթէ գրական նուազագոյն արժանիք մը պարունակէր:

Իրապաշտութեան ըմբռնումի այս դանդաղ զարգացման մէջ կ՚արժէ յիշել նաեւ 1850 թ.ին հրապարակ ելած Հայաստանը: Տէրոյենց հմուտ ու կատաղի մարդ, զուրկ էր գրական ճաշակէ, սա–

---

2) Եւրոպա, 1852, էջ 76–124:

կայն լաւ կը ճանչնար իր ժողովուրդը: Ու խանդավառ Եւրոպայի օրինակով ու անոր դէմ խիկ պայքարելու համար յանուն ուղղափառ հաւատքին, դերմաններէնէ կը թարգմանէ չատ մը վիպակներ չատ մաքուր աշխարհաբարով մը: Լաւ ծանօթ խոալերէնին. նաեւ կը ձեռնարկէ թարգմանութեան Սիլվօ Բէլլիքոյի Իմ Բանտէ վէպին, որուն ռոմանթիք ու ազատատենչ ոգին մեծ ազմուկ հաներ էր Իտալիոյ մէջ այդ չրջանին: Անցողակի ըսենք թէ Թուրք գրականութեան մէջ այդ երկին առաջին թարգմանութիւնը տեղի պիտի ունենար 1869 թ.ին միայն, Ռիքայզատի կողմէ: Վիպական այլ ժամն գործերու թարգմանութիւններու կը հանդիպինք այս թուականներուն Պոլսոյ Բուրաստանին մէջ, 1853 թ.ի Մայիսին մէջ, Վարդան Փաշայի հրատարակած Մէնմուայը Հաւատիսին մէջ եւայլն: 1852 թ.ին ծայր կու տայ նաեւ իմմիրի մտաւորական Ճար. Տէտէեանի երեսուն տարի տեւելու սահմանուած թարգմանական գործունէութիւնը: Առաջին ծաւալուն արձակ գործը Մոնթէ Քրիսթոն է, որ թերթօնի ձեւին տակ լոյս կը տեսնէ Նոյեան Աղաւնիի մէջ (այս գործին թրքերէն առաջին թարգմանութիւնը տեղի կ'ունենայ 1871 թ.ին միայն, Օսման Սէնայի կողմէ):

Ո՞ւր կը տանին այս աշխատանքները մեր գրական զարգացումը, ինչպէ՞ս կ'ազդեն վիպակի ծագումին վրայ: Ժխտական է պատասխանը: Իրապաշտութիւնը, որմէ ծագում պիտի առնէր վիպակը, խորթ կը համեմատի մեր ազգային խառնուածքին: Մենք կը խուսափինք իրականութենէն ու մեր գրողները չեն համարձակիր ժողովուրդի ճաշակին կամ բնազդներուն դէմ թի չարժել: Օրւան պահանջներն ալ թոյլատու չեն: Զունինք գրականութիւն, չունինք հասարակաց, մաքուր լեզու, չկայ զարգացած դասակարգ ու գրեթէ անգոյ են մշակութային բեղուն կապերը Արեւմուտքի հետ: Զկայ մանաւանդ գրական ճաշակ, արուեստի ըմբռնում (3): Հակայ վիհ մը կայ զանգուածին ու մտաւորականութեան միջեւ: Գոլիս 24 վարժարանով հպարտ է, սակայն Հայութեան հարիւրին երկուքը միայն դպրոց կը յաճախէ (4):

---

3) Այդ օրերու ճաշակէն գաղափար մը տալու համար ահա Տէրոյենցի նախասիրած հեղինակները, զորս կը յանձնարարէ հանրութեան: – Մատամ տը Սեվինիէ, Ֆլորիան, Պէրնարտէն տը Սէն Բիէռ, Ռոլան, Գուտարգոս, Մատամ տը Ժանլիս, Ֆէնըլոն, Մարմոնթէլ, Լամարթին, Պալզաք, Տըֆօ, Գրիւֆոն – այսինքն՝ բացարձակապէս ոչ մէկ չափանիշ կրնայ այս հեղինակները մէկ յայտարարի բերել (Տես *Հայաստան*, 1849, Յունուար 15):

4) *Բանասէր*, 1851, էջ 504:

Այս բոլորին դէմ, դրական ի՞նչ ունինք 1850 թ.ի չուրջ։ Ունինք, առաջին հերթին, լեզուին աշխատաւորները ու մէկ երկու զգայուն, օժտեալ մտաւորական–գրող։ Ոսկան, Օտեան, Հիւսարեան, Սվաճեան, Հայկունի ու մասամբ Միսաքեան. այսքան։ Ու կարելի չէ աշխատաւորը արուեստագէտէն զատել. այս հինգ գրողներն ալ վարպետ հայագէտ են։ Սակայն եւ ոչ մէկը անոնցմէ գրագէտ է, ոչ մէկուն մտքէն կ'անցնի ինքզինքը որպէս գրագէտ սահմանել, գրականութեան տեսութեամբ զբաղիլ, գիտնալ թէ ինչ սեռ է մշակածը։ Բոլորն ալ բարձր ուսում ունին բայց միայն Օտեանն է որ կը հասնի արուեստի ճանաչումին ու այնքան նուրբ, ազնուական է իր ճաշակը՝ որ գինք ամբողջեան կը տանի...։

Լեզո՞ւն թէ գրողը առաջ կու գան։ Ոչ մէկը ոչ ալ միւսը։ Գրութիւնը միայն, ան է որ արժէք ունի։ Լեզուն սակայն, գործիք ու գործ է նոյն ժամանակ։ Ու ատոր համար է որ արուեստի սեռը, որ վիպակ կը կոչուի, կրնայ զարգանալ միայն լեզուի զարգացման հետ, անոր մաքրացումին, յստակացումին ու ճոխացումին հետ։ Ու այս կ'ըլլայ մերկ, անգութ կեանքի ներկայութեան, գայն ըմբռնելու ու նուաճելու ձգտումին մէջէն։ Սակայն մեր գրողները այդ շրջանին ոչ մէկ կերպով պատրաստ են իրականութիւնը տեսնելու այնպէս ինչպէս որ է ան։ Իրականութիւն ըսելով հայ գրողները կը հասկնան կեանքի չնչին մանրամասնութիւններու ճշգրիտ վերարտադրութիւնը, իրականութեան փշրանքներու կուսակումը, բան մը, որ արուեստի ու գրական սեռի ստեղծումին հետ շատ ալ աղերս չունի։ Ատոր համար է որ հայկական իրապաշտութեան առաջին նմոյշը մեր երկիծական գրականութիւնը կը հայթայթէ, որ Սվաճեանէն մինչեւ Այվազեան ու Փափազեան, կը գործածէ դուռնապեղ երեւոյթներու հարազատ արտադրութիւնը։ Եւ որովհետեւ երկիծանքը, սկիզբը, գործածուած է որպէս պայքարի զէնք ու ամէն հայ գրող միշտ ալ պայքարի մէջ գտնուած է այս կամ այն պատճառով, հետեւանքը այն եղած է որ իրապաշտ լեզու մը չենք կրցած մշակել։

Ահաւոր բան է 1850 թ.ի ժողովուրդին խօսած հայերէնը, որ շատ քիչ տարբերութիւն ունէր ԺԹ. դարու հայերէնէն։ Օրինակ, 1858 թ.ին հրատարակուած վարժութիւն Նամակացը կը պահանջէր որ տղայ մը իր հօր գրած նամակը սկսէր հետեւեալ ձեւով. «Պայծառաբուխ Լուսատու Հայր Բարերար Ինամածու»։ Սվաճեան կ'ըսէր 1856 թ.ին թէ հերիք է որ «կրթուած մէկը մաքուր հայերէն խօսելու փափաքը ունի՝ ծաղրելի կ'ըլլայ» (5)։ Ուրիշ վկայութիւն մը

5) Մեղու, 1856, էջ 526։

որ Կ. Իւթիւճեանէն կու գայ, կ'ըսէ թէ 1840 թ.ին ժողովուրդին գործածած բառերուն 60 %ը թուրքերէն էին (6): Ահա նմոյշ մը: – «Պազի հալըչէն ծովը սէյիր ընելնիէն կը նայիմ էի չարշափի պէս տիւպտիւզ է, պազի ալ կը տեսնամ էի տալղաներըը էօփիւրմիւշ եղած կու գան շախըր շախըր հալըյին ըռըխտըմներուն կը զարնվին ու տարմատաղին կ'ըլլան» (7): Կեսարիոյ մէջ դիւղ մը կայ՝ Քիւչիւկ Քէօյ, ուր ոչ մէկայն ոչ ոք հայերէն գիտէ խօսիլ, այլ չեն գիտեր թէ հայերէն լեզու մը իսկ գոյութիւն ունի (8):

Մտաւորականներն էին – կրօնական, դրող ու վարժապետ – որ լծուեցան, գրեթէ ակամայ, լեզուն յղկելու անծրագիր գործին: Կրօնականներու աշխատանքը վեր է ամէն գնահատանքէ: Բողոքական մխիթարներու 1850 թ.ին կատարած Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը աշխարհաբարի, որպէս ծաւալ ու որակ, հանրութեան մատուցուածներէն լաւագոյններէն էր: «Ժամանակին էն կոկիկ, էն ժողովրդական ու կարելի եղածին չափ մաքուր հայերէնն էր» (9): Այտընեանի 1864 թ.ին հրատարակած Քննական Քերականութենէն մէկ տարի առաջ, 1863 թ.ին աւետարանական հովիւ Վեր. Մ. Տ. Քիրէչեան լոյս կ'ընծայէ «առաջին կանոնաւոր քերականութիւնը» (10): Ու տակաւին ժողովուրդին համար, որուն մոլեռանդութիւնը անդադար կը մտրակուէր կրօնականներու կողմէ, որոնք անշուշտ կը հաւատային թէ հայ մշակոյթն էր որ կը պաշտպանէին, ժողովուրդին համար աշխարհաբարը դեռևիկ լեզու մըն էր որուվհետեւ «բորոտները» (բողոքականները) կը գործածէին զայն: Դեռ կային ամիրաներն ու պատուելիները (օրինակ կարապետ Պապայեան, Յակոբ Միսաքեան) որոնք աշխարհաբար լեզուով լսիրշ պատմութիւններ ու քերթուածներ կը գրէին վարկաբեկելու համար էանաֆիները, ժէ. դարէն մինչեւ ԺԹ. դարու կէսերը (11): Ճետոյ,

---

6) Կ. Իւթիւճեան, Մեր Արդի Լեզուն եւ Հին ու Նոր Դպրոցներ, Ծաղիկ, 1892, էջ 309:

7) Նոյն:

8) Հայաստան, 1849, Գ. Տարի, թիւ 3:

9) Բ. Քէչեան, Աշխարհաբարի Ներկան ու Ապագան, Բիւզանդիոն, 1898, թիւ 658:

10) Ճ. Գազանճեան, Արդի Հայերէնը եւ իր Շրջափոխութեան Օրէնքը, Մասիս, 1907, թիւ 46:

11) Հ. Ասատուր, Աշխարհաբարը 19–րդ դարէն առաջ, Ամէնուն Տարեդիրքը, 1908:

1847 թ.էն սկսեալ վիեննականներուն հրատարակած Եւրոպան հանրութեան կը հրամցնէր բարոյաշունչ, կրօնական ոգիով ծանրացած կարճ պատմութիւններ, շատ մաքուր, յստակ բայց քիչ մը շատ վսեմկացած լեզուով: Այս բոլոր աշխատանքներուն անուղղակի արդիւնքն էր վիպակին ծագումը:

Սակայն լեզու մը որ գրականութիւն մը պիտի չալկէ, ամէն բանէ առաջ արուեստագէտի, առնուազն գրողի կը կարօտի: Ու պատմուածքը չէր կրնար զարգանալ մինչեւ որ գրող մը լեզուն ձեռք չառնէր: Գրական լեզուն մտաւորականի գլուխէն վեր գործ է: 1850 թ.ին ուսուցիչ՝ կը նշանակէ մտաւորական: Մտաւորական է նաեւ կրօնականը, թարգմանիչը, խմբագիրը, պատուելին, նոյնիսկ աղան: Տէրոյենց, Պալդազարեան, Պաղտասար Դպիր, Փէշտիմալճեան պատուելի, Անդրէաս Փափազեան, Իւթիւճեան եւ ուրիշ մտաւորականներ կը խօսէին ու կը գրէին ճիշդ աշխարհաբար մը, սակայն գրագէտ մը, գրական զգայնութեամբ օժտեալ մտաւորական մը միայն կրնար անոր այնքան մը հաւատալ որ ի գին իր ասպարէզին զայն պարտադրէր մարդոց դնահատանքին: Ոսկանի պէս մէկը միայն կրնար, առաջին անգամ ըլլալով ու 1864 թ.ին՝ ստիպել որ Իզմիրի Մեսրոպեան Վարժարանը աշխարհաբար լեզուի դասաւանդումը իր ծրագրին մէջ առնէ, հակառակ որ քանի տարիէ ի վեր Պալդազարեան այդ լեզուով կը հրատարակէր իր թերթը: Ոսկանի գրական վաստակը ծանօթ չէ իր ամբողջութեամբ, սակայն եթէ քննուի, վստահօրէն յայտնի կ'ըլլայ անոր կարեւոր դերը: Քիչը, ղոր ունինք, այնքան տպաւորիչ է իր ճշդրտութեամբ եւ ուժով:

Մեր նախավիպակի առաջին նմոյշը, որ արուեստի, լեզուական ու կառուցային բացայայտ արժանիքներով կը ներկայանայ 1851 թ.ի Հիսարեանի Բանասէրի մէջ անանուն հեղինակի մը վիպակացած նկարագրական էջերն են, ուր կը սեւեռուին պոլսական յատկանշական տիպարներ ու տեսարաններ (13): Շատ չեն թիւով ու

---

12) Գ. Հնասէր, Պոլսոյ Աշխարհաբարի Պատմութեան Համար, Անահիտ, 1930, Բ. Տարի թիւ 2:

13) «Առաջին» բառը կը գործածեմ որոշ վերապահութեամբ, որովհետեւ չեմ կրցած բանել հետեւեալ թերթերու ամբողջական շարքը, ուր կրնան գտնուիլ գրական որակով գործեր: – Հայրենասէր, Իզմիր, 1843–1846· Ընտանի Իմաստասէր, Պոլիս 1845–1855· Մասեաց Աղաւնի, Փարիզ 1845–1865· Վաթաք, Վան 1855–1874· Արեւելք, Փարիզ 1855–1856· Մեղու, Պոլիս 1856–1874· Արեւմուտք, Փարիզ 1859–1865· Արեւելեան Դար, Պոլիս 1860–1863· Ծաղիկ, Իզմիր 1861–1886:

հատնաբար Հիսարեանի գրիչէն ելած են (14)։ Գոյներու առատութիւն, գիծերու ճշդրտութիւն, կենդանի խօսակցութիւն, ծանր ու բարի զուարճախոհութիւն, հարուստ բառամթերք։ Տիպարներ յատկանշելու ու դրծողութիւն զարգացնելու որոշ արժանիք ու ոճամթիք մթնոլորտ մը, բարոյական — բոլոր այս արժանիքները կը դտնենք նաեւ Հիսարեանի կարեւոր մէկ ուրիշ գործին մէջ, — խոսրով եւ Մաբրուհի, որ արդի հայ գրականութեան առաջին վէպն է, տպուած Պոլիս, 1851 թ.ին։ Հիսարեան, եթէ ինքն է հեղինակը այդ նկարագրական ու կենցաղային պատկերներուն, կրցած է պատմուածքի մը կարեւոր տարրերէն (մթնալայրը, տիպար, գործողութիւն ու մթնոլորտ) քիչ մը հաւաքել ու անձնադրշմ իրապաշտութեամբ տալ։ Դժբախտաբար ու հակառակ իր լայն ու այլազան հմտութեան, ան աղքատ է արուեստի տեսական հարցերուն մէջ։ Վէպի ու վիպակի իր հասկացողութիւնը կը տառապի այն խառնակ, անորոշ, գործնապաշտ ու անփոյթ նկարագրէն որ յատկանիշն է հայկական առ հասարակ բոլոր տեսական ըմբռնումներուն։ Լեզուի մասին սակայն շիտակ են իր դիտումները։ «Աղքատ է մեր աշխարհաբարը, կ'ըսէ ան, սակայն հարստութեան ամէն էական առարկաները ունի իր մէջ։... Աշխարհաբարը հարուստ ու ճկուն լեզու մը կ'ըլլայ՝ գրաբարի ու դաւառաբարբառի բառերն ու դարձուածքները գործածելով հոն՝ երբ նոյնը չկան աշխարհաբարի մէջ» (15)։ Ցաւալի է որ Հիսարեան շատ ալ յստակ չի գիտեր թէ ինչ լեզու կը խօսի սուվորական ժողովուրդը, շատ չի խառնուիր հայ կեանքի մերկ իրականութեան, երբ կ'ըսէ «թէպէտ աշխարհաբարը արդէն հասարակաց լեզու է, զանիկայ կանոնաւորելու հարկը օրէ օր աւելի զգացնելու ու գործադրելու է» (16)։ Գաղափար մը տալու համար իր իրապաշտութեան մասին, ահա նմոյշ մը, որ առնուած է Գարնանամուտը գրուքենէն (Տես յաւելուած 1)։

Հիսարեանի բարքերու ճաշակաւոր նկարագրութիւնները շատ նախնական մէկ կաղապարն են միայն վիպակին։ Իր յաջողագոյն գործը այս սեռին մէջ կը մնայ Այցելու Գերեզմանաց պատմութիւնը, ուր գրագէտի իր չնորհքը կը զարգանայ մարդերու գունագեղ, զուարճալի պատկերացումին մէջ երբ կը ներկայացնէ հայ, յոյն,

---

14) Նոր Տարի Նոր Օրագիր, էջ 54, Բարեկենդան, էջ 106, Գարնանամուտին, էջ 199, Գիւղացիացուքիւն, էջ 344։

15) Բանասէր, 1851, էջ 456։

16) Անդ, էջ 449։

դպրի ու եւրոպացի տիպարները՝ ձաղկելու համար, վօլթէրեան չունչով մը, կրօնական նեղմտութիւնը (17):

Հիսարեանով չահուած է ճաշակաւոր լեզու մը, չահուած է նախասոմանթիք զգայնութեամբ իրապաշտուհի մը՝ չնորհիւ Ֆրանսական աղդեցութեան, բայց դեռ կը պակսի վիպակի տիպարը, սեռին յղացքը ու արուեստի մակարդակը:

Ֆրանսական մշակոյթի ազդեցութեան ծանր, բայց փափուկ չեշտին կը հանդիպինք նաեւ մեր երկրորդ կարեւոր գրողին՝ Օտեանին մօտ, որ ըստ Ֆնտզլեանին «բուն աշխատաւորն է աշխարհաբարի» (18): Բանասէրները համաձայն են դինք նկատելու ժամանակին էն մշակուած անձը: Գերդաստանը, անշուշտ, ամբողջութեամբ ազնուականութիւն ու Ֆրանսական բարձր մշակոյթի զգայնութիւն կը բուրէ: Սիրոյ սիրահար, եւրոպական ռոմանթիզմով վիրաւոր ու Ռաֆայէլ վէպին արբեցած թարգմանիչը՝ Օտեան, մէկն է որ ափսոսանքով կը լեցնէ մեզ այսօր, որովհետեւ իր գերզգայուն նկարագիրը ու լայն մշակոյթը արդելք կը հանդիսանան այն լախտորոշ ներզործութեան, զոր կրնար ընել մեր գրականութեան զարդացման մէջ: Այնքան բիւրեղեայ է իր արձակը որ կը փշրուի հազար պրիսմակներու, երբ զարնուի հայկական անդուք, խորտ ու բորտ իրականութեան: Ահա թէ ինչպէս կը գրէ ան (Տես Յաւելուած 2): Մինակն է իր սերունդին մէջ որ, դեռ 25 տարեկանին, գրականութիւնը ապրումի առանձնաշնորհեալ եղանակի վերածած է ու իր օրագիրները, ճամբորդական ու տպաւորապաշտ էջերը ու քննադատական գրութիւնները կը պայծառեն գրական զգայնութիւն մը, որ առնուազն կէս դար առաջ է իր ժամանակէն: Աւելի հանդերձ, այնքան տարուած է լամարթինեան կէս–փիլիսոփայական մեկամաղճոտութեամբ որ յստակ չի տեսներ տեսաբանական հարցերը ու ոճմանթիք տրոմութեան մշուշին մէջէն հեւասպառ – իր լաւագոյն էջերը կը մնան իր դամբանական ուղերձները··· – կը հասնի սա եզրակացութեան: – «Վէպն ինչո՞ւ է – որպէսզի մարդ մխիթարուի իրականութենէն» (19): Ի՞նչ տեսակ վիպակ կը գրուի նման հոգեբանութեամբ· չատ չատ օրագիր մը···: Ինքզինքով յորդող Օտեան առաջին արուեստագէտ խառնուածքն է մեր գրականութեան, ինչ-

---

17) Անդ, էջ 558:

18) Գ· Ֆնտզլեան, Արեւմտեան Աշխարհաբարի Ընթացքը Դարուս մէջ, Մասիս, 1892, էջ 192:

19) Գր· Օտեանի Գոհարները, Հատոր Բ·, հրտ· Մ· Կազմարարեան, Պոլիս 1931, էջ 138:

պէս եւ սահմանադրական, դործնական, աչքը–բաց, անտաղանդ սեբունդին իտէալիստ պաշտպանը ու Սվաճեանի բարեբարը: Իրեն ու Իզմիրի դպրոցին կը պարտինք սակայն, բարեբախտաբար կամ դժբախտաբար՝ արեւմտահայ դրականութեան բռնած ֆրանսական ուղղութիւնը: Օտեանն ալ ոչինչ կը բերէ վիպակի յղացքին յառաջացումին:

Ամուլ վեղարէտ մըն է նաեւ Խաչատուր Միսաքեան, որու Սօֆիա անտիպ վէպը – դրուած հաւանաբար 1855 թ·ի շուրջ – պատմուածքի սահմաններէն կը հեռանայ իր ծաւալով (մօտաւորապէս 14,000 բառ) ու կը մօտենայ վէպի սահմաններուն: Ողբերգական վրիպանք մըն է Միսաքեան, որ կրկին զոհն է իր ոճին ու լեզուական բարձր չնորհներուն: 1850–1870 թթ· չրջանին Միսաքեան երկրորդ դեղապաշտ դրողն է, ըստ Ասատուրի: «Միսաքեանը աւելի ճոխ լեզու ունի քան Ոսկան, բայց նուազ մեթոտաւոր է: Պարզ է իր աշխարհաբարը··· ականջով կը գրէ, հետեւելով Վենետիկի աշխարհաբար դրողներուն, Փէշտիմալճեանին, բայց անոնցմէ բոլորէն վեր է իր դրագէտի բնազդով» (20): Գրական ճիրք, լեզուական տաղանդ, եւրոպական մշակոյթի անունդ – այս բոլորով հանդերձ այդ օրերու սերունդը, փարիզի մէջ, անհաղորդ մնացած է ֆրանսական իրապաշտ դրականութեան արժանիքներուն: 1850 թ·ին Պալզաք ու Սթանտալ տուած էին իրենց վէպերը· Մատամ Պովարին լոյս կը տեսնէր 1857 թ·ին, սակայն բուն իրապաշտները աւելի ուշ հրապարակ պիտի դային – Կոնքուռնները ու Զօլա 60ական թուականէն 70ականներուն մէջեւ, Հուիսմանս 70ականներուն, Մոբասան 80ական թուականներուն: Ինչպէ՞ս կարելի պիտի ըլլար իրապաշտութիւն ու պատմուածք զարդացնել, երբ 1850–1900 թթ· Հիւկոն ու Խօժէն Սիւն կը տիրեն մեր դրական հրապարակին վրայ: Այս անկիւնէն դիտուած, նորէն արհամարհելի ճիդ չէր մեր դրողներուն ձեռնարկած վախկոտ, թափթփած իրապաշտութիւնը:

Ստեփան Ոսկան երեւոյթ մըն է մեր համայն դրականութեան մէջ: Մեծ անիրաւուած մը, Տէրոյենցի, Պալըզաբեանի ու այդ սերունդի մեծ մասին հետ: Մեր դժբախտութիւններէն մին ալ այն եղած է որ չենք ունեցած զարդացած, խստապահանջ դասակարդ· ման մը, որ միայն 1900 թ·ի շուրջ պիտի սկսէր հասուննալ: Ոսկանէն զատ չենք ունեցած քննադատ: Ոչ մէկ բանասէր, դրական ու ընկերային պատմաբան մինչեւ Ասատուր: Շատ հաւանաբար ամ–

---

20) Հ· Ասատուր, Աշխարհաբարի Զարգացումը, Անահիտ 1931, թիւ 5–6, էջ 114:

բողջ Թուրքիոյ մէջ գիրք կարդացող ու ճաշակ ունեցող հանրութիւնը 1000է աւելի չէր։ Արդի՞ւնք. ժողովուրդը պահանջ չէ դրած գրողներուն վրայ, առած ու կլլած է ինչ որ տրուած է իրեն ու գրողները տուած են ինչ որ ուզած ու կրցած են։ Ոչ մէկ չափանիշ ու հակակշիռ. ու յաճախ մարդիկ գրագէտի անուն շինած են իրենց գրական արժանիքէն հետ կապ չունեցող պատճառներու բերումով։

Ոսկան նոյն դասակարգին կը պատկանի։ Բացակայ է մեր գրականութեան պատմութենէն. միայն Յ. Օշական անոր արժէքը կրցած է գնահատել։ Ո՞ւր են իր գրածները մինչեւ հայութենէն հեռանալը ու անկէ վերջն ալ։ Արեւելքի ու Արեւմուտքի էջերուն մէջ սակայն կան քանի մը գրութիւններ, որոնք Հիսարեանէն աւելի խորունկ մտքի մը փաստը կը բերեն։ Արեւելքի 1855 թ.ի թիւերուն մէջ (էջ 33) Ոսկան Հայր Ագուլիկ անուն երկ մը ունի, պարզ, գրաւիչ ու բնական լեզուով մը, որ առաջին լուրջ փորձն է վիպակը որպէս սեռ զարգացնելու (21)։ Նոյնպէս ուրիշ վիպակի նմանող երկ մը, 1859 թ.ի Արեւմուտքին մէջ, որ կը կոչուի Հայ Դիւցազնուհի մը (22)։ Ասիկա շատ աւելի յաջող է որպէս իրապաշտութիւն ու կառոյց։ Կը պակսի տակաւին տիպարի յստակ գիտակցութիւնը, մարդկային էակի հասկացողութիւնը։ Փարիզ կ'ապրի, հեռու հայկական իրականութենէն ու շատ ալ ժամանակ չունի գրականութիւն ընելու։ Պայքարի մէջ է. Մխիթարեաններուն դէմ, Պոլսոյ Պատրիարքարանին դէմ, Իզմիրի աւանդապաշտ սերունդին դէմ։ Խորհելու է որ այսքան պայքար, հեգնանք, զայրոյթ ու դառնութիւն կը չորցնեն արուեստի աւիշը հայուն մէջ ու մնացեալն ալ յետմահու լռութեան դաւադրութիւնը կ'առնէ կը տանի հետը. վրէժը՝ իր հակառակորդներուն։ Այնպէս որ Ոսկանով ալ բան մը չ'աւելնար մեր վիպակին վրայ։ Դեռ նախափորձերու շրջանն ենք։

1856 թ.ին Յարութիւն Սվաճեան կը վերադառնայ Փարիզէն ու Օտեանի օժանդակութեամբ կը սկսի հրատարակել Մեղու։ Քսան հինգ տարեկան է, կրքոտ, փառասէր, յանդուգն ու զարգացած։ Ի՞նչ կ'ակնկալէ Օտեան տաղանդաւոր երիտասարդէն։ Պայքարի գէ՞նք Ոսկան դէմ, կրօնականներու ու ամիրաներու դէմ ու անոնց կռթնած Մամուրեանի դէմ։ Յայտնի չէ։ Ամէն պարագայի, Մեղուն գրական հանգանակ չունի, ոչ ալ Սվաճեան։

Գրագէտ չէ, սակայն գրող է, ու առաջին կարգի, հայկական չափանիշներով անշուշտ։ Շուրջը կը նայի, Պոլիս։ Մասիսը լրա-

21) Արեւելք, 1855, էջ 33։

22) Արեւմուտք, 1859, էջ 21։

գիր է, Թատրոն չկայ, բանաստեղծ չկայ, ամէն կողմ կռիւ ու աղմուկ: Կայ անշուշտ վէպը, Թաղիադեանց՝ Կալկաթայէն, Հիսարեան ու Վարդան Փաշա՝ Պոլիս, Սիպիլեան ու Թոռնեան՝ Վիեննայէն: Կրօնական ու քաղաքական պայքար ու հսկայ զանգուածը անուս, միամիտ ու տարաշխարհիկ հայութեան: Ժամանակավրէպ քանի մը ամիրաներ, գունագեղ ջոջեր հոս հոն ու մտաւորական ամայութիւն: Քանի՞ հոգի պիտի կարդայ իր թերթը...:

Անվրդով, կ'անցնի գործի: Սուր է գրիչը, միտքը արթուն, սիրտը անվախ, կամքը պիրկ ու լծուած իր սիրելի ժողովուրդին բարձրացման: Կը մտնէ տուները, սրճարանները, դպրոցները, ու ինչ որ կը լսէ ու կը տեսնէ գրի կ'առնէ. հայկական կենցաղային տեսարաններ, Թրքախառն հայերէն խօսակցութիւնները այդ շատախօս պոլսեցիներուն, կռիւները պառաւներու ու խանութպաններու: Կատակերգականը, երգիծականը կը ծնին բնականէն մէկու մը համար, որ Փարիզի լրջութեան վարժուած է: Առաջին գրութիւնը Օլիւսք Կիճէ (23) մանրակրկիտ նկարագրութիւնն է զուարճալի կենցաղային կացութիւններու ու սխալ հասկացողութիւններու: Կը պակսի ընկերային երգիծանքը ու հեգնանքը: Իրմէ ոչինչ կայ, ոչ խորհրդածութիւն ոչ ալ տիպարային գիծ: Գրականութիւն ընելու գիտակցութիւնն ալ չունի տակաւին: Կոշտ, բայց ճշգրիտ իրապաշտութիւն մը, որ շատ հաւանաբար Թերթին ստացումը ապահովելու համար է: Բուն նպատակը ընկերային պայքարն է ու գրականութիւնը միջոց է իրեն համար: Այդ նկարագրական բծախնդիր ոճը ու սրամիտ իրապաշտութիւնը զինք կամաց կամաց կը տանին դէպի երգիծանք: Սակայն վարպետ է զաւեշտական, ինքնատիպ խօսակցական կացութիւն ստեղծելու մէջ, որոնք քայլ մը հեռու են Թատրոնէն: Աւելի խելացի է քան իր գործակիցը, Հայկունին, ու չ'իյնար Թատերական արուեստին Թակարդին մէջ, ուր ծիծաղելի կը դառնար Հայկունի: Գիտէ իր կարողութիւններուն սահմանները: Ոչ վէպ ոչ ալ Թատրոն. երգիծանք ու պատմուածք, այո՛: Տարածուն է իր արտադրութիւնը ու եթէ նկատի առնուի իր ամբողջ գրականութիւնը, Սվաճեան՝ աւելի բարձր երգիծաբան է քան Երուանդ Օտեան կամ նոյնիսկ, տեղ տեղ, Պարոնեան:

Հաւանաբար իր ժամանակակիցներուն համար, այդ վիպակնկարագրութիւնները՝ Ով Աշխատի, Ով Վաստըկի (24), Հարուստ

---

23) Մեղու, 1856, էջ 19:

24) Անդ, էջ 44:

Երիտասարդի մը Սեվեակը (25) եւայլն, այնքան զուարճալի չէին Թուէր որքան կը Թուին մեզի, այսօր, սակայն նկատի առնելու է դասակարգային հակամարտութիւնները, Ֆրանսական բարքերու կեղծ կրկնութիւնը ու կը հասկցուի փոխադարձ ծաղրի հոգեբանական լծակը: Ուրիշ կողմէ մը, սակայն, այդ գրութիւնները մեծ օգուտ ունեցան մեր գրականութեան համար. ստեղծեցին գրական տիպարներ պատմուածքին համար, առանց որոնց գրական սեռ մը չի գոյատեւեր: Մանաւանդ որոշ Թիփ–անձեր, օրինակ՝ կեղծ ուսուցիչը, դինովը, ունայնամիտ, անոպ, որկրամոլ ու աներես մարդը (հաւանաբար իրականութենէն առնուած) որ հերոսն է Շնորհաւորի Պտտող Մը (26) վիպակին, բարձր դասու երիտասարդը եւ ուրիշներ: Սվաճեանի իրապաշտութիւնը կը գառնայ իր գլխաւոր արժանիքը ու պատմուածքի իր առաջին փորձերը՝ Մարկոս Աղայի Բաժակաճառը (27), Մեծ Սպառնալիք մը Խմբագրիճ Դէմ (28), Բարեկենդանի համար ժողովրված Բանի մը Ընտանիք (29), Կէշը Կշռով Տէֆ Կ'ըլլայ (30) մէկ մէկ գլուխ գործոցներ են արագ, վառվռուն ոճի, մաքուր լեզուի, հատու հեգնանքի ու գրական աչքի, ականջի բացայայտ արժանիքներու (գործողութիւն, չահեկան տիպարներ, բազմութիւններու նկարագրութիւն): Այլեւս չատ հեռացած ենք Հիսարեանի ռոմանթիք, անոյշ սանտրուած իրապաշտ–երեւակայութենէն: Սվաճեանի ականջը ու աչքը նոր են մեր գրականութեան մէջ ու որոնց չնորհիւ կեանքը իր ամբողջ իրականութեամբ կը փրփրի էրիկ–կնիկ կռիւներու, ժողովրդական սովորոյթներու ու դիւղական նախապաշարումներու մէջէն ու Սվաճեան իրմէ անկախ կը տարուի դէպի զուտ գրականութիւն, որ ներքին իրականութիւնն է ամէն բանէ առաջ: Բայց այս կարճ, արագ ընթացող, կենդանի, հետաքրքրական ու իրաւութեամբ տրուած գրական կտորները պատմուածքի առաջին նմոյշներէն զատ ուրիշ բան չեն կրնար ըլլալ:

Մեղուի յաջորդ տարիներուն է որ կը ձեւաւորուի պատմուածքը, գարգանալով որպէս կառոյց ու սեռի յղացք, երդիծանքի տրամաբանութեամբ մշակումէն՝ որ ինքնին կը ծառայէր որպէս պայքարի զէնք: Սվաճեան կը փորձուի թատերգութիւն գրել, կը թարգմանէ Ֆրանսական վօտըվիլներ, կը փորձէ հասնիլ ամէնախոնարհ խաւե–

---

25) Անդ. էջ 110:
26) Անդ. էջ 185:
27) Անդ. էջ 214:
28) Անդ. էջ 252:
29) Անդ. էջ 255:
30) Անդ. էջ 379:

րուն (31)։ Կը ծաղրէ հանրային չիլ երեւոյթները ու տիպարները – կիներու ծխելը, Ֆրանսախօսութիւնը, բժիշկներու տգիտութիւնը, անուս կրօնականները, ամիրաներու կամայականութիւնը։

1859 Թ․ին կը հրատարակէ նշանակալից վիպակ-բարք գրութիւն մը՝ Մանկասարի Հարսնիքը, շատ իրապաշտ, սրամիտ ու երգիծական ոճով։ Սվաճեանի արուեստը ամբողջ ականջ է ու աչք․ մարդիկ ու գործողութիւններ կը յօրինէ դէպքերու շուրջ, որոնք պատմումի կը տանին իր գրիչը։ Երգիծանքը տակաւ երկրորդ դծի կ՚իջնայ, բացի՝ երբ կը յարձակի Ոսկանի կամ ամիրաներուն վրայ։ Հոս իր ամբողջ տաղանդը կը փայլատակէ (Տես Ցաւելուած 3)։

1860 Թ․ին կը յղանայ իր առաջին դրական հերոսը, Մեղուչեխա, որ երեւակայական տիպար մըն է, իր անձին մէկ պատկերը, որ կը Թափառի գրութենէ գրութիւն, դրդռելով միտքերը ու ջիղերը։ (32) Երգիծական առաջին հերոսն է մեր մէջ եւ զօր պիտի գործածէ ամբողջ վաթսունական Թուականներուն։ Մեղուչեխային մէջ մասնաւոր ոչինչ կայ, բայց այդ չէ կարեւորը, այլ զուտ վիպական յղացումի արդիւնք անձ մը ըլլալը եւ որմէ ետք պիտի ծնին աւելի բարդ տիպարները Պարոնեանին։

Սվաճեան 1860 Թ․ին կը հրատակէ գործ մը, որ աւելի չեշտուած ձեւով վիպակին մը մօտենայ։ Անիկա՝ Թուրքաստա Տիկին է։ Հատորիկը չենք տեսած, սակայն շատ հաւանաբար իրականութենէն առնուած ու վիպականացած տիպարի մը կենդքին սրամիտ դունագեղ պատկերացումն է, բարքով ու խօսակցութեամբ, արագ ու խիտ գործողութեամբ ճոխացած։ Արդէն հատուածներ հրատարակած էր Մեղուի մէջ։

Սվաճեան տեսական ոչ մէկ գրութիւն ունի, որովհետեւ շատ մօտ էր իրականութեան ու հակառակ Ֆրանսական դրականութեան զօրաւոր ազդեցութեան՝ դրական ինքնատիպ ճաշակի մը փաստը չի յայտնաբերեր։ Կարեւոր է ու չէ այս պարագան, իր գրեթէ լուսանկարչական իրապաշտութիւնը մեծ դպրոց մը եղած է նախ Այվազեանին ու մանաւանդ Պարոնեանին համար, որ կը նկատէ զայն իր վարպետը (33)։ Հետաքրքրական է որ Արեւելահայոց մէջ ալ երգիծաբան Պատկանեանն էր որ տուաւ առաջին պատմուածքները, Սվա–

---

31) Սվաճեան ստիպուած է մորթ, գրպան, դեղագործ, ոստիկան, թիթեռնիկ, կրիայ, գլխարկ, շոգենաւ, սուրճ, ծախք, հաշիւ ու նման ընթացիկ բառերու քով հայատառ թրքերէնը դնել՝ որպէսզի հասկնան ընթերցողները···։

32) *Մեղու*, 1880, էջ 173։

33) Ա․ Ասատրեան, *Յարութիւն Սվաճեան*, Երեւան 1967, էջ 26։

ճեանէն տարիները ետքը: Ամէն պարագայի, հակառակ տեսաբանական իր աղքատութեան, Սվաճեանի չնորհիւ էր որ իրապաշտ ոճը մուտք գործեց մեր գրականութեան մէջ ու նաեւ վիպակի սեռին ճաշակը, այսինքն կարճ, խիտ ու կենդանի պատմուածի վայելումը:

Մեղուի մէջ, հրատարակութեան առաջին տարիներէն իսկ, լոյս տեսած են ուրիշ երիտասարդի մը վիպակները: Արմենակ Հայկունին է ատիկա, վիպագիրը, թատերագիրը, հրապարակագիրը, տաղաչափ ու թարգմանիչ: Այլապէս շահեկան այս գրողէն կան, առաջարկուած ու անստորագիրը՝ վեց վիպակները, բոլորն ալ նոյն ճաշակով գրուած:

Հայկունի քան մէկ տարեկան է 1856 թ.-ին: Նիհար, հիւանդագին, ուսումի հրայրքով բռնկած, գրական տաղանդով օժտեալ այս տղան մէկ տամ ունի կեանքին մէջ, դուրդուրանքի պահանջը, սիրոյ ու որբութեան մղձաւանջը: Բոլոր գրածները՝ վէպ ու վիպակ, թատրոն ու ոտանաւոր, այս մէկ նիւթին չուրջ կը դառնան: Կարդացած է մեծ եռանդով անգլիական նախատումանթիքները՝ Ռիչարսոնը, Սթէրն, Եանկ ու Կոլմիթ: Մանօթ է ֆրանսական գրականութեան: Անկարող է երգիծանքի սակայն մեծ հիացում ունի իր ընկերոջ, Սվաճեանի հանդէպ:

Առաջին վիպակը, Թոխախտաւորի մը վերջին ժամը եւ իր կնոջ ըրած Պատուէրները (34) բացառիկ արժանիքը ունի մաքուր լեզուի, յստակ կառոյցի, լաւ զսպանակուած սակայն արուեստական գործողութեան մը, ու մանաւանդ բարոյական կլիմայի մը, որ ամբողջութեամբ վերարտադրութիւնն է իր եւրոպական գրականութենէն ընթերցումներուն: Հոն, ուր կը քայքայուի արուեստի վայելքը, այդ ալ մարդկային հոգեբանութեան ու յարաբերութիւններու բոլորովին չինծու ըմբռնումին մէջ է: Արդարեւ Հայկունիի հերոսները բոլորն ալ իրար կը նմանին՝ ներքին կեանքի պրիսմակէն դիտուած, բոլորն ալ սիրոյ ապրումին տարբերակները արտայայտելու համար երեւակայուած տիպարներ են. իրար նման կը խօսին, կու լան, կը տառապին ու վերջին հաշուով բոլորն ալ Հայկունիի անձին մէկ մէկ պատկերացումներն են՝ յուզումնահեղձ ոճաւորումի մը ընդմէջէն արուած: Սակայն յուզումը անկեղծ է, թափը համոզիչ՝ դէթ Հայկունիի սրտին մէջ, եւ որ կը յաջողի փոխանցել գրութեան, ուր այդ բոլոր ողբագին պահերու, հառաչներու ու սիրոյ խանդավառ խօսքերը, վշտին ցաւը՝ կը կուտակուին, կը թանձրանան ու կը ստեղծեն զգացական խիտ մթնոլորտ մը, որ մեր գրականութեան ու

34) Մեղու, 1856, թիւ 1-6:

խառնուածքին լաւ կը յարմարին։ Ու այս յուզականութիւնն է իր ինքնատպութեան մեծագոյն հմայքը եւ որ գինք կը դնէ մեր նախառոմանթիք դրական չարժումին դլուխը։

Հայկունիի միւս վիպակները (35) ոչինչով կը տարբերին առաջինէն։ Այս նոյն թեքնիքը ու փաթէթիքը կը յատկանշեն իր երեք վէպերը՝ Աննիձա, Էլիզա ու Սաքեոնիկ։ Նոյն նկատողութիւնը՝ իր թատերական գործին համար։ Հայկունի կը դրէր առանց գիտակցելու արուեստի գործի մը պահանջներուն։ Աւով հանդերձ, իրմով մեր մէջ մուտք կը գործէր յուզական ու բարոյական մթնոլորտի մը պաղափարը աւելի չեչտուած քան էր պարագան Հիսարեանին։ Կը մնայր ապրումի հարազատութեան հարցը։ Որքան առարկայական էր Սվաճեան՝ այնքան ենթակայական է Հայկունիի մօտեցումը արուեստին ու կեանքին։ Առաջին գրողն է մեր մէջ որ անձնական զօրաւոր դրոշմով կ'արտայայտուէր, որուն չունէր ու երեւակայութիւնը վիպակի մը կաղապարին յարմար էր բոլորէն աւելի։ Այս էր իր նպաստը վիպակի յղացքին յատակացման։ Ահա նմոյշ մը իր ոճէն (Տես Յաւելուած 4)։

Վերջին հեղինակ մը, որ պէտք է նկատի առնուի, Գ. Մէլազեանն է։

Գրականութեան մէջ իր մուտքը կը դործէ Մամուլով, երգիծական պարբերաթերթը, զոր հրատարակեց Պոլիս, 1869–1882 թթ.։

Բաղդատած Սվաճեանին, Այվազեանի արուեստը, եթէ կարելի է այդպէս կոչել՝ բացառիկ ոչինչ ունի։ Նոյն սուր հեղնանքը, նոյն պարկեշտ, կոշտ ու մանրակրկիտ իրապաշտութիւնը՝ որ կը սնանի Պոլսեցիներու բարքերու նկարագրութեամբ։ Այվազեանի ոճը սակայն գռեհիկ կողմ մըն ալ ունի, հայհոյանքներու, թրքերէն բառերու ու հասարակէն վար խաւի մը բառապաշարի առատութեամբ մը համեմուած, որմէ ծնաւ, անկասկած, Հաճեանի, Փափազեանի, Պալըգճեանի ու այլ ժողովրդային վիպասաններու դրական զգայրանքը։

Այս սանձարձակ, իրապաշտ երգիծանքը սկիզբը պարզ պատկերի ձեւէն դուրս չ'ելլեր։ Տեղ տեղ սակայն մարդիկ սեւեռելու, խօսեցնելու ու չարժման մէջ նետելու մէջ վար չի մնար Պարոնեա-

---

35) Որդիական Սէր, *Մեղու* 1857, թիւ 22· Հայաստան Մայր, *Մեղու* 1857, թիւ 10· Անճնասպանութեան պատրաստուած յուսահատ երիտասարդի մը իր խորհուրդին դարմն ու երջանկութիւնը, *Մեղու* 1857, թիւ 19· Որդեսէր մօր մ'ամակընկալ վարձքը, *Մեղու* 1860, թիւ 110· Տասն օր եոթը, *Մեղու* 1862, թիւ 149։

նէն, մանաւանդ՝ Մամուլի Հիւրերը գրութեան պարագային (36) որ այնքան նման է Մեծապատիւ Մուրացկաններու երգիծանքին։ Պոլսեցի պառաւը, դերասանը, Փրանսախօս հայ երիտասարդը, աղէնցի մը, սիրահար երիտասարդ մը եւայլն կրցած է տալ այնպիսի իրաւութեամբ մը որ մարդ կը զարմանայ թէ ինչու այսքան անտեսուած է ան մեր գրականութեան պատմաբաններուն կողմէ։ Գաւառական վարժապետի տիպարը, օրինակ, ինկած՝ աղաներու ոտքին մէջ, ոչինչով կը տժգունի Պարոնեանի տաղանդին դիմաց (37)։ Տիպարային նոյն յաջողուածքը՝ կրօնականներու կապակցութեամբ (38)։ Մամուլ լեցուն է այս տեսակի գրութիւններով, որոնց խօսակցական առոյգ ոճը, տեղ տեղ նոյնիսկ ռոմանթիք պատկերները եւ մանաւանդ կենցաղային նկարագրութիւններու ճոխութիւնը, այդ օրերուն առաջին կարգի գրողի մը տեղը կրնան ապահովել Այվազեանին։

Ցաջողագոյնը այս բոլորէն կը մնայ իր վիպակը՝ Վիուկեներու Հրաշքը, (39) իր պատմումի կենդանութեամբ, հերոսները կեանքի բերելու, ապրեցնելու ճարտարութեամբ ու Պոլիսը նկարագրելու իր կարողութեամբ։ Սվաճեանի կնիքը կայ անշուշտ, ոչ միայն ոճին ու աչքին մէջ այլ գրական երեւակայութեան մէջ։ Արդարեւ, հետեւողութեամբ Սվաճեանի, Այվազեանն ալ իր պատմում-երգիծանք գրութիւններուն մէջ կը պատցնէ Մեղուչեխայի նման ու անոր պաշտօնը կապկող տիպար մը, որ կը կոչուի Մեփիստոփէլ։ Տափակ ու միօրինակ, այդ հերոսը շատ վար կը մնայ Սվաճեանի ստեղծածէն, սակայն կը մտնէ, Այվազեանի մօտ, գրական գիտակցութիւն մը, որ միջակէն բարձր է անկասկած։ Այվազեան ոչ մէկ նորութիւն կը բերէ մեր վիպակին, այլ պարզապէս կը բարդուի Սվաճեանի տաղանդին՝ ստեղծելու տոկուն երգիծական սեռ ու լեզու, իրապաշտ աշխարհահայեացք, բարքերու մթերք ու գրական աւանդութիւն մը, որու մէջ պիտի զարգանար մեր վէպը։

Արեւմտահայ վիպակը պատահական, քովնտի արդիւնք մը եղած է, մեր լեզուի շինութեան ու վէպի, երգիծանքի կառոյցներու մնացուքներով կազմուելով։ Ատոր հետեւանքով, շատ մը աշխատաւորներ այդ մարզերուն մէջ ուղղակի կամ անուղղակի դեր ունեցած են իր ծնունդին մէջ։ Ու ամէն տեսակ ազդեցութեան ենթակայ եղած

---

36) Մամուլ, 1869, էջ 62։

37) Գաւառական Վարժապետին Վիճակը, Մամուլ, 1869, էջ 212։

38) Իննուն Փարայով Երուսաղէմ Երթալ Գալ, Մամուլ, 1869, էջ 126։

39) Մամուլ, 1869, էջ 133։

Է. Թափառական Հրեայէն մինչեւ Ահասուրան, Եանկէն մինչեւ Ֆէնըլոն անցնելով դաստիարակչական մտահոգութիւններէն ու քաղաքական սուր պայքարներէն։

Եւրոպայի մէջ լոյս տեսած առաջին նախախորհներէն մինչեւ 1870՝ մեր վիպակին կտրած ճամբան շատ կարճ է։ Միայն մէկ երկու կէս–յաջողուած Հայկունի կամ Սվաճեան ստորագրութեամբ։ Մնացեալը՝ հասարակ արձակ, թոյլ էնթրիքի մը շուրջ, կենդանի տեսարաններով ու դաստիարակիչ կամ բարոյալից միտումներով։ Այս բոլորին մէջ՝ ոչ մէկ հոգեբանական խորք փնտռելու է։ Մարդիկ խօսք են ու չարժուման, շատ շատ դէմքի արտայայտութիւն ու կ'աղմկեն հազարաւոր մարդկային ու միջավայրային այլ մանրամասնութիւններով խճողուած ենթապատկերի մը առջեւ։ Շատ հետաքրքրական, ծիծաղաշարժ խամաճիկներ են, որոնց սակայն կը պակսի կեանքի ողբերգականութիւնը որպէսզի դառնան իրապէս հերոսներ։ Ինչպէ՞ս բացատրել այս երեւոյթը։ Օտար վէպը խեղդած էր մտաւորական դասակարգը ու խարխափուն մեր ընթացքին մէջ ուրիշ բանի չէինք կրնար կառչիլ։ Մանաւանդ որ մեր զանգուածին կարծր տգիտութիւնը ու կեանքի դաժան պայմանները գրականութիւնը պերճանքի նման հոգեբանական ապրանքի վերածեր էին։ Արուեստը առարկայական ու նոյն ատեն ենթակայական ապրում է, բան մը, որուն չկրցան հասնիլ մեր առաջին գրողները։ Մնացին ամբողջութեամբ ենթակայական, պատմեցին յուզումով ու խանդով իրենց կեանքը, պայքար մղեցին իրենց նախասիրութիւններուն համար, լծուեցան իրենց սիրած ազգին ծառայութեան հետ հետաքեցին լաւն ու դէշը աչքէն ճախէն ու զայն հրամցուցին չուսրած ժողովուրդին որպէս սնունդ։ Չկրցան ունենալ այդ հեռանորութիւնը որ իրականութեան ու գրողին մէջ կայ։ Կեա՞նքը ժամանակ չտուաւ, թէ իրենք էին անկարող։

Հասանաբար կեանքն էր։ Ատոր համար էր որ վիպակը մնաց նախնական, անխորք ու անյղացք, մնաց ամաթէօրներու զբաղում մը եւ չեղաւ արուեստի այդ դժուար ու նուրբ սեռը որ զարգացաւ Եւրոպա 70ական թուականներուն։ Ու երբ նկատի առնենք Ոսկանի մը, Հայկունիի մը կամ Սվաճեանի մը այլապէս եռուն, բովանդակալից հանրային գործունէութիւնը, կրնանք զարմանալ թէ անոնք ինչպէս ժամանակ գտան այդ քի'չն իսկ գրելու...։ Գտան տարուայ մէջ, որ տեսաւ մեր քնարերգութեան ու վէպին ծնունդը, ուր դերուեցան մեր մամուլին հիմերը քովն իր վեր հանրային ու կրթական ենթակառոյցին, երբ կազմուեցաւ մեր լեզուն՝ վիպակը հարկադրաբար կրտսեր իրազործում մը պիտի մնար, տրուած ըլլալով իր բնոյթին բարդութիւնը։ Տարիներու վրայով պիտի գան մեծ ու

փոքր դրոշներ ու մշակին զայն առանց սակայն վճիտ կաղապարի մը հասցնելու: Թուրֆանտա Տուտուի տիպարէն վերջ կան Տորոթէա Տուտու մը, որ հաւանաբար Հայկունիի դրիչէն ելած է, Արեւելեան Մամուլի 70ական թուականներու սկիզբը կայ Անթառամ Տուտու մը, ինչպէս եւ Շշմարտութեան վրայ Գրաւ մը կոչուած երկար վիպակը, զոր Մսեր Մսերեան յարմարցուցած է Ֆրանսերէն բնագրէ մը հայցայնելով անուններըը· կայ 1870 թ.ին Համբարձում Գալֆայեանի Մեր Սիրահար 80 էջնոց վիպակը՝ հրատարակուած Պոլիս, Եսայի Վրդ· Ղեւոնդեանցի վիպակները նոյն 70ական թուականներուն, եւայլն: Պէտք է սակայն սպառել իրապաշտ կոչուած սերունդին ժամանումին՝ որպէսզի սեռը կոկուի, լրջանայ ու մօտենայ արուեստի մակարդակին, Զոլայի, Մոբասանի ու Ֆրանսայի այլ իրապաշտ դրողներու ազդեցութեան տակ:

ՑԱՒԵԼՈՒԱԾ

1· Գարուն Կ· Պոլսոյ մէջ...: Վոսփորեան կիրճը իր ընդարձակ նաւահանգիստին ծայրը նեղ անցք մը բանալով, լեռներու եւ ձորերու մէջ կը կորսըսի, անհամա՛ր պզտիկ կղզիներ կամ դալար ճահիճներ ձգելով իր ճամբուն վրայ: Լեռներու բարձրութենէն դիտուած ատենը, աս ջուրը կը նմանի փայլուն եւ ողորկ օձու մը՝ զալարաձեւ երկննալով դալար յատակի մը վրայ, որուն մէջ ձծած արահետին երկու եզերքը կը զարդարեն կանաչ խոտեր, թփեր ու ծառեր, որոնց գիրկ ու համբոյր մատուցանելով, ինքն իր վրայ կ՝ոլորի շղթայանման եւ իր մէջը կ՝ամփոփէ զուարճալի դաշտավայր մը, քարակոփ սահանքով եւ երկաթէ ցանկով պատուած:

Գարնանամուտ Բաւասէր, 1851, էջ 203:

2· ...Եւ այն ձմռան երկար երեկոյթներն ուր այնքան անուշիկ յոյսեր կը գլտորցընէին լռութեան ու միայնութեան մէջ եւ որոնց վրայ աչքերնին, ախո՛ս, խիստ կանուխ բացուեցաւ... այն վառարանն որ իր հարուստ գրքատունը երկու թեւերուն մէջտեղէն իր նեմ սենեակին մէջ լոյս ու ջերմութիւն կը սփռէր· այն սեղանն որի վրայ կ՝աշխատէին մերթ՝ ազգին օգտին համար եւ մերթ գրչէն ու թուղթը վերցընելով ճերմակ լաթը կը փռէին կերակուրնին

ուտելու համար, այն գինիի բաժակներն որմէ մէկ քանի կաթիլ այնքան հզօր է սիրոյն բոցը արծարծելու անկեղծ սիրտերու մէջ, մինչեւ այն սիրելի ծառան որ իր տիրոջը պէս կը խնամէր՝ զիրենք ալ եւ որ իրենց հետ տըրտո՛ւմ է այսօր։

Գրիգոր Օտեան, հտր. Ա., հրտ. Մ. Կաղմարարեան, Պոլիս, 1910, էջ 168 (Դամբանական Արքունի Ճարտարապետ Նիկողոս Աղա Պալեանի, 1856)։

3. Բարիզէն ազգային հանդէս մը պիտի հրատարակուի տե-յի լսեցինք՝ ան օրը շուկայ չգացինք. ուրախութեան Կիրակի բռնեցինք. ամեն մէկերնիս երեքական օղգա շամբանեայի գինի խմեցինք. իրիկունն ալ ընդհանուր լուսաւորութեան ու հրախաղութեան (տօնանմա) ըրինք. հետեւեալ օրն ալ կանուխ բաղնիք վազեցինք որ այն տետրակը ընդունելու արժանի մաքուր ըլլանք։ Մօրուք ունեցողը ածիլեց. անմօրուքը այծէն (քէչէ) փոխ առաւ. գլուխնիս սանտեցինք, ըղունքնիս կտրեցինք, ականջնիս մաքրեցինք, քիթերնիս խնջեցինք, Ֆրանսացոց նամակատան (փոստախանէ) պատին առջեւ կոյր պապուկներուն պէս կոկոզիկ ըրինք նստանք՝ Բարիզէն գալու Արեւմուտքին սպասելով...։ Նամակատան սպասաւորները կը վռնտեն, երկու ոտք կը փախչինք՝ անոնք ներս մտնելնուն պէս նորէն կուգանք պատին տակը կը շարուինք. մէջերնուս մէկ քանի հոգի ալ անանկ անուշիկ ծեծ մը կերան...։

Մեղու, 1859, էջ 141։

4. Ո՞ւր գացիր, ուշացար, ծերութեանս նեցուկ, դարձիր... երկինք, տեսա՞ր միածինըս, տղաս խեղդուեցա՞ւ... ալիքներ, կլլեցի՞ք տղաս թէ կ'ապրի... չէ մոռցած մեզ... ծով ու հողմ, ո՞ւր է տղաս, եթէ օտար երկիր է՝ զիս քովը, գիրկը տարէք... լուռ են... կասկածը կ'աւելնայ։ Պայծառ երկինք, դուն վկա, եթէ մեռաւ՝ քովը տար զիս, վե՛ր...

Մեղու, 1858, թիւ 2։

* * *

...Արեւը չծագած, երբ հազիւ լոյսը զմութ կը ճեղքէր, երբ համատարած խորին լռութիւն մը կը բռնանար ամէն տեղ եւ ամէն կենդանի արարած քնոյ բազուկներուն մէջ թուլցած ու թալկացած՝ անոր իշխանութեան վախճանին կը սպասէին...։

Մեղու, 1856, էջ 41։

* * *

Ինչ առաջ կուլար... սիրուն, հանդարտ աչքերը այնպիսի զօրութիւն մը ունէին որուն ազդեցութեան ներքեւ մարդս իր սրբաւին խորը կ'իջնէ եւ այդ աչքերուն տէրը իրմէ դերազանց էակ մը գտնելով անոր արժանի լինելու համար առաքինանալու կարօտը կ'ունենայ...:

Մեղու, 1862, թիւ 149:

THE ORIGINS OF THE WESTERN ARMENIAN SHORT STORY

VAHE OSHAGAN

The Renaissance of Western Armenian letters sets in around 1840 in Smyrna and within 10 years the first crude form of the short story make their appearance in the works of Mkhitarist monks in Vienna. Gradually the spirit of European realism permeates Armenian literature through translations and through people like Deroyents, Vartan Pasha, Voskan, Svadjian. These men and other intellectuals — Odian, Hissarian, Haigouni, Missakian etc. help forge a new literary language which serves as vehicle for the growth of the short story. At this juncture literature has an essentially practical function and is used as weapon in social, religious and political conflicts. All the men of letters try their hands at the story — first it is Hissarian, followed by Odian, Missakian, Voskan, all in the 1850s, but they lack the sense of the genre. The best tentatives are finally those of the satirical writers Svadjian and Ayvazian, together with the sentimentalist Haigouni, who develop a literary hero, a realism of characterisation and dialogue that set the mark on the times. By the 1870s, the genre has acquired a certain identity of its own.

Վերլուծումի եւ գնահատականի փորձ Հայաստանի երիտասարդական բանաստեղծութեան մասին

ՊԷՊՕ ՍԻՄՈՆԵԱՆ

ՄՈՒՏՔ

«Երիտասարդական բանաստեղծութիւն» բնորոշումը կը պատկանի հայաստանցիներուն: Այսպէս կոչեցին վերջին տասնամեակին բանաստեղծութեան ասպարէզ իջած երիտասարդ բանաստեղծներու սերունդը, որոնք իրենց ձեւի եւ խորքի իւրայատկութիւններով ուշադրութիւն դրաւեցին եւ խօսիլ տուին իրենց մասին: Հետեւաբար, երիտասարդ բնորոշումը չի վերաբերիր տարիքին այնքան՝ որքան իրենց բանաստեղծութիւններու ձեւէն ու խորքէն թելադրուող թարմութեան, նորարութեան, ժամանակակից ըլլալու ձգտումին:

Երիտասարդական բանաստեղծութեան ներկայացուցիչներէն օժտուածներն ու տաղանդաւորները մասնաւորաբար, հետամուտ են լեզուա-ոճային ու արտայայտչական նոր ձեւերու յանդուգն որոնումներուն: Զեն սիրեր, արդէն փորձուած հին արահետներէ քալել: Առանց ամբողջական խզումի մեր դրականութեան մայր հունակէն՝ կը փորձեն հրաժարիլ դասական կաղապարուած եւ «չաքլոն» դարձած կերպերէ:

Հայաստանի երիտասարդ բանաստեղծներու նորարութիւնը չի յատկանշուիր միայն ձեւի փնտռտուքներով: Իրենց մօտ ցայտուն երեւոյթ է նաեւ նոր աշխարհազգացողութիւնը, որ հիմնովին կը

տարբերի հիներու աշխարհընկալումէն: Ասով կը բացատրուի երիտասարդներու եւ երէցներու հակասութիւնը, հակամարտութիւնը եւ երբեմն բուռն բանավէճերն ու սուր պայքարները: Եւ զարմանալի ու տարօրինակ չէ այս երեւոյթը: Բոլոր ժողովուրդներու գրականութեան մէջ նորի եւ հինի պայքարը անխուսափելի իրականութիւն մըն է: Անուրանալի է նաեւ այն իրողութիւնը թէ երիտասարդութեան մշակած ու ստեղծած գրականութիւնը, եթէ տաղանդի ներքին ուժով եւ լոյսով պայմանաւորուած է ան կը բարձրացնէ նոր եւ մնայուն յարկ մը գրականութեան բազմադարեան շէնքին վրայ: Այս ուղիով է որ կը զարգանայ ու կը յառաջդիմէ ժողովուրդի մը ազգային գրականութիւնը: Ու Հայաստանի երիտասարդ բանաստեղծները այս առաքելութեան եւ կոչումին գիտակցութեամբ զինուած կը ստեղծագործեն: Ստեղծագործական կիրքը, խռովքը, հաւատքը կը զգացնեն իրենց բանաստեղծութիւններուն եւ բանաձեւած բանաստեղծութեան ըմբռնումներուն մէջ: Եթէ նոյնիսկ ըստեղծագործական որոնումներու ճանապարհին իյնան ծայրայեղ ձեւապաշտական վակուղիներու մէջ եւ հանդիպին խութերու, պանոնք պէտք է նկատել ժամանակաւոր եւ անցաւոր երեւոյթ: Արդար պիտի չըլլար, անոնցմով միայն դատել ու դնահատել երիտասարդական բանաստեղծութեան լինելութեան մէջ եղող կարելիութիւնները եւ արժէքը: Ցայտնենք նաեւ որ ըսելիք չունեցող «նոր ապարներ»ը, որոնք իրենց խորքի դատարկութիւնը կը քօղածածկեն ձեւի անհաղորդ եւ անյարիր բառախաղութեամբ եւ աճպարարութեամբ, վրիպած կրնան ըլլալ երիտասարդական բանաստեղծութեան շարքերուն մէջ: Մոլորանք ու վրիպանք է անոնցը, որը չի կրնար մեկնակէտ եւ դատումի չափանիշ ծառայել երիտասարդական բանաստեղծութեան դնահատումին:

Մեր վերլուծումի եւ դնահատութեան այս փորձին, ուսումնասիրութեան առարկայ պիտի դառնան Հայաստանի երիտասարդական բանաստեղծութեան ճշմարիտ նորարարները, որոնք որպէս բանի նոր սպասարկուներ եւ կոչեցեալներ, նոր խօսք ըսելու տենդէն բռնուած կը տառապին բանաստեղծութեան ներքին խռովքով:

Արհամարհելի քանակ եւ որակ չեն ասոնք Հայաստանի մէջ: Շարժում են, եւ խմբական ներկայութիւն: Աչխուժութիւն կը բերեն իրենց վերանորոգիչ եւ թարմազեղ ստեղծագործութիւններով: Որքան ալ անոնք յաճախ կը զայրացնեն երէցները, աւանդական սահմանագծին մէջ գտնուողները, սակայն անկասկած որ բարերար ու ներգործօն է իրենց ներկայութեան ազդեցութիւնը նոյնիսկ երէցներուն վրայ:

Կ'ապրին ու կը ստեղծագործեն քսաներորդ դարու կշռոյթով եւ համազգայնութեամբ։ Նոյնիսկ իրենց հայրենասիրական ապրումները եւ զգացողութիւնը իւրայատկութեամբ կը յատկանշուին եւ հետաքրքիր աշխարհ մը կը բացայայտեն։ Կը սիրեն հայրենիքը, քսաներորդ դարու մարդու աշխարհայեացքով՝ արդէն յիսնամեայ պետական կեանք նուաճած ժողովուրդի գիտակցութեամբ եւ հաւատարմութեամբ, վեր մնալով աժան եւ ընթացիկ հայրենասիրական զեղումներէ եւ քարոզչութենէ։ Նմոյշ մը՝ Յովհաննէս Գրիգորեանի հայրենասիրական բանաստեղծութենէն, որ նուիրուած է Սովետական Հայաստանի յիսնամեակին, եւ խորագրուած՝ «Քո Հետ եւ Քո Համար»)։

Ես այս երգը երգում եմ սկզբից
որովհետեւ դու նա ես
որին կորցնելուց յետոյ էլ ոչինչ չեմ ունենայ կորցնելու
որովհետեւ առանց քեզ անձրեւը ջուր է սովորական
լեռները քարերի կուտակում
սէրը շքեղութիւն աւելորդ
եւ զաւակ ծնելը յանցագործութիւն

Ներիր որ քո գովքը ես չեմ գունազարդում
Նոյի տապանի որոնման տենդագին ջանքով
կամ վարդանների եւ վասակների
քաջագործութեան մանրամասներով
որովհետեւ երգը որ պիտի ուղղուի քեզ
պիտի նոր լինի քո նման
որովհետեւ դու նոր ես ամէն օր
եւ պիտի լինես այդպէս շարունակ

Իրենց ներշնչումները մեր ժողովուրդի հազարամեակներու պատմութեան սեփական մշակոյթի ակունքներէն առնելով մէկտեղ՝ չեն բաւարարուիր ատով եւ կը բացուին ժամանակակից համաշխարհային բանաստեղծութեան տրոփին առաջ։ Հաղորդ են համաշխարհային բանաստեղծութեան նոր տեղաշարժերուն։ Եւ այդ առաքինութիւններով եւ հմտութեամբ ալ կը պատուաստեն արդի Հայ բանաստեղծութիւնը։

Այս առնչութեամբ հետաքրքրական են Հայաստանի երիտասարդ բանաստեղծներու ջահակիրներէն Ռազմիկ Դաւոյեանի մտածումները· «Երիտասարդ գրողներիս համար ամենակարեւորը մնում է միշտ կողմնորոշումը, որ, ինձ թւում է, ամենից առաջ կապուած է հայ մեծահարուստ գրականութեան խոր ու ճըշ-

մարտացի ուսումնասիրութեան եւ ըմբռնման հետ: Ես չեմ ուզում ասել, թէ աշխարհում հայ դրականութիւնից բարձր ուրիշ դրականութիւն չեմ ընդունում: Մանաւանդ այն, ինչ կատարւում է հիմա համաշխարհային պոեզիայում, հետաքրքրական է եւ ուսանելի շատ բան ունի իր մէջ: Սակայն այդ բոլորից պէտք է օգտուել այնպէս, որ չստեղծուի հողից կտրուած, անհայրենիք, կեանքի կեղծ ընկալումներով դրականութիւն:

«Ինքնաճանաչումը շատ բարդ ու դժուարին ճանապարհ է, եւ վնաս թւում է, որ դա խորապէս կապուած է սեփական մշակութային հարստութիւնների ճշմարիտ ճանաչողութեան հետ: Այլապէս կը մնանք օդում կախուած, անցեալ, անժողովուրդ: Մենք ճակատագրով կապուած ենք մեր մեծ մշակոյթին: Մեր երկրի մեծերը մեր կենսագրութիւնն են, նրանք են ստեղծել մեր տոհմական պատմութիւնը, եւ այդ նրանց ճառագայթած զգացողութիւններն են, որ առաջին հերթին մեր մէջ արթնացնում են ինքնաճանաչման առաջին զգացումը»: (1)

Եթէ Հայաստանի երիտասարդական բանաստեղծութեան ներկայացուցիչները կ՝օգտուին Նարեկացիի, Սայաթ Նովայի, Դ. Վարուժանի, Կ. Զարեանի, Սիամանթոյի, Մեծարենցի, Ե. Չարենցի, Պարոյր Սեւակի ստեղծած բանաստեղծական աւանդներէն եւ ըրական հարուստ ժառանգութենէն, միեւժամանակ անտարբեր չեն սակայն համաշխարհային բանաստեղծութեան դասական եւ ժամանակակից դէմքերու ստեղծագործութիւններուն հանդէպ: Կը հետեւին, կը կարդան եւ կ՝ուրացնեն զանոնք եւս, իրենց խառնուածքի սեփական ըրոշմը դնելով իրենց բանաստեղծութիւններուն վրայ: Այսօր՝ Հայաստանի երիտասարդական բանաստեղծութեան համար անծանօթ անուններ չեն Պոլերը, Ռէմպօ, Վերլենը, Վալերին, Էլիօթը, Օտընըօ Թոմըսը, Փաունդը, Մակբեթը, Պրեվերը, Ապոլինները, Լորկան, Ֆօքներն, Կինզպըրկը, Պոպ Տիլընը, Հէրոլտ Բինթըրը, Էտ. Ալպին, Կրէկորի Գորսօն, Լորենս Ֆէրլինկհէտին:

Ցմոռնանք յիշատակել նաեւ սովետական տարբեր հանրապետութիւններու եւ ազգութիւններու արդի բանաստեղծներու անունները, որոնցմէ շատեր արդէն նուաճած են համաշխարհային ճանաչում եւ արժէք: Այսպէս՝ Եւտուշենկոն, Մեժելայտիսը, Ռասուլ Համզատովը, Ռոբերտ Ռոժդեստվենսկին եւն.:

---

1) «Գրական Թերթ», 1965, 24 Դեկտեմբերի համար:

«Արդի Բնաստեղծութեան Մատենաշարը» կարեւոր նախաձեռնութիւն մըն էր։ Ալ. Թօփճեանի խմբագրութեամբ եւ թարգմանութեամբ լոյս տեսան Ժակ Պրեվերէն հատընտիր մը, իսկ Աբ. Ալիքեանի թարգմանութեամբ հատընտիր մը Ապոլիներէն։ Մատենաշարը, որ իրեն համար ձգտում ունէր հաղորդ պահել մեր բանաստեղծութիւնը համաշխարհային արդի բանաստեղծութեան յառաջընթացին, թարգմանական ճանապարհով, չէարուեստակուեցաւ դժբախտաբար։

«Գարուն» երիտասարդական ամսագիրը եւս «20–րդ դար» խորագրին տակ, պարբերաբար իր ընթերցողներուն ներկայացուց համաշխարհային բանաստեղծութենէ հատընտիր թարգմանութիւններ։

Հայաստանի երիտասարդական բանաստեղծութեան ճամբան հարթողը իր բանաստեղծական տեսութիւններով եւ ստեղծագործութիւններով հանդիսացաւ եղերաբախտ Պարոյր Սեւակը։ Անոնցմէ շատերը ինք հովանաւորեց եւ խմբագրեց անոնց առաջին գիրքերը, ինչպէս Ռոմմիկ Դաւոյեանի «Իմ Աշխարհը»։ Իսկ ուրիշներ քալեցին իր բացած նոր ճամբաներէն։

Մեր վորձը սակայն կ'ընդգրկէ Կարիկ Պասմաճեանի բնորոշումով՝ «Հայաստանի մինչեւ 30 տարեկաններուն բանաստեղծութիւնը»։ Իրենց ստեղծագործութիւններու քննարկման անցնելէ առաջ, պիտի ծանօթանանք իրենց բանաստեղծական ըմբռնումներուն։ Ինչպէ՞ս կը հասկնան եւ կ'ըմբռնեն արդի բանաստեղծութիւնը։

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐՈՒ ԸՄԲՌՆՈՒՄՆԵՐԸ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայաստանի երիտասարդական բանաստեղծութեան ինքնուրոյն ներկայացուցիչներէն է Յովհաննէս Գրիգորեան։ Տակաւին որեւէ հատորի հեղինակ չէ։ Իր բանաստեղծութիւնները տպուած են «Գրական Թերթի» եւ «Գարուն» ամսագրի մէջ ընդհանրապէս։ Իր եւ իր սերունդին մշակած բանաստեղծութեան մասին, Յովհաննէս Գրիգորեան դրի առած է տեսական խոհեր, որոնք կը կազմեն իրենց արուեստի հանգանակը։ Մեղադրանք մը ուղղուած է Հայաստանի երիտասարդ բանաստեղծներու հասցէին։ Եւ այդ մեղադրանքը կը վերաբերի ժամանակակից օտար գրականութիւններէ ազդեցութեան խնդրին։ Փոխ–առնուած գրելակերպով բանաստեղծութիւն մը կերտելու նոր ոճերուն։ Անյանգ եւ առանց կէտադրութեան գրելու կերպն է այս, որ կը բնորոշուի որպէս «սպիտակ բանաստեղծութիւն»։

Աղբիւրը Ժագ Պրեվերն ու Ապոլլիներն են, ժամանակակից բանաստեղծութեան երկու խորհրդանիշ բեւեռները: Յովհ. Գրիգորեան անդրադառնալով ազդեցութեան խնդրին, իր զարմանքն ու վրդովումը կը յայտնէ մեր գրականութեան համար էական նշանակութիւն ունեցող ազդեցութեան հարցի մասին՝ երէցներու կողմէ բանաձեւուած մեղադրանքին նկատմամբ: Ու կը յիշէ բանաստեղծութեան յօրինումի տարբեր յղացքներ եւ ժանրեր, որոնք իրենց ժամանակին փոխ առնուած են. գազելը, սոնետը, տրիոլետը: «Վերցուցա՞ծ ենք – հարց կու տայ Յովհաննէսեան – ուրիշէն. Ճիշդ ենք արել: Գազել հնարելու մասին չի մտածել եւ ոչ մի Հայ: Հայ քերթութեան համար սա բաւականին օտար կառուցուածք է: Ուրեմն, ինչպէ՞ս վարուենք Եղիշէ Չարենցի եւ Տէրեանի գազելների հետ: Ուրեմն հայկական կամ ոչ հայկական ձեւի մասին խօսելը բոլորովին աւելորդ է, թէեւ առաջին հարուածը, որ հասցուեց նոր սերունդին, այդ առումով էր»: (2)

Հայաստանի երիտասարդ բանաստեղծները կը քննադատուին նաեւ աւանդներէն հեռանալու մեղքով: Ըստ Յովհ. Գրիգորեանին, իւրաքանչիւր դար եւ ժամանակաշրջան կը ստեղծէ իր աւանդները, որ համապատասխան կ'ըլլայ տուեալ ժամանակի պահանջներուն, գիտական յառաջդիմութեան զարգացման, մակարդակին: 20րդ դարու Բ. կէսը ունի իր ուրոյն պահանջքները, որ կը տարբերի զինք կանխող դարերու արուեստի եւ թեքնիկի պահանջքներէն: Եւ եթէ երիտասարդ բանաստեղծները անսալով ժամանակի ձայներուն, կը ստեղծեն ներկայ դարու համապատասխան աւանդներ մեր բանաստեղծութեան համար, որ միաժամանակ քայլ կը պահէ ժամանակակից համաշխարհային բանաստեղծութեան արուեստի մակարդակին հետ՝ չի նշանակեր որ կը հեռանան հայկական աւանդներէն: Աւանդները կրկնելը՝ աւանդներուն հաւատարիմ մնալու ստուգանիշ չէ եւ չի կրնար ըլլալ: «Գեղեցկախօսութենէն» հրաժարիլը, ամենաչքեղ բառերով բանաստեղծութիւնը զունազարդելէ խուսափիլը, ածականներու հեղեղէն խրտչիլը, որքան ալ հին հասկացողութեամբ «ապաբանաստեղծականում է բանաստեղծութիւնը», սակայն «իր առաջընթացի մէջ դառնում աւելի մարդկային ու մարդամօտ»:

Ստորեւ մէջբերուած տողերը աւելի յստակ բնութագիրը կու տան Հայաստանի երիտասարդ բանաստեղծներու արուեստի մտահոգութիւններուն:

---

2) Յովհ. Գրիգորեան, *Թէ Ինչպէս «Անհետացաւ» Բանաստեղծութիւնը*, «Գրական Թերթ», 1970, թիւ 45:

«Այսօր, երբ մարդկանց բոլոր զգայարանները չափից աւելի լարուած են եւ զգացումները կոնկրետացած, անհնարին է յանգաւորուած խօսելը: Իսկ հիմա պոեզիան խօսել է նշանակում (առաջ՝ երգել), ճիշդ խօսել: Այս դէպքում իւրաքանչիւր բառ անփոխարինելի է իր արժէքի տեսանկիւնից, իսկ քանի որ յանգաւորելու դէպքում վտանգ կայ յանուն կոկիկ յանգի գնալ բազմաթիւ բառափոխութիւնների, ուրեմն այժմ աւելի ճիշդ կը լինի ընտրել սպիտակ բանաստեղծութեան կառուցման ձեւը: Եթէ սիրոյ մասին է խօսքը, էլի ամէն ինչ նոյնն է մնում, նոյն պարզ նախադասութիւնները, անպաճոյճ բացատրութիւնները եւ անկեղծ խոստովանութիւնները, որովհետեւ էլի նոյն մարդն է խօսում, մարդ, որը գիտէ Վիեթնամի, ատոմային ռումբի, ինֆակտի եւ այլ պրոզայիկ թուացող դաժան ու ողբերգական փաստերի գոյութեան մասին: Այսինքն՝ զսպուեց զգացմունքը: Բայց զգացմունքային դարձաւ իմաստը»: (3)

1966 թ.ի The Atlantic–ի Օգոստոսի համարին մէջ ամերիկացի բանաստեղծ Սթանլի Քունիցի, անգլիացի բանաստեղծ Օտընի հետ, Արդի բանաստեղծութիւնը յուզող հարցերու մասին ունեցած հարցազրոյցի ընթացքին յայտնած միտքերը հանդիտութեան եզրեր կը պահեն Յովհաննէս Գրիգորեանի բանաստեղծութեան մասին ունեցած ըմբռնումներուն հետ:

Քունից կ՚ըսէ. «Արդի բանաստեղծութեան ամենէն յատկանշական ոճը ձայնի մտերիմ շեշտն է, անձէ մը անձ խօսակցութիւն է եւ ոչ թէ մեծ հասարակութեան մը: Աղմկոտ այս աշխարհին մէջ լաւագոյն կերպն է մեղմ խօսիլը: Թերեւս լսելի կը դառնայ այդ ձեւով»:

Արմէն Մարտիրոսեանի անունը յաճախ յիշուած է երիտասարդ բանաստեղծներու փաղանգին մէջ, սակայն քիչ բանաստեղծութիւններ տպուած են իրմէ գրական մամուլին մէջ: «Գրական Թերթ»ի երիտասարդական բանաստեղծութեան նուիրուած քանավէճին մասնակցելով, Արմէն Մարտիրոսեան պարզաբանած է այն նոր մտածողութիւնը, որ կը վերաբերի երիտասարդներու որոնումներուն եւ իր բառերով՝ «երկունքներով յղի ճանապարհին»: Ան կ՚ամբողջացնէ Յովհ. Գրիգորեանի կողմէ յայտնուած խոհերը՝ երիտասարդական բանաստեղծութեան տեսութեան շուրջ: Արմէն Մարտիրոսեան նախ կը ժխտէ այն գաղափարը թէ երիտասարդները ուրացման ոգի եւ մօտեցում կը ցուցաբերեն դասական գրակա–

---

3) Նոյնը:

նութեան մեծերուն հանդէպ։ Կը խոստովանի թէ մեծերը կը շարունակեն մնալ իրենց ուսուցիչները։ Մեծեր, բանաստեղծութեան մէջ, որոնք տակաւին ուսանելի շատ աւանդներ կը բովանդակեն իրենց բանաստեղծական վաստակին մէջ։ Եւ կու տայ անունները հայ եւ միջազգային մեծութիւններու. Նարեկացի, Տանթէ, Թումանեան, Պուշկին, Վարուժան, Լորկա եւ Զարենց։

Աւոր առընթեր սակայն՝ դրական, առողջ ու կենսունակ երեւոյթ կը համարէ երիտասարդներու՝ ժամանակակից համաշխարհային բանաստեղծութեան լաւագոյն ներկայացուցիչներու ստեղծագործութիւններու հանդէպ բացուած եւ ծանօթ ըլլալու իրողութիւնը։ Այդ է մեկնակէտը մեր բանաստեղծութեան զարգացման հեռանկարներուն։ Վերանորոգիչ չունչ, ոգի, քաջմութիւն, եւ նորութիւն այդ ճանապարհով միայն կրնայ դալ։ Իրաւացիօրէն ան կը յիշէ Վահան Տէրեանի օրինակը, որ իր ժամանակին, իր ժամանակակիցներուն կողմէ մեղադրուած է որպէս «եւրոպականացած», «հոդէն կտրուած» բանաստեղծ։ Ժամանակի քննութիւնը հաստատեց սակայն, որ Վահան Տէրեան մեր բանաստեղծութեան մեծագոյն քնարերգակներէն է։

Արմէն Մարտիրոսեան, արդի բանաստեղծութեան կարեւոր յատկանիշներէն կը համարէ ժամանակակից մարդու ապրումները, «հոգեկան եւ մտաւոր ունակութիւնները» արտայայտելու ձգտումը, որուն իրագործման հետամուտ են Հայաստանի երիտասարդ բանաստեղծները իրենց արդիաշունչ քերթուածներով։ «Փոխուել են միայն ժամանակը, ժամանակակից մարդը. տառապանքը այլ երանգ է ստացել, խնդութիւնը՝ այլ, յոդնութիւնը՝ մի ուրիշ, ապրելը՝ բոլորովին ուրիշ»։

Ժամանակակից բանաստեղծութիւնը, ըստ իրեն, առանց ժխտելու մարդու զգացական հարուստ աշխարհին դոյութիւնը, կը ձգտի ըլլալ առաւելագոյն չափով իմացապաշտ խորքով։ Որովհետեւ մտքի զարգացման այս դարուն մէջ, զգացականը եւ սրտայինը միայն չի գոհացներ ընթերցողը։ «Այդ պոեզիայի ամենից աչքի ընկնող յատկանիշը զգացմունքների խտացումն է, համակենտրոնացումը՝ մտքի անմիջական հսկողութեան տակ»։ (4)

Հոս կանգ չ'առներ Արմէն Մարտիրոսեանի կատարած ժամանակակից բանաստեղծութեան յատկանիշներու թուումը։ Բանաստեղծութեան մէջ բառերուն խորհրդանշական եւ փոխաբերա-

---

4) Արմէն Մարտիրոսեան, *Առողջ որոնումների ճանապարհին*, «Գրական Թերթ», 1970, թիւ 41։

կան արժէք տալու յատկութիւնները, որքան ալ ըլլան ժամանակակից բանաստեղծութեան յատուկ երեւոյթներ, կու գան հինէն: Գրականութեան խորհրդանշապաշտական դպրոցէն, որուն վարպետները մեր բանաստեղծութեան մէջ կը հանդիսանան Սիմանթօ եւ Կ. Զարեան:

Արեւշատ Աւագեան եւ Հենրիկ Էդոյեան յախուռն եւ համարձակ շեշտով կը պաշտպանեն եւ կ'արդարացնեն, բանաստեղծութեան մէջ նորարութեան՝ ըլլայ ձեւի, ըլլայ խորքի որոնումներու ճգտումը: Առնցմէ առջինը արդէն հեղինակ է 1968 թ.ին հրատարակուած բանաստեղծութիւններու հատորի մը՝ «Օրերի Ցայտնութիւնը» խորագրուած:

Ըստ Արեւշատ Աւագեանի մեր դասական բոլոր բանաստեղծները ալ իրենց ժամանակին եղած են նորարարներ: Երիտասարդական բանաստեղծութեան ցայտուն յատկանիշը կը համարէ «իր անհանգիստ եւ որոնող բովանդակութիւնը»: Ցաւալի կը գտնէ ժամանակակից բանաստեղծներէ թարգմանութիւններ կատարելու պակասն ու անբաւարութիւնը: Կը նկատէ թէ մեր արդի բանաստեղծութեան ճաշակը նրբացնելու փոխարէն՝ խաթարելու ժխտական դեր կը կատարեն, գրական հրապարակը ողողող «կեղծ ազգային ու հայրենասիրական երգերը»: Եւ դառնութիւն կը յայտնէ թէ «Հայաստան» հրատարակչութիւնը իր հրատարակչական ծրագրին մէջ չ'ընդգրկեր երիտասարդ բանաստեղծներու դիրքերու հրատարակութիւնը: Բանաստեղծական դիրքեր, որոնք մեր արդի բանաստեղծութիւնը «կեանքին ու դարին համընթաց» պահելու վստահութիւնը կը ներշնչեն:

«Ժամանակն է», կ'ըսէ ան, «մտածելու, որ մեր պոեզիային պակասում է բանաստեղծական տողի խտութիւնը, որ բառերի չնորհիւ կառուցուող բանաստեղծութիւնը մեռնում է անհարկի օգտագործուած բառերի առատութիւնից, որ բառերի առատութեամբ չի պայմանաւորում մտքերի առատութիւնը»:

Այս տեսակէտը կ'ընդհանրացնէ Հենրիկ Էդոյեան իր «Բառի որոնումը» (5) խորագրուած յօդուածով: Հետաքրքիր տեսութիւններ կը պարզէ Հենրիկ Էդոյեան, որոնք արժանի են լուրջ ուշադրութեան:

Առաջին հարցը, զոր կ'արծարծէ ան, բանաստեղծութեան հասկնալիութեան եւ անհասկնալիութեան խնդիրն է: Եթէ, կ'ըսէ ան, աւանդական բանաստեղծութեան ճաշակով առաջնորդուող ընթեր-

---

5) «Սովետ. Գրականութիւն», 1971, թիւ 1, էջ 8:

ցողին համար անհասկնալի են երիտասարդ բանաստեղծներու ստեղծագործութիւնները, ատիկա իրենց մեղքը չէ, այլ՝ ընթերցողին յետամնացութեան։ Որովհետեւ «ներկայ աշխարհում ապրող մարդու բարդ կոմպլէքսը չի կարող բաւարարուել դրանով։ Այդ կոմպլէքսը կարող է գեղագիտական բաւարարուածութիւն ղղալ իր անգիտակցութեան շարժումից, նրա տառապանքից»։

Ըստ Հենրիկ Էդոյեանի ստեղծագործել կը նշանակէ գտնուիլ ժամանակի բարձրութեան վրայ։ Եւ այդ ժամանակի բարձրութեան վրայ գտնուելու համար անհրաժեշտ է խօսակցութեան մէջ մտնել ժամանակակից մարդկութեան հետ։ Եւ բանաստեղծութիւնը լաւագոյն միջոցն է որ մենք ճգտինք համաշխարհային ասպարէզ գալու, որպէսզի կարողանանք լսելի ու հասկնալի ըլլալ նաեւ տարբեր ազգութիւններու ընթերցողին կողմէ։ Ի՞նչ տուեալներ անհրաժեշտ են հոն հասնելու համար։

Պէտք է վերջ տալ զգացմունքային դրականութեան, իր բառերով՝ «երգային բանաստեղծութեան»։ 19–րդ դարու յատուկ երեւոյթ է բանաստեղծութեան մէջ այդ յատկանիշը, որ իր տեղը պէտք է զիջի մտքի բանաստեղծութեան։ Զգացումը՝ փոխարինուի պոետական վիճակով։ Զգացմունքները պէտք է բարձրանան մտքի ոլորտը, եւ բանաստեղծական խօսքը ճգտի ձերբազատուիլ աւելորդ զարդարանքներէ։ «Պոետը ճգտում է հասնել իրերի էութեանը։ Իրերը փոխադրում են բառի մէջ, բառը դուրս է գալիս իր նեղ իմաստից։ Օրերի ընթացքն անցնում է բառի միջով, որ պոետը ճգտում է կանչնեցնել խօսքի ստրուկտուրայում։ Բանաստեղծութեան մէջ նա կարծես փորձում է վերակառուցել անցնող օրուայ կոնստրուկցիան»։

Հենրիկ Էդոյեան՝ երիտասարդական բանաստեղծութեան յատկանիշներէն չէշտը կը դնէ նաեւ մեթաֆորի վրայ։ Եւ ըստ իրեն եթէ մեթաֆորը դասական բանաստեղծութեան մէջ կ'օգնէր մտայղացման իրագործման, ժամանակակից բանաստեղծութեան մէջ մեթաֆորը դարձած է ներքին նպատակ։ Եւ երիտասարդական բանաստեղծութեան յատուկ երեւոյթ է որ մեթաֆորը իր բնոյթով կը մօտենայ միֆին։

«Մեթաֆորն աշխարհի գաղտնիքն է բանաստեղծի հոգեկան տեսիլքի մէջ։ Բանաստեղծը չի փնտռում գաղտնիքը, այլ գաղտնիքն ինքն է ներկայանում նրան։ Այդ գաղտնիքը մշտապէս բանաստեղծի աչքերի առջեւ է։ Գաղտնիքի իմացութիւնը ինտելեկտուալ պրոցես է, ուր մասնակցում են հոգեկան բոլոր ուժերը։ Առաջին հերթին գաղտնիքը ներկայանում է իրերու բառ։ Բառի մէջ պոետը կենտրոնացնում է իր հոգեկան բոլոր կարողութիւնները։

կլասիկ պոեզիայում առաջին պլանի վրայ խօսքն է, ժամանակակից պոեզիայում՝ բառը»: (6)

Փորձեցինք Հայաստանի երիտասարդական բանաստեղծութեան չորս ներկայացուցիչներուն պարզած տեսութիւններուն ընդմէջէն բիւրեղացնել իրենց ըմբռնումները բանաստեղծութեան մասին: Այդ ըմբռնումներն են, որ դիրենք կը հակադրեն աւանդական բանաստեղծութեան ձեւին եւ խորքին հաւատարիմ երէցներուն դէմ:

Ինչ որ որպէս տեսութիւն եւ ըմբռնում կը պարզեն Հայաստանի երիտասարդները հետաքրքրական է մեր բանաստեղծութեան զարգացման համար: Անոնք կը հաւատան թէ այս պիտի ըլլայ մեր ժամանակակից բանաստեղծութեան զարգացման մայրուղին: Ճառագայթող եւ արդիական մտածողութիւն մըն է, որ ժամանակի ընթացքին աւելի խորանալով եւ արմատներ նետելով՝ մեր արդի բանաստեղծութիւնը պիտի օժտէ բանաստեղծական ստեղծագործութիւններու նոր եւ հարուստ բերքով:

«ԳՐԱԿԱՆ ԹԵՐԹ»Ի ԲԱՆԱՎԷՃԸ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Գրական Թերթ»ն ու «Սովետական Գրականութիւն» ամսագիրը երիտասարդական բանաստեղծութեամբ կատարուող նոր տեղաշարժերու նկատմամբ յատուկ ուշադրութիւն ընծայեցին, իրենց էջերը տրամադրելով երիտասարդական բանաստեղծութեան չուրջ բացուած բանավէճին: Աւելի տուին քննադատներու, երիտասարդ բանաստեղծներու եւ երէց գրողներու որ մասնակցին այդ բանավէճին՝ արտայայտելով իրենց տեսակէտները: Ճայտնուեցան թեր ու դէմ կարծիքներ: Երէցները յայտնեցին իրենց դժգոհութիւնները՝ տուն տուող պատճառները՝ մատնանշելով երիտասարդական բանաստեղծութեան խոցոտ եւ վիրաւոր կողմերը: Իսկ երիտասարդները ասպարէզ իջան ու բեմ գտան իրենց նոր ըմբռնումները հրապարակելու եւ պաշտպանելու: Որքան ալ բանավէճի ընթացքին յայտնուած տեսակէտներու մէջ ծայրայեղ մտքեր կային, օգտակար եւ չհեկեկան դարձաւ մեր բանաստեղծութեան ներկան յուզող եւ վաղուան հեռանկարներուն համար ալ ճանապարհ հարթող բանաստեղծական հարցերու քննարկումը:

Երիտասարդական բանաստեղծութեան նուիրուած «Գրական Թերթ»ի բանավէճին բացումը կը կատարէ Ստ. Կուրտիկեան, յօդ-

---

6) Նոյնը:

ւածաչարքով մը: (7) Ստ. Կուրտիկեան քուն հակաճառող է երիտասարդական բանաստեղծութեան արդիական ձգտումներուն: Ճիշդ ախտաճանաչումներուն հետ, զգալի են նաեւ ծայրայեղ եւ ուրացումի հակամէտ տեսակէտները: Կ'անդրադառնանք իր պարզած մտքերէն զգխաւորներուն:

Ստ. Կուրտիկեան կ'ընդունի թէ համաշխարհային երեւոյթ են գեղարուեստական մարզի մէջ բանաստեղծական մտածողութեան յեղափոխումները: Թարմաշունչ խօսք որոնելու երկունքը: Այդ բանաստեղծական նոր մտածողութեան յեղափոխումներուն եւ երկունքին մասնակից ու հաղորդակից են նաեւ Հայաստանի երիտասարդական բանաստեղծութեան ներկայացուցիչները: Բնականաբար, առաջին որոնումները խարխափումի հանգրուան մը պիտի ըլլորեն: Այդ խարխափումներէն պիտի ծնի ճշմարիտ բանաստեղծութեան լոյսը: Եւ որպէսզի ապահովուի մեր բանաստեղծութեան առաջընթացը, ան կարօտ է գրական լուրջ հովանաւորութեան եւ առաջնորդութեան: Մինչեւ հոս գրական է Ստ. Կուրտիկեանի մօտեցումը եւ քաջալերական: Սակէ անդին սակայն ան կը սկսի քննադատական մօտեցում ցոյց տալ եւ վերապահութիւն յայտնել: Իր տարակարծութիւնը չի պահեր այն երիտասարդ քննադատներուն նկատմամբ, որոնք շռայլ գովասանքներով եւ գնահատութիւններով մեծամտութեան կ'առաջնորդեն երիտասարդները, անոնց վերագրելով այնպիսի արժանիքներ, որոնցմէ զուրկ կը համարէ զանոնք, բացառելով կարգ մը չնորհալիներ:

Ան ճիշդ չի գտներ նորարարութեան կիրարկումը կապել միայն երիտասարդներուն անուան: Աւազները, կ'ըսէ, որոնք անցած են կեանքի երկար ճանապարհ եւ այդ իսկ բերումով ունեցած են կեանքի հարուստ կենսափորձ, կրնան ճշմարիտ նորարարութեամբ վարպետութեան բարձունքներ նուաճել:

Մէջբերելով Հայնէի այն կարծիքը թէ, «Ամէն դար, ստանալով նոր դաղափարներ, ստանում է նաեւ նոր աչքեր», Կուրտիկեան կը հաստատէ երիտասարդներու այն վարկածը թէ իւրաքանչիւր դրական նոր սերունդ, նոր աշխարհազգացողութիւն կը դրսեւորէ: «Գրական նոր սերունդները կեանք են մտնում նոր աչքերով, նոր հետաքրքրութիւններով ու նպատակադրումներով, գեղարուեստական ու սոցիալական նոր պահանջներով, գեղագիտական նոր ըմբռնումներով»: Իսկական նորարարութիւնը, Ստ. Կուրտիկեա-

---

7) Տես՝ «Գրական Թերթ», 1970, 28 Օգոստոսի եւ 4 Սեպտեմբերի համարները:

նին եւ իրեն պէս մտածողներուն համար հետեւեալն է. «Իսկական նորարարը բաց սրտով է ունկնդրում ղարաշրջանի ձայնին, եւ իր ստեղծագործութիւնների դաղափարական ու յուզական մեծ ուժով նպաստում ղարաշրջանի դլխաւոր հարցերի լուծմանը»:

Ձափազանցուած չեշտ կը կրէ այն քննադատութիւնը, թէ երիտասարդ բանաստեղծները իրենց ստեղծագործութեանց մէջ արտայայտող կը հանդիսանան մխիթիքական յոռետես ու մռայլ ղդացումներու: Կուրտիկեան ասոր կը հակադրէ կենսասիրութիւն ներշնչող բանաստեղծութիւնները:

Ստ. Կուրտիկեան իր վերապահութիւնը կը յայտնէ նաեւ անյանդ եւ առանց կէտադրութեան դրելակերպին նկատմամբ, յիշելով այն իրողութիւնը թէ դրելակերպի այս ոճը նորութիւն չէ եւ երկու տասնամեակէ ասդին կը փորձուի Պոլսահայ բանաստեղծներու կողմէ:

Ուժեղ անհատականութիւններ կը պակսին տակաւին եւ ընդհանուրէն զատորոշուող դագաթներ ստեղծուած չեն, կ'ըսէ Ստ. Կուրտիկեան իր դատումներուն մէջ: Ինչ որ է, կը խորհինք, դատումի այս ոճը: Տասնամեակի մը ընթացքին դագաթներ սպասելը չատ պիտի ըլլար: Սակայն արդէն ուժեղ անհատականութիւն ղդացուցած է Ռազմիկ Դաւոյեան եւ այդ ճանապարհի վրայ են Ցուիհ. Գրիդորեան եւ Արեւշատ Աւագեան:

Քննադատ Սեւակ Արզումանեան «Հայրենական աւանդները եւ երիտասարդական պոեզիան» խորագրուած յօդուածին մէջ (8), ընդունելով հանդերձ երիտասարդ բանաստեղծներու աշխարհը նոր ձեւով ընկալելու եւ արտայայտելու ստեղծագործ կարողութիւնները, ինքզինք հակասելու դնով կ'իյնայ ծայրայեղութեան մէջ եւ ամբողջ մտածումները կ'առաջնորդէ երիտասարդական բանաստեղծութեան ժխտման: Ձկան, կ'ըսէ, ինքնատպութեամբ փայլող անհատականութիւններ, եւ ամբողջ երիտասարդական բանաստեղծութիւնը վիրաւոր կը դտնէ իր մտածողութեան միակերպութեամբ եւ արտայայտչական ձեւի նոյնանման կաղապարով: Կարծես թէ, կ'ըսէ ան, բոլորն ալ կը մտածեն նոյն ձեւով:

«Պարոյր Սեւակի լայն մասսայականութեան դաղտնիքը վերջին մէկուկէս տասնամեակի հասարակական չարժման, ազդային–քաղաքական խնդիրներին վարպետօրէն արձադանգելու մէջ պէտք է որոնել: Նա դարձաւ ժողովուրդ–հայրենիք–բանաստեղծ առանցքի լաւագոյն լուծողը, գտաւ քնարական հերոսի եւ հասա–

---

8) «Գրական Թերթ», 1971, 29 Ցունուարի համար:

բակուԹեան կապի օղակները, բացայայտեց սոցիալական մի շարք հակասուԹիւններ, լայն ու սրտաբաց ըղձյց բացեց ժողովուրդի հետ։» (9)

Գէորգ Հատիտեան մասնակցելով «Գրական ԹերԹի» բանավէճին, կը ձայնակցի երիտասարդական բանաստեղծուԹիւնը քննադատողներու համանուագին, հետեւեալ դիտողուԹիւններու արձանագրուԹեամբ։ Նախ՝ անհերԹուԹեան համազօր կը համարէ երիտասարդական բանաստեղծուԹիւն բնորոշումը, այն առարկայուԹեամբ Թէ բանաստեղծուԹիւնը կարելի չէ այդպիսի ձեւակերպումի ենԹարկել։ Այլապէս, կ'ըսէ ան, ըստ «մարդու տարիքային առանձնայատկուԹիւնների» դոյուԹեան իրաւունք պիտի ստանայինպատանեկան բանաստեղծուԹիւն, չափահասուԹեան բանաստեղծուԹիւն, եւ ծերուԹեան բանաստեղծուԹիւն բնորոշումները։ Կայ միայն իրաւ բանաստեղծուԹիւն։ «Ոչ ոքի մտքից չի անցնում Դուրեանի պոեզիան երիտասարդական կոչել։ Հետեւում է ուրեմն որ պոեզիան ոչ Թէ տարիքի խնդիրը է, այլ տաղանդի», կը դրէ ան։ Գէորգ Հատիտեան կը զլանայ նոյնիսկ գրական նոր սերունդ սահմանումը, որովհետեւ ըստ իրեն՝ «իսկական սերունդը ժամանակաշրջանի գրականուԹեան վրայ նոր հորիզոններ բացող, գեղարուեստական նոր իդէալների երկունքով ապրող, իրական կեանքի նոր խնդիրներով տագնապող հասարակական հոգեբանուԹեան ու ջանքերի արտայայտուԹիւնն է։» (10) Հայաստանի երիտասարդական բանաստեղծուԹիւնը, ըստ Գէորգ Հատիտեանի, «միայն փորձեր ու ձգտումներ են տակաւին»։

«Գրական ԹերԹի» բացած բանավէճին տրամադրուԹիւնները, առհասարակ դէմ են երիտասարդական բանաստեղծուԹեան ստեղծագործական աշխարհայեացքին։

«ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԾ ԿԼՈՐ ՍԵՂԱՆԸ, ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Սովետական ԳրականուԹիւն» ամսագրի խմբագրուԹեան երկու տարի առաջ կազմակերպած կլոր սեղանը՝ երիտասարդական բանաստեղծուԹեան մասին, բացուած բանավէճի ամփոփման եւ համադրման ծառայեց։ Բանավէճի ազդանշանը տուած էր երիտա-

---

9) Նոյնը։

10) «Գրական ԹերԹ», 1971, 8 Յունուարի համար։

սարդ քննադատ Ալպերթ Կոստանեան իր «Ինքնագրսեւորման տա-
ռապանքը» յօդուածով: (11)

Կլոր սեղանին իրենց մասնակցութիւնը բերած են քննադատ-
ներ, միջին սերունդի բանաստեղծներ եւ երիտասարդներ:

ՔՆՆԱԴԱՏՆԵՐՈՒՆ ԿԵՑՈՒԱԾՔԸ

Քննադատ Սուրէն Աղաբաբեան «բանաստեղծութեան սրբազան
օրէնքներու ու դեղեցիկ չափանիշներու ոտնահարումը» կը տեսնէ
երիտասարդ բանաստեղծներու պարզած տեսութիւններուն մէջ:
Սրբազան օրէնքներ եւ դեղեցիկ չափանիշներ, որոնք ըստ իրեն ոչ
թէ այս կամ այն բանաստեղծի սեփականութիւնն են, «այլ պոե-
ղէայի դարաւոր պատմութեան կուտակուած եւ ստուգուած սկըզ-
բունքներ»: Իսկ անդրադառնալով երիտասարդներու ստեղծագոր-
ծութիւններուն, հոն աւելի շատ կը դտնէ «միապաղաղութիւնն ու
խարուսիկ բանաստեղծականութիւնը», քան թէ «մարդկայնօրէն
զգացուած ապրումն ու բնական մտածումը»: Ճշմարիտ բանաստեղ-
ծութեան կենդանի աղբիւրը, Սուրէն Աղաբաբեան կը դաւանի իր-
կան հողէն ծնած «մարդկային կենդանի ապրումներէն եւ կեանքի
բնական դոյներէն» ձեւ ստացած բանաստեղծութիւնը: Նորերու փոր-
ձերը ըստ իրեն դատապարտուած են ձախողութեան: (12) Ժխտա-
կան է քննադատ Սուրէն Աղաբաբեանի կեցուածքը:

Կ'արժէ աւելի երկար կանգ առնել քննադատ Վազգէն Մնա-
ցականեանի պարզած մտքերուն վրայ, որոնք հիմնուած են նորե-
րու հանդէպ ճշմարիտ հասկացողութեան, հոգատար սիրոյ եւ
խստապահանջութեան սկզբունքին վրայ:

Ան հաւատքով ու յուսապինդ նայուածքով կ'ողջունէ Հա-
յաստանի երիտասարդ բանաստեղծները, անոնց վաղուան հունձ-
քին մէջ կանխատեսելով այն կանաչ հրդեհները, զոր պիտի բերեն
մեր դրականութեան: Գարնան համբերութիւն ունենալ կը թելադ-
րէ բոլոր անոնց, որոնք յոռետես են եւ ժխտական վերաբերումի
արտայայտիչներ: Որովհետեւ, կ'ըսէ ան, երիտասարդական բա-
նաստեղծութեան այն ծիլը, որ կ'աճի այսօր, վաղը պիտի ծառա-
յէ բանաստեղծութեան գերազոյն կոչումին՝ «իր ուսերին պահե-
լով աշխարհ եւ մարդկային ճակատագրեր»: Գրական այս նոր սե-
րունդը, ըստ իրեն, եկած է զբաղեցնելու ոչ թէ ուրիշը, այլ՝ իրը:

---

11) «Սովետ. Գրականութիւն», 1969, թիւ 6:

12) Սուրէն Աղաբաբեան, Դէպի կենդանի Աղբիւրները, «Սովետ. Գրակա-
նութիւն», 1971, թիւ 2:

Հետագայ մէջբերուած տողերուն մէջ կարելի է տեսնել այն ճչմարիտ գնահատութիւնը, որ կը վերաբերի երիտասարդ բանաստեղծներու համարձակ որոնումներուն եւ ստեղծագործական անկեղծութեան։ «Այս էլ ասեմ, որ Զարենցից յետոյ բանաստեղծական եւ ոչ մի նոր սերունդ այնպիսի ոգեւորութեամբ, հաւատով ու հանգստութեամբ երբեմն էլ նաեւ մեծամտութեամբ, իր ստեղծագործական որոնումները չի ներկայացրել ընթերցող հասարակայնութեան ու գրական քննադատութեան դատաստանին, ինչպէս այսօրուայ տղաները։ Այդ համարձակութիւնը առաջին հերթին հոգեւոր անկեղծութեան արտայայտութիւնն է, որոնումների տառապանքը մտերմօրէն ընթերցողին հետ կիսելու, դրա իսկական արժէքը որոշելու ցանկութիւն, յետոյ մխայն անխմաստ աղմկարարութիւն, կոճղի տեսանկիւնից աչխարհները յայտնաբերածի մոլորութիւն, «մենք եկել ենք»ի փոխարէն «դուք չկաք»ի յոխորտում։» (13)

Քննադատ Վազգէն Մնացականեան լաւատես է նորերու ապագայ կարելիութիւններուն հանդէպ։ Կը յայտնէ իր ուրախութիւնը նաեւ որ հրապարակ իջած են շնորհալի քննադատներ, որոնք իրենց գլխաւոր մտահոգութիւնը դարձուցած են երիտասարդական բանաստեղծութեան այսօրն ու վաղը։

Եզրակացնելով իր խօսքը, Վազգէն Մնացականեան կը գրէ. «Այսօրուայ գրական նոր սերունդի լաւերն ու լաւագոյնները, այդ պրոցեսի բարդութեան գիտակցման եւ յաղթահարման ճանապարհին են։ Գարնան նման եկել է այդ սերունդը։ Եկէք, չոր խոտերի տեսանկիւնից չվճռենք այն կանաչի ճակատագիրը, որ վաղը նորից ու դարձեալ թումանեանական հպարտութիւն է բերելու մեր սրտերին։ Բարով էք եկել, ով նորեր։» (14)

Քննադատ Սէրգէյ Սարինեան եւս գրական մօտեցում ունի։ Սխալ կը գտնէ որոշ քննադատներու մօտեցման եղանակը, որ կապակծի տակ կ'առնէ բանաստեղծական նորագոյն ոճի գրական-պատմական օրինաչափութիւնները՝ որակելով մոլորութիւն եւ օտարամուտ չեղում։ Կը թելադրէ հարցին մօտենալ այն մեկնակէտով, որ բանաստեղծական նոր ուղղութիւնը նկատի առնուի որպէս առարկայական իրողութիւն եւ ըստ այնմ կատարել գնահատութիւնը։

---

13) Վազգէն Մնացականեան, Հաւատում եմ, «Սովետ. Գրականութիւն», 1971, թիւ 2, էջ 98։

14) Նոյնը։

Անհիմն կը նկատէ քննադատութեան կողմէ երիտասարդական բանաստեղծութեան հասցէին ուղղուած խօսքերը. «խրթին է», «անբովանդակ», «խեղկատակութիւն է», «դատարկաբանութիւն է» եւն.: Կ'ընդունի թէ երիտասարդ բանաստեղծները «հետամուտ են բարդ ու հետաքրքրական բանաստեղծական համակարգի» եւ թէ «Ակներեւ է, որ պոեզիայի նոր ուղղութեանը իւրայատուկ է մի որոշ վերացականութիւն, որ այն չի հասնում արտայայտչական յստակութեան, որ նրանում թոյլ է քաղաքացիական ոգին»: Սակայն, կ'ըսէ, այս թերութիւնները պատճառ չեն բանաստեղծական նոր արժէքներու ստեղծման: (15)

Սերգէյ Սարինեան օրինակ կը բերէ Պարոյր Սեւակը: 50-ական թուականներուն Պ. Սեւակի բանաստեղծական ոճի նորարարական միտումներուն եւս վերագրուեցան «խրթնաբանութիւն», «բացարձակ դատողականութիւն», «օտար նմանողութիւն» եւն.: Սակայն 1970-ական թուականներու քննադատութիւնը ընդունեց Պ. Սեւակի «բանաստեղծական խոշոր անհատականութեան ինքնահաստատումը». ճիշդ ասոր համար ալ Սերգէյ Սարինեան իր խօսքը խորագրած է «Եկէք չդուշակենք»: Հարկաւ ակնարկութիւնը կ'երթայ սխալ դուշակութիւններու: (16)

Անդրադառնալով մեր ժամանակակից բանաստեղծութեան մէջ դոյութիւն ունեցող աւանդական եւ արդիական ուղղութիւններուն՝ կը յառաջացնէ այն տեսակէտը թէ պէտք չէ բացարձակեցնել որեւէ մէկ ուղղութիւն, այլ ընդհակառակն՝ կենդանացման ու աշխուժացման չարժառիթ է «ոճերու եւ ուղղութիւններու բազմազանութիւնը գեղարուեստական մտածողութեան մէջ»: Այսինքն՝ աւանդականի կողքին ըլլայ երիտասարդականը, արդիականը, եւ մեր բանաստեղծութիւնը իր աւիշը ստանայ եւ ջուր խմէ բազմաթիւ ակունքներէ:

Կարելի չէ համաձայն չըլլալ այս եւ երիտասարդական բանաստեղծութեան գնահատութիւնը կատարող Սերգէյ Սարինեանի հետագայ մէջբերուած տողերու զուգափարներուն հետ:

«Ուստի, ոչ միայն չի կարելի անտեսել, այլեւ բացայայտ ասել, որ երիտասարդական պոեզիան նորարական պոեզիա է, որ նա միտում ունի հայ պոեզիայի մէջ բերել արտայայտչաճաշակի մի որոշ թարմութիւն, բանաստեղծական մտածողութեան մի ուրոյն

---

15) Սերգէյ Սարինեան, Երէկ Զգուշակենք, «Սովետ. Գրականութիւն», 1971, թիւ 2:

16) Նոյնը:

եղանակ, պոեզիայի տարրերուններու, բանաստեղծական սիւբսթանցիայի մի իւրօրինակ համակարգ եւ որ այս իմաստով նա ոչ միայն իր նախորդի իւրացումն է, այլեւ նրա բացասումը (հասկացութիւն փիլիսոփայական իմաստով)։» (17)

Քննադատներ Վազգէն Մնացականեանի եւ Սերգէյ Սարինեանի կեցուածքները երիտասարդական բանաստեղծութեան մասին «քմահաճ ժխտումէ» զերծ՝ դրական են ու քաջալերական։

Քննադատ եւ գրականագէտ Էդուարդ Ջրբաշեան կողմնորոշուած է երիտասարդական բանաստեղծութեան դէմ։ Ազգային բովանդակութեան կորուստ կը համարէ եւ վնասակար մոլորութիւն՝ երիտասարդներու նորարութիւնը։ Ոչինչ կայ, կ՚ըսէ, բացի հայերէն լեզուէն, որ երիտասարդական բանաստեղծութիւնը կապէ «ազգային միջա-բնաւորութեան եւ հոգեբանութեան հետ»։ Երիտասարդական բանաստեղծութեան քնարական հերոսը ընդհանրապէս մարդը կը նկատէ «ժամանակի եւ սեփական անձի մասին բաւական վերացական խոհերով եւ յեղյեղուկ զգացմունքներով»։ (18)

Ալեքսանդր Թօփճեան, որ Հայաստանի երիտասարդական բանաստեղծութեան ջերմ պաշտպաններէն է եւ բանաստեղծութեան երիտասարդ քննադատ, կլոր սեղանը յարմարագոյն առիթը համարելով կը բանաձեւէ իր տեսակէտները։ Յայտնենք նաեւ որ Ալեքսանդր Թօփճեան վարելով «Գարուն» ամսագրի բանաստեղծութեան բաժինը, կարեւոր դեր կատարած է ու կը կատարէ երիտասարդներուն ասպարէզ տալու եւ քաջալերելու մարզին մէջ։

Այն հակադրութիւնը, որ վերջին տարիներուն սրեցաւ երիտասարդներու եւ աւագներու միջեւ, երիտասարդ քննադատը կը վերագրէ «բացարձակ այն մերժողական դիրքաւորման», որ ստիպեց երիտասարդները «կեցուածք բռնելու»։ Իր տեսակէտով երիտասարդական բանաստեղծութեան մէջ զգացուող «ռոմանտիկական եւ լիրիկական տարրերը» սկսած է յիսունական թուականներուն, ապա բարդանալով փոխանցուած է 60-ական թուականներուն, անկէ ալ՝ նորագոյն սերունդին։ «Գուցէ աշխարհը պարաթօքսներով, մեթաֆորների անդադար հոսքով, նոր պոետականութեամբ, երբեմն էլ հիւմիւրով զգալն է, որ սկզբնաւորուեց Էմինի եւ Սեւակի

17) Նոյնը։

18) Էդուարդ Ջրբաշեան, *Գտնել Ժամանակի Զարկերակը*, «Սովետ. Գրականութիւն», 1971, թիւ 2։

տողերում եւ նոր որակ ստացաւ նոր սերունդի մի քանի բանաստեղծների մօտ։» (19)

Ինչպէ՞ս կարելի է վերջնական դատաստան կազմել եւ վճիռներ արձակել, հարց կու տայ Ալ. Թոփճեան, բանաստեղծական նորագոյն սերունդի մասին, երբ տակաւին անոնց մեծ մասը հատորով հանդէս չէ եկած եւ իւրաքանչիւրէն հատուկէնտ բանաստեղծութիւններ տպուած են ցարդ։ Բանաստեղծական նորագոյն սերունդի դրական արժանիքը կը համարէ այն իրողութիւնը, որ այսքան քիչ թիւով տպուած բանաստեղծութիւններով յաջողած է այսքան աղմուկ, իրարանցում եւ աչխուժութիւն ստեղծել։

Ալ. Թոփճեան յարմար եւ պատեհ կը նկատէ, որ երիտասարդական բանաստեղծութիւնը եւ երիտասարդական արձակի քննութիւնը համատեղ կատարուի քանի «այս երկու ժանրերը զարգանում են դրական նոյն մթնոլորտում, դրեթէ միեւնոյն ժամանակամիջոցում»։ Գալով ազդեցութեան խնդրին, կ'ընդունի թէ անժխտելի իրողութիւն է այդ։ Օգտակար եւ դրական կը գտնէ ազդեցութիւնը։ Այդ ազդեցութեան կապկումի եւ «արհեստական պատուաստումի» մեղքով տարաղողներուն ունի իր դիպուկ պատասխանը։ Հայաստանի բանաստեղծական նորագոյն սերունդը համազգացութեան ընդհանրութիւններ ունի աչխարհը յուզող խնդիրներու հետ։ (20)

ՄԻՋԻՆ ՍԵՐՈՒՆԴԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐՈՒՆ ԿԵՑՈՒԱԾՔԸ

Սիլվա Կապուտիկեան հմուտ դուրկ կը նկատէ աւագներու եւ երիտասարդներու միջեւ զոյութիւն ունեցող են-թադրեալ հակամարտութիւնը։ Կը խոստովանի թէ երիտասարդական բանաստեղծութեան մէջ չանացած է գտնել լաւը։ Մեր բանաստեղծութեան համար յուսադրիչ երեւոյթ կը նկատէ որ երիտասարդական բանաստեղծութիւնը թեւաղրուած է ժամանակի չունչով եւ կարելի չէ, կ'ըսէ, դիւրին եղրակացութեան յանգիլ՝ որակելով զայն «անհեթեթութիւն» կամ «թիւրիմացութիւն»։ (21)

Ըստ Ս. Կապուտիկեանի եթէ սովետահայ բանաստեղծութիւնը ընթանար բնականոն զարգացումով, այսօր երիտասարդա-

---

19) Ալ. Թոփճեան, *Ամէնից Առաջ Փոխըմբռնում*, «Սովետ. Գրականութիւն», 1971, թիւ 2։

20) Նոյնը։

21) Սիլվա Կապուտիկեան, *Ժամանակի Շունչը եւ Ասելիքի Գլխաւոր*, «Սովետ. Գրականութիւն», 1971, թիւ 2։

կան բնաստեղծութեան արդի դրելաճեւը այդքան ալ տարաշխարհիկ պիտի չթուէր:

«Եղիշէ Չարենցին «օրէնքից դուրս» յայտարարելը մի քանի տասնեակ տարի ետ դեպ մեր բանաստեղծութեան զարգացումը, այնտեղ դերիչխողը դարձաւ դեղչկական մտածողութիւնը՝ 19-րդ դարից եկած իր բառ ու բանի զինանոցով, ասելիքի աշուղական ձեւով եւ մակարդակով:» (22)

Մէկ կողմէ կը քննադատէ ժամանակակիցէ մեր բանաստեղծութեան այն թեւը, որ ապաւինելով ընթերցողի զգացական թոյլ երակին «արցունք քամող» ոտանաւորներու «մատչելի ու պարզունակ քարոզչականութեամբ» կը վնասէ բեր բանաստեղծութեան զարգացման, իսկ մէւս կողմէ ալ ծայրայեղութիւն կը նկատէ կարգ մը երիտասարդ բանաստեղծներու մօտ «իրար հետ կապ չունեցող բառերու, ածականներու, տողերու» յաճախակի դործածութիւնը: Առողջ է սակայն Սիլվա Կապուտիկեանի եզրակացութիւնը. «մեր երիտասարդները տարիքային հասունացման հետ միասին՝ հասնում են նաեւ այս ճշմարտութեանը, եւ արդէն սկսել են գրել աւելի պարզ, հասկնալի՝ բարգացումը տանելով ոչ թէ ձեւի, այլ մտքի եւ զգացումի խորութեան ուղղութեամբ:» (23)

Բանաստեղծ Գէորգ Էմինը, որ յաճախ հանդէս եկած է բանաստեղծութեան մասին պարզած իր տեսութիւններով, կու տայ իր կարծիքը Հայաստանի երիտասարդական բանաստեղծութեան մասին եւս: (24)

Տարբեր է բոլորովին Գ. Էմինի նորարութեան մասին ըմբռնումը: Իրեն համար ճշմարիտ նորարութիւնը հաղուագիւտ երեւոյթ է, որ կապուած է ոչ միայն բնատուր տաղանդի հետ, այլեւ «հասարակական մեծ յեղաբեկումների հետ»: Ջաժանցնենք, կ'ըսէ, նորարութեան հասկացողութիւնը, ասոր-անոր նորարար որակումը տալով: Ճշմարիտ նորարութեան որպէս ներկայացուցիչ ան կը ներկայացնէ Մայակովսկին, որուն նորարութիւնը իր տաղանդին հետ կը յատկանշուի «յեղափոխութեան ալիքով»: (25)

Ուրիշ առարկութիւն մը Գէորգ Էմինի կողմէ երիտասարդական բանաստեղծութիւն բնորոշումին նկատմամբ: «Չկայ երիտա-

---

22) Նոյնը:

23) Նոյնը:

24) Տես՝ Գէորգ Էմին, *Իմ Դիտողութիւնները*, «Սովետ. Գրականութիւն», 1971, թիւ 2:

25) Նոյնը:

սարդ բանաստեղծ կամ տարբեր բանաստեղծ, այլ եղել է եւ կայ միայն բանաստեղծ եւ ոչ բանաստեղծ»: (26)

Ինք ալ կ'ընդունի երիտասարդ բանաստեղծներու հասցէին ուղղուած այն քննադատութիւնը, որ կը վերաբերի անհասկնալիութեան: Եւ ատիկա արդիւնքն է, կ'ըսէ, երիտասարդ բանաստեղծներու ինքնատպութեան մասին ունեցած սխալ ըմբռնումին:

Մինչեւ սերունդի բանաստեղծներէն Պ. Սեւակի կեցուածքը բոլորովին տարբեր է: Հետաքրքրական ըլլալով հանդերձ՝ առաջին տպաւորութեամբ հակասական կեցուածքի մը բնոյթը կը կրէ: Բայց այդպէս չէ: Երիտասարդներուն հրապարակ գալէն առաջ Պ. Սեւակ ինքն էր մեր բանաստեղծութիւնը աւանդոյթներէն ձերբազատելու տեսութեան եւ պայքարին առաջնորդը: Եւ խոր ազդեցութիւն ներգործեց այս ուղղութեամբ: Երիտասարդներէն քանի մը հատը ինք հովանաւորեց: Սակայն, այն օրէն ասդին երբ Հայաստանի երիտասարդ բանաստեղծները խմբական եւ հաւաքական ներկայութիւն զգացուցին իրենց տեսութիւններով եւ ստեղծագործութիւններով, Պ. Սեւակ հանդէս եկաւ «Դժուարը իրենից հասուն լինելն է...» (27) յօդուածով: Պ. Սեւակի այս յօդուածին մէջ յայտնած մտքերը զարմացուց, յատկապէս երիտասարդները, որոնք չքաշուեցան բացայայտելու իրենց զարմանքն ու վրդովմունքը:

Երիտասարդ քննադատ Ալ. Թօփճեանի հետեւեալ տողերուն մէջ ի յայտ կու գայ այդ զարմանքը. «Ի հարկէ, մինչեւ ջահելներէ դալը Պ. Սեւակը արդէն շատ բան էր արել մթնոլորտի թարմացման համար: Եւ այսօր զարմանալի է, որ հենց Սեւակն է ակադեմիզմի դէմ քարոզներից «մեղադրում» երիտասարդներին»:

Ի՞նչ կ'ըսէ Պ. Սեւակ իր այդ յօդուածին մէջ: Ըստ Պ. Սեւակի Հայաստանի առաջ եւ մինչեւ սերունդի բանաստեղծները իրենց «հիմնական գործը արդէն արել» են, իր յոյսը կը կազմէ այսօրուան կրտսեր սերունդը: Երիտասարդ սերունդի մօտ դրական երեւոյթ կը համարէ՝ անոր բերած թարմութիւնը: Թարմութիւն սակայն, եւ ոչ թէ նորութիւն, որովհետեւ ըստ Պ. Սեւակի «Լուսնի տակ ոչինչ նոր չէ»: Երիտասարդ սերունդի երկրորդ յաղթանակը կը նկատէ անոնց ձերբազատումը «սովորոյթի ուժէն»: Այն ինքնավստահութիւնը, զոր կը զգացնեն երիտասարդները Պ. Սեւակ կը գտնէ բնական: Սակայն մեղադրելի են, կ'ըսէ, իրենց բացայայտած մեծամտութեամբ: Պ. Սեւակի այս մեղադրական չեչտ

---

26) Նոյնը:

27) Տես՝ «Սովետ. Գրականութիւն», 1970, թիւ 5:

կրող տողերուն ետին, դժուար չէ հաստատել սակայն հովանաւորի եւ քաջալերողի սէր ու դուրգուրանք՝ երիտասարդները դրական ճիշդ ուղղութեան վրայ տեսնելու ցանկութեամբ: Թելադրիչ են իր պարզած մտահոգութիւնները, որոնք կը վերաբերին երիտասարդները իրենց մեծամտութենէն դուրս բերելու եւ անդրադարձնելու. «Ոչ թէ իր ունեցածով հիանալու, այլ իր չունեցածի վրայ խորհելու համար:» (28)

Պ. Սեւակի քննադատութեան թելրախն է նաեւ այն՝ որ երիտասարդ բանաստեղծներու մշակած դրականութեան մէջ կը պակսի «ասելիքը», առաջնորդելով զանոնք «պղտորութեան»: Մէջբերած հետեւեալ տողերը կը բացատրեն իր բուն ըսելիքը. «Ասելիքի պակասից է ծագում այն, որ մեր երիտասարդական արձակը շատ է բանաստեղծական: Ասելիքի պակասից է բխում եւ այն, որ մեր երիտասարդական բանաստեղծութիւնը շատ է արձակունակ»: Եւ ըստ իրեն արձակունակ ըլլալու հանդամանքը կու գայ անկէ որ «երիտասարդութեան մեծամասնութիւնը գրում է ոչ միայն առանց յանդգի, այլ նաեւ առանց կշռոյթի եւ չափի»: Եւ Պ. Սեւակի տողութեամբ կարելի չէ ըմբռնել «Ջափածոն... առանց չափի: Այսինքն՝ նկար... առանց գոյնի, երգ... առանց ձայնի»: Եւ այստեղ կը հիմնաւորէ այն տեսակէտը թէ չկայ արուեստ՝ առանց արհեստի: Եւ երիտասարդներուն կը պակսի, կ'ըսէ, բանաստեղծական արուեստի արհեստի փորձառութիւնը, որ կը մղէ զիրենք դիւրին կերպով բանաստեղծութիւն գրելու փորձութեան: (29)

Անդրադառնալով սովորոյթի ուժի եւ աւանդոյթի ուժի հարցերուն, Պ. Սեւակ կու տայ հետեւեալ պատկերաւոր բնորոշումը. «ճիշդ է, որ երեխայի ծնունդն սկսւում է այն պահից, երբ կտրւում է նրա պորտը մօրից: Նոյնքան էլ ճիշդ է, որ երեխան սկսում է մարդ դառնալ այն պահից, երբ այս անդամ էլ նրան կտրում են մօր ծծից: Այսպէս է նաեւ արուեստի բնագաւառում: Բայց մօր պորտից, ապա նաեւ ծծից կտրուելով՝ զաւակն իր ծնողից օտարւում է միայն առ երեւոյթ: Զաւակն իր ծնողին ցմահ կապուած է մնում նմանութիւնների այն անկտրելի ցանցով, որ կոչւում է ժառանգութիւն: Եւ ժառանգականութեան այս օրէնքը արուեստի մէջ գործում է ոչ պակաս ուժգնութեամբ, քան կեանքի մէջ: Եւ կոչւում է ոչ այլ կերպ, քան աւանդոյթ: Ուստի եւ ժխտել

---

28) Նոյնը:

29) Նոյնը:

աւանդոյթը նոյնն է, ինչ ժառանգականութեան ժխտումը, որ մեր այն յիմարութիւն չէ, այլեւ խելագարութիւն:» (30)

Երիտասարդ բանաստեղծներու լեզուաոճային աղքատութիւնն ալ մեղադրելէ ետք Գ. Սեւակ կ'անցնի անոնց բանաստեղծութիւններու խորքի քննարկման: Ըստ իրեն «երիտասարդներից շատերի շատ ու շատ «բանաստեղծութիւնները»ը կարելի է կարդալ վերջից դէպի սկիզբը»: Ինտ քննարկման ենթարկելով խորքի հարցերը կը դանէ որ երիտասարդական բանաստեղծութեան մէջ կը պակսի օրգանական կառոյցը: Եւ իր դատումի եզրակացութեան մէջ Գ. Սեւակ կը թելադրէ որ «բանաստեղծը ունենայ իր կնիքը, որ դրոշմուած է իր իսկ մատանու վրայ, մի կնիք, որ մէկ ուրիշ մատանու վրայ չկայ, եւ մի մատանի, որ մէկ ուրիշի մատին չի դալու:» (31)

Ինտ են Գ. Սեւակի դատումները Հայաստանի երիտասարդական բանաստեղծութեան մասին: Այդ խստապահանջութիւնը մեկնակէտ ունենալը կը զգացնէ սակայն որ ան հայ նորագոյն բանաստեղծութիւնը կ'ուզէ տեսնել համապատասխան մակարդակի մը բարձրութեան վրայ: Ձիշդ այս կէտին համար ալ հակասական թուեցան Գ. Սեւակի մէկ կողմէ երիտասարդները քաջալերելու եւ հովանաւորելու ազնիւ տրամադրութիւնները, եւ միւս կողմէ «բանաձեւած այսքան խիստ մեղադրանքները երիտասարդական բանաստեղծութեան հասցէին:»

«ԳԱՐՈՒՆ» ԱՄՍԱԳԻՐԸ ԵՒ ԳԱՐՈՒՆԱԿԱՆ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐԸ

«Գարուն» ամսագիրը իր հրատարակութեան առաջին օրէն իր էջերուն մէջ հիւրընկալելով հովանաւորեց եւ քաջալերեց երիտասարդ բանաստեղծներու սերունդը: Երիտասարդական այս հանդէսին դլխաւոր խմբագիրը՝ տաղանդաւոր արձակագիր Վարդգէս Պետրոսեան եւ ամսագրի բանաստեղծութեան բաժնի վարիչ՝ Ալեքսանդր Թօփճեան նշանակալից դեր ունեցան երիտասարդ բանաստեղծներուն ասպարէդ դալուն, անոնց ընծայուած ուշադրութեան եւ նոյնիսկ կազմաւորման մէջ: «Գարուն»ը եւ անոր խմբագիրը արդարացուցին երիտասարդական հանդէսի մը ակնկալուած դերը: Հայաստանի երիտասարդ բանաստեղծները ունեցան իրենց ոչ

30) Նոյնը:

31) Նոյնը:

միայն բեմը՝ այլեւ ղիրենք քաջալերող եւ հովանաւորող հրատարակութիւնը: Կարելի չէ այս առիթով չյիշատակել երիտասարդութեան ուրիշ մէկ օրկանին՝ «Ասանկարտ» թերթի տրամադրած սիւնակները երիտասարդ բանաստեղծներուն:

Այս երկու երիտասարդական օրկաններու մէջ առաւելաբար իրենց ստեղծագործութիւններով հանդէս գալէ, գրողներու եւ գրասէր հասարակութեան ուշադրութիւնը գրաւելէ եաք է որ գրական միւս օրկանները եւս՝ «Գրական Թերթ», «Սովետական Գրականութիւն», սկսան տեղ տալ երիտասարդ բանաստեղծներուն: Եւ ուշագրաւ էր այս առիթով հաստատել այն դնահատելի ոգին, որ վեհանձնօրէն ցոյց տուին աւագ եւ մինչեւ սերունդի բանաստեղծները՝ իւրաքանչիւրը ստանձնելով երիտասարդի մը հովանաւորութիւնը եւ ողջոյնի դրուատական խօսքերով հանդէս գալը գրական մամուլի մէջ:

«Գարուն» ամսագրի բանաստեղծութեան սիւնակներուն աշխատակցող երիտասարդ բանաստեղծներու ստեղծագործութիւններով նոր չունչ, եւ թարմութիւն ներարկուեցաւ արդի մեր դասական աւանդներով մշակուող բանաստեղծութեան: Հետզհետէ երիտասարդներու ծաւալած յառաջապահ բանաստեղծութեան ճըղտումները աղմուկ յառաջացուցին շարժումին եւ անոր արդիաչունչ ձգտումներուն շուրջ: Գ. Սեւակի բառերով «միայնգամից» յեղաշրջուեցան բանաստեղծութեան դասական եւ աւանդական ըմբռնումները: Հայաստանի երիտասարդ բանաստեղծներու մշակած, փորձած բանաստեղծութիւններով՝ բանաստեղծութեան աւանդական ճեւը հազաւ նոր տարազ եւ խորքը ընթացաւ նոր ուղղութեամբ: Այսինքն՝ Հայաստանի երիտասարդ բանաստեղծները սկսան գրել այնպէս՝ ինչպէս ժամանակակից բանաստեղծութեան հրամայականն ու պահանջքն էր: Դասական թեմաները մէկդի հրուեցան, հին սէրերը մոռցուեցան եւ հնամաշ ապրումներուն հրաժեշտ տրուեցաւ: Ժամանակակից մարդը իր դարու համապատասխան բարդ ներաշխարհով եւ մտորումներով, դարը իր բազմաճաշն եւ բազմաբարդ խնդիրներով դարձան առանցքը եւ սեւեռակէտը Հայաստանի երիտասարդ բանաստեղծներուն: Բնական էր նաեւ այն հակազդեցութիւնը որ ցոյց տրուեցաւ: Այսօր, սակայն, իրականութիւն է Հայաստանի երիտասարդ բանաստեղծներու տիրական ներկայութիւնը մեր գրական աշխարհին մէջ:

«Գարուն» ամսագրի հրատարակութենէն ետքին, անոր էջերուն մէջ տեղ գտած բազմաթիւ բանաստեղծներէն կը զատորոշուին տասնեակ մը անուններ, որոնք արդէն խօսիլ կու տան իրենց մա-

սին: Քիչ է ըսել խօսիլ կու տան: Անոնք դարձած են ուշադրութեան առարկան Հայաստանի մտաւորականութեան եւ ժողովուրդին: Խոստումի եւ ակնկալութիւններու սահմանը անցնելով՝ իրենց բանաստեղծական անհատականութիւնը եւ դիմագիծը կազմելու ճանապարհին են անոնք: Այնոցմէ յիշենք Ռուհաննէս Գրիգորեանը, Դաւիթ Ռուհաննէսը, Սլաւիկ Զիլոյեանը, Հենրիկ Էդոյեանը, Արտեմ Ցարութիւնեանը, Արտակ Ոսկանեանը, Եուրի Սահակեանը, Կարօ Մելիքսեթեանը, Ջուլիէտ Գրիգորեանը, Գագիկ Դաւթեանը, Անահիտ Պարսամեանը: Այս անուններուն հետ անպայման պէտք է յիշուէին Ռազմիկ Դաւոյեանն ու Արեւշատ Ասպետեանը: Այն հանգամանքը սակայն, որ երկուքն ալ հանդէս եկած են բանաստեղծական հատորներով եւ կազմած իրենց բանաստեղծի դէմքը՝ կը թելադրեն մեզի առանձինն անդրադառնալ իրենց մասին:

Վերեւ յիշուած դէմքերէն ոեւէ մէկը՝ բացի Ռազմիկ Դաւոյեանէն եւ Արեւշատ Ասպետեանէն տակաւին հատորով հանդէս չեն եկած: Իրենց բանաստեղծութիւնները կը մնան խորհրդահայ գրական մամուլին մէջ: Առաջին հաստատումը ըլլ կ'ուզենք ընել երիտասարդ բանաստեղծներու այս խումբին մասին՝ հետեւեալն է: Առանց առանձին հատորներու հեղինակ դառնալու, մամուլին մէջ տպուած բանաստեղծութիւններով յաջողեցան այնքան աղմուկ յառաջացնել եւ հանրային կարծիքին առջեւ թեր ու դէմ տեսակէտ ստեղծել: «Առաջին Գիրք» մատենաշարին մէջ կրնային ներգրաւիլ նաեւ այս խումբի երիտասարդ բանաստեղծները: Նպատակայարմարն ալ ա՛յդ պիտի ըլլար անկասկած: Եթէ պահ մը ընդունինք, որ այս երիտասարդներուն՝ իրենց սեփական ստեղծագործութիւններու հանդէպ ծայրայեղ աստիճանի հասնող խստապահանջութիւնն էր գլխաւոր պատճառը «Առաջին Գիրք» մատենաշարով լոյս չտեսնելուն՝ նուազ դեր չկատարեց նաեւ այն վերապահութիւնը, որ առաջին օրերուն ցոյց տրուեցաւ անոնց ստեղծագործական աշխարհայեացքին եւ դրելակերպին նկատմամբ:

Երկու խօսք «Առաջին Գիրք» մատենաշարի մասին: Այս մատենաշարով լոյս տեսած բանաստեղծական անդրանիկ ժողովածուներու շարքէն իրենց ինքնուրոյնութեամբ եւ խոստումի դրաւականով կը պատրոյշուին հետեւեալները. Զաւէն Կասեան՝ «Ժամանակն Իմ Զայնով», 1969, Ս. Աթոյեան՝ «Իմ Զայնը», 1969, Եուրի Սահակեան՝ «Արեւը Ձո Դէմքին», 1966, Սոնա Ճակոբեան՝ «Արթնացում», 1969, Երուանդ Պետրոսեան՝ «Պատուհան», 1968, Արտակ Ոսկանեան՝ «Կաթն-Ծիր», 1967, Թ. Բոլորչեան՝ «Արեւի Մտերմութիւն», 1965: Այս շարքին մէջ սակայն կան վրիպածներ, որոնք

զարմանալիօրէն Հայաստան հրատարակչութեան ուշադրութեան արժանանալով տպադրութեան յանձնուած են: Շատ դիւրութեամբ եւ արժանաւորապէս «Առաջին Գիրք» մատենաշարով կրնային լոյս տեսնել «Գարուն» ամսագիրի երիտասարդ բանաստեղծներու գործերը:

«Առաջին Գիրք» մատենաշարի խմբագրութեան մեկնակէտը՝ հրատարակութեան յանձնելով վերեւ յիշուած հատորները, եղած են դասական ըմբռնումները: «Գարունականներ»ը համարուած են քիչ մը շատ յեղափոխական իրենց արուեստի արտայայտութեան եւ ըմբռնումներուն մէջ: Այս պատճառով ալ ներհակ ու անհաշտ «Առաջին Գիրք» մատենաշարի ըմբռնումներուն: Ցամենայնդէպս, այդ մատենաշարով լոյս տեսած առաջին գիրքերուն մէջ, արժէքաւորները եւ խոստումնալիցները կան բարեբախտաբար: Անոնց բանաստեղծութեան ակունքները մեր դասական աւանդները ըլլալով հանդերձ՝ կը պահպանեն սեփական ձայնի դրոշմը եւ բանաստեղծական արուեստի ինքնուրոյնութիւնը իրենց առաջին հատորներով: Մեր վաղուան բանաստեղծութիւնը կրնայ յոյսեր կապել Եուրի Սահակեաններու, Արտակ Ոսկանեաններու եւ Սոնա Ցակոբեաններու:

Ընդգծելի արժանիքը երեքի պարագային կը մնայ պատկերաւոր մտածողութիւնը, բանաստեղծական արուեստի խտութիւնը եւ քնարականութիւնը:

Պատկերաւոր մտածողութեան օրինակ նմոյշ կը մէջբերենք Արտակ Դարբինեանի «կաթն–Մէր» դրքոյքէն՝ «Մեր Դարը, Մենք եւ Մեր ժամացոյցները» քերթուածէն հատուած մը.

Աֆլոբականչից առաջ զարթնելու համար
Մենք հնարեցինք մեր ժամացոյցները:
Ու ժամանակը պահ տուինք նրանց:
Ցետոյ տիեզերքի կործանման բայլերգը
դրինք
Նրանց տկտկոցի մէջ,
Որ ամէն վայրկեան յիշենք ժամանակաւոր
յաւիտենութիւնը:
Մենք ժամանակն արինք կտոր–կտոր,
Մաս–մաս արինք,
Դարձրինք ժամ, րոպէ
Վայրկեաններ դարձրինք
Ու վայրկեանի հազարերորդ մաս:
Ու հիմա մենք երբեմն մոռանում ենք

տարիների մասին,
Որ հնարել են մեր նախնիները։

Կը մէջբերենք նաեւ Եուրի Սահակեանի «Արեւը Քո Դէմքին» գրքոյկէն «Իմ Դիմանկարը» բանաստեղծութենէն հատուած մը, ուր ակներեւ է բանաստեղծական արուեստի խտութիւնը։

Նկարեցէք ինձ ահա այսպէս
երիտասարդ,
Միջակից բարձր հասակով,
20–րդ դարի փոնի վրայ,
Աչքերում վիշտը 41 թուի
Եւ հրճուանքը տիեզերական վաղուայ։
Ես այն սերունդն եմ,
ում հայրերը չծերացան
Տանը, առօրեայ հոգսերի մէջ։
Ես այն սերունդն եմ,
ով բոլոր գրքերը կարդաց
Պատերազմի մասին,
Հայրերին գտնելու յոյսով
Ու հասկացաւ, որ գրքերը յօրինուած են։
Հարկաւոր էր նրանց փնտռել կեանքում։
Ու գնաց հայրերի հետքերով...

Հայաստանի երիտասարդական բանաստեղծութեան յառաջապահ սերունդը դարունականներն են, որոնց անունները յիշուեցան արդէն։ Դժգոհները եւ դժգոհեցնողները։ Բանաստեղծներու յառաջապահ այս սերունդի մասին յայտնուած թեր ու դէմ կարծիքներուն մէջ ճշմարտութիւններ հարկաւ թէ կան։

Մեզի համար առաջին ուշագրաւ եւ ընդգծելի իրողութիւնը կը մնայ ձեւի եւ խորքի անոնց յանդուգն խիզախումը։ Հին եղանակներէն հրաժարելու եւ արդի ժամանակներու համապատասխան նոր եղանակով, բոլորովին նոր ձեւով նուագելու արժանիքը կը գումարուի յառաջապահ այս սերունդի հաւաքական յատկանիշներուն վրայ։ Մեզ կ'ուրախացնէ իրենց մէջ սաղմնաւորուող եւ քերթուածներով դրսեւորուող նոր աշխարհազգացողութիւնը։ Յատկապէս Յովհաննէս Գրիգորեանի քիչ բառերով եւ խօսակցական լեզուի պարզութեան հասնող գրելակերպը, որ հրաժարումն է գեղեցկախօսութենէն, մեր բանաստեղծութեան առջեւ կը բանայ նոր ուղիներ։ Փոխաբերութիւններու հարուստ մթերքով եւ պատ-

կերաւոր մտածողութեան բարիքներով իրենց բանաստեղծութիւնները օժտելու ստեղծագործ կարողութիւնը կը ձերբազատէ մեր բանաստեղծութիւնը պատմողական հեշտապրութենէն։ 20–րդ դարու բանաստեղծական արուեստին յատուկ խմացապաշտ խորքին թափանցումը Հայաստանի երիտասարդ յառաջապահներու ստեղծագործութեան մէջ, մեր բանաստեղծութիւնը քայլ մը եւս կը մօտեցնէ համաշխարհային բանաստեղծութեան մակարդակին, զոր ի յայտ կու գայ մանաւորաբար Դաւիթ Ցովհաննէսի, Հենրիկ Ղոյեանի, Սլավիկ Զէլոյեանի բանաստեղծութիւններուն մէջ։

Ցառաջապահ բանաստեղծներու այս սերունդը իր մտաւոր զարգացումով եւ մշակոյթով, իր հոգեկան ընդդրկումներով ժամանակն է ցարդ ընդունուած բանաստեղծութեան զգացական դիւրին եւ քիչ մըն ալ հեշտ քնարականութեամբ օծուն ոճին։

Արարատ, Մասիս, Սեւան եւն. իրենց համար եւս նուիրական ազգային սրբութիւններ մնալով հանդերձ՝ կը գրեն ու կը ստեղծագործեն մարդուն համար, 20–րդ դարու ռիթմով անող եւ ապրող մարդուն համար։ Եւ ասիկա ներգործութիւնն է իրենց արուեստին վրայ այն ազդեցութեան, որ կու գայ օտար եւ ժամանակակից համաշխարհային բանաստեղծութեան հետ հաստատած խորունկ ծանօթութեամբ եւ կապով։

Այդ ազդեցութիւնները յաճախ կապկումներու մեղքը կը կրեն, ճիշդ է։ Միթէ, բառերու փոխաբերական արժէքին տրուած կարեւորութիւնը (քիչ մը չատ) կը դժուարացնէ ընթերցողին բանաստեղծութեան մթնոլորտին մէջ մտնելու եւ զայն ըմբռնելու ընկալչութիւնը։ Ցանուն ինքնատպութեան եւ ինքնուրոյն մտածողութեան չինուած պատկերներն ու գիւտերը հաղորդականութեան բարիքէն կը զրկեն բանաստեղծութիւնը եւ արտասովոր երեւալու մարմաջը կը զգացնեն անտեղի կերպով։

Անյանդ գրելը մեղք մը եւ թերութիւն մը չհամարելով հանդերձ՝ քերթուածը ներքին կշռոյթէն զրկելու աստիճան արձակունակութեան երթալը կը մեղանչէ բանաստեղծութեան ոգիին։

Անհասկնալիութիւնը նպատակ դարձնելը արուեստականութեան կ՚առաջնորդէ։ Սակայն եթէ մեր բարդ դարի արտայայտութիւնը եղող մարդուն բարդ ներաշխարհն է որ կը մղէ բնական ճամբով եւ արեան խլրտումով բարդ արտայայտչամիջոցներու՝ ասիկա խրթնաբանութիւն պէտք չէ համարուի, այլ բնական տարերքը բանաստեղծի բարդ ներաշխարհին։

Կէտադրութեամբ գրելը կամ չգրելը աւելորդ մանրամասնութիւններ են, որոնք բանաստեղծութեան արժէքէն, որակէն եւ

հմայքէն ոչ մէկ բան կը նուազեցնեն։ Կարեւորը այն է որ բանաստեղծութիւնը՝ բանաստեղծութիւն ըլլայ։ Եւ այս երիտասարդ տղաքը՝ Դաւիթ Յովհաննէսն ու Հենրիկ Էդոյեանը, Յովհաննէս Գրիգորեանն ու Սլաւիկ Չիլոյեանը գիտեն 20-րդ դարու համապատասխան արուեստով բանաստեղծութիւն գրել։

Արձակագիր Սերօ Խանզադեան իր «Զրոյց մերոնց հետ» յօդուածին մէջ այսպէս կ'արտայայտուի երիտասարդ բանաստեղծներու այս սերունդի մասին. «Այս սերունդը իր նախորդ սերունդներից բախտաւոր է ոչ թէ նրանով (ինչպէս պնդում են ոմանք աւագներից), որ հացի հոգս չունեն եւ կարող են մի օրում ծանօթանալ ամենք, եւրոպական մի երկրի ժամանակակից պոեզիային։ Ոչ. բախտաւոր են, որովհետեւ նոր սերունդը աւելի նուրբ ու ճիշդ, նաեւ էական ու մօտ է զգում ժամանակակից աշխարհի ոգին։ Երիտասարդ բանաստեղծները մերժում են մակերեսը եւ խոր հետաքրքրութիւն ունեն խորքը տեսնելու, կեանքի ստուերները նեղացնելու, եւ ապա լուսաւորելու առաքելութեան մէջ։ Նրանք խառնուած են մեր յիսնամեայ նորոգ կեանքին, ինչպէս սերմը՝ հողին։ Նրանք իրաւունք ունեն երես շրջելու անսիրտ աստուածներից ու, մանաւանդ, նոր որակ ու ձեւ ստացած աւետարանական քարոզչութեան թմբիրից.

«...Առողջ, նոր, ազգային, նաեւ բանաստեղծական է բանաստեղծների մեր երիտասարդ սերունդը։» (32)

Կ'արժէ քիչ մը կանգ առնել այս անուններուն դիմաց։ Դաւիթ Յովհաննէսը՝ 26 տարեկան է տակաւին, երբ այսքան շատ խօսիլ կու տայ իր մասին։ Անհանդարտ խառնուածքով այս երիտասարդ քերթողը, որդին է բանաստեղծ Հրաչեայ Յովհաննէսեանի։ Համալսարանական ուսումով՝ այժմ դասախօս է Կիրովականի մանկավարժական ինստիտուտին մէջ։ Դաւիթ Յովհաննէս ստեղծագործական աշխատանքին առընթեր կը կատարէ թարգմանական աշխատանք։ Իր հետաքրքրութիւններուն մօտ են անգլիական եւ ամերիկեան ժամանակակից բանաստեղծները, որոնցմէ՝ Ալէն Գինսբերգէն, Կրեկորի Քորզօյէն, Թովմաս Թայլընէն եւ Էլիօթէն թարգմանութիւններ կատարած է։ Առանց հատոր ունենալու, արդէն ուժեղ կերպով զգացուցած է իր բանաստեղծի անհատականութիւնը։ «Թողութիւն» բանաստեղծութեան մէջ, Դաւիթ Յովհաննէս կը յայտնաբերէ Նայիրի Զարեանի բառերով՝ «կեանքը նոր աչքերով տեսնելու եւ նոր ոճով արտայայտելու ձգտումը»։

---

32) Տես՝ «Գարուն», 1971, թիւ 1։

Մայրամուտներն ու արեւածագերն իրարից բաժանող ժամերի
յոգնութիւնն ու տագնապը
իրենց ճիչերով ու արիւնոտ սառաններով,
իրենց կեղծ բաժանումներով ու անկեղծ գգուանքներով,
անվերջ հատնող աննկատ նորից լցուող յոյսի ջրհորներով,
իրենց բոլոր նահանջներով ու ակնկալուող
յարձակումներով,
այն ամէնով, ինչ սկիզբն ու վախճանը նա գիտէ միայն –
նուիրում եմ քեզ։
Տար այդ ամէնը ուսիդ վրայ, եթէ կարող ես։
Ես արդէն կռացել եմ նրանց ծանրութեան տակ։
Ես զգում եմ ինձ խոստացուած լոյսը։
Ես զգում եմ մարմնիս բոլոր ծալքերով։
Ես պիտի դիմաւորեմ արեւածագը՝ կանգնած ուղիղ,
ձեռքերս վար։

Դաւիթ Յովհաննէսին տարեկից է Յովհաննէս Գրիգորեանը, որ արդէն ինքզինք պարտադրած անհատականութիւն է գրական երիտասարդ սերունդին մէջ։ Երեւանի Պետական Համալսարանի Բանասիրական ճիւղէն շրջանաւարտ, ասպարէզով լրագրող է։ Ինք եւս կը զբաղի Թարգմանական աշխատանքով։ Յովհաննէս Գրիգորեանի բանաստեղծութիւնը կը յատկանշուի պարզութեամբ մը, որ ինքնատպութեան ուժեղ դրոշմը կը կրէ։

Լուսամուտի գոգին դրուած են
երկու կապոյտ աչքեր,
դրանք ինձ նուիրել է գնչուհին,
նա ինձ խաբեց
եւ խաբելով ասաց,
որ դրանք երջանկութեան թալիսմաններ են։
Լուսամուտի գոգին դրուած են
երկու կապոյտ աչքեր,
ես ամէն գիշեր քնելուց առաջ
երկար աղօթում եմ,
նրանց առաջ ծունկի իջած։
Գնչուհի
Մի կոյր աղջիկ կայ աշխարհում,
նա թափառում է եւ ոչինչ չի տեսնում,
ասա նրան,
որ գայ վերցնի այդ աչքերը
եւ ասա նրան,

որ նա թաքուն գայ եւ ոտքերի մատների վրայ,
որովհետեւ,
ես, ախր շատ եմ յոգնած,
պէտք չի
պէտք չի
ինձ արթնացնել: (33)

Յովհ. Գրիգորեանի «Յարութիւն» պոեմը, տպուած «Գարուն» ամսագրի 1970 թ.ի 5-րդ համարին մէջ, առաւել եւս կ'ամրապնդէ ընթերցողին հաւատքն ու վստահութիւնը անոր բանաստեղծական կարելիութիւններուն հանդէպ: Հրապարակութեան համար ուշացած՝ կազմաւորուած անհատականութեամբ եւ հարուստ խառնուածքով, սրտամօտ եւ մարդկային բանաստեղծ է Յովհ. Գրիգորեան: Յովհաննէս Գրիգորեանի եւ իր սերունդի երիտասարդ բանաստեղծներու նորարութիւնը կը վերաբերի ոչ միայն լեզուաոճային բնագաւառին, այլեւ հայրենիքի հանդէպ արտայայտուած նոր զգացողութեան: Յովհաննէս Գրիգորեանի «Քո հետ եւ քո համար» եւ Սամուէլ Կոսեանի «Ինչ հրաշալի է ապրել հայրենիքի համար» հայրենասիրական քերթուածներուն մէջ ակնբախօրէն կը զգացուի այն յատկանիշը թէ հայրենիքի գովերգութիւնը շեփորումէն անցած է մտերիմ խօսակցութեան եւ քաղաքացիական պարտքի գիտակցութեան:

Երիտասարդ բանաստեղծներու այս սերունդին մէջ յատկանշական երեւոյթ է նաեւ նկատել իգական սեռի ներկայացուցիչներ, որոնցմէ Զուլիէտ Գրիգորեանը, որ կը հովանաւորուի բանաստեղծուհի Ս. Կապուտիկեանի կողմէ, արդէն յաջողած է համարում կազմել տալ իր անուան շուրջ: 35 տարիքին թեւակոխած այս երիտասարդ քերթողուհին իր ֆրանսերէն լեզուի մասնագիտութեամբ քայլ կը պահէ արդի ֆրանսական բանաստեղծութեան շարժումներուն հետ եւ շահեկան թարգմանութիւններ կը կատարէ ֆրանսացի արդի բանաստեղծներէ: Եւ բնական է նաեւ այն ազդեցութիւնը, որ կը կրէ ֆրանսական քերթողութենէն: Իւրացուած ազդեցութիւններ: Քանի ինչ որ կարդացած ենք Զուլիէտ Գրիգորեանի բանաստեղծութիւններէն համակած է մեզ բանաստեղծի ուրոյն աշխարհի պատումներով: Հատուած մը իր «Վերածնունդ» (34) *խորագրուած քերթուածէն:*

---

33) Տես՝ «Սովետ. Գրականութիւն», 1969, թիւ 7:

34) Նոյնը:

Մարմինս խաչուեց
Լերան կատարին:
Լոյսի մեխերից
Ափերիս ներմակ
թաղանդը դողաց:
Ու կակաչների
երփներանգներով
ներկուեց շուշանէ
ներմակութիւնս:
(Թէ մեռնեմ հիմա
Չեմ ափսոսալու...)
Չարչարուած մարմնի
մասնատումն ինչ է
հոգու ծննդեան
յաւերժութեան մօտ:

Բանաստեղծ Վահագն Դաւթեան յոյսեր կը կապէ Անահիտ Պարսամեանի գրական ապագային: Անահիտ Պարսամեանի գրական մամուլին մէջ հրատարակած բանաստեղծութիւնները կը յատկանշուին կանացիական ապրումներու երանգէն ու հոգեվիճակէն անկախ՝ լեզուա-ոճային թարմութեամբ: Ինարական ըլլալով հանդերձ՝ մաքով կը զգացուին իր բանաստեղծութիւնները:

Մաքի բանաստեղծութեան հաւատացող Հենրիկ Էդոյեանը ուշագրաւ երեւոյթ է Հայաստանի երիտասարդական բանաստեղծութեան մէջ: Գուցէ եւ ամենէն յեղափոխականը իր բանաստեղծական տեսութիւններով եւ ստեղծագործական տարերքով: Բարդ են իր բանաստեղծութիւններու կառոյցը: Մոսկուայի Մաքսիմ Կորքիի անուան համաշխարհային գրականութեան ինստիտուտէն շրջանաւարտ այս երիտասարդ բանաստեղծ մտաւորականը, «մեթաֆորը» վերածելով նպատակի, ըսելիքը կը քօղարկէ բառերու եւ փոխաբերութիւններու ուժին ներքեւ: Եւ այս պարագային համոզիչ կը թուի Պ. Սեւակի այն քննադատութիւնը թէ «երիտասարդներէն չատերի չատ ու չատ բանաստեղծութիւնները, կարելի է կարդալ վերջից դէպի սկիզբը»:

Ահա նմոյշ մը իր անվերնագիր մէկ բանաստեղծութենէն.

Հանգչող աստղերը արթնացող աչքեր են,
Պատուհանի վրայ կախուած վարագոյրը
իր մէջ նկարել է նոր ծագող արեւի ոսկէ ճարիճջը:

Ես բայլում եմ դէպի բացուող օրը
Եւ իմ մէջ տանում եմ
Ֆո երազների վերջին թարմութիւնը:

Ես այն կը պահպանեմ իմ ձեռքերով ճղկած երգերի մէջ
Եւ որպէս հազուագիւտ մի իր
Ես կը վերադարձնեմ ձեզ,
իմ սէր:
Դու ոչինչ չես կորցնի արեւի ոսկէ նաւակի պէս: (35)

ԴԻՄԱԳԻԾ ԿԱԶՄԱԾ ԵՒ ՀԱՏՈՐՈՎ ՀԱՆԴԷՍ ԵԿԱԾ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐ՝ ՌԱԶՄԻԿ ԴԱՒՈՑԵԱՆ, ԱՐԵՒՇԱՏ ԱԻԱԳԵԱՆ

Հայաստանի երիտասարդական բանաստեղծութեան մէջ արդէն ուրիշական անուն մըն է Ռազմիկ Դաւոյեան: Իր բանաստեղծական ուրոյն անհատականութիւնը կերտած եւ իր սեփական ճանապարհը հարթելով ինքզինք պարտադրած վաւերական բանաստեղծ մը: Նուիրագործուած է իր տաղանդը ցարդ հրատարակած իր երկը բանաստեղծական հատորներով: Իր առաջին գիրքը՝ «Իմ Աշխարհը», ունեցած է Պ. Սեւակը որպէս խմբագիր, եւ արժանացած Հայաստանի պրակական քննադատութեան ջերմ ընդունելութեան, ի մասնաւորի Գուրգէն Մահարիի: Անկէ ետք «Գունարական մատենաշարի»ով լոյս տեսած «Մտուերների Միջով»ը արդէն կը յայտնէր թէ հայ ժողովուրդը կ'օժտուի բանաստեղծական ինքնայատուկ կարելիութիւններով յորդուն՝ ինքնատիպ եւ փայլուն տաղանդով մը, որ բանաստեղծի իր խօսքը ունի ըսելիք Հայութեան եւ աշխարհին: Պ. Սեւակէն ետք Ռազմիկ Դաւոյեան առաջինն էր որ ընդունուած եւ սովորական կերպերէն հրաժարելով կը յաջողէր իր բանաստեղծութիւնները օժտել իսկական նորարարութեան թարմութեամբ: Լեզու, պատկեր, փոխաբերութիւն, գիւտ, նորութեան եւ ինքնատպութեան ղրոշմը կը կրէին: Եւ Ռազմիկ Դաւոյեան իր բանաստեղծական աշխարհայեացքով եւ դրեթակերպով կը դառնար այն օրինակելի դէմքը, որ անելով հանդերձ հայ բանաստեղծութեան ուանդներով, իր տաղանդին ճառագայթումով եւ հոգեկան աշխարհին հարստութեամբ, բանաստեղծական ինքնուրոյնութեան կը տիրանար արժանաւորապէս: Եւ հոնկէ նաեւ երէց, մինչեւ թէ երիտասարդ բանաստեղծներու մօտ վայելած յարգանքն ու համա-

---

35) Տես՝ նոյնը:

բումը: Ռազմիկ Դաւոյեան իր առաջին դիրքի հրատարակութենէն անմիջապէս ետք՝ թարգմանուեցաւ ռուսերէնի եւ ռուս ընթերցողն ու ռուս քննադատական միտքը դնահատանքով արտայայտուեցան իր մասին: Ռուս քննադատ Ալեքսանդր Դիմշից «Մոստում» խորագրուած իր յօդուածին մէջ այսպէս կը բնութագրէ Ռազմիկ Դաւոյեանի արժէքը եւ տեղը. «Դաւոյեանը պայքարի բանաստեղծ է, պրպտուն մտքի բանաստեղծ, որ երբեք չի հանգստանում ճեռք բերածով: Մխայն կենսական փորձը, մխայն մտքի անկանգ աշխատանքն է արուեստագէտի առջեւ բացում պոեզիայի արշալոյսը: Սա լաւ, մարտական, ստեղծագործական էսթէտիկա է եւ ուրախալի է նկատել, որ հենց այդ էսթէտիկան է դրուած բանաստեղծի առաջին դիրքի հիմքում: Ռ. Դաւոյեանը ամուր կապուած է Հայկ. բանաստեղծական մշակոյթին: Դժուար չէ նրա բանաստեղծութիւնների մէջ զգալ Ե. Չարենցի էքսպրեսիու պոեզիայի հնչիւնները: Դրա հետ մէկտեղ, Ռազմիկ Դաւոյեանին հոգեհարազատ են բազմաթիւ այլ ժողովուրդների շատ ու շատ արուեստագէտներ՝ բանաստեղծի որոնող սրտի յաւիտենական ուղեկիցներ: Ես արդէն յիշեցի Մայակովսկին: Ինքը՝ Դաւոյեանը եւս քիչ անուններ չի յիշատակում իր բանաստեղծութիւնների մէջ: Այդտեղ մենք տեսնում ենք եւ Նարեկացուն, Լիլոյին, Ե՛ւ Հայնէին, Ե՛ւ Վալներին ու Կոմիտասին Ե՛ւ Ֆրանսայի հիանալի նկարիչ Մարքէին: Կարծում եմ մեր ժամանակակից բանաստեղծներից Ռ. Դաւոյեանին առաւել մօտ են կանգնած, նրան առաւել հոգեհարազատ են յանդուգն էքսպերտաս Մեժելայտիսը եւ Անտրէյ Վոզնեսենսկին»:

Ռուս քննադատին դնահատութիւնն ու դատումը Ռ. Դաւոյեանի առաջին դիրքին առիթով է: Անկէ ասդին լուրջ դրական ճանապարհ կտրած է ան: «Մտուերներով միջով»ով արդէն իր ինքնուրոյնութիւնը դտած բանաստեղծ է, իսկ «Ռիքվիէմ»ը կը համարուի վերջին տասնամեակի Հայաստանի բանաստեղծութեան ցայտուն նուաճումներէն:

Արեւշատ Աւագեան իր «Օրերի Ցայտնութիւնը» քերթուածներու հատորով դարձաւ ուշադրաւ ներկայութիւն մը Հայաստանի երիտասարդական բանաստեղծութեան մէջ: Գիրքը լոյս տեսաւ 1968 թ.ին: Անկէ ի վեր իր բանաստեղծութիւններով աշխատակցութիւն կը բերէ «Գարուն» երիտասարդական հանդէսին եւ «Սովետական Գրականութիւն» ամսագրին: Նորարար բանաստեղծ է,

ոչ ձեւապաշտութեան սկզբան: Իր «Օրերի Յայտնութիւնը» հատորին առաջին քերթուածին հետեւեալ քառեակով կը բնորոշէ իր արուեստի ըմբռնումը.

Ես ևսեւ ասում եմ
Բառեր կան, որ շատ են յոգնել,
Եւ իմ երգերը վարդի թերթեր չեն,
Որ թափւում են սոխակների գերեզմաններին:

Հատորը բովանդակող քերթուածները հաւատարիմ են այս քառեակով արտայայտուող ոգիին եւ արուեստի հանդանակին: Ժամանակակից մարդու, եւ յատկապէս երիտասարդական ապրումներու խոռովքը կայ Ա. Աւագեանի քերթուածներուն մէջ: Դասական թեմաներ մի փնտռէք հոն: Իր բառերով՝ «յոգնած բառերու» փոխարէն կայ որոնում արտայայտչական նոր կերպերու: Եթէ ոչ միշտ, սակայն իր որոշ քերթուածներուն մէջ Ա. Աւագեան կը հասնի ժամանակակից մարդու ապրումները ինքնատիպ պատկերներով եւ ոճով ճեւակերպելու արուեստի ուժին:

Խորհրդահայ բանաստեղծութիւնը իր երիտասարդ բանաստեղծներու ներկայացուցիչներով կը նշէ փոխանցման նոր հանդրուան մը: Լաւատեսութեամբ կարելի է նայիլ Հայաստանի վաղուան բանաստեղծութեան: Թամմիկ Դաւոյեանները, Ա. Աւագեանները, Յովհ. Գրիգորեանները, Դաւիթ Յովհաննէսեանները եկած են փոխարինելու իրենց նախորդ սերունդները:

ARMENIA'S YOUNG GENERATION OF POETS

BEBO SIMONIAN

In the last decade a generation of young poets has made its presence felt in the literary life of Armenia. The works of these poets have given rise to a deal of criticism. In this study the author presents the opinions of the critics as well as those of the poets, who belong to two generations. In his conclusion, the author concedes that in spite of some defects in the poetry of the younger generation, there is a new depth of spirit and form, proper to the 20th century.

Finally, the author presents two young talented poets, namely Razmig Tavoyan and Arevshad Avakian.

Լիբանանահայ մամուլի յիսուն տարին (*)

1921 - 1971 Թ. Թ.

ԱՐՏԱՇԷՍ ՏԷՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

ԳԱՂՈՒԹԻՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ի. դարու սկիզբը հազիւ 50 ընտանիքէ չուրջ հայեր կային Պէյրութի մէջ, մեծ մասը 1896 Թ.ի կոտորածներէն փախած՝ Լիբանանի ապահովական երկինքին տակ յարաբերաբար ազատ օդ շընչելու համար: 1908 Թ.ի Սահմանադրութենէն առաջ երբ Արեւմտահայաստանի հայահոծ գաւառները մամուլ չունէին, կարելի չէր ակնկալել որ նմանօրինակ փոքրաթիւ գաղութ մը ունենար: 1908 Թ.ի Սահմանադրութենէն ետք Պէյրութի զոյգ համալսարանները – Ամերիկեան եւ Ֆրանսական – իրենց կը քաշեն բաւական թիւով հայ

---

*) Այս ուսումնասիրութեան համար հիմնական կորիզը կազմած է մեր հաւաքածոն, որմէ օգտուելով կ'ուզենք տալ լիբանանահայ մամուլի մէկ հպանցիկ ակնարկը:

Այս ակնարկին մէջ շատ յաճախ պարտաւորուած պիտի ըլլանք անդրադառնալ մեր ժողովուրդին կեանքին, որովհետեւ մամուլը իսկ առանձին երեւոյթ չէ, այլ հայելին է, մանաւանդ մեզի պէս ժողովուրդի մը պարագային, իբրեւ ծնունդ տուող հաւաքականութեան:

Շփոթ չստեղծելու համար մատնանշում մը անհրաժեշտ կը նկատենք: Երբ տուեալ թերթ մը՝ խմբակցութեան մը կամ հատուածի մը օրկանն է, մեր գնահատանքն ու բննադատութիւնը կատարած ենք թերթին անունով: Իսկ երբ անհատական նախաձեռնութեամբ լոյս տեսած է, մեր դատումները կատարած ենք խմբագրին անունով: (Ա. Տ. Խ.)

ուսանողներ· 1910 թ·էն ետք անոնց թիւը 85 հոգի է (1), եւ հակառակ ուսանողական եռուն գործունէութեան (Ջաւարեան Ուսանողական Մխուբիւնը գոյութիւն ունէր արդէն 1905 թ·էն սկսեալ)՝ ո՛չ մէկ հետք հայ մամուլի:

1920–ական թուականներու սկիզբն է որ մեր մամուլին առաջին հունտերը կը ցանուին: Հայ գաղթականներուն այս ափերուն վրայ հաստատուիլը, մանաւանդ որբանոցներու հիմնումը, պարարտ հող կը հայթայթեն մամուլի պահանջին եւ ստեղծման: Կիլիկիոյ պարպումէն (1921 թ·ի Դեկտ·) ետք է որ հայերը հետզհետէ կու գան Լիբանան եւ 1923 թ·ին արդէն անոնց թիւը կը տրուի չուրջ 20,000: (2) Հետզհետէ Լիբանան կը վերաղարձուին Կիլիկիոյ եւ Արեւմտահայաստանի Մերձաւոր Արեւելքի նպաստամատոյցին հոգատարութիւնը վայելող որբերը եւ 12,000 որբերուն համար Լիբանանի զանազան շրջաններուն մէջ (Ձիպէյլ, Անթիլիաս, Սայտա, Շմլան, Նահր–Իպրահիմ) կը բացուին տասնվեց որբանոցներ: Կը հաստատենք այս իրողութիւնը այն նպատակով, որ այս հաստատութիւններուն մէջ պատսպարուած մեր ծնողազուրկ եւ հայրենազուրկ հայորդիներն էին, որոնք պիտի փորձէին լիբանանահայ մամուլին առաջին սերմերը ցանել: Արդարեւ՝ որբանոցներու, մանաւանդ Ձիպէյլի Թուէնց Բոյնին մէջ է որ աշխարհ կու գայ լիբանանահայ մամուլի երախայրիքը – Հոսանք (1922 թ·), որուն կը յաջորդէ նոյն հաստատութեան Տուն–ը (խմորատիպ, 1922–1924 թթ·,) Նահր Իպրահիմի մէջ Նոր Դար–ը եւ Ձիւնիի մէջ Այգ–ը (ձեռագիր, 1922 թ·):

Հաստատում մը այս առիթով անհրաժեշտ կը համարենք: Վերոյիշեալ թերթերը, ինչպէս նաեւ անոնց յաջորդող այլ թերթերու անուններն են – Հոսանք, Տուն, Նոր Դար, Այգ, Խարոյկ, Փիւնիկ, Նոր Փիւնիկ, Որբաշխարհի Աստղը, Ովասիս – խորհրդանշական իմաստ մը ունին եւ պատահականութեան արդիւնք չեն: Կը յայտնաբերեն ճղակոտոր եղած ժողովուրդի մը ներկայի բնական պահանջները – Տուն, Ովասիս, եւ ապագայի վառ յոյսերը, հայ ժողովուրդի վերապրումը – Այգ, Խարոյկ, Փիւնիկ, Նոր Փիւնիկ:

Լիբանանահայ մամուլի սկզբնաւորութեան անդրադառնալէ ետք, կ՝ուզենք հետագայ ընթացքը պարագայական բաժանումներ-

---

1) Բծ· Նր· Խաթաւասեան, «Հ· Ց· Դ· Ջաւարեան Ուսանողական Մխուբիւնը», Ազդակ Բացառիկ՝ նուիրուած հայ ուսանողութեան, 1957, էջ 109:

2) Կարօ Գանթարճեան, Համապատկեր Լիբանանի Հայ Գաղութի, Ազդակ 25–մեակ, 1952, էջ 68:

րու ենթարկել, այն է՝ տասնամեակներու։ Տալ իւրաքանչիւր տասնամեակի հիմնական հարցերը, ապա թուել գլխաւոր թերթերը, որոնք լոյս տեսած են նոյն տասնամեակի ընթացքին։

Ա. ՏԱՍՆԱՄԵԱԿ (1921–1930 թթ.)

Այս տասնամեակին մամուլին հիմնական նիւթը պիտի կազմէ լիբանանահայ գաղութին կազմակերպման հարցը – կրթական, ազգային եւ կուսակցական գետիններու վրայ։ Գաղութին կեանքը ղեկավարելու հեռանկարով բուռն պայքար կը մղուի կուսակցութեանց միջեւ – գլխաւորաբար Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան (Ռամկավար եւ Հայ Համայնավար կուսակցութիւնները տակաւին հեռու են նկատառելի ոյժ մը կազմելէ)։ Այդ պայքարին բեմը չի հանդիսանար միայն մամուլը, այլ նաեւ փողոցը։ Ու կրնանք ըսել որ այդ պայքարին հիմնական հրահրողը ինք՝ մամուլը կ'ըլլայ։ Ազգային Գաւառական ժողովի ընտրութիւնները, ատոնց առիթով տեղի ունեցած կռիւները, երբեմն նոյնիսկ տեռորի հասնող, օրինակ՝ Վ. Վարդապետեանի եւ Սարգիս Տխրունիի սպանութիւնները, այս տասնամեակին հիմնական նիւթը կը կազմեն։

Կուսակցական մամուլը իր առաջին քայլերը կ'առնէ։ Իրարու դէմ պայքարող կուսակցութիւններէն միայն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն է որ ունի իր պաշտօնաթերթը։ Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը մինչեւ 1937 թ.ը, համակիրներու կողմէ լոյս ընծայուող թերթերուն – Լիբանան, Ժողովուրդ – խմբագրութիւններուն մէջ իր համախոհներն ու շարքայինները ունի։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ո'չ միայն կը հիմնէ լիբանանահայ կուսակցական մամուլին երախայրիքը, այլ նաեւ տպագիր առաջին թերթը՝ 1924 թ.ի Մարտին։ Թերթին խմբագրութիւնը կը ստանձնեն Արշակ Յովհաննէսեան եւ Խոսրով Թիւթիւնճեան, որոնք փետրուար ամսուան վերջերը Պարսկաստանէն նոր ժամանած էին Փիւնիկ թերթի խմբագրութեան եւ կուսակցական գործիչութեան առաքելութեամբ։ Թերթը ապա կը վերամկրտուի Նոր Փիւնիկ (այս վերամկրտման հարցը կը մնայ լուծելի) եւ մինչեւ 1927 Փետր. կը շարունակէ լոյս տեսնել։ Սկիզբը լոյս տեսած է եռօրեայ (1924–26 թթ.), ապա դարձած՝ երկօրեայ։ Իր ձգած նիւթական բացին պատճառով թերթը կը դադրի եւ 1927 թ.ի Մարտի 5–ին՝ Հայկ Պալեան, որպէս կրթական փորձառութիւն ունեցող եւ ձեռներէց ոգիի տէր, կը ձեռնարկէ լոյս ընծայել Ազդակ եռօրեան, որ ցարդ կը շարունակէ իր գոյութիւնը, մնալով լիբանանահայ մամուլին ամենէն երկարակեանցը։

Ազդակ՝ 1930 թ.ին կը դառնայ եռօրեայ, 1932 թ.ի Մարտի 1–ին՝ օրաթերթ, ցարդ պահելով այդ հանգամանքը։ 1970 թ.ի Դեկտ.ի 2–ին կ'ունենայ ծաւալի փոփոխութիւն եւ կը սկսի լոյս տեսնել 8 էջով։

Իր 46 տարուան կեանքի ընթացքին Ազդակ ունեցած է խմբագիրներու փաղանգ մը, որոնցմէ կարելի է յիշել Արամ Սահակեանը, Մանուկ Ասլանեանը, Մուշեղ Իշխանը, եւլն.։ Ներկայիս գլխաւոր խմբագիրներն են Տիգրան Ոսկունի եւ Պօղոս Սնապեան։

Ժամանակի ընթացքին Ազդակ լոյս ընծայած է որպէս յաւելուածներ կամ առանձին հրատարակութիւններ հինգ թերթեր – Ցարդգող (1 թիւ, 1932 թ.), Ազդակ Շաբաթօրեակ (1944–1952 թթ.), Ազդակ Մարզական (1952–1958 թթ.), Ազդակ Շաբաթօրեակ – Դրօշակ (1969 թ.ի Նոյ.էն սկսեալ), 2001 (1970–1971 թթ.)։

Մինչեւ 1965 թ. Ազդակ սեփականութիւնն էր տէր եւ տնօրէն Հայկ Պալեանին, սակայն ճանչցուած էր որպէս Դաշնակցութեան բանբերը։ Այդ թուականին Լիբանանի Դաշնակցութեան Կեդր. Կոմիտէն գնեց թերթը եւ այսօր ան սեփականութիւնն է վերոյիշեալ Կոմիտէութեան։

Լիբանանահայ երկրորդ թերթը եղած է Լիբանան (1924–1935 թթ.), որ լոյս տեսած է Փիւնիկ–ի հրատարակութենէն երկու շաբաթ ետք։ Հիմնադիրներն են Մանուէլ եւ Ժոզէֆ Աճէմեան եղբայրները, որոնք հայ գիրին ոչ–այնքան ծանօթ ըլլալով հանդերձ, նախաձեռնարկ եղած են այս եռօրեային հրատարակութեան։ Զանազան շրջաններու որպէս խմբագիր՝ թերթը ունեցած է հետեւեալները՝ Արշակ Գաղանճեան, Ղազար Զարըդ, Ժոզէֆ Աճէմեան, Երուանդ Քէչիչեան, Տիրոնիս Կեսարեան, Միհրան Ս. Նաճարեան (խմբագրապետ), Տոքթ. Միսաք Տաքէսեան, Յովհաննէս Տէր Յովհաննէսեան, Մեթր Ժան Պշարա (հայ կաթողիկէ, հայերէնի տեղեակ անձ մը), Գրիգոր Պատուհասեան, Մանուշեան Վրդ. (հայ կաթողիկէ), Յարութիւն Խուպհօշեան, Փրոֆ. Սամուէլ Թումաճանեան, Միհրան Սէֆէրեան եւ Միհրան Աղազարեան։

Թէեւ լոյս տեսած է որպէս անկախ հայաթերթ, սակայն անուղղակիօրէն գտնուած է Հնչակեան Կուսակցութեան ազդեցութեան տակ։ Քանի որ Հնչակեան Կուսակցութիւնը մինչեւ 1937 թ. չէ ունեցած իր օրկանը, Լիբանան թերթը մասամբ գոցած է այդ բացը։

Որպէս անկախ եռօրեայ, եւ այս պարագային իրապէս անկախ թերթ, 1925 թ.ին կը սկսէր հրատարակուիլ Միքայէլ Շամտանճեանի Հայ Կեանք–ը։ Խմբագիրը գերմանական ուսում եւ խմբագրական փորձառութիւն ունեցող ծանօթ մտաւորական մըն էր։

Արշաբեւ Պոլիս լոյս ընծայած էր Ոստան (1911–1912 ԹԹ.) լուրջ պարբերաթերթը, եղեռնէն առաջ (6 թիւ, համբագրական ընկերակցութեամբ Տիգրան Զէօկիւրեանի): Ճաշակած էր աքսորի զրկանքները եւ եղած էր այն սակաւաթիւ բախտաւորներէն, որոնք վերադարձած էին Պոլիս՝ չարունակելու համար իրենց գրչեղբայրնեբուն կիսատ ձգած մշակութային առաքելութիւնը: Զինադադարէն ետք սկսած էր վերահրատարակել Ոստանը, այս անգամ որպէս ամսաթերթ՝ աւելի համեստ ծաւալով: Հաւանաբար ֆեմալական Շարժման յաջողութեան պատճառով կը ստիպուի լքել Պոլիսը: 1925 Թ.ին արդէն Պէյրութ է եւ կը ձեռնարկէ Հայ Կեանք–ի հրատարակութեան: Ինչպէս նախապէս յիշատակեցինք՝ կուսակցական բուռն պայքարի շրջանն է: Մ. Շամտանճեան, յոյսը դնելով անկախներու վրայ, հակակուսակցական պայքարի մը կը ձեռնարկէ այն քաղաքական դաւանանքով, որ «կուսակցութիւնները անելիք չունին»: (3) Հակապայքարը, Նոր Փիւնիկի կողմէ տարուած, զինաթափման կ'առաջնորդէ Շամտանճեանը եւ իր թերթը 7–8 ամսուան հրատարակութենէ ետք կը դադրի: Նիւթական անճոռնի կացութեան մատնուած՝ Շամտանճեան կը մեռնի 1926 Թ.ի Օգոստ.ի 21–ին Ղազիրի իր բնակարանին մէջ՝ սրտի կաթուածի հետեւանքով:

Գրականութեան շրջօրէն մօտենալու առաջին փորձերը կ'արձանագրուին Երուանդ Ֆէշլիշեանի Կրթասիրաց–ին (1925 Թ. Նոյ. – 1927 Հոկտ. ԹԹ.), Մ.իհրան Ս. Նաճարեանի Սահակ–Մեսրոպ–ին (1927–1931, 1933–34 ԹԹ.) եւ Վարդան Գէորգեանի Ջահակիր–ին մէջ (երկշաբաթաթերթ, 1929 Թ.ի Յունուար–Յուլիսի 15): Սակայն գաղութը տակաւին պատրաստ չէր մարսելու գրականութիւնը, ո՛չ ալ հրատարակիչները նիւթական զօրեղ միջոցներ ունէին տպագրական ծախսերուն տոկալով՝ հետզհետէ գրական ճաշակ ստեղծելու եւ իրենց գրական ամսագիրներուն ամուր կռուան մը ապահովելու համար: Այդ ենթահողը պիտի ստեղծուէր տասնամեակ մը ետք, երբ մէջտեղ պիտի գար գրականութեան հուրով տոչորուող սերունդ մը, որ դէխաւորաբար մշակութային միութիւններու յենարանը ունենալով՝ պիտի կրնար աւելի երկար գոյատեւող գրական թերթեր լոյս ընծայել: Վերոյիշեալ երեք թերթերէն Մ. Նաճարեանի Սահակ–Մեսրոպ–ը եթէ յարաբերաբար աւելի երկար գոյատեւած է, սակայն դէխաւոր պատճառը պէտք է վերագրել խմբագրին հիմնական ասպարէզին՝ դեղագործութեան, այսինքն՝ նիւթական ամուր կռուանի մը գոյութեան:

---

3) Կրթասիրաց (Պէյրութ), Բ. տարի, 1926, թ. 12–13, էջ 191:

Ասպարէզով դեղագործ Մ իհրան Ս. Նաճարեան, գիրն ու գրականութիւնը «ի տղայ տիոց» սիրած, լոյս ընծայած է Հալէպի մէջ Ազբիւր թերթը (1913 Թ.ին, 9 Թիւ)։ Եղած է Լիբանանի խմբագրապետ եւ ե. ֆէշխիշեանի կրթասիրացի խմբագիրներէն։ Հանրային վառ հետաքրքրութիւն ունեցող եւ պայքարող հրապարակագիր մը եղած է։ Հակառակ ցաւալի արկածի մը պատճառով աչքերուն լոյսին կորուստին, ցարդ կը պահէ իր հետաքրքրութիւնը հայ կեանքի հանդէպ։ Առաջին տասնամեակի սակաւաթիւ խմբագիրներէն է, որ կրնայ որպէս վաւերական աղբիւր ներկայանալ լիբանանահայ մամուլին համար։

Բ. ՏԱՍՆԱՄԵԱԿ (1931–1940)

Ազգային մեքենայի հաստատման, կուսակցութեանց զարգացման եւ գրականութեան փթթումի շրջան։

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան անհաստատ կայք ունեցող հայրապետը՝ Սահակ Կթղ. Խապայեան ի վերջոյ կը հաստատէ իր Աթոռը Անթիլիասի մէջ եւ 1932 Թ.ին լոյս կ'ընծայէ Հասկ պաշտօնաթերթը։ Կը շինուին վիհարանը, դպրեվանքն ու Մայր եկեղեցին, որոնք կաթողիկոսութեան վայր մը կու տան։

Հայ քաղաքական կուսակցութիւնները կը զօրանան այս շրջանին եւ զգալով մամուլին զօրութիւնը իրենց գաղափարաբանութեան տարածման եւ շարքերուն ստուարացման համար, կ'ունենան իրենց ուրոյն օրկանները։ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը կը սկսի լոյս ընծայել Զարթօնք–ը (1937 Թ.ի Սեպտ.ի 26), Հնչակեան Կուսակցութիւնը՝ Արարատ–ը (1937 Թ.ի Նոյ.ի 7) եւ հայ համայնավարները՝ Ժողովուրդի Ձայն–ը (1938 Թ.ի Փետր.ի 6)։

Այս տասնամեակին հայ ժողովուրդը որպէս լիբանանեան քաղաքացի կ'արժեւորէ իր քաղաքացիական իրաւունքը եւ լիբանանեան խորհրդարանին կ'ուղարկէ իր երեսփոխանները, 1934 Թ.ին՝ Վահրամ Լէյլէկեան, իսկ 1938 Թ.ին՝ Յոսրով Թիւթիւնճեան։ Այս ընտրապայքարները առաջ նիւթ կը հայթայթեն մամուլին եւ կը ծառայեն կուսակցական կիրքերու հրահրման։

Գալով գրականութեան փթթումին՝ երկու հաստատութիւններ առաջնորդողի դեր կը կատարեն – Կիլպրոսի Մելգոնեան հաստատութիւնը եւ Պէյրութի Հայ Ճեմարանը (յետոյ վերամկրտուած Նշան Փալանճեան Ճեմարան)։ Այս զոյգ հաստատութիւնները, հիմնուած 1925 Թ.ին եւ 1929 Թ.ին, կը հասցնեն շրջանաւարտներ, որոնք գեղեցիկ դպրութեանց հուրը իրենց սրտերուն մէջ՝ կը նուիրուին գրականութեան։ Նախկին տասնամեակը գրականու–

թեան պարարտ հող չէր կրնար ըլլալ, որովհետեւ մեր ճղակոտոր եղած ժողովուրդը իր վէրքերը դարմանելու եռեւէն էր: Իր օրապահիկը շահելու, հաղարաւոր որբերու պատսպարման եւ գործ գտնելու, ու տարրական կրթութիւն մը ջամբելու կը հետամտէր, ուրեմն՝ ո՛չ տրամադրութիւնը եւ ոչ ալ կարելիութիւնը կար գրականութիւն մշակելու: Կը պակսէր նաեւ գրական անցեալ ունեցող առաջնորդ տարրը: Յակոբ Օշական եւ Վահէ Վահեան՝ Մելգոնեանի մէջ, Շանթ ու Աղբալեան՝ Հայ Ճեմարանին մէջ կը փոխանցէին գրականութեան հուրը: Եւ եթէ այսօր լիբանանահայ գրական հրապարակին վրայ համբաւ ունեցող գրողներ ունինք, անոնց մէկ կարեւոր մասը կու գայ այս տասնամեակէն:

Գրականութեան ովասիսի դեր կը կատարէ Տիկին Սեզայի (Սիրան Զարիֆեան) երիտասարդ Հայուհի ամսաթերթը (1932–34 թթ·), որ լոյս կը տեսնէ որպէս կանանց թերթ, սակայն իր աշխատակիցներուն մեծ մասը այր գրողներ են – Միհրան Տամատեան, Վահէ Վահեան, Ներսէս Քիւրքեան, Եղուարդ Տարօնեան, Վարդան Գէորգեան, եւլն·: Դեռ հեռու ենք լայնաշունչ գրականութենէն· սակայն լոյս ընծայուած դեղագիտական յօդուածները, օտար գրականութենէն կատարուած թարգմանութիւնները, գրախօսականները, քերթուածները, մա՛նաւանդ ամսագրին մաքուր լեզուն եւ էջադրումը՝ գրական ճաշակի կազմաւորման կը նպաստեն:

1939 թ·ի ամառը՝ երբ աշխարհ համաշխարհային պատերազմի մը նախօրեակին կը գտնուէր, Պէյրութի մէջ կը սկսին լոյս տեսնել գրական երկու թերթեր՝ Հայ Գիր (1939–1944 թթ·) եւ Միածան (1939–1949 թթ·): Գրելու մարմաջով մղուած երիտասարդութիւնն է որ հրապարակ կը նետուի եւ իր տաղնապը կ'ուզէ փոխանցել հանրութեան: Հաստատում մը անհրաժեշտ է: Հայ Գիրի եւ Միածանի, ինչպէս նաեւ հետագային լոյս ընծայուած գրական հանդէսները նախաձեռնողները սփիւռքի պայմաններուն մէջ հասակ առնողներն են: Երէց սերունդը եթէ յոգնութեան նշաններ ցոյց կու տայ եւ իրեն կը պակսի անհրաժեշտ նախաձեռնութեան ուժին, երիտասարդութիւնն է որ կը խլրտի եւ կը ստեղծէ բեմերը, ուր երէց սերունդն ալ հանդէս կու գայ:

Հայ Գիր–ը լոյս կ'ընծայուէր նախաձեռնութեամբ Վազգէն Այդունեի, իսկ Միածան–ը հրատարակութիւնն էր Հ· Բ· Ը· Միութեան Հ· Ե· Ը·–ի Գրասէր Երիտասարդներու Միութեան, արտոնատիրութեամբ՝ Սիսակ Վարժապետեանի եւ խմբագրապետութեամբ՝ Բիւզանդ Եղիայեանի: Պէտք է ընդունիլ որ մեր գաղութին կարգ մը գրողները, ինչպէս նաեւ հայրենիք ներգաղթած կարգ մը

դրողները, իրենց կազմաւորման անհրաժեշտ հողը այս թերթերուն մէջ գտան։ Այդ դրողներն էին՝ Սեւակ Ալաճաճեան, Զարեհ Մելքոնեան, Սահակ Պալըճեան, Սիսակ Վարժապետեան, Գրիգոր Կիւլեան, Գրիգոր Սիսուան, Տօքթ. Տիգրան Վարժապետեան, Գրիգոր Քէշիշեան, Ց. Նորունի, Անդրանիկ Նաճարեան, Անդրանիկ Թերզեան, Պետրոս Պարզեւ (Փայասլեան), Յակոբ Պօղոսեան (Բոցար), Նուպար Զարխուտեան, Պարզեւ Շահպազ, Ե. Ներսեհ (Երուանդ Պարսումեան), Հայկաշէն Ուղունեան, եւլն.։

Վերոյիշեալ ամսաթերթերը, ինչպէս նաեւ պալիք տասնամեակներու լոյս ընծայուելիք հանդէսները, կ'ունենան ուրիշ դեր մը – տեղական միջոցներ հայքայքել գրականութեան (իր լայն առումով առնուած) մշակման եւ լոյս ընծայման։ Եթէ նախապէս պլխաւորաբար Փարիզի Աճեմիտ–ը, Պոսթընի Հայրենիք Ամսագիր–ը եւ Նիւ Եորքի Հայաստանի Կչնակ–ը կը հիւրընկալէին լիբանանահայ գրողներու գործերը, ներկայիս կը փոխուի այդ կացութիւնը, եւ լիբանանահայ գրողը հետզհետէ կը նուաճէ իր աշխատակցութիւնը արտասահմանեան թերթերուն եւ կը սկսի նիւթ հայթայթել իր տեղական հանդէսներուն։ Այս վերջիններուն ո՛չ միայն բաւարարութիւն կու տան իրենց տեղական պահանջներուն, այլ նաեւ, հրջելով դերերը, իրենց էջերուն մէջ կը հիւրընկալեն Եգիպտոսէն, Ֆրանսայէն, Պելճիքայէն, Պարսկաստանէն եւ ղոյլ Ամերիկաներէն հայ գրողներ։

Տեղական հանդէսներու դոյութիւնը կ'ունենայ այլ նպաստ մը եւս՝ առանձին հատորներու հրատարակումը։ Արդարեւ հանդէսները կ'ունենան իրենց մատենաշարները։ Թերթերը իրենց էջերուն մէջ հիւրընկալած լուրջ ուսումնասիրութիւնները, պատմուածքները, վէպերը լոյս կ'ընծայեն որպէս առանձին հատոր։

Այս տասնամեակի պլխաւոր միւս հրատարակութիւնները են.

Հասկ – պաշտօնաթերթ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան։ Սկսած է 1932 թ.ի Յունուարին եւ ցարդ կը շարունակուի։ Գարեգին Կթղ.ի պահակալութեան շրջանին (1944–1951 թթ.) կը դառնայ կրօնական, բանասիրական եւ պատմական բովանդակութեամբ ամսաթերթ մը։ Լոյս ընծայած է Հայագիտական Հասկ–ի 3 հատոր։ Ներկայիս հիմնականօրէն դարձած է կաթողիկոսական լրատուութեան կամ տեղեկատուութեան թերթ եւ իր բովանդակութիւնը չի դոնուիր բաղձալի բարձրութեան վրայ։

Ասիտիք – պաշտօնական ամսաթերթ Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքութեան Տանն Կիլիկիոյ։ Սկսած է 1932 թ.ի Մարտի 28–ին եւ ցարդ կը շարունակուի։ Իպէս տեղեկատուութեան թերթ Հայ

կաթողիկէ Պատրիարքութեան, Թեմերու եւ առաքելութիւններու։ Այս տեղեկատուութեան հիմնական սկզբունքը եղած է Կաթողիկէութիւնը Հայութեան մէջ, Հայութիւնը Կաթողիկէութեան մէջ։

Զարթօնք – *սկսած է լոյս տեսնել* 1937 *թ.ի Սեպտ.ի* 26–*ին։ Հրատարակութեան գաղափարը յղացած են Միհրան Տամատեան եւ Յովհաննէս Սեքսենեան։ Առաջին խմբագիրը եղած է Վահան Թէքէեան, որ Եգիպտոսէն մասնաւոր հրաւէրով կանչուած է թերթը ամուր հիմերու վրայ դնելու համար։ Քանի մը ամսուան խմբագրական աշխատանքէ ետք ան կը վերադառնայ Եգիպտոս։ Ապա յաջորդական խմբագիր եղած են Լեւոն Թիւթիւնճեան, Երուանդ Քէշիշեան, Գրիգոր Պեքերճեան, Համբարձում Գումրուեան, Մագսուտ Մաղասունեան, Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան, Կարապետ Գուլաքեան, Գրիգոր Կիւլեան, Յակոբ Դաւիթեան, Միքայէլ Նաթանեան։*

Քառորդ դարէ աւելի խմբագրապետութիւնը կը վարէ Գերսամ Ահարոնեան։ Ներկայիս անոր կողքին որպէս խմբագիր կը գործէ Նազարէթ Թոփալեան։

Իր հրատարակութեան ընթացքին Զարթօնք *ստեղծած է զանազան բաժիններ՝ առանձին պատասխանատուներով* – Զարթօնք Գրական, Զարթօնք Պարսատիկէն, Զարթօնք Մարզական, Զարթօնք Գիտական։ *Որպէս առանձին հրատարակութիւն լոյս տեսած է* Զարթօնք Սփոր–ը (1955–1957 *թթ.*) *խմբագրութեամբ Վարուժան Պետիկեանի։ Լոյս ընծայուած է նաեւ Զարթօնքի արաբերէն հրատարակութիւն մը՝ շուրջ մէկ տարի* (1957 *թ.*)։

Արարատ – *սկսած է լոյս տեսնել* 1937 *թ.ի Նոյ.ի* 7–*ին։ Օրգան Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Լիբանանի շրջանի։ Սկիզբը երկօրեայ, ապա՝ օրաթերթ։* 1941–42 *թթ. դադրած։ Արտօնատէր՝ Գրիգոր Հաճնլեան, Պատ. Տնօրէն՝ Օննիկ Ճամպուլեան։ Ժամանակի ընթացքին թերթը խմբագրած են Արմենակ Էլոյեան, Արսէն Կիտուր, Միհրան Սէֆէրեան, Արմէն Ղարիպ, Օննիկ Ճամպուլեան, Հրանդ Գանգրունի, Ժիրայր Նայիրի, եւլն.։*

Ա. Թիւին մէջ բանաձեւելով իր դաւանանքը, խմբագրութիւնը կը գրէ.

«Սոցիալական կեանքի մէջ՝ դեմոկրատական խաւի գոռ հնչիւնն է Արարատ–ը*։ Համաշխարհային ռազմադաշտին վրայ արիօրէն ինկող հայ ազատագրութեան մարտիկի ձայնն է* Արարատ–ը*։*

«Մեծն Լիբանանի տնտեսական վերելքին իր եղունգներովը մասնակցող հայ աշխատաւորի կանչն է Նա։

«Իր պարտականութիւնը հանդէպ իր լիբանանեան հայրենիքին լիովին կատարող հայ ժողովուրդին իրաւունքն է Արարատ–ը*։*

«Արարատ»-ն է ընտրուած որպէսզի նա աւելի մօտիկ ըլլայ Արդարութեան ականջին»:

Արարատ ժամանակի ընթացքին ծնունդ տուած է հետեւեալ հրատարակութիւններուն.— 1) Արարատ Շաբաթօրեակ (1949 թ.ի Նոյ.ի 13–1954 թ.ի Սեպտ.ի 5): Անջատ հրատարակութիւն մը չէ, այլ կիրակի օրուան բացառիկ: Խմբագրած են՝ Օննիկ Ճամպուլեան եւ Ցակոբ Պարսումեան: 2) Արարատ Գրական – 1956 թ.ի Յունուար–Սեպտ., 15 թիւ, երկշաբաթաթերթ: 1956 թ.ի Նոյ.ին դարձած է ամսագիր (պրքոյկի ձեւով) եւ լոյս տեսած է մինչեւ 1963 թ.: Խմբագիրներ՝ Ցակոբ Նորունի, Հրանդ Գանգրունի, Ժիրայր Նայիրի, Մ. Ուրարտու (Սարգիս Խայեան), Երուանդ Գաբաճեան: 3) Արարատ Մարզական – շաբաթաթերթ, 1956 թ.ի Դեկտ.ի 17–1958 թ.ի Յուլիսի 1, 69 թիւ: Նախաձեռնութիւն՝ Հ. Մ. Մ.ի Պէյրութի Շրջանի Տեղական Վարչութեան: Խմբագիր՝ Գէորգ Տարօնի:

Ժողովուրդի Ձայն – Հայ համայնավարները միշտ ալ դրծակցած են Լիբանանի համայնավար կուսակցութեան հետ եւ լրիւնց քաղաքական օրաթերթերն ու շաբաթաթերթերէն ալ լոյս տեսած են Լիբանանի Համայնավար կուսակցութեան պաշտօնաթերթերուն անունները օգտագործելով:

1937 թ.ի Ժողովուրդի Ձայն–ի տպագիր հրատարակութենէն առաջ՝ պլխաւորութեամբ Յարութիւն Մատէեանի, լոյս տեսած են առանց արտօնագրի՝ խմորատիպ հրատարակութիւններ – Նոր Փարոս (1925 թ. 2 թիւ), Կարմիր Արշալոյս (1931–32 թթ. 4 թիւ), Մարտակոչ (1934 թ. 4 թիւ):

1937 թ.ին՝ Լիբանանի Համայնավար Կուսակցութիւնը Նիքալա Շաուիի խմբագրութեամբ՝ օրինաւորապէս լոյս կ'ընծայէ Սառաք էլ Շապ թերթը, որուն կը հետեւի Ժողովուրդի Ձայն–ը, որպէս յաւելուած: 1938–39 թթ. եղած է չաբաթաթերթ, 1942–48 թթ. օրաթերթ: 1943 թ.ին լոյս տեսած է որպէս ամսաթերթ, 4 թիւ, պլխաւորաբար պրական բովանդակութեամբ:

Թերթը խմբագրած են Յարութիւն Մատէեան (սկզբնական շրջանին) եւ Յովհաննէս Աղպաշեան: Աղգային կեանքէ աւելի արձագանգած է համաշխարհային համայնավարութեան իրադարձութիւններուն եւ ի մասնաւորի Խորհրդային Միութեան Բ. Աշխարհամարտի ընթացքին տարած յաղթանակներուն: Թերթը իր վառքի օրերը կ'ապրի 1945–47 տարիներուն երբ վերջ կը գտնէ պատերազմը եւ կը սկսի հայրենադարձը: Այդ օրերուն ամենէն տարածուած թերթն է եղած եւ ամենէն գործօն մասնակցութիւնն է բերած ներ-

դաղթի առիթով Սուրիոյ եւ Լիբանանի հայ գաղութին մէջ ստեղծուած պայքարին։

Առաւօտ (1938 թ․ի Հոկտ․ի 24–1946 թ․) Տնօրէն խմբագիր՝ Հրանդ Տէվլէճեան։ Շաբաթաթերթ, ապա երկօրեայ, յետոյ օրաթերթ։ Սկսած է լոյս տեսնել որպէս դժգոհ դաշնակցականներու թերթ։ Հ․ Տէվլէճեանի կողքին խմբագրական աշխատանք կատարած է բանաստեղծ Արսէն Աճէմեան։

Հրանդ Տէվլէճեան իր դժգոհութենէն պիտի անցնէր հակառակորդի դերին եւ ներգաղթի օրերուն՝ գործօն դեր պիտի ստանձնէր անոր կազմակերպման կոմիտէութեան մէջ եւ ապա ինք ալ պիտի մեկնէր հայրենիք, ուր քիչ ետք պիտի մահանար։

Պատանեկան Արձագանգ – սկսած է 1936 թ․ի Դեկտ․ի 1-ին․ ցարդ կը շարունակուի։ Հիմնադիր եւ խմբագիր՝ Մանասէ Ց․ Շնորհօքեան։ Այս թերթը կու գայ բաց մը լեցնել։ 1925–26 թթ․ լոյս տեսած էին Ովասիս-ը եւ 1933–34 թթ․ Պատուելի Հայկազուն Ղազարեանի Հայ Պատանի-ն, սակայն ժամանակաւոր կեանք մը ունեցած էին անոնք։ Հրապարակի վրայ գոյութիւն ունեցող մամուլը մեծ մասամբ նկատի ունէր երիտասարդ եւ հասուն ընթերցող հասարակութիւնը։ Բարձի թողի եղած էին հայ պատանին ու պատանուհին։ Մանասէ Շնորհօքեանի թերթը ահաւասիկ կու գար ընթերցանութեան նիւթ հայթայթել այդ անտեսուած սերունդին, օղակ մը հանդիսանալ աստ ու անդ ցրուած հայ պատանիներուն միջեւ, ու նաեւ փոխանցել տարիքոտ մարդոց փորձառութիւնը՝ կեանքին նոր բացուող պատանեկութեան։

Մ․ Շնորհօքեան իր այս առաքելութիւնը պատուաւոր կերպով քառորդ դար մը կատարելէ ետք իրեն յաջորդեց Պատուելի Պարգեւ Տարագճեան (1962 թ․ի Յունուարէն սկսեալ), որպէս օգնական խմբագիր ունենալով Տիկ․ Ժանէթ Քասունին։

Պատանեկան Արձագանգ-ի կողքին որպէս իր յաւելուածը սկսած է լոյս տեսնել Ջանասէր-ը (1937 թ․ի աշունէն սկսեալ)։ Հրատարակութիւն՝ Սուրիոյ եւ Լիբանանի Հայ Աւետարանական Քրիստոնէական Ջանից Ընկերակցութեանց։ Արձագանգած է Ջանից ընկերակցութեանց զանազան մասնաճիւղերու գործունէութեանց եւ կրօնական հարցերու։ Հետզհետէ ընդլայնելով իր ծիրը ընդգրկած է նաեւ գրականութիւն – ինքնուրոյն եւ թարգմանական։

Սկզբնական շրջանին խմբագրական կազմով լոյս տեսած է։ 1945 թ․ին Մանասէ Շնորհօքեան ստանձնած է նաեւ Ջանասէր-ի խմբագրութիւնը մինչեւ 1968 թ․ը։ 1969 թ․էն սկսեալ զայն կը խմբագրէ Պատ․ Պարգեւ Տարագճեան։ 1963 թ․ին ինչպէս եւ 1968–

1969 ԹԹ. Ջանասէր–ի դրական–գեղարուեստական բաժնի խմբագրութիւնը վարած է երուանդ Քասունի:

Գ. ՏԱՍՆԱՄԵԱԿ (1941–1950)

Համաշխարհային երկրորդ Պատերազմը, հայ ժողովուրդին անձնուէր եւ հերոսական մասնակցութիւնը այդ պատերազմին. հայ ժողովուրդի յոյսերուն՝ ներգաղթի եւ հայկական հողերու ընդարձակման հարցերը հիմնական նիւթը կը կազմեն այս տասնամեակին:

Բ. Աշխարհամարտի ընթացքին հայութեան զանազան հատուածներուն մէջեւ ստեղծուած էր հանդուրժողութեան եւ համերաշխութեան ոգի մը եւ զանազան հատուածներու դրողներ կ'աշխատակցէին իրենց հատուածներուն չպատկանող դրական եւ մշակութային հանդէսներու: Օրինակ՝ Հայ Ճեմարանի Շրջանաւարտէ Մխութեան Ակօս–ին աշխատակցած են Զարեհ Մելքոնեան, Անդրանիկ Նաճարեան, Սահակ Պալըգճեան, երուանդ Պարսամեան, Ալամ Ալման, Սմբատ Փանոսեան. իսկ Հ. Ե. Ը.ի Գրասէր երիտասարդներու Մխութեան Տիւանեան–ին՝ Մուշեղ Իշխան, Եղւարդ Պօյաճեան, Բոցար, Եւլն.: Ճիշդ է որ այս աշխատակցութիւնը մնայուն հանդամանքի չէ վերածուած, սակայն եղածն իսկ յուսատու երեւոյթ մըն էր ապագայ ծաւալուն աշխատակցութեան մը եւ հետեւաբար, հատուածներու մէջեւ աւելի սերտացման մը: Սակայն հազիւ սկսած էր այդ համերաշխութիւնը իր ծիլերը արձակել՝ փոթորիկ մը կու գար աւերել ամէն ինչ: Ներգաղթն էր այդ փոթորիկը:

Հայաստանն ու ներգաղթը այն երկու յուռութքներն են, որոնք դրականութեան զանազան սեռերու մշակման մղիչ ոյժը կը հանդիսանան: Քերթուածի, պատմուածքի եւ վէպի առատ նիւթ կը հայթայթեն: Այս սրբութիւնները սակայն կ'ունենան նաեւ իրենց մռայլ երեսները. կը բորբոքեն կուսակցական անթեղուած վէճերը եւ լիբանանահայութիւնը կ'առաջնորդեն երկփեղկումի: «Հրաժարական»ի պահանջը կը խրտչեցնէ շատերը եւ կը կարծրացընէ մանաւ դիրքերը: Լիբանանահայ քաղաքական կուսակցութեանց մէջեւ հակամարտ պայքարը պիտի վերարծարծուի եւ յաջորդ տասնամեակին իր գալաթնակէտին հասնելով, 1965 Թ.ին՝ հայ եղեռնի յիսնամեակին առիթով հետզհետէ տեղատուութեան նշաններ ցոյց պիտի տայ:

Համաշխարհային Բ. Պատերազմին վախճանը եւ ՄԱԿ.ի ստեղծումը առիթ պիտի ընծայեն որպէսզի Հայկական Դատի հե–

տապնդման աշխատանքները կատարուին։ Մամուլը պիտի զբաղի Հայկական Դատի յանձնախումբերու յուշագիրներով եւ հայկական հողերու պահանջներով, լայն տեղ տալով մեր հողերու պատմութեան եւ աշխարհագրութեան։

Այս տասնամեակի կարեւոր թերթերուն անդրադառնալէ առաջ հաստատում մը անհրաժեշտ կը նկատենք։ Եթէ նախկին տասնամեակը ծնունդ առած էր հայ քաղաքական կուսակցութեանց քաղաքական օրաթերթերուն, այս տասնամեակը ծնունդ պիտի տայ նոյն քաղաքական կուսակցութեանց ուղղակի կամ անուղղակի հովանաւորութիւնը կրող գրական եւ գեղարուեստական հանդէսներու։ Օրաթերթը յարմար ննթահող չէր կրնար ըլլալ գրականութեան եւ գեղարուեստի ուռճացման։ Հետեւաբար՝ աւելի ճեռընտու հրատարակութիւններու կարիքը կար։ Եւ հետզհետէ, կարծէք բարի նախանձի մղուած, կը սկսին զանազան հանդէսներ լոյս ընծայուիլ։ Համակաւար–բարեգործական հատուածը ունէր Ծիածան–ը, որուն կաղացումով, կը սկսի Վահէ Վահեանի Անի–ն (1940 թ.ին)։ Հնչակեան հատուածը լոյս կ'ընծայէ Հ. Մ. Մ.ի կայծ–ը (1943 թ.ին), դաշնակցական հատուածը Ազդակ Շաբաթօրեակ–ը (1944 թ.ին) եւ Հայ Ճեմարանի Ակօս–ը 1944 թ.ին), իսկ հայ համայնավարները՝ Ժողովուրդի Ձայն ամսաթերթը։

Այս տասնամեակի գլխաւոր նոր թերթերն են.

Ազդարար Շաբաթաթերթ (1942 թ.ի Հոկտ.ի 24–1953 թ.)։ Խմբագիր՝ Մանուկ Աւետեան։ Խմբագրական վաստակ ունեցող անձ մըն էր ան։ Արդարեւ Պոլիս խմբագրած էր Ազդարար–ը (1927–1936 թթ.), իսկ Պէյրութի մէջ Ազդակ–ը։ Իր առաջին խմբագրականին մէջ թերթին ուղղութեան մասին ան կը գրէ. «Կանխիկ ճըշդենք թէ այս թերթը ոեւէ կապ չունի ոեւէ կուսակցութեան հետ, այլ էզոք ու անկախ է։ Աւելի ճիշդ՝ կախուած է միայն հայութենէն, անոր չահն ունենալով որպէս զսպանակ եւ առաջնորդ»։ Թերթին այս էզոքութիւնը կը պահուի մինչեւ Մ. Աւետեանի մահը, սակայն անկէ ետք հետզհետէ կը թեքի դէպի դաշնակցական ուղղութիւն։ Մ. Աւետեանի մահէն ետք թերթը կը խմբագրեն Զարեհ Զարդուն, Եղիշէ Մանուկեան եւ Օննիկ Թոփուզեան։ Այս վերջինը նոյնիսկ կը դնէ թերթը եւ իր օրով արդէն հաստատօրէն դաշնակցական ուղղութիւն ունեցող թերթի կը վերածուի։

Թերթը ունեցած է աշխատակիցներու փաղանգ մը՝ Տիկին Սեդա, Մինաս Թէօլէօլեան, Գասպար Իփէկեան, Յորէն Գաբիկեան, Արշամ Յոնդկարեան, Վեր. Եղիա Քասունի, Մ. Իշխան, Հայկ Ժամկոչեան, Նիկոլ Աղբալեան, եւլն.։

Սկզբնական տարիներուն՝ լայն արձագանգ կու տայ գաղութին մշակութային ձեռնարկներուն. օրինակ՝ հոն են Ն. Աղբալեանի հայ մատենագրութեան վերաբերող դասախօսութիւնները, Շահան Պէրպէրեանի գեղարուեստական դասախօսութիւնները, եւլն.:

Մանուկ Ասլանեանի մասին կարելի է ըսել որ ան խմբագիր ծնած մարդն էր: Իր խմբագրականները կը յայտնաբերեն հայ լեզուի բծախնդրութիւն, ազգային հարցերու քաջատեղեակութիւն, եւ ամենէն կարեւորը՝ կիրքի, հակամարտութիւն ստեղծելու բացակայութիւն:

Ազդարար՝ 1953 *թ.ի Սեպտ. 1-ին դարձաւ օրաթերթ, խմբագրապետութեամբ Խոսրով Թիւթիւնճեանի եւ խմբագրութեամբ Օննիկ Թոփուզեանի: Այս շրջանին լոյս կը տեսնէր որպէս դաշնակցութենէն դժգոհներու թերթ: Դադրեցաւ* 1955 *թ.ին:*

Ազդակ Շաբաթօրեակ (1944 *թ.ի Մարտի* 3–1952 *թ.) խմբագրական կազմ՝ Ա. Լէյլանի (Մովսէս Տէր Գալուստեան), Մ. Իշխան եւ Կարօ Սասունի: Վարիչ խմբագիր՝ Կարօ Սասունի:*

Հակառակ Բ. Աշխարհամարտի բերած ահ ու դողին, մշակութային հասունացում մը նշմարելի է Սուրիոյ, Լիբանանի, Պաղեստինի եւ Եգիպտոսի մէջ: Գրելու շնորհ ունեցող երիտասարդներ կան, իսկ հիները բեմ մը կ'ուզեն: Ընթերցող հասարակութիւնը լայն հետաքրքրութիւններ ունի, որոնց գոհացումը կը փնտռէ: Այս շաբաթաթերթը ահաւասիկ կը նկրտի գոհացում տալ այս պահանջքներուն: Առաջին հերթին անշուշտ հիներն են, որոնք իրենց աշխատակցութիւնը կը բերեն, որոնց մէջ կան Կ. Սասունի, Արշակ Յովհաննէսեան, Նիկոլ Աղբալեան, Գառնիկ Գիւզելեան: Միջին սերունդէն՝ Մ. Իշխան եւ Եդուարդ Պօյաճեան: Իսկ նորերէն հոն իրենց նախաքայլերը կ'առնեն Յ. Գեղարդ (Տոքթ. Յարութիւն Գազանճեան), Գրիգոր Շահինեան, Անդրանիկ Ուրֆալեան, եւլն.:

Սկզբնական տարիներու իր առողջութիւնը կը կորսնցնէ եւ կը դադրի 1952 *թ.ին:*

Կայծ (1943–47 *թթ.) Հ. Մ. Մ.ի պաշտօնաթերթ: Խմբագիր՝ Արմէն Ղարիպ: Որոշ շրջաններու օժանդակ խմբագիրներ եղած են Յովսէփ Ճիւեան եւ Հրանդ Գանդրունի: Թերթին նպատակն է եղած «պատրաստել այնպիսի նոր սերունդ մը, որ կարողանայ հայ ժողովուրդին պատմա-անհատական գոյութիւնը ստանձնել եւ մանաւանդ արդարացնել»: Եւ այս նպատակին իրագործման համար ահաւասիկ թերթը կը մշակէ գրականութիւն, ընկերաբանութիւն, մարմնակրթանք, գեղարուեստ, եւլն.:*

Թերթը Հ. Մ. Մ.ի պաշտօնաթերթը ըլլալով լայն արձագանգ կու տայ այդ միութեան Սուրիոյ եւ Լիբանանի մասնաճիւղերուն զանազան գործունէութեանց։

Ակօս (1944 թ.ի Ապրիլ–1960 թ.ի Դեկտ.)։ Սկիզբը որպէս երկամսեայ, ապա՝ 1953 թ.ի Յունուարէն սկսեալ ամսաթերթ։ Ջեռնարկ Հայ Ճեմարանի Շրջանաւարտից Միութեան։ Լայն առաջադրանքներով երկամսեայ մը, պատրաստ հիւրընկալելու «վէպն ու պատմուածքը, թատերախաղն ու բանաստեղծութիւնը, բանասիրութիւնն ու պատմագրութիւնը, գրական քննադատութիւնը, արուեստները՝ իրենց բոլոր երեսներով»։ Շրջանաւարտից Միութեան Ջեռնարկ վերատառութիւնը պարզապէս անուն է։ Միութեան նպատակն է եղած՝ տալ բեմ մը, ուր գան հին ու նոր գրողները կատարել իրենց դերերը։ Եւ սկզբնական շրջանին առաւելաբար հիներն են որ տեղ կը գտնեն հոն – Լ. Շանթ, Ն. Աղբալեան, Արշակ Յովհաննէսեան, Կ. Սասունի, Գասպար Իփէկեան, Գառնիկ Գիւզելեան, Ս. Վրացեան, Վեր. Եղիա Քասունի, Մկրտիչ Պարսամեան, Արսէն Երկաթ, Արամ Գառօնէ, Յակոբ Օշական, Նիկողոս Սարաֆեան։ Ճեմարանական սերունդէն հոն են Եդուարդ Պօյաճեան, Գառնիկ Բանեան, Մ. Իշխան, Բոյսար (Յակոբ Պօղոսեան), Յ. Գեղարդ, Օննիկ Թափուզեան, Հուրի Իփէքեան, Աշոտ Նուրեան, Գրիգոր Շահինեան, Շաքէ Տէր Մելքոնեան, Յակոբ Ժամկոչեան։ Տակաւին հոն են այլ գրողներ՝ Ժագ Ս. Յակոբեան, Տիգրան Ոսկունի, Պ. Յունապ (Պօղոս Սնապեան), եւլն.։

Թերթը խմբագրած են՝ առաւել կամ նուազ ժամանակով՝ Գառնիկ Բանեան, Աշոտ Նուրեան, Յ. Գեղարդ, Յակոբ Ժամկոչեան, Շաքէ Տէր Մելքոնեան։ Առաջին ու վերջին խմբագիրն է եղած Գառնիկ Բանեան։

Լիբանանահայ միակ հանդէսն է որ պատմագրական ուսումնասիրութիւններու լայն տեղ թուած է։ Հոն է որ Գառնիկ Գիւզելեան ստորագրած է իր պատմագրական վերլուծական լուրջ յօդուածները։ Կան նաեւ Վեր. Եղիա Քասունիի պատմագիտական ուսումնասիրութիւններէն ոմանք։

Ու տակաւին որպէս այլ արժանիք կարելի է հաստատել, որ լիբանանահայ միակ հանդէսն է որ լոյս ընծայած է իր նիւթերուն ցանկերը – Ա.–Ժ. տարի, կազմող՝ Յ. Գեղարդ, ԺԱ.–ԺԵ. տարի, հաւանական կազմող՝ Գ. Բանեան։ Նիւթերու ցանկերու այս պատրաստութիւնը անհրաժեշտ մարզ մըն է, որ սակայն սովորաբար բարձի թողի մնացած է մեր մամուլին մօտ։

Ակօս–ի դադարումով իրեն պիտի յաջորդէր Բագին ամսաթերթը, այլ ծրագրով եւ նաեւ խմբագրական այլ կազմով։

Անի (1946 *Թ. Ապրիլ*–1955 *Թ.*)։ *Խմբագիր՝ Վահէ Վահեան։ Ամսագիրը կը հետամտի ըլլալ «այն ոստանը, ուր, կարօտագին սրտագեղումով մը, իրարու ձեռք պիտի տան մարդկային եղբայրութեան ու հայ հողին փառքին աշխատաւորները։»* Անի–*ն լայնօրէն կ'օգտուի աշխատակիցներու այն խմբակէն, որ բոլորուած էր* Ծիածան *երկամսեայ հանդէսին շուրջ։*

Անի–*ն լուրջ թերթ մըն է, որ չունենալով հանդերձ միութեան մը պաշտօնական հովանաւորութիւնն ու օժանդակութիւնը, խմբագրին աշխատասիրութեան եւ տոկունութեան շնորհիւ, գրեթէ տասնեակ մը կը պահէ իր գոյութիւնը եւ հարուստ բովանդակութիւն կ'ունենայ։ Լոյս կ'ընծայէ լուրջ ուսումնասիրութիւններ հայ ճարտարապետութեան (Ս. Ճէվահիրճեան) եւ հայ գեղարուեստի (Շ. Պէրպէրեան) վերաբերեալ։*

Եթէ Ծիածան *ամսաթերթին աշխատակիցները մեծ մասամբ տեղական ուժեր էին,* Անի–*ի կը ժառանգէ այդ «մարդկային դրամագլուխը» եւ իր գիրկը լայն բանալով՝ կ'ապահովէ նաեւ արտասահմանի հայ գրողներու աշխատակցութիւնը։ Սկսնակ գրողներ գրեթէ չունի։ Հանդէսը կը դառնայ արգասաբեր հող մը, ուր կ'աճին արդէն գրական անցեալ ունեցող գրողներ։ Հոն են՝ Բ. Թոփալեան, Զ. Որբունի, Մ. Աթմաճեան, Բ. Եղիայեան, Զ. Մելքոնեան, Գ. Ադդարեան, Ս. Տէրունեան, Բ. Նուրիկեան, Ս. Շահպազ, Ա. Սրապեան, Ա. Անդրէասեան, Ս. Փանոսեան, Ժ. Յակոբեան, Տ. Զիթունի, Ա. Ալպոյաճեան, Ա. Նաճարեան, Օ. Աւետիսեան, Ա. Սարուխան, Ս. Սիմոնեան, Գ. Ահարոնեան, Մ. Տէր Ստեփանեան, Հ. Զարդարեան, Եղիվարդ, Տ. Վարժապետեան եւ ուրիշներ։*

Մասնաւոր էջեր կը յատկացնէ միջազգային գրականութեան, ներկայացնող գրողներուն կեանքին ու արուեստին անդրադառնալէ ետք տալով թարգմանուած կտորներ։

Վ. Վահեան կը հաստատէ Անի *ամսագրի մատենաշար մը, առանձին հատորով լոյս ընծայելով իր աշխատակիցներուն սովորաբար գրական գործերը։*

Խմբագրին ստորագրած գրախօսականները կը յայտնաբերեն գրական քննադատութեան հասկացողութիւն եւ օժտուած են գրեթէ անսխալ հայերէնով մը։ Հանդէսը լայն տեղը կու տայ խորհրդահայ գրականութեան՝ արտատպումի ճամբով։

Անի–*ի հրատարակումը կարծէք ամլութեան կը դատապարտէ բանաստեղծ Վահէ Վահեանը եւ զարկ կու տայ արձակագիր Վահէ Վահեանին։ Այդ արձակը արտայայտուած իր* Ցարալէզներու հաշտութիւնը *հայրենական տպաւորութիւններուն, գրական հարցերու վերլուծման եւ գրախօսականներուն մէջ։*

Մասիս (Շաբաթաթերթ), 1947 թ.ի Յունուարի 1–էն սկսեալ։ Ունեցած է եկեղեցական պատասխանատուներ, սակայն թերթին ծնունդէն մինչեւ այսօր Հրաչ Քալֆաեանցն է որ խմբագրական աշխատանք կատարած է։ Ինչո՞ւ այս հրատարակութիւնը։ Հայ կաթողիկէ համայնքը ունէր Ազտիւ ամսաթերթը, սակայն անոր ծրագիրը, ամսաթերթի հանդամանքը, թոյլատու չէին արագ տեղեկատուութեան միջոց մը ըլլալու։ Ուստի լոյս կը տեսնէ շաբաթաթերթ Մասիս–ը, որ «իր տեսութիւններուն, տեղեկութիւններուն, ուսումնասիրութիւններուն մէջ պիտի դնէ գրականին, պատմականին, բանասիրականին, գիտականի կողքին՝ կրօնականն ու բարոյականն ալ, իրաւագիտականի կողքին՝ ընկերաբանականն ալ, օղտակարի կողքին՝ հաճոյականն ալ պիտի չանտեսէ»։

Երիտասարդ Հայուհի (1947 թ.ի Յունիսի 1–1968 թ.ի Դեկտ.)։ Սկիզբը երկշաբաթաթերթ, ապա՝ ամսաթերթ։ Խմբագրապետ՝ Սիրան Սեզա։

Նախկին տասնամեակին լոյս տեսած էր արդէն երիտ. Հայուհի եւ 13 տարուան դադարէ մը ետք կը վերահրատարակուի, այս անգամ աւելի երկար դիմանալու համար։ Վերհրատարակութեան առթիւ խմբագրապետը կը յայտնէ. «Այս էջերէն հայ կինը պիտի կարենայ վերագտնել ոգեղէն լինելութեան այն բոլոր տուեալները, որ իրեն են եղած անցեալին մէջ։ Այս էջերէն հայ կինը նոր արժէքաւորումի եւ հետեւաբար նոր գնահատումի պիտի տանի իր դերն ու գիրքը հայ պատմութեան, հայ մշակոյթին, հայ կրօնքին ու հայ անունին հետ դէմ առ դէմ»։

Այս Բ. շրջանին աւելի բախտաւոր կ'ըլլայ ապահովելով աշխատակիցներու կողքին աշխատակցուհիները ալ – Շամունէ Գուրյումճեան, Եոլանտ Ազէմեան, Անահիտ Ն. Դաւիթեան, Բերկրուհի Նաճարեան, Նոյեմի Գրիգորեան, Հուրի (Ժանէթ Քասունի), եւլն.։ Այլերէն կ'աշխատակցին Գարեգին Կթղ., Բ. Եղիայեան, Շ. Պէրպէրեան, Տոքթ. Ներսէս Քիւրքեան, Ստեփան Շահպազ, Նուպար Մազլումեան, եւլն.։

Երիտասարդ Հայուհի–ն եղած է կնոջական միակ թերթը ամբողջ լիբանանահայ դպրութեան մէջ։ Պատիւ մըն է խմբագրապետութիւնը վայելելու, իր անձին համար եւ կամքին, ինչպէս նաեւ իր հանգուցեալ ամուսնոյն՝ Տոքթ. Ներսէս Քիւրքեանի նիւթական եւ բարոյական քաջալերանքին չնորհիւ, շուրջ 22 տարի կրցաւ կանգուն պահել իր թերթը։

Թերթին խմբագրականները կը յայտնաբերեն ոճ եւ տեսակէտ

ունեցող գրադիտուհին, իսկ իր քրոնիկները՝ հրապարակագրութեան տեղեակ անձը։ Իր թերթին արտաստհմանեան եւ տեղական լուրերը միայն պարզ տեղեկատուութիւն չեն, այլ՝ մեկնաբանութիւն, համեմուած երբեմն կծու խայթոցներով։

Տխուր է հաստատել որ երիտասարդ Հայուհի–ի խմբագրական աշխատանքը ամլութեան առաջնորդեց պատմուճածուիը Սիրան Սեդան, որ իր յայտնութիւնը կատարած էր Հայրենիք Ամսագիր–ի էջերուն մէջ։

Այսօր դադրած է կնոջական թերթ երիտասարդ Հայուհի–ն եւ լոյս կը տեսնէ երիտասարդ Հայ· վերատեսութեամբ՝ ուրիշ բովանդակութեամբ եւ տարանձին խմբագրական կազմով։

Դ. ՏԱՍՆԱՄԵԱԿ (1951–1960)

Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան շուրջ կատարուած պայքարը հիմնական կորիզը կը կազմէ այս տասնամեակին։

Գարեգին Կ Բ·ի վախճանումը առաջին աղդանշանը կու տայ այդ բորբոքման։ 1956 Թ·ին Զարեհ Կ Բ·ի ընտրութիւնն ու օծումը իր դադաթնակէտին կը հասցնեն այդ պայքարը։ Նախկին տասնամեակներէն կուտակուած քէնն ու վրէժխնդրութիւնը, որոնք նոր դերդիտ մը ստացած էին կաթողիկոսական ընտրութեամբ, լրեցնց արիւնալի վախճանը կը դտնէին 1958 Թ·ի լիբանանեան քաղաքացիական հակիներու օրերուն, երբ լիբանանահայութիւնն ալ կը մղուէր եղբայրասպան հակիներու։

Այս տասնամեակի նոր հրատարակութիւններն են։

Այգ – քաղաքական եւ տնտեսական օրաթերթ։ Սկսած է լոյս տեսնել 1953 Թ·ի Մարտի 7–ին եւ ցարդ կը հրատարակուի։ Տէր եւ Տնօրէն Տիգրան Թոսպաթ, ապա՝ Տիկին Լիւսի Թոսպաթ։ Խմբագիրներ՝ Երուանդ Կոպէլեան, Եղիա Նաճարեան, Մինաս Թէօլէօլեան, Նաղարէթ Թուիալեան։ Ներկայիս՝ Շահանդուխտ Պերբիլլեան։

Եթէ հայ քաղաքական միւս օրաթերթերը հայ քաղաքական կուսակցութեանց օժանդակութիւնը կը վայելեն, Այգ–ի պարագային դուռ անձնական նախաձեռնութիւն է· եւ եթէ կրցած է թերթը նիւթական դժուարութիւններու տակալ, ատիկա կը պարտի իր Տէր եւ Տնօրէն Տիգրան Թոսպաթի ուրիշ թերթ մը ունենալուն՝ Ֆրանսատար Le Soir–ը։

Ի՞նչ նպատակով լոյս տեսած է այս օրաթերթը։ Տիգրան Թոսպաթ ունեցած է քանի տարուան լրագրական եւ քաղաքական գործունէութեան փորձառութիւն մը, զոր ուզած է ի սպաս դնել հայ

համայնքին: Կարելի է ըսել որ Տ. Թոսպաթ լիբանանահայ այն սակաւաթիւ դէմքերէն է, որոնք անցեալի տարրին հետ մօտէն կապ հաստատած եւ շաղախուած են, ու միաժամանակ չկորսնցնելով իրենց հայկականութիւնը, իրենց կարողութիւնները ի սպաս դրած են իրենց ժողովուրդին: Թերթը նպատակադրած է «հայկական կարծիքը առաջնորդել եւ զայն մղել աւելի մօտէն շահագրգռուելու՝ Լիբանանի զարգացման համար էական նկատուող հարցերով»:

Կազմակերպուած կուսակցութեան մը օրկանը չըլլալով՝ Այգ-ի տէրը դիւրաւ կրցած է քաղաքական դիրքորոշումներու փոփոխութիւններ արձանագրել:

Թերթը կը տառապի աշխատակիցներու պակասէն:

Նայիրի – սկսած է որպէս պարբերագիրք 1941 թ.ին Հալէպ: Ապա դարձած է գրական ամսաթերթ եւ լոյս տեսած մինչեւ 1949 թ.: 1951 թ.ին լոյս տեսած է Պէյրութ: 1952 թ.ին դարձած է գրական եւ ազգային շաբաթաթերթ: Խմբագիր՝ Անդրանիկ Ծառուկեան:

Ա. Ծառուկեան ունի բառերը չծամծմելու եւ քննադատելու քաջութիւն: Հ. Յ. Դ. Կուսակցութեան շարքերէն դուրս գալը աւելի ազատութիւն տուած է իր այդ կարողութիւնները զարգացնելու: Ունի հաղորդական ոճ մը եւ անթերի հայերէն մը, որոնցմով սովորական նիւթերն իսկ շահեկան կը դառնէ: Իր յաճախակի ճամբորդութիւնները առատ նիւթ կը հայթայթեն իրեն:

Անցեալին ունէր աշխատակիցներու փաղանգ մը: Շաբաթաթերթը թէեւ լոյս տեսած է ազգային եւ գրական ենթախորագրով, սակայն աւելի ազգային նիւթերն են որ տիրապետող եղած են: Վերջին տարիներուն՝ թերթը դարձած է յուշագրական հանդիսարան մը:

Բժիշկ – 1955 թ.ի Յուլիսէն սկսեալ: Խմբագրական մարմին՝ Տոքթորներ Վարուժան Սահակեան, Մելքոն Էպլիղաթեան եւ Յարութիւն Գազանճեան (գրական անունով Յ. Գեղարդ):

Որպէս բժշկական հրատարակութիւն՝ գաղութիս առաջին եւ միակ ձեռնարկը: Ի պատիւ հրատարակիչներուն՝ պէտք է յայտնել նաեւ իր ամսաթերթ կոչումը արդարացնող եւ իր ամսական ժամադրութիւնը յարգող սակաւաթիւ հրատարակութիւններէն մէկն է:

Իր բովանդակութեամբ հանրամատչելի հրատարակութիւն մը, որ նպատակ ունի օգտակար հանդիսանալ մեր ժողովուրդին, սատարելով անոր առողջութեան՝ գիտութեան եւ բժշկութեան նորագոյն գիւտերու եւ վերջին փորձառութիւններու լոյսին տակ:

1964 թ.էն ի վեր սկսած է լոյս տեսնել հովանաւորութեամբ Լիբանանահայ Բժշկական Միութեան:

Սփիւռք – գրական, գեղարուեստական եւ հասարակական շաբաթաթերթ: 1958 թ.ի Ապրիլի 4 – Մայիսի 11: Ժամանակաւորապէս դադրած՝ լիբանանեան քաղաքացիական կռիւներու ընթացքին եւ վերհրատարակուած 1959 թ.ի Փետր.ի 14–էն սկսեալ:

Արտօնատէր եւ պատասխանատու տնօրէն, ապա դարձած խմբագրապետ՝ Սիմոն Սիմոնեան: Ա. խմբագրականին մէջ կը յայտնէ. «Սփիւռք շաբաթաթերթը կը հրատարակենք, որովհետեւ առաջին՝ խորապէս կը զղանք, որ ընելիք մը ունինք: Երկրորդ՝ քմահաճ յափշտակութեամբ կը հաւատանք մեր ընելիքին: Երրորդ՝ մեր խորին հաւատքին համեմատութեամբ լեցուած ենք ֆոյթեամբ»: Թերթը ունեցաւ զանազան շրջաններուն տարբեր խմբագիրներ, կամ խմբագրական կազմեր, սակայն Սիմոնեանի ներկայութիւնը միշտ ալ ղղալի մնաց: Ունենալով անձնական տպարան եւ որոշ անկախութիւն, Սիմոնեան կրցաւ հայրենի իրականութեան եւ մեր ազգային հարցերուն մօտենալ որոշ ազատութեամբ:

Սփիւռք–ը ամենէն առաջ ծառայեց իր խմբագրապետին, երբեմն նոյն թիւին մէջ մէկէ աւելի յօդուածներ հիւրընկալելով անկէ:

Սիմոնեան՝ Զօպանեանական խանդաղատանքով մը մօտեցաւ սկսնակ գրողներու, երբեմն առատօրէն դովաբանելով զանոնք: Նուիրեց անոնց առանձին թիւեր՝ Սփիւռք–Գարուն վերնագրով եւ անոնցմէ ոմանք բախտը ունեցան առանձին հատորով հրապարակ գալու:

Սիմոնեանի գրութիւնները կը յայտնաբերեն անթերի հայերէն մը եւ մեր մտաւորականութեան ու պատմութեան քաջատեղեակութիւն մը:

Սփիւռք–ի աշխատակցած են Գէորգ Աճէմեան, Նազարէթ Փաթանեան, Կարօ Արմէնեան, Սերոբ Երէցեան, Երուանդ Քասունի, Լեւոն Վարդան, Տոքթ. Ց. Սաղըրեան, Տոքթ. Գ. Քէշիշեան, Տոքթ. Ց. Կարեւորեան, Գրիգոր Քէօսէեան, Օննիկ Ինճէեան, Պարոյր Մասիկեան, Յորէն Տէտէեան, Նշան Պոշաֆեան, Երուանդ Պարսամեան, Գուտցի Միքայէլեան, Հուրի (Ժանէթ Քասունի), Ստեփան Շահպազ, Բիւզանդ Եղիայեան, Զարեհ Որբունի, Նշան Պէչիկթաշլեան, Բժ. Ս. Պաչտուրեան, Վահանոյշ Թէքեան, եւլն.: Առաջին տարիներուն խմբագրական աշխատանք կատարած են Ն. Փաթանեան, Կ. Արմէնեան, Ս. Երէցեան, Գ. Աճէմեան եւ Երուանդ Քասունի:

Ծողովածու Գրականութեան եւ Արուեստի (1950–1954 թթ.) խմբագիր՝ Պետրոս Մինասեան. Մշակոյթ (1954–1955 թթ.), Գիրք Գրականութեան եւ Արուեստի (1955–1959 թթ.), խմբագիր՝ Գառ–

Նիկ Ադդարեան. Ցառաջ, խմբագիրը՝ Գեղամ Սեւան. Էջեր Գրականութեան եւ Արուեստի, խմբագիրը՝ Դաւնիկ Ադդարեան. 1971 Թ.ի վերջերը՝ Արմէն Դարեան:

Անուններու այս փոփոխումը ի՞նչ նպատակով կատարուած է՝ մեզի համար կը մնայ անյայտ: Իսկանը՝ հայ համայնավար եւ յառաջդիմական գրողներու հանդիսարան մըն է, ուր արձագանգ կը տրուի խորհրդահայ, խորհրդային եւ ընդհանուր առմամբ համաշխարհային կոմունիստական գրականութեան եւ չարժման: Պէտք է ընդունիլ նաեւ որ արաբ գրականութիւնը, ի մասնաւորի արաբական կոմունիստական գրականութիւնը, մեծաւ մասամբ վերոյիշեալ թերթերուն միջոցով է որ կը հրամցուի մեր հասարակութեան:

Շիրակ – Ամսագիր գրականութեան եւ արուեստի: Սկսած է 1956 Թ.ի Ապրիլին: Հրատարակութիւն՝ Թէքէեան Մշակութային Միութեան: Խմբագիրը՝ Զարեհ Մելքոնեան (1956–1964 ԲԹ.), պատասխանատու խմբագիրը՝ Օննիկ Սարգիսեան (1965–էն սկսեալ): Այս վերջնոյն օրով ունեցած է 7 հոդւոնոց խմբագրական մարմին մը – Լեւոն Վարդան, Զաւէն Մարգեան, Գրիգոր Քէօսէեան, Տօքթ. Գ. Քէչիչեան, Պ. Մատուռեան, Հ. Նազարէեան եւ Ա. Սեփեթճեան:

Շիրակ–ին աշխատակցած են՝ Ա. Նաճարեան, Վ. Մաւեան, Վ. Պետիկեան, Լեւոն Վարդան, Զ. Որբունի, Բ. Նուրիկեան, Բ. Եղիայեան, Վահէ Հայկ, Ա. Տատրեան, Ա. Սեփեթճեան, Գ. Ա–ճէմեան, Հ. Պարիկեան, Ն. Ակիչեան, Տ. Վարժապետեան, Ց. Ե. Մատիսորոս, Զաւէն Վարդապետ, Երուանդ Քասունի, Մ. Մանուկեան, Դր. Քէօսէեան, Ստ. Շահպազ, Հուրի (Ժանէթ Քասունի), Արեզ Տիրազան, Ց. Մաթեան, Պ. Քալֆերունի, Հայկ Նազարէեան, եւլն.:

Հակառակ խմբագրական կազմի մը պոյութեան, Շիրակ կ'ապրի իր հոգեվարքը:

Ե. ՏԱՍՆԱՄԵԱԿ (1961–1970)

Այս տասնամեակը կը յատկանշուի մեր հատուածներուն միջեւ բարձրացած պատնէշներու բանդումով: Նախկին տասնամեակներու պայքարներուն տուն տուող պատճառները հետզհետէ գոյութեան իրաւունքէ կը դադրին:

Կարծէք մարդոց ջիղերն ալ յոգնած են եւ հանդիստի պէտք ունին: Սառցահալ մը կայ, որ ամէն մարդի մէջ կը զգացուի: Այս սառցահալին կը նպաստեն համաշխարհային թատերաբեմի վրայ չեմորուող խաղաղ գոյակցութեան քաղաքականութիւնը, երկու

կաթողիկոսներու սաղիմական ողջագուրումը, եկեղեցական տիեզերական ժողովները, Ապրիլեան եղեռնի յիսնամեակի տօնակատարութիւնը, ու մանաւանդ հայրենիքին թանձրացեալ ներկայութիւնը մեր կեանքին մէջ՝ իր ուղարկած անսամպլներով, Ֆութպոլի խումբերով, թատերական խումբով, գրական եւ գիտական պատուիրակութիւններով: Այս բոլորը առաւել կամ նուազ չափով կը կակուղցնեն սիրտերը: Մամուլը՝ որ մեր կեանքին զարկերակը դարձած է, ամէնէն առաջ իր էջերուն մէջ կը ցոլացնէ վերոյիշեալ դրդապատճառներով յառաջ եկած հոգեփոխութիւնը: Ճիշդ է որ մեր հաստատուածները տակաւին կեցած են իրենց դիրքերուն վրայ, սակայն ազգային հրատապ հարցերու համար խորհրդակցութիւններ կամ մտքի փոխանակումներ կը կատարուին: Նոյն հաստատուածներուն չպատկանող ղեկավար տարրերու ներկայութիւնը այդ հաստատուածներէն մէկուն ճեմարանին՝ այլեւս անսովոր երեւոյթ չէ:

Այս տասնամեակի գլխաւոր նոր հրատարակութիւններն են.

Բագին – ամսագիր գրականութեան եւ արուեստի: Սկսած է 1962 թ.ի Յունուարին: Ունի եօթը հոգինոց խմբագրական կազմ մը: Վարիչ խմբագիր՝ Կ. Սասունի. խմբագիրներ՝ Եդ. Պօյաճեան եւ Պ. Սնապեան: Խմբագրութեան անդամներ՝ Յ. Գեղարդ, Տ. Ռոկունի, Բ. Փափազեան եւ Վ. Օշական: Ինչո՞ւ այս հրատարակութիւնը: Խմբագրութիւնը կը հաստատէ թէ երկու պատերազմներուն միջեւ՝ հայութեան արեւմտահայ հատուածը գրական երկու փայլուն շրջան ստեղծեց՝ տալով մնայուն գործեր եւ գրողներու կորովի փաղանգ մը: Վերջին տարիներուն ստեղծագործական դանդաղութիւն մը ակներեւ է, որ «գրողներու ներքին կրակին պակասով կամ իմացական ծուլութեան հետեւանքով չի բացատրուիր, այլ պատճառ ունի կեդրոնական ու կեդրոնաձիգ բեմի մը բացակայութիւնը, այսինքն՝ գրողները քով քովի բերելու, աշխատանքի մղելու, աշխատութիւնները արժանաւորապէս ներկայացնելու խանդավառ միջոցը, որ վերջին տարիներուն պակսեցաւ մեզի: «Բագին» կոչուած է այդ կեդրոնական ու խանդավառ բեմը ըլլալու»:

Թերթը ունեցաւ անյապաղ հրատարակութիւն եւ մաքուր տպագրութիւն: Ան ամէնէն առաջ ծառայեց իր խմբագրական մարմնին, որովհետեւ անոր անդամները արդէն կազմաւորուած գրողներ էին եւ բեմի մը պահանջքը ունէին, ուրկէ կարենային իրենց ներաշխարհը արտայայտել:

Թերթը հետզհետէ աւիթ տուաւ նորերու, որոնք իրենց կազմաւորման շրջանին մէջ են:

Ահեկան – (1966–1970 *թթ.*)։ *Եռամսեայ։ Պատասխանատու խմբագիր՝ Գրիգոր Շահինեան, ընկերակցութեամբ խմբագրական եւ վարչական կազմի մը։ Ունեցաւ մաքուր տպագրութիւն եւ սկըսնակ գրողներու փաղանգ մը։ Եղաւ գրական նորարարութիւններու բեմ մը։*

Նիւթական ամուր կռուաններ չունենալով իր եռին՝ հինգ տարուան գոյութենէ մը ետք դադրեցաւ։

Երիտասարդ Հայ. – (1969 *թ. Դեկտ.ի 29–էն սկսեալ)։ Երկշաբաթաթերթին խմբագրութեան աշխատանքին լծուած են խումբ մը երիտասարդներ, որոնք չունին գրական անցեալ, նաեւ խըմբագրական փորձառութիւն ունեցող առաջնորդ մը։ Թերթին մէջ կը գտնէք քիչ մը ամէն բան ե՛ւ միջազգային կեանքի, ե՛ւ ազգային կեանքի վերաբերեալ։ Էջադրումի դրութիւնը ընդօրինակուած է ամերիկեան շաբաթաթերթերու կերպէն։*

Միակ թերթն է, ուր հաւասար անկողմնակալութեամբ կը խարանուին մեր ազգային զանազան թերիները։ Զայն խմբագրողները ունին յանդգնութիւնը չծամծմելու բառերը։ Թերթին ամենէն շահեկան մասերը այն տեսակցութիւններն են, որոնք տեղի ունեցած են մեր ղեկավար տարրին հետ։

Թերթին տուժող կողմը իր լեզուն է, ուր անհրաժեշտ բծախնդրութիւնը չի տեսնուիր։

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄՆԵՐ

1921–1971 *թթ. յիսնամեակին Լիբանանի մէջ լոյս տեսած հայ մամուլին մեծ մասը լոյս ընծայուած է Պէյրութի մէջ։ Եւ ասիկա կապ ունի Լիբանանի աշխարհագրութեան եւ Պէյրութի դրաւած դիրքին հետ։ Լիբանանի միւս քաղաքները վաճառաշահ կեդրոններ ըլլալով՝ հայ գաղթականներուն համար չեն ունեցած քաշողական ոյժ։ Եթէ նոյնիսկ գաղթականական փոքրաթիւ խմբակներ ապաստան գտած են այդ քաղաքներուն մէջ, կարճ ժամանակէն փոխադրուած են Պէյրութ։ Մնացողներուն համար մշակութային եռուն գործունէութիւն մը անկարելի ըլլալով, չունենալով մտաւորական տեղական ոյժ, նաեւ զրկուած ըլլալով հայկական տպարաններէ, մամուլի ո՛չ մէկ աչքառու փորձ կատարուած է։ Եղածները պատանեկան կամ աշակերտական փորձեր են, որոնք եղած են խմոճատիպ, մեքենագիր, իսկ տպագիրները լոյս տեսած են Պէյրութի հայ տպարաններուն մէջ։*

Պէյրութէն դուրս թերթեր լոյս տեսած են Ճիպէյլ, Նահր Իպրահիմ, Ճունի, Թրիփոլի եւ Այնճար։

Այս նոյն յիսնամեակին Լիբանանի մէջ լոյս տեսած հայ մամուլին մեծ մասը իրեն կուռան ունեցած է հաւաքականութեան մը օժանդակութիւնը, ըլլայ տուիկա կուսակցութիւն, բարեսիրական կամ մշակութային ընկերակցութիւն, կրօնական համայնք, եւլն.: Հաւաքականութիւններու նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւնը անհրաժեշտ պատուանդանն է եղած, որուն վրայ բարձրացած է լիբանանահայ մամուլը: Նոյնիսկ անհատական նախաձեռնութեամբ լոյս ընծայուած եւ ընծայուող թերթերը, ուղղակի կամ անուղղակի քաջալերանք գտած են հիմնադիրներուն կամ խմբագիրներուն պատկանած կուսակցութիւններուն կամ մշակութային կազմակերպութիւններուն կողմէ: Այսօր լոյս տեսնող լիբանանահայ մամուլին մէյն երեքը անհատական նախաձեռնութեան կը պատկանին – Անդրանիկ Ծառուկեանի Նայիրի–ն (այս թերթին սկզբնական յաջողութեան մէջ մեծ բաժին ունեցած է խմբագրին պատկանած կուսակցութիւնը), Տիգրան Թոսպաթի Այգ–ը եւ Սիմոն Սիմոնեանի Սփիւռք–ը:

Ուրախալի երեւոյթ է որ մեր օրաթերթերը, տարիներով այս ու այն տպարաններուն դռները ափ առնելէ ետք, այսօր մեզի կը ներկայանան իրենց սեփական տպարաններով, օժտուած տողաշարով եւ տպագրական մամուլով:

Նոյն ուրախութիւնը կարելի չէ արձանագրել անոնց տպաքանակին համար: Մեր չորս օրաթերթերուն համադրմամբ տպաքանակը 15,000–ը չ'անցնիր (նոյնիսկ եթէ շատ առատաձեռնութեամբ մօտենանք այս հարցին):

ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԻՆ ԻՐԱԳՈՐԾՈՒՄՆԵՐԸ

1) Եղեռնէն ճողոպրած սերունդին համար, որուն զլացեալ տարբական կրթութեան մը բարիքը, մամուլը եղաւ դպրոց մը, որ առօրեայ ընթերցանութեան նիւթ հայթայթեց եւ իր բազմազան ու դիւրամատչելի նիւթերով, սատարեց ընդհանուր զարգացում մը ապահովելու:

2) Հայ մամուլը՝ հայ եկեղեցւոյ եւ հայ դպրոցին կողքին գլխաւոր ազդակներէն մէկն է, որ ազգապահպանման մեծ դեր կը կատարէ: Եթէ մեր անցեալի եւ ներկայի ծանօթութիւններու ստացումն է, այսինքն՝ հաղորդ ըլլալը անոնց, որ կը զօրացնէ հաւաքական ոգին, այս պարագային՝ մամուլը, մանաւանդ օրաթերթերն է որ իր ամէնօրեայ լրատուութեամբ մեզ հաղորդակից կը պահէ և'ս մեր տեղական, և'ս հայրենական, և'ս այլ գաղութներու հայկական անցուդարձերուն:

3) *Լիբանանահայ մամուլը եղած է լիբանանահայ գրականութեան քուրայը: Հո՛ն է որ սկսնակ գրողները իրենց անհրաժեշտ մարզարանը գտած են՝ սկսնակի իրենց խարխափումներէն ետք հետզհետէ կազմաւորուելու, եւ եթէ աստուածատուր քանքարի բաժինը բաւական զօրաւոր է եղած, դառնալու վաւերական գրագէտներ:*

4) *Լիբանանահայ գաղութի պատմութեան հանքն է լիբանանահայ մամուլը: Մեր մամուլը արձագանգած է մեր ազգային կեանքին եւ մշակութային իրագործումներուն: Մեր գաղութին զանազան երեսներով զբաղելու պարտականութիւն վերցնող ներկայ եւ ապագայ ուսումնասիրողները անհրաժեշտօրէն ստիպուած պիտի ըլլան պեղել այդ հանքը, իմա՛ հաւաքածոները, գտնելու համար իրենց անհրաժեշտ տեղեկութիւնները:*

ԹԵՐԻՆԵՐ

1) ՉԱՓԻ ՊԱԿԱՍ

Առօրեայ մամուլին մէջ լոյս տեսնող թղթակցութեանց եւ յայտարարութեանց մէջ չափի պակաս մը զգալի է: Աննախընթաց, անզուգական, միջազգային *եւ այլ ածականներ ձրի կը բաշխուին որեւէ ձեռնարկի եւ անձի: Մամուլը պէտք չէ շփոթել շուկայի հետ, ուր փողահարուած ապրանքներուն տէրերը կրնան պատասխանատուութեան զգացում չունենալ: Բառերը, մա՛նաւանդ ածականները, պէտք չէ պարպել իրենց իմաստներէն: Թերթի մը խմբագրութիւնը պէտք է գիտակցի* գիրին սրբութեան *եւ* մնայունութեան: *Մինչ բեմերէ արձակուած խօսքերը փոքր հաւաքականութեան մը սեփականութիւնը կը դառնան եւ տարտամ հետք մը կը ձգեն մարդոց յիշողութեան մէջ, գիրը՝ իր աւելի լայն ընթերցանութեան եւ անջնջելիութեան շնորհիւ, մշտակայ օգտագործման եւ ուսումնասիրութեան աղբիւր է, ո՛չ միայն ներկայ, այլեւ ապագայ սերունդներուն համար: Ուրեմն՝ խուսափիլ ապագայ ուսումնասիրողին յանձնելէ՝ մեր իրականութեան կամ մարդոց արժէքներուն եւ արժանիքներուն մէկ ձեւափոխուած կամ խեղաթիւրուած պատկերը:*

2) ԱՆՏԵՍՈՒՄ ԻՐԱՐՈՒ ՀԱԿԱԴԻՐ ՃԱԿԱՏՆԵՐՈՒ ԱՐԺԱՆԻՔՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԱՐԺԷՔՆԵՐՈՒՆ

Իւրաքանչիւր ճակատ, քաշուած իր պատեանին մէջ, ինքնագոհութեան տենդէ մը մղուած կը փառաբանէ իր արժէքն ու

չարժեմը, սակայն լուռ կ'անցնի մխա ճակատներուն կամ հատ-
ւածներուն իրագործումներուն, մարզական յաղթանակներուն,
դրական ստեղծագործութիւններուն վրայէն, կամ ա'ռ առաւելն՝
կը պոհանայ քանի մը տողի հաղորդումով, շատ յաճախ իրաւ ու
անիրաւ քննադատական տողերով միախառնուած: Մինչ տարբեր
պէտք է ըլլար մեղի պէս ճղակոտոր եղած ազգի մը պարագային,
որուն անհրաժեշտ պահանջքը, հացին ու ջուրին չափ, միասնակա-
նութիւնն է ու փոխադարձ յարգանքը: Մամուլը մեծ դեր կրնայ եւ
պէտք է կատարէ այս ուղղութեամբ: Եւ ուրախալի երեւոյթ է որ
ապրիլեան եղեռնի յիսնամեակի տօնակատարութենէն ետք այս
ոգին սկսած է իր դիւրութիւնը ըղալի դարձնել մեր մամուլին մէջ
եւ բեմերուն վրայ:

3) ԵՐԳԻՄԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱԿԱՍ

Երգիծաթերթերու պակասը զգալի է լիբանանահայ կեան-
քին մէջ: Անցեալին՝ փորձեր եղած են, ինչպէս Մկրտիչ Կապրաչի
Հոս-հոսը, Բարդէն Գէորգեանի Փարոսը, Իշամեղուն, Երգիծա-
գիրքը· սակայն երբեմն մէկ թիւէ ետք չէրջած են, կամ առաւելա-
գոյնը մէկ տարուան կեանք ունեցած են: Երգիծաթերթ չունենալէ
զատ, չենք ունեցած նաեւ երգիծագիր: Արդէն երկուքին ալ պայու-
թիւնը փոխադարձաբար պայմանաւորուած է իրարմով: Երգիծա-
թերթն է որ պիտի ստեղծէ երգիծագիրը, նաեւ երգիծագիրն է որ
պիտի ստեղծէ երգիծաթերթը: Թուրիկն է (Մխիթար Թուրիկեան)
որ յարատեւօրէն երգիծաբանութեան ճաշակը հրամցուցած է Ազ-
դակի ընթերցողներուն: Մխիթար Տէր Ստեփանեանն ալ երգիծա-
կան փորձեր կատարած է Զարթօնքի էջերուն մէջ՝ Պարսատիկէն
ընդհանուր խորագրի տակ: Վերջերս Յովհաննէս Աղպաշեան եր-
գիծանքի փորձ մը կատարեց իր Մեր խմբագիրները գործով: Եր-
գիծանքի պարագայական ակնարկներ կամ նշմարներ այս կամ այն
թերթին մէջ անբաւարար են այդ պակասը լրացնելու համար:

Երգիծական գրականութեան ենթահողի կամ նախանիւթի
պակաս չունի Լիբանանը: Պէյրութը իր այօրուան խառնիճաղանճով,
յուզամոլութեամբ, բարքերու աղճատումով եւ բազմազան տի-
պարներով ահագին նիւթ կրնայ հայթայթել վաւերական երգիծա-
բանին:

Եթէ չունինք երգիծաթերթ եւ ասպարէզով երգիծաբաններ,
ուրախալի է որ ունինք երգիծանկարիչներ – Տիրան Աճէմեան եւ
Մասիս Արարատեան: Տիրան Աճէմեան գրեթէ կէս դարու վաստա-
կով մը կը ներկայանայ մեզի: Ո՛չ միայն լիբանանահայ Ազդակ եւ

Այգ, այլ նաեւ տեղական մամուլին բերած է իր աշխատակցութիւնը: Տխուր է հաստատել որ վերջին տասնամեակին՝ շատ քիչ անդամ կ'երեւի հայ մամուլին մէջ:

Մասիս Արարատեան, նախկին հալէպահայ, սակայն երկար տարիներէ ի վեր հաստատուած է Պէյրութ: Իր նախափորձերը Նայիրի շաբաթաթերթին մէջ կատարելէ ետք, վերջին տարին Ազդակ օրաթերթի մնայուն աշխատակիցն է, ու ամէն օր իր սրամիտ երկիծանկարով ժպիտ կը բաշխէ թերթին ընթերցողներուն:

Երկիծանկարչութեան ոչ-մնայուն սպասարկու մըն է Գրիգոր Քէօսէեան, որ կ'աշխատակցի Շիրակ ամսաթերթին եւ Զարթօնքին:

4) ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ ԲԾԱԽՆԴՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱԿԱՍ

Մամուլը՝ դպրոցին, տպարանին եւ կրթական մշակին կողքին՝ կը ներկայանայ որպէս լեզուական բծախնդրութեան պահակ: Սակայն, ցաւ ի սիրտ կը յայտնենք, որ ան, մանաւանդ առօրեայ մամուլը, կը թերանայ իր այդ պարտականութեան մէջ: Զենք մասնաւորեր մեր դիտողութիւնը, որովհետեւ բոլորն ալ, առաւել կամ նուազ չափով, նոյն մեղքէն կը տառապին: Թերթեր՝ լեզուական թերիներու մասին յօդուածներ լոյս կ'ընծայեն, սակայն տարօրինակ երեւոյթ, կարծէք ատոնք յատկացուած ըլլան ընթերցող հասարակութեան եւ կամ այլ թերթերու, ու խմբագիրները իրենք չեն օգտուիր այդ թերիներուն մատնանշումէն: Ասոր կ'ուղղենք խմբագիրներուն, որովհետեւ թերթի մը մէջ լոյս տեսած յօդուածի մը լեզուական թերիներուն համար պատասխանատու կը նկատենք:

5) ՏԱՐԵԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿԻ ՊԱԿԱՍ

Մեր մամուլը կը թերանայ տարեկան տեսութեամբ չափելու մեր ժողովուրդին՝ զանազան մարզերու մէջ կատարած իրագործումները: Համապարփակ ակնարկներու մէջ պէտք է հասկացաղը կատարել լիբանանահայ ազգային, գրական, պատմաբանասիրական, թատերական, երաժշտական, նկարչական, եւլն. մարզերուն: Այս պարտականութիւնը ամենէն աւելի կը ծանրանայ ամսաթերթերուն վրայ: Պարագայական փորձեր կատարուած են, սակայն դրութիւնը հաստատուն աւանդութեան չէ վերածուած:

Կայ այլ անտեսում մը – անցնող տարուան ընթացքին լոյս տեսած հրատարակութեանց մատենագիտութիւնը: Մեր փնտռածը

լոյս տեսած դիրքերուն մէկ պարզ ցուցակն է, այբուբենական դրութեամբ, առանց մեկնաբանութեան։ Մեկնաբանութիւն ապահեալը անհնարինը ակնկալել է՝ մեր պայմաններուն բերումով։ Այս պարտականութիւնը կ'իյնայ հայագիտական հաստատութիւններուն ուսերուն։

Մեր ամսօրեայ մամուլէն կ'ակնկալենք նաեւ այլ պարտականութիւն մը – իրենց էջերուն մէջ հաստատել բաժին մը, ուր նշուին առօրեայ եւ ամսական մամուլին մէջ լոյս տեսած կարեւոր յօդուածները, անոնց բովանդակութեան մասին հակիրճ ակնարկով մը։ Այս դրութիւնը ի պատուի էր Պոլսոյ մամուլին մէջ եւ շատ օգտակար դեր կրնայ կատարել։ Որովհետեւ ամէն լիբանանահայ նիւթական հասոյթի սահմանին մէջ չէ մեր կարեւոր թերթերուն բաժանորդագրուիլ եւ հետեւաբար տեղեակ ըլլալ անոնց մէջ լոյս տեսած կարեւոր յօդուածներուն։

6) ՏԱՐԵԳԻՐՔԻ ՊԱԿԱՍ

1929 թ.-էն սկսեալ տարեգիրքի հրատարակութեան փորձեր եղած են, սակայն կարծէք այդ փորձը արմատ չէ կրցած արձակել։ Ամենէն բախտաւորները քանի մը տարուան գոյատեւումէ ետք դադրած են։ Միակը որ կրցած է երկարատեւ գոյութիւն մը ապահովել կարօ Գէորգեանի Ամէնուն Տարեգիրք-ն է (1954–1968 թթ.), որուն ամենէն հետաքրքրական մասը հայկական դաղութներու պատմութեան յատկացուած բաժինն էր։ Ներկայիս դադրած է անոր հրատարակութիւնը՝ խմբագրին տարիքին եւ անհանգստութեան պատճառով։

Ներկայիս տարեգիրքեր լոյս կ'ընծայուին, սակայն անոնց մեծ մասը դպրոցական ձեռնարկներ են։

Որպէս լուրջ տարեգիրք ներկայիս լոյս կը տեսնեն Դրազարկ-ն ու Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս-ը, որոնք իրենց բովանդակութեամբ վեր են առօրեայ ընթերցողին հասողութենէն։

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Այս ուսումնասիրութիւնը, նկատի ունենալով իր ծաւալը, չէր կրնար անդրադառնալ լիբանանահայ մամուլի բոլոր ներկայացուցիչներուն։ 175-ի չուրջ հայ թերթեր լոյս տեսած են Լիբանանի մէջ։ Իւրաքանչիւրին առանձինն անդրադառնալու եւ դատումներ կատարելու համար, առանձին հատոր մը անհրաժեշտ էր լոյս ընծայել։

Մեր՝ առանձինն անդրադարձած մամուլին մասին տրուած տեղեկութիւններն ալ տակաւին ամբողջական չեն։ Ցիշատակած ենք գլխաւոր խմբագիրները, առանց տալու անոնց խմբագրութեան տարիները։ Չենք տուած աշխատակիցներու ամբողջական ցանկ մը, այլ դոհացած ենք կարեւոր դրողներու անուններու յիշատակութեամբ, զաղափար մը տուած ըլլալու համար թերթին որակին եւ կատարած դերին մասին։

Կ'ընդունինք որ անթերի դործ մը չէ մերը։ Առաջին փորձն է լիբանանահայ մամուլի յիսուն տարուան չրջանը ուսումնասիրութեան մը ենթարկելու։ Եւ առաջին փորձերը մի՛չտ ալ ունեցած են իրենց անխուսափելի թերիները։

ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ

(1921 - 1971 թթ.)

ԱԶԴԱԿ (օրաթերթ, 1927 Մարտ 5–էն սկսեալ)։
ԱԶԴԱԿ ՇԱԲԱԹՕՐԵԱԿ (1944 Մարտ 3 – 1952 Փետրուար)։
ԱԶԴԱԿ ՇԱԲԱԹՕՐԵԱԿ (1969 Նոյեմբեր 23–էն սկսեալ)։
ԱԶԴԱԿ ՄԱՐԶԱԿԱՆ (1952 Սեպտեմբեր 23 – 1958)։
ԱԶԴԱՐԱՐ (շաբաթաթերթ, 1942 Հոկտեմբեր 24 – 1952)։
ԱԶԴԱՐԱՐ (օրաթերթ, 1953 Սեպտեմբեր 1 – 1955)։
ԱԿՕՍ (1944 Ապրիլ – 1960 Դեկտեմբեր)։
ԱՀԵԿԱՆ (1966–էն սկսեալ)։
ԱՑԳ (ձեռագիր, ձուլի, 1922–1923)։
ԱՑԳ (խմորատիպ, 1933)։
ԱՑԳ (օրաթերթ, 1953 Մարտ 2–էն սկսեալ)։
ԱՑՆՁԱՐ (1969)։
ԱՆԻ (1946–1955)։
ԱՆԻ (1965–ի Փետրուարէն սկսեալ)։
ԱՆԻ (1969–էն սկսեալ)։
ԱՌԱԳԱՍՏ (1962, 1 թիւ)։
ՇՈՒԱՒՕՏ (1938–1946)։
ԱՍՏՂ (1924)։
ԱՐԱՐԱՏ (օրաթերթ, 1937 Նոյեմբեր 7–էն սկսեալ)։
ԱՐԱՐԱՏ ԳՐԱԿԱՆ (1956 Յունուար – 1963)։
ԱՐԱՐԱՏ ՄԱՐԶԱԿԱՆ (1956 Դեկտեմբեր 17 – 1958 Յուլիս 1)։

ԱՐԵՒ (1953 Մայիս, 1 թիւ)։
ԱՐՁԱԳԱՆԳ ԸՆԿԵՐԱՑԻՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒ ԵՒ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆՑ (1968–էն սկսեալ)։

ԱՐՓԻ (1953 – 1954, 3 թիւ)։ Ցետոյ վերհրատարակուած։
ԱՒԵԼԻ ԿԵԱՆՔ (1959 Յունուար – 1961)։
ԱՒԵՏԱՒԵՐ (1949–1950, 4 թիւ)։
ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՉ (1961 Յունիսէն սկսեալ)։
ԱՒԵՏԻՔ (1932 Մարտ 28–էն սկսեալ)։

ԲԱԳԻՆ (1962–ի Յունուարէն սկսեալ)։
ԲԱՇԻՇԿ (1955 Յուլիսէն սկսեալ)։
ԲԻՒՐԱԿԱՆ (1965 Յունուարէն սկսեալ)։
ԲՈՂՔՈՔ (1927, խմորատիպ)։
ԲԱՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1940–ական թուականներուն)։

ԳԱՌՆԻ (1964 Յունուարէն սկսեալ)։
ԳԻՐՔ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ (1955 Դեկտ. – 1959)։
ԳԼԱՁՈՐ (1957–էն սկսեալ)։
ԳՐԱԿԱՆ ԿԱՑՔԵՐ (1956–1957)։

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿ (1963 Յունուար – 1964 Ապրիլ)։
ԴՐԱԶԱՐԿ (1961 Սեպտ. – 1962)։

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՑՈՒՀԻ (1932 Հոկտ. – 1934 Փետրուար). Նոր շրջան 1947 Յունիս – 1968)։
ԵՕԹԸ ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ (անթուական)։
ԵՐԳԻԾԱԳԻՐՔ (անթուական, սակայն 1961–1962 թուականներուն լոյս տեսած)։
ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՑ (1969 Դեկտեմբեր 28–էն սկսեալ)։

ԶԱՆԳՈՒ (1954 Յունուար, 1 թիւ)։
ԶԱՐԹՕՆՔ (օրաթերթ, 1937 Սեպտեմբեր 26–էն սկսեալ)։
ԶԱՐԹՕՆՔ ՍՓՈՐ (1955 Փետրուար – 1957 Սեպտեմբեր)։
ԶԱՒԱՐԵԱՆ ՊՐԱԿ (1961–1962 Մայիս)։ Ցետոյ վերհրատարակուած։

ԷՋԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ (1965–էն սկսեալ)։
ԷՔՈՆՈՄԻԱ (1933)։

ԹԱՂԱՑԻՆ ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ (1970)։

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ (1950–1954)։
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ (1932 Մարտ 3 – Յուլիս)։
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՁԱՅՆ (շաբաթաթերթ, 1937–1939)։
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՁԱՅՆ (օրաթերթ, 1942–1948)։

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՁԱՅՆ (ամսաթերթ, 1943, 4–5 թիւ)։
ԺՊԻՏ (1927)։

ԻՇԱՄԵՂՈՒ (1958, 1 թիւ)։

ԼԱՍՏ (1953, 2 թիւ)։
ԼԻԲԱՆԱՆ (1924–1935)։
ԼԻԼԱԿ (1929, խմորատիպ)։
ԼՈՑՍ (աչագուրկներու, 1932 Յունուարէն սկսեալ)։
ԼՐԱՏՈՒ (1938 Յունուար – 1944 Յուլիս)։

ԽԱՉՔՈՒՌ (1962 Ապրիլ, 1 թիւ)։
ԽԱՐՈՑԿ (խմորատիպ, 1924, 1 թիւ)։
ԽՕՍՆԱԿ (1957 Սեպտեմբերէն սկսեալ)։
ԽՕՍՆԱԿ ՊԱՏԱՆԵԿԱՆ (1969 Յունուարէն սկսեալ)։

ԾԻԱԾԱՆ (1939 Յունիս– 1949)։
ԾԻԼ (1947 Յունուար – 1948 Մարտ)։

ԿԱՑԾ (1943 Մարտ – 1947 Դեկտեմբեր)։
ԿԱՑԾ (1960 Մայիսէն սկսեալ)։

ԿԱՆԹԵՂ (1960–էն սկսեալ)։
ԿԱՆՉ (1971–էն սկսեալ)։
ԿԱՐՄԻՐ ԱՐՇԱԼՈՑՍ (1931–1932, 4 թիւ)։
ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ (1925 Նոյեմբեր – 1927 Հոկտեմբեր)։

ՀԱՑ ԱՑՆԹԷՊ (1963–էն սկսեալ, Պէյրութ)։
ՀԱՑ ԳԻՐ (1939 Ապրիլ – 1944 Դեկտեմբեր)։
ՀԱՑ ԿԵԱՆՔ (1925)։
ՀԱՑ ՄԱՆՈՒԿ (1948 Յունուար – Մայիս, 5 թիւ)։
ՀԱՑ ՊԱՏԱՆԻ (1933–1935, 15 թիւ)։
ՀԱՑ ՊԱՏԱՆԻ (1952–1956)։
ՀԱՑ ՈՒՍԱՆՈՂ (1943)։
ՀԱՍԿ (1932 Յունուարէն սկսեալ)։
ՀԱՍԿԱՓԱՂ (1958 Մարտ, 1 թիւ)։
ՀԱՐՈՒԱՆԴԱՑԻՆ (1954 Յունիս, 1 թիւ)։
ՀՈՍ–ՀՈՍ (1928 Յուլիս 15 – Դեկտեմբեր 30)։
ՀՈՐԻԶՈՆ (1935–1939)։
ՀՈՒՆՁՓ (1960 Մարտ, 1 թիւ)։

ՃԵՄ–ԱՐԻ (1937, fաքի մը թիւ)։
ՃԵՄԱՐԱՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ (1962 Յունիսէն սկսեալ)։
ՃՐԱՓ (1961 Յունուարէն սկսեալ)։

ՄԱՍԻՍ (1947 Ցուցուարէն սկսեալ)։
ՄԱՐԱՆԱԹԱ (1925–1964 Հալէպ, 1964–էն սկսեալ Պէյրութ)։
ՄԱՐՏԱԿՈՉ (1934, 4 թիւ)։
ՄԵՀԵԱՆ (1969 Մարտէն սկսեալ)։
ՄԵՐ ԿԵԱՆՔԸ (1950 Ցուցուար – 1954)։
ՄՇԱԿ (1964 Նոյեմբեր – 1965)։
ՄՇԱԿՈՑԹ (1954–1955 Օգոստոս)։
ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ (1962–էն սկսեալ)։

ՑԱՌԱՉ (1957–ին սկսած)։
ՑԱՐԴՈՂ (1932 Ցուցուար, 1 թիւ)։
ՑԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ (1949–1961, Հալէպ· 1962–էն սկսեալ Պէյրութ)։

ՆԱԽԱՐԱՑԼ (1950–1951)։
ՆԱՑԻՐի (ամսաթերթ, Հալէպ, 1941 Նոյ· – 1949· Պէյրութ, 1951)։
ՆԱՑԻՐի (շաբաթաթերթ, 1952–էն սկսեալ)։
ՆԱՒԱՍԱՐԴ (1962–էն սկսեալ)։
ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀ (1951, 1 թիւ)։
ՆՈՐ ԴԱՐ (խմբագիրներ, Նահր Իպրահիմ, 1 թիւ)։
ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ (1957–էն սկսեալ)։
ՆՈՐ ՄԱՐԱՇ (1950, 2 թիւ)։
ՆՈՐ ՈՒՂԻ (1945–1946)։
ՆՈՐ ՍԻՆԵՄԱ (1959, 2 թիւ)։
ՆՈՐ ՓԱՐՈՍ (1925, 2 թիւ)։
ՆՈՐ ՓԻՆԻԿ (1925–1927)։
ՆՈՒԻՐՈՒՄ (1952–էն սկսեալ)։ Ցետոյ դարձած տարեգիրք։

ՇԱՐԺՈՒՄ (1950 Ապրիլ, 1 թիւ)։
ՇԻՐԱԶ (Այնթապ, 1965–1966)։
ՇԻՐԱԿ (1956 Ապրիլէն սկսեալ)։

ՈՎԱՍԻՍ (1925 Մարտ – 1926 Փետրուար, 12 թիւ)։
ՈՎԱՍԻՍ (1964)։
ՈՒՍԱՆՈՂ (1949–էն սկսեալ)։
ՈՐԲԱՇԽԱՐՀԻ ԱՍՏՂԸ (1925 Մարտ – 1931 Նոյեմբեր)։

ՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳ (1936 Դեկտեմբեր 1–էն սկսեալ)։
ՊԱՏԳԱՄԱՒԵՐ (1956–էն սկսեալ)։
ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՕՐԱԳԻՐՔ (1930)։
ՊԻՆԱԿ (1960, 2 թիւ)։
ՊՐԻՍՄԱԿ (1951 Փետրուար – 1952 Դեկտեմբեր 27)։

ԶԱՀԱԿԻՐ (1929 Ցունուար – Ցուլիս 15)։
ԶԱՀԱԿԻՐ (1951–էն սկսեալ)։
ԶԱՀԵՐԹ (1966 Ապրիլէն սկսեալ)։
ԶԱՆԱՍՏԻՐ (1937–ի աշունէն սկսեալ)։

ՌԱՀՎԻՐԱՑ (1960–ական թուականներուն)։

ՍԱՀԱԿ–ՄԵՍՐՈՊ (1927 Նոյեմբեր – 1931, 1933–1934)։
ՍԻՀՈՒՆ (1930 Ցունուար – 1931 Ցունիս)։
ՍԻՆԷ ԱՇԽԱՐՀԷՆ (1957 Ցունուար, 1 թիւ)։
ՍԻՆԷ ՍՓՈՓ (1957, Ապրիլ)։
ՍԻՆԷ ՎԷՊ (1956, Հոկտեմբեր)։
ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՊ (ամսաթուական, 1 թիւ)։ 1940–ական թուականներուն։

ՍՊԱՐՏԱԿ (1940–41, 4 թիւ)։
ՍՓԻՒՌՔ (1958 Ապրիլ 4–էն սկսեալ)։

ՎԵՐԵԼՔ (1950, 2 թիւ)։
ՎԵՐԵԼՔ (1961 Մայիսէն սկսեալ)։

ՏԵՂԵԿԱԲԵՐ (1956)։
ՏՈՒՆ (1922 Սեպտեմբեր – 1924)։

ՑԱՑԳԱԼՈՑՍ (1951, 4 թիւ)։
ՑՈԼՔ (1967–էն սկսեալ)։

ՓԱՐՈՍ (1951)։
ՓԻՆՆԻԿ (1924–1925)։
ՓՈՐՁ (1947, 1 թիւ)։
PEC (1963–էն սկսեալ)։

صدى الطلاب (1963–էն սկսեալ)։

زارتونك (1958)։

2001 (1970 Ապրիլ – 1971)։

ՏԱՐԵԳԻՐՔԵՐ

ԱՄԷՆՈՒՆ ՆՈՐ ՏԱՐԵՑՈՑՑԸ (Ե· Տօլպագեան, 1937–1940)։
ԱՄԷՆՈՒՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔԸ (կարօ Գէորգեան, 1954–1968)։
ԱԼՊՈՄ–ՏԱՐԵԳԻՐՔ (Ազգ· Ռուբինեան վարժ·, 1966–67–էն սկսեալ)։

ԱՐՓԻ (1964)։
ԴՐԱԶԱՐԿ (1967–1968, 2 թիւ)։

ԼԵՒՈՆ ԵՒ ՍՈՖԻԱ ՑԱԿՈԲԵԱՆ ԳՈԼԷՋԻ (1965–էն սկսեալ)։
ԿԵՆԱՑ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ (1960–1964)։
ՀԱՑԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՍԿ (1947–48, 1949, 1957)։
ՀԱՄԱԶԳԱՑԻՆԻ (1939–1940, 1951–1953)։
ՀԱՑԿԱԶԵԱՆ ՀԱՑԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ (1970)։
Հ. Բ. Ը. Մ.Ի ԼԵՒՈՆ Կ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ
(1962–63–էն սկսեալ)։

ՀՈՍ–ՀՈՍԻ (1929)։
ՄԻՋՆԱԲԵՐԴ (1957, 1959)։
ՇՆՈՐՀԱՑ ՅՕՂԵՐ (Ե. տարին՝ Պէյրութ)։
ՈՍԿԵԳԵՏԱԿ (1945, 1946, 1948)։
ՈՒՍԱՆՈՂԱՑ (1936–1938)։
ՍԻՓԱՆ (1964–էն սկսեալ)։
ՍՈՒՐԻԱՀԱՑ (1929)։
ՏԱՃԱՐ (1964–65, 1965–66)։

FIFTY YEARS OF ARMENIAN PRESS IN LEBANON (1921-1971)

ARDASHES DER KHATCHADOURIAN

This article tries to give a general view of the Armenian press in Lebanon from 1921-1971. During those 50 years more than 175 Armenian newspapers, periodicals and almanachs have been published, of which some have ceased publication. At the present some 60 Armenian newspapers, monthlies and almanachs are being published in Lebanon.

The history of the Armenian press in Lebanon is given in consecutive decades. In each decade we see the important problems which Armenians living in Lebanon have faced and the reactions of the press. The author names the leading newspapers and periodicals of that decade, giving some information about the duration, the program, the editors, the contributors, and making a brief appreciation of that press.

The writer puts a special emphasis on the achievements and defects of the Armenian press in Lebanon.

The article ends with a list where almost all the Armenian press in Lebanon are mentioned in an alphabetic order, giving also the periods of their duration.

Լեւոն Բաշալեանի բառապաշարը

ՊԱՐՈՑՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ

«Առաջին օրէս աշխատեր եմ, որ հայ լեզուն ըլլայ ինչդ ու ինչուն գործիք մը, լաւ լարուած, լաւ ագուցուած. ձեռքի հնու հնազանդ գործիք մը, կերպաւորելու համար մտածումներդ ու զգացումներդ»։

ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆ

(«Անահիտ», 1934, թիւ 5–6, էջ 91)

19–րդ դարու 80–ական թուականներուն սկսած դրական շարժումը, արեւմտահայ դրականութեան պատմութեան մէջ հանդիսացաւ կարեւոր անկիւնադարձ՝ ռոմանթիզմէն դէպի իրապաշտութիւն։ Այդ ժամանակահատուածին, դրականութիւնն ու ժողովուրդը ակներեւ ձեւով սկսան իրարու մօտենալ։ Արեւմտահայ իրականութեան մէջ յառաջացած հասարակական տեղաշարժերը եւ ընկերային շերտաւորումներու չեշտուածութիւնը լայն հիմք տուին իրապաշտ ուղղութեան։ Մինչ այդ՝ դրականութեան մէջ տիրական ռոմանթիզմի անձնական ճիչերն ու արտունջները, իրենց տեղը զիջեցան մայրաքաղաքի (Պոլսի) եւ դաւառի կեանքի լուսանցքին վրայ նետուած խոնարհ խաւերու («Թուլումպաճիներու», «ձկնորսներու», «պանդուխտներու», «տան աղախիններու», «չքաւոր մտաւորականներու», եւլն.) ցաւերուն ու հոգերուն։ Հասարակական ու աղգային անարդարութիւններու դէմ հին, տարերային, զգացական ու ռոմանթիք ընդվզումը, սկսաւ վերածել գիտակից բողոքի, եւ դրականութեան մէջ «առարկայական» սառած ռէալիզմը հաստցնել մինչեւ քննադատական իրապաշտութեան աստիճանը։

Արեւմտահայ իրապաշտ գրականութեան առաջին խոշոր ու տաղանդաւոր ներկայացուցիչը հանդիսացաւ Ց. Պարոնեան, որ գրականութիւնը մօտեցուց ժողովուրդին, հիմնաւորեց մեր գրականութեան արձակը, դրը հետապոյին, իրապաշտ սերունդի խումբ մը հեղինակներ՝ պլխաւորութեամբ Ա. Արփիարեանի եւ իր «գործակիցներ»ուն՝ Գ. Զոհրապի, Տ. Կամսարականի, Լ. Բաշալեանի, Հ. Ասատուրի, Մ. Կիւրճեանի (Հրանդ), եւլն., աւելի զարգացուցին եւ առաւել արտայայտչական դարձուցին։

Իրապաշտ շարժումը գրականութեան իր բերած ժանրային շարք մը կարեւոր ներդրումներու կողքին, հիմք ծառայեց գրական լեզուի հարստացման ու բիւրեղացման անհրաժեշտ վերազարթօնքին, եւ յօդուտ աշխարհաբար գրական «նոր լեզուի» յաղթանակին ու ընդհանրացման, լուծեց «աշխարհաբարեաններու» եւ «գրաբարեաններու» երկարամեայ վէճը. այնպէս որ հին գրաբարականներէն ոմանք՝ ինչպէս Ց. Դուրեանը, «հասկնալի» դառնալու համար ստիպուեցան գրել աշխարհաբար։

Իրապաշտ շարժման մուտքը հայ իրականութենէն ներս հանդիսացաւ խիստ կարեւոր իրադարձութիւն հայ գրականութեան պատմութեան եւ ընդհանրապէս հայ ժողովուրդի մշակոյթին համար։

Վերոյիշեալ շարժումին բերած նորութիւններուն ու թարմութիւններուն նպաստը, առաւել եւս կը շեշտուի ու կ'արժեւորուի, երբ նկատի ունենանք քաղաքական այն ահաւոր դրութիւնը, որուն մէջ կ'ապրէր հայութիւնը։ Համիտեան բռնապետութիւնը հայ ժողովուրդի բնաջնջումի ծրագրին իբրեւ նախաքայլ, դրաքննական խիստ միջոցներով կը սեղմէր ու կը հալածէր հայ յառաջադէմ միտքը, գրականութիւնն ու մշակոյթը։ Սակայն ժամանակի մեր լուսամիտ մտաւորականութիւնը՝ գրագէտներ, հրապարակագիրներ եւ այլ մշակներ, դիտցան ոչ միայն անվթար պահել իրենց պայքարի դէնքը՝ «գրիչը», այլեւ զարգացնել ու նոր փայլ ու թուիչք տալ հայուն դոյութեան կռուանին՝ լեզուին։

Այս պայքարի յառաջապահները պատմութեան մէջ ճանչցուեցան «80–ականներ» անունով։ Իսկ իրենց ժամանակին ու գործունէութիւնը՝ «80–ականներ»ու ժամանակաշրջան ու գործունէութիւն։

«80–ականներ»ու գործունէութիւնը, խիստ նշանակալից եւ օգտաբեր եղաւ յատկապէս լեզուական նորարարութեան մարզին մէջ։

Այս բնագաւառին մէջ, անոնց նպատակն էր, ամէն բանէ առաջ՝ դրել ժողովուրդին համար, հայերէնը դարձնել պարզ, մաքուր ու մանաւանդ մատչելի հայ ընթերցողին:

Երկրորդ՝ հայերէնը հարստացնել, կատարելագործել եւ լաբճրացնել զարդացած օտար գրական լեզուներու մակարդակին:

Անվարան կարելի է ըսել, որ 80-ական թուականներու գրական սերունդը լիովին յաջողեցաւ արեւմտահայերէնը յղկելու, աւելի ճկուն ու արտայայտիչ դարձնելու առաջադրանքին մէջ, ինչ որ մեծապէս նպաստեց հայ գրականութեան հետագայ զարգացումին ու բարգաւաճման:

Այս առնչութեամբ, այդ սերունդի ամենակարկառուն դէմքերէն, տաղանդաւոր գրագէտ Գ. Զոհրապ, շատ դիպուկ ձեւով բնորոշած է իր սերունդի լեզուաչինարարական երախտաշատ գործը՝ հետեւեալ տողերով.

«Իրաւունք ունինք ըսելու որ պատուոյ աւանդ մը ձգեցինք իրենց, արեւին չափ պայծառ, բիւրեղի պէս ջինջ ու անոր պէս երփնեռանդ լեզու մը թողլով իրենց, լեզու որ ասկէ քառորդ դար առաջ դոյութիւն չունէր գրականութեան մէջ»: (1)

* * *

«Ութսունականները»ու նշանաւոր ու ինքնատիպ դէմքերէն մէկը հանդիսացաւ Լեւոն Բաշալեան, որ արեւմտահայ իրապաշտական արձակի (մանաւանդ պատմավէպի նորավէպի) եւ լեզուի բիւրեղացման ու զարդացման մէջ իր խոշոր դերը ունեցաւ:

Լ. Բաշալեանի գրական ստեղծագործութիւնը տեւեց շուրջ տասնհինգ տարի, որմէ ետք գրական ասպարէզէն քաշուեցաւ, եւ որուն համար ոմանք զինք կոչեցին «դասալիք»: Այնուամենայնիւ, Լ. Բաշալեան, որպէս արեւմտահայ գրական լեզուաչինարար, ունեցաւ իր անժխտելի ու գնահատելի դերը: Ան խորապէս ուսումնասիրած էր հայոց լեզուն, տիրապետած եւ իւրացուցած անոր քերականական օրէնքներն ու կանոնները, քալ գիտակ էր հայերէնի դարձուածքներուն ու ոճերուն: Ան հարստացուց հայերէն բառապաշարը՝ օգտագործելով անոր լեզուական առաւելութիւնները, ճկունութիւնն ու բառակազմական զանազան միջոցները:

Լ. Բաշալեան, որպէս արեւմտահայ գրական լեզուի նորաբար, նպաստած է աշխարհաբարի վերջնական յաղթանակին, միաժամանակ՝ յենելով դրաբարի հարուստ ու ճոխ պաշարին, եւ զայն օգտագործելով նոր լեզուաչինարարութեան մէջ:

---

1) «Լոյս», 1906, թիւ 23:

* * *

Գրական ստեղծագործութիւններու լեզուական ինքնատպութիւնն ու իւրայատկութիւնը հանդէս կու գայ ոչ միայն նախադասութիւններու անթերի կառուցումով, կապակցումով կամ շարահիւսութեամբ, այլ նաեւ բառապաշարով։

Գրողը կ'օգտագործէ իր ժողովուրդի լեզուին յատուկ բառերը, այլ խօսքով՝ ազգային լեզուն, որուն հարստութիւնն ու բազմերանգութիւնը կ'արտացոլայ գեղարուեստական երկերուն մէջ։ Ան իր երկերուն մէջ կ'օգտագործէ իր ժամանակաշրջանի կեանցաղին, նիստուկացին եւ այլ երեւոյթներուն յատուկ բառեր՝ տիպականացնելու եւ բացայայտելու համար կերպարներ ու հերոսներ, չէտելու եւ մատնանշելու համար բնաւորութեան գիծեր, նկարագրելու եւ պատկերելու համար երեւոյթներ ու տեսարաններ։ Գրողը, որքան լաւ ու խորապէս տիրապետած ըլլայ լեզուի բառապաշարին, կրնայ աւելի հեշտութեամբ ու պատկերաւորութեամբ արտայայտել այս կամ այն երեւոյթը, միտքը։

Սակայն գրական լեզուի մէջ յաճախ մուտք կը գործեն լեզուական այնպիսի միաւորներ, որոնց առկայութիւնը, ի պահանջել հարկին, անհրաժեշտութիւն կը դառնայ։

Ներկայ ուսումնասիրութեան հիմնական առաջադրանքը կը կայանայ, համառօտակի քննել Լ. Բաշալեանի լեզուի բառապաշարի առանձնայատուկ չերտերը։

ՀՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Լեզուաբանութեան մէջ բացայայտ իրողութիւն է, որ լեզուի բերականական կառուցուածքը կը փոխուի աւելի դանդաղ, աստիճանաբար, քան բառային հիմնական կազմը։ Իսկ վերջինս իր հերթին, կը փոխուի աւելի դանդաղ քան բառային կազմը (բառաֆոնտը) ընդհանրապէս, որովհետեւ ասոր վրայ քաղաքական, տնտեսական, մշակութային եւ այլ փոփոխութիւնները աւելի յաճախ կ'ազդեն եւ աւելի ակնյայտ կը դառնան։

Բառերը կը հինանան երկու հիմնական պատճառներով.

ա) Երբ տուեալ բառի մէկոգով արտայայտուած իմաստը առօրեայ կեանքէն կը մղուի ինչ-ինչ պատճառներով։

բ) Երբ նոյն իմաստը արտայայտող բառերէն մէկը կը պարտուի եւ դուրս կու գայ տուեալ լեզուէն։

Այս առումով, Լ. Բաշալեանի լեզուին մէջ նշմարելի է հնացած բառերու հոյլ մը, որոնցմէ՝ ստորեւ օրինակներ.

Գոգցել (էջ 9) (2), նոյնյեռայն (9), այլայլակ (10), անդ (20), տախտակօրմ (32), վաղնջուց (32), քոթանակ (34), այսահար (49), փախստեայ (50), քաջալերը (54), բեկբեկ (56), փուքանակ (59), արբչիւ (71), կոկորդալիր, տաբրօրէն (62), մոյնք (62), հրուտ (63), ապաքէն (66), ուժապանակի (99), աւասիկ (105), պանդոյր (115), կոչունք (118), դռիհ (121), ալք (152), թմբիր (165), հաճ (232), անդաստակ (252) եւն.:

ԳՐԱԲԱՐԱՁԵՒ ՏԱՐԲԵՐ

Լ. Բաշալեան որքան ալ հետեւողական լեզուամշակ ու աշխարհաբարի ջատագով մըն էր, այլ խօսքով՝ արեւմտահայ դպրական լեզուի դրօշակակիրներէն մէկը, այնուամենայնիւ, իր լեզուին մէջ սպրդեցան դրաբարաձեւ (մասնաւորապէս՝ հոլովաձեւեր) որոշ տարրեր:

Սակայն, պէտք է ընդունիլ, որ այս տարրերու օգտագործումը բացարձակօրէն չէ ազդած իր ընդհանուր ստեղծագործութեան, գեղարուեստականութեան եւ մանաւանդ լեզուին վրայ, ընդհակառակը, կարծես թէ այդ տարրերուն օգտագործումը որոշ դռնադեղութեամբ ու ճոխութեամբ համակած է իր ստեղծագործութիւնը, որովհետեւ առանց առկայութիւնը եղած է չափաւոր ու դրական արդի լեզուի մը պատշաճելի սահմաններուն մէջ. մանաւանդ, երբ նկատի առնենք որ արեւմտահայ դրական լեզուի մաքրման շրջանին, տակաւին գոյութիւն ունէին «գրաբարեաններ» ևեմ երկրպագուներ: Ասով հանդերձ, գրաբարեան այս տարրերը, մէջին ընթերցողի մը համար հասկնալի են ու ըմբռնելի, ինչ որ շատ կարեւոր է ու անհրաժեշտ: Ահաւասիկ օրինակները՝

«Աչակերտաց (9), որք (10), նմա (10), դիտողութիւնք (10), զայս (10), արհամարանաց (10), խանդաղատանօք (12), զի (13), առաջնոյն (16), տիրուհւոյն (17), եռանդմամբ (18), անրջոց (22), իմն (26), որոց (43), միոյն (62), մարմնոյ (62), այլք (69), ամբաստանելոց (103), զանի (116) եւլն.:

Ինչպէս նշմարելի է վերոյիշեալ օրինակներէն, ժամանակակից արեւմտահայերէնի մէջ յաճախ կ՝օգտագործուին նմանօրինակ գրաբարաձեւ հոլովներ (որուն մէկ մասը արդէն քարացած հոլովաձեւեր են), սակայն ոչ նոյն տարողութեամբ:

---

2) Բոլոր օրինակները վերցուած են Լ. Բաշալեանի *Ընտիր երկեր* Հայպետհրատի հրատարակութենէն, Երեւան, 1962: Փակագիծերու մէջ ցուցած են էջերը:

Լ. Բաշալեան իր նորավէպերուն աւելի շեշտուած զարդարանք, պատկերաւորութիւն եւ դունագեղութիւն տալու եւ իմաստային որոշ նրբութիւններ արտայայտելու համար, օգտագործած է նաեւ դրաբարեան ոճեր ու դարձուածքներ, որոնք՝ ինչպէս դրաբարեան հոլովաձեւերը, չեն ազդած լեզուին ամբողջական կառուցուածքին վրայ, որովհետեւ սոսկ նոյնպէս օգտագործուած են հարկ եղած պարագաներուն ու տեղերուն։ Ահաւասիկ նմուշներ՝

...Մատիտ ի ձեռին թղթի մը վրայ խաղխղելով (10)։

Հէպ դաստիարակն ի դասարան կ'ըտապեցնեն (10)։

Ոչ մէկուն մտքէն կ'անցնէր արգելք լինել նորա գործոց (13)։

Իր զրուածներէ մին ղրկած էր առ Արեւելք (15)։

Փաստաբանի մի զրասենեակն էր ի Ղալաթիա (44)։

Որք տեղւոյ մօտութեան պատճառով յանճն առած են այդ խաղուվ չէնքերուն մէջ գալ մաշեցնել իրենց կեանքը (45)։

Իր շրթանցը վրայ խաղացող ժպիտն ի սուտ կհանէր իր խօսքերը (65)։

Միքէ կզրուցէր անոր ականջն ի վար (66)։

Կերպիւ իւիթ իր վաճառականի դրադրի մը դիրքը մոռցնել տալու մտադրութեամբ (66)։

Ցորում բոլոր ներկայէ (79)։

Գէորգի նամակն է ուղղեալ առ Աղաւնի (106)։

Բնութիւնը միշտ գեր ի վերոյ պիտի մնայ քնապաշտ վիպասաններէն (106)։

Վրանին առջեւ նստած կընէին իրենց ճաշը..., զոր գնել էին ի Մարսիլիայ (137)։

Ճարտեւ ոստոստում մը՝ ալիքներու կատարէն ի կատար (142)։

Ի Փարիզ նուէր ստացած գունաւոր պատկերներու դիրք մը (146)։

Իր հեռւէն քաշքշելով զայն ընդ երկար (150)։

Տարին ի բուն աշխատեցան նոյն վաստակին համար (231)։

ՀԱԶՈՒԱԴԷՊ ԳՈՐԾԱԾՈՒՈՂ ԲԱՌԵՐ

Բաշալեանի լեզուին մէջ ուշագրաւ է հանդիպիլ բառերու, որոնց գործածութիւնը ժամանակակից արեւմտահայ դրական լեզուին մէջ, կա՛մ անգործածելի են կամ հազուադէպ գործածելի, ինչպէս՝

Մենակերպ (42), *ցցունազարդ* (44), *ակնկառոյց* (64), *հափափել* (յափշտակել, 84), *կաշմբուռն* (ուժեղ, 75), *քակուք* (77), *եթերաճեմ* (109), *լուսանիւթ* (123), *նամէտ* (խոնաւ, թաց, 124),

ելնարան (138), *փեռեկտել* (*ճեղքել*, 138), *պակուցիչ* (*երկիւղ ազդող*, 144), *հրայրք* (*ներքին կրակ*, 204), *խնծղալ* (*ուրախանալ*, 235), *եւլն.*։

Նկատելի է որ Լ. Բաշալեան վերոյիշեալ բառերու օգտագործումով, իրապէս փորձած է արեւմտահայերէնը մաքրել ու գեղեցկացնել, ի սպաս դնելով իր լայնապաշար բառամթերքը։ Սակայն, այդ նպատակի իրագործման ճանապարհին, ան յաճախ ինկած է ծայրայեղութեան մէջ, օգտագործելով այնպիսի բառեր, որոնց իմաստն ու նշանակութիւնը, գէթ միջին ընթերցողի մը համար, պիտի ըլլային անհասկնալի։

ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ

Տրուած ըլլալով, որ Լ. Բաշալեանի գեղարուեստական ստեղծագործական նիւթերը վերցուած են գլխաւորապէս Պոլսոյ միջավայրէն ու կենցաղէն, ապա զարմանալի չէ, որ ան՝ հարազատ մնալու համար այդ ժամանակաշրջանին ու մասնաւորապէս ժողովուրդին, օգտագործած ըլլայ գաւառական ու բարբառային բառեր՝ տիպականացնելու, ընդգծելու եւ «իրականացնելու» համար ժողովուրդի իսկական դիմագիծը։

Այս տարրերու օգտագործումը կը բխի որոշ անհրաժեշտութենէ։ Եթէ Լ. Բաշալեանի լեզուին մէջ գաւառական եւ բարբառային բառերը գործածուած են աւելի սակաւ, ապա հերոսներու մօտ համեմատաբար անոնց գործակցութիւնը աւելի ակնյայտ է, որպէսզի այդ բառերու կամ քերականական ձեւերու միջոցով, հեղինակը կարենայ պատկերացում տալ անոնց լեզուին մասին։ Այսպէս՝

մարմրուկ	(24)	–	*թուլացնող*
կլափ	(28)	–	*կոկորդի բերանի մասը*
չատղրոյց	(44)	–	*չատախօս*
աճառուտ	(64)	–	*աշխոյժ*
հնհուք	(74)	–	*հոգ, մտատանջութիւն*
անցուկ	(103)	–	*անցած*
քովնտի	(103)	–	*մօտ*
մեզար	(156)	–	*գողնոց*
խմլտուք	(162)	–	*խոր*
կռնծել	(165)	–	*կծկուիլ*
պաղուկ	(167)	–	*հաճելի պաղ*
չարչրկել	(196)	–	*չարունակ չարչարել*
խելխոլ	(207)	–	*խենթուկ*
թոմթուկել	(214)	–	*կնճիռներ երեւնալ*

հասուկ	(221)	–	հասած
երերակալ	(223)	–	երերալ
մակոտ	(229)	–	չուտ մսող
պողիկ	(230)	–	լայն փորով կաւէ ման

Լ. Բաշալեանի լեզուի առանձայատուկ ու բնորոշ կողմերէն մէկն ալ կը հանդիսանայ իր վերջածանցով կազմուած բառերու յաճախակի օգտագործումը:

Վերոյիշեալ իր վերջածանցը կ'աւելնայ բառի մը վրայ, վերջինիս տալով փաղաքշական կամ նուազական երանգ մը, անշուշտ, առանց փոխելու տուեալ բառի բառային բուն իմաստը: Օրինակ՝

Դեռաբուսիկ (9), մելամաղձիկ (10), մենաւորիկ (15), սրբատեսիլիկ (16), մարմնատանջիկ (29), պատերազմիկ (57), համբարձիկ (75), խնկաբարիկ (83), վերաչխարհիկ (87), խաղաղիկ (133), օձակերպիկ (144), սատանիկ (146), անառնիկ (151):

Լեզուական փոխազդեցութիւններու մէջ կարեւոր տեղ կը գրաւեն օտար բառերու փոխառութիւնները, որոնք կ'առաջանան ժողովուրդներու միջեւ գոյութիւն ունեցող տնտեսական, քաղաքական եւ այլ կապերու պատճառով: Այս առումով, փոխառութիւնները՝ երբեմն ակամայ, կը դառնան անխուսափելի եւ երբեմն ալ անտեղի: Փոխառութիւնները անհրաժեշտ կը դառնան, երբ լեզուին մէջ տուեալ հասկացողութեան մը համապատասխան բառը գոյութիւն չունի, կամ՝ հարկ եղած իմաստը չի տար:

Բաշալեանի լեզուին մէջ, հատուկենտ կը հանդիպինք կարգ մը օտար բառերու (ֆրանսերէն, թուրքերէն), որոնց օգտագործումը անտեղի է եւ նոյնիսկ իր լեզուին համար վնասակար:

Սակայն, ընթերցողը հեշտութեամբ պիտի նկատէ, թէ այդ «տարրերը» սպրդումի, կամ անուշադրութեան արդիւնք են. որովհետեւ՝ եթէ անոր մտահոգութիւնն ըլլար ժամանակի լեզուով գրել՝ հասկնալի դառնալու համար ժողովուրդին, ապա՝ ան պէտք էր օգտագործէր աւելի մեծ թիւով փոխառեալ բառեր, ինչ որ՝ տեղի չէ ունեցած բարեբախտաբար:

Ահաւասիկ օրինակները՝

Տռամ (32), պանաքէ (70), սիկառէթ (31), օթել (248), պլան (254), ժէսթ (258) եւն.:

Այստեղ, հետաքրքրական է նշել, որ Լ. Բաշալեան կարգ մը օտար բառերու համապատասխանող հայերէնն ալ օգտագործած է, ինչ որ վառ ապացոյց մըն է, թէ այդ բառերու օգտագործումը ան-

հրաժեշտութիւն մը չէ եղած։ Ինչպէս՝ խահուէ (30) եւ սուրճ (31) եւ կամ չէմինէ (209) եւ կրակարան։

Այս ժամանակաշրջանին, հայերէնի մէջ կը նկատուին ուղղագրական կարգ մը չեղումներ, որոնցմէ վերծ չի մնար նաեւ Լ. Բաշալեանի լեզուն։ Ինչպէս՝

կծախսէը փոխանակ՝ կը ծախսէը (էջ 22)
կմնային փոխանակ՝ կը մնային (էջ 68)
կբերէ փոխանակ՝ կը բերէ (էջ 132)
կյայտնէին փոխանակ՝ կը յայտնէին (էջ 197)
կբարեւէին փոխանակ՝ կը բարեւէին (էջ 254)

* * *

Եթէ Լեւոն Բաշալեան գրականութեան պատմութեան մէջ կը ճանչցուի որպէս «դասալիք», ապա հայոց լեզուի պատմութեան մէջ կը ճանչցուի որպէս յառաջադէմ ու անխոնջ մարտիկ, որ ոչի է բերին պայքարեցաւ յանուն հայերէն լեզուի անաղարտութեան ու մշակուածութեան, զարգացման ու բարգաւաճման։

Եզրափակելով, կրնանք իրաւամբ ըսել, թէ Լ. Բաշալեան հանդիսացաւ արեւմտահայ գրական լեզուի արժանաւոր կերտիչներէն ու դափնեկիրներէն մին, որ չնորհիւ իր լեզուական բազմահմուտ պաշարին, պերճ ու ինքնատիպ լեզուին, կրցաւ հայերէնը մաքրագործել, յղկել ու մանաւանդ «գրականացնել»։ Աւելին՝ իր ստեղծագործութեան գեղարուեստականութեան արժէքը միախառնուելով հարուստ բառապաշարին, ճարտար լեզուին, պատկերաւոր ու խօսուն ոճին դարձաւ կուռ ու անքակտելի ամբողջութիւն մը։

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

1· Ա. Մանուկեան – «Լեւոն Բաշալեան», Երեւան, 1969։

2· Ա. Սուքիասեան – «Հայոց լեզուի համաձիշների բառարան», Երեւան, 1967։

3· Լ. Բաշալեան – «Ընտիր երկեր», Երեւան, 1962։

4· Մ. Ասկէրեան – «Առձեռն բառարան Հայկազեան լեզուի», Վենետիկ, 1865։

5· Լ. Բաշալեան – «Նորավէպեր եւ պատմուածքներ», Փարիզ, («Լ. Բաշալեան եւ իր գործը»՝ Ա. Զօպանեան)։

6· Ստ. Մալխասեանց – «Հայերէն բացատրական բառարան», Պէյրութ, 1955, 4 հատոր։

THE LEXICON OF LEON PASHALIAN

BAROUYR AGHBASHIAN

In the 1880's the development of the west Armenian realist literature helped to the enrichment of the contemporary language. One of the main concerns of the realist writers was to make the language understood by the layman, while raising it to the standards of developed foreign literary languages.

Leon Pashalian is one of the realist short story writers of the 1880's. With this article the author studies the lexicon of Leon Pashalian and his contribution to the development of the west Armenian literary langage.

Հայագիտական հրատարակութիւններ

ՊԱՐՈՅՐ ՍԵՒԱԿ, «ՍԱՅԱԹ ՆՈՎԱ», Հայկ. Ս. Ս. Հ. Գիտութիւնների Ակադեմիայի հրատարակութիւն, Երեւան 1969, 500 էջ։

Հայ ժողովուրդը, իր առեղծաւոր ու մշակութանուէր կեանքի ընթացքին ունեցեր է բազմաթիւ գուսաններ, բայց մէկ հատ Սայաթ-Նովա, որ իր մէջ խտացուցեր է իր բոլոր նախորդները, առեր անոնցմէ լաւն ու գեղեցիկը, շղեր իր հանճարով եւ յանձներ դարերու դատաստանին։

Անոր վաստակին մէջ հաստատած են Գրիգոր Նարեկացիի աստուածախանդութիւնը, Ֆրիկի այրող բողոքը, Յովհաննէս Երզնկացիի իմաստաբանութիւնն ու խորաթափանցութիւնը, Կոստանդին Երզնկացիի բնութեան ու սիրոյ օրհներգութիւնը, Մկրտիչ Նաղաշի խորհրդածող ու ըմբոստ ոգին, Նահապետ Քուչակի մարդկայնութիւնն ու պանդխտութեան ծով դառնութիւնը, Նաղաշ Յովնաթանի վշտոտ տրտունջքն ու լուսաւորութեան քարոզը։ Ակամայ աշակերտեր է շատերուն, բայց դարձեր է անգերազանցելի ուսուցիչ։

Դիւրին է ընթանալ ընդհանրացումներու այս ճամբով, խուսափելով որեւէ պատասխանատուութենէ, մասնագիտանալու հարկադրանքէ։ Միջնադարեան գրականութեան լեռնապարին ամենէն բարձր գագաթն է ան, նուիրական եւ անհասանելի։ Միջնադարեան մշակոյթին վերջին եւ նոր դարաշրջանի առաջին ներկայացուցիչը։ Մեր գրական նոր հարստութեան հիմնադիրը։

Այս ընդհանրութիւններէն խորքին իջնելու, ցեղային ինքնուրոյնութեան սրբազան ակունքներուն հասնելու, հայ հանճարին ինքնատպութիւնը բաղդատելու համար օտար փառքերու հետ՝ գրուած է տաղանդաշատ եւ այլապէս ինքնատիպ Պարոյր Սեւակի դոկտորայի այս թեզը։

Գիրքին սկիզբը, «Երկու խօսք»ին մէջ, կ'ըսուի. «Իր գոյութեան 115 *տարիների ընթացքում, սայաթնովայագիտութիւնը կրել*

է առաւել բանասիրական, քան գրականագիտական բնոյթ։ Եւ դա բնական է ու հասկանալի, որովհետեւ նախ եւ առաջ անհրաժեշտ էր վերծանել բանաստեղծի մեզ հասած դժուարընթեռնելի ձեռագիրը՝ գրուած հայերէն ու վրացերէն (յաճախ մէջընդմէջ խառնուած) այբուբեններով, յաղթահարել նրա ոչ պակաս դժուարին բառապաշարը (թիֆլիսահայ բարբառ, հայերէն, վրացերէն, ադրբեջաներէն, պարսկերէն, արաբերէն), հասկանալ նրա Խաղերի խճողումներն ու խաթարումները, բացել նրա բազմաթիւ ծածկագրութիւնների եւ բարդ բառախաղերի գէթ մի մասը, թարգմանել նրա եռալեզու (նոյնիսկ քառալեզու) բանաստեղծութիւնները մէկ լեզուից միւսին, – խնդիրներ, որոնց լուծման համար անհրաժեշտ էին այնպիսի գիտելիքներ ու ջանքեր, որպիսիք չէր կարող ունենալ ո՛չ մէկ անհատ, ո՛չ էլ մարդկային մէկ սերունդ։»

Անշուշտ, 120 տարուան ընթացքին (առաջին ուսումնասիրութիւնը լոյս ընծայած է Գ. Ախվերդեան, 1852 թ.ին) Սայաթ Նովայի բանաստեղծութիւնները ենթարկուած են գրական վերլուծումներու։ Յիշեցինք Ախվերդեանը, աւելցուցէք Ի. Պոլոնսկին, Յովհ. Թումանեանը, Վ. Բրիւսովը, Ն. Աղբալեանը, Ս. Յարութիւնեանը, Գ. Աբովը, Մ. Հասրաթեանը, Խ. Սարգսեանը, Հր. Մուրատեանը եւ ուրիշներ։

Բայց, կ'ըսուի նոյն այդ «Երկու խօսք»ին մէջ, այդ գրութիւնները կրած են կա՛մ թռուցիկ բնոյթ (Առաջաբաններու սահմաններու մէջ, բանախօսութեան ոճով, ընդհանուր գնահատանքի մակարդակով), կա՛մ ալ եղած են միակողմանի, վրացական եւ ադրբեջանական Խաղերու թարգմանութեան բացակայութեան հարկադրանքով։

Պարոյր Սեւակ եղած է աւելի բախտաւոր։ Արդէն թարգմանուած էին Սայաթ Նովայի վրացերէն գրեթէ բոլոր Խաղերը, ադրբեջաներէն Խաղերուն դերակշիռ մասը, ինչպէս նաեւ հրատարակուած էր բանաստեղծին ձեռագիր մատեանին լուսապատճէնը։

Ուրեմն, ո՞ւր է այս գիրքին յատկանշական յաջողութիւնն ու ինքնատպութիւնը, պիտի հարցնէ ընթերցողը։

Անմիջապէս ըսենք թէ «Անլռելի Զանգակատուն»ին տաղանդաշատ հեղինակը, այս երկասիրութեան մէջ, փարատած է Անդրկովկասի երեք ժողովուրդներուն մեծագոյն երգիչին կեանքին բազմաթիւ մթութիւնները։ Նախ, լաւագոյնս յաջողած է յստակացնել մեր հանճարեղ աշուղին կենսագրութիւնը, որ բոլոր մեր փառքերուն կենսագրութեանց նման, Մեսրոպ Մաշտոցինէն մինչեւ Աբովեանինն ու մեր օրերու Չարենցինը, ունէր լուսաբանութեան կարօտ կէտեր։

Պարոյր Սեւակ կը ճշդէ թէ Աւտանայէն Հալէպ, ու Հալէպէն Թիֆլիս ղաղթած կարապետին եւ սանահէնցի Սառային որդին՝ Աբուբինը ծնած է 1722 թ.ին։ Տասնեակ վաստերով կը հաստատէ այս թուականին ստուգութիւնը, վերծանելով Սայաթ Նովայի քառալեզու ստեղծագործութեանց մէջ առկայ ակնարկութիւնները։ Իր նախորդները «խալխի նոքար»ին ծնունդը կը դնէին 1710–1726 թթ.ի միջեւ, տեղի տալով ժամանակագրական բաղում չափազանցութեանց։ Գիրքին առաջին մասը նուիրուած է այս ստուգումին։ Բայց թուաբանական չոր հանում–դումարում մը չէ։ Այլ անծանօթի դէպքու պատյտ տուող որոնում։ Այս ձեւով, 1972 թ.ը կ'ըլլայ մեծ սիրերգակին ծննդեան 250–ամեակը։ Մինչդեռ հայրենիքի եւ սփիւռքի մէջ տօնեցին 1963 թ.ին։

Ցաւդ խնդրոյ առարկայ էր նաեւ Սայաթ Նովայի «խար»ին ո՛վ ըլլալը։ Սեւակ, խորաթափանց քննարկումով, իրեն յատուկ հրայրքով եւ յատակատեսութեամբ, դարձեալ տաղերուն վերծանումով, վերջնականապէս կը հաստատէ թէ այդ «սիրեկան եարը», «անիղրարն» ու «բմմուրվաթը», Գոզալն ու Նազանին Աննա Բատոնիչվիլին է՝ արքայադուստրն ու արքայաքոյրը, Դեմետրէ Օրբելեանի իշխանուհին։

Հաւանաբար Սայաթ Նովան համեստ աշուղ մը մնար, այնքան ուրիշներու նման, եթէ չհանդիպէր իր սիրոյն, իր անկարելի եւ անիրականալի սիրոյն, Թէյմուրազ արքայի աղջկան եւ Հերակլի քրոջ, Օրբելեանին կնոջ՝ Աննային։

1745 թ.ին արքունի երդիչ է Սայաթ Նովան։ Բարձրացած է վեր, ուր բարձր չեն մարդոց կենցաղը, մտայնութիւնը, բարքերը։ Բանաստեղծը չուառուի կը հաստատէ թէ ժպիտը թուշի մարգանիք է, բարեւը՝ կեղծիք, խօսքերը՝ սուտ, թէ լեզուն ստեղծուած է մարդուն միտքերը չարտայայտելու համար։ Բանաստեղծը կը հաստատէ թէ հոն կը տիրէ ստամոքսի իշխանութիւն, ճշմարտութեան բացակայութիւն, գլխապիր պատեհապաշտութիւն։ Գաղափարականը աքսորուած է եւ պարզութիւնը՝ մեռած։

Նողկանքի այդ չրջանին է որ կու գայ անակնկալը։ Նովա կը սիրահարի։ Եւ այդ սէրը կը դառնայ իր ողբերգութիւնը։ Ճակատագրական աղէտը, որ պիտի արտաքսել տար պալատէն եւ բռնութեան տակ պիտի հաղցնէր կղերականի սգեմ, դարձնէր նախ քահանայ, ապա իր կնոջ (Մարմար) մահէն ետք՝ չուշտակ վարդապետ։

«Սէր»ն է, իսկապէս, անոր «եես»ին խոչոր մէկ երեսը, հոմէացիներուն կոչած «ալտէր էգո»ն։ Հաւանաբար Սայաթ Նովա

որբագրէր Աւետարանին մէկ խօսքը, այսպէս. «Ի սկզբանէ էր սէր–ը, ամենայն ինչ նովաւ եղեւ, եւ առանց նորա եղեւ եւ ոչինչ, որ ինչ եղեւն», – կը գրէ Պարոյր Սեւակ, եւ միայն իրեն յատուկ ճարտարութեամբ, անակնկալներով, դիւտերով, համարձակութեամբ եւ տիրականօրէն կ'աշխատանակէ ընդհանուր արեւելեան եւ հայ միջնադարեան բանաստեղծութեան աւանդին մէջ, կատարելով անհրաժեշտ բաղդատականներ ալ արեւմուտքի համբաւներուն հետ: Անոնցմէ շատեր կու գան, հասակնին կը չափեն մեր ի վերուստ օժտեալին հետ, եւ ... յաճախ կը վերադառնան ամօթահար ու նկուն: Եւ ասիկա՝ բնագիրներու դնահատումով, ուր կամայականութիւն չկայ, կողմնակցութիւնը դեր չունի: Նախ, դժուար է գրականութեան մէջ աճապարարութիւնը, տակա ա՛յնքան պարկեշտ եւ արուեստի լրջութիւն ունի բանաստէր եւ արուեստագան Սեւակը:

Մանաւորապէս չահեկան է եւ նորութիւն ալ, հետեւիլ Պարոյր Սեւակի զուգահեռականներուն, որոնք կը կատարուին հայ մտածողութեան եւ քնարականութեան մէջ: Թէ ինչպէս «Եղիցի Լոյս»ին ալ օժտեալ հեղինակը, ժամանակի եւ միջոցի մէջ դեգերելով, ոչ միայն կը սահմանափակուի միջնադարեան վաստակով, այլ յաճախ կը հասնի մեր ժամանակներուն, յանկարծ վերադառնալու համար մինչեւ Գր. Նարեկացի: Հոմերոսէն մինչեւ Դուրեան: Տեղ–տեղ դժուար է հասնիլ ու հետեւիլ իրեն: Ո՛չ թէ որովհետեւ մութ է ու մշուշ, այլ արագ են փոստաբկումները եւ ընդարձակ՝ իր ծանօթութեան սահմանները: «Ամէն մարթ չի կանա կարթա», պիտի ըսէր Սայաթ Նովա:

Բայց եթէ անցումները արագ են յաճախ մէկ եզրէն միւսը, եթէ վկայակոչելու հրաւիրուած են երբեմն հեռաւոր հորիզոններէ, սակայն ճիշդ են դատումներն ու եզրակացութիւնները: Անշուշտ, տեղ–տեղ դժուար է հասնիլ Սեւակի մտքի թռիչքին ու սլացքին: Նախընտրելի պիտի ըլլար որ իշխէր դիտական առարկայականութիւնը, բայց կարելի՞ է խօսք հասկցնել յորդած դետին, դահավէժ հեղեղին, այնքան շատ ըսելիքով ու բացատրելիքով լեցուած բանաստեղծին: Այս անգամ ընթերցողին կը մնայ մի քանի անգամ կարդալ դրուածը, մինչեւ որ գտնէ հանգոյցը, մտնէ անսովոր մթնոլորտին մէջ, ընտելանայ դնացքի արագութեան:

Պատկառազդու դրականութիւն մը գոյութիւն ունի Սայաթ Նովայի մասին: Ցարդ լոյս տեսածները դնահատելով հանդերձ, մանաւանդ Պրոֆ. Մօրուս Հասրաթեանին եւ Խորէն Սարգսեանին աշխատանքները, դեռ մեր օրերուն, արդարութիւնը կը պահանջէ որ գերադասենք Պարոյր Սեւակին այս գիրքը, որ ցարդ կատարուած նովայագիտական ուսումնասիրութեանց թագն ու պսակն է:

Աչուղ Սայաթ Նովան այս անգամ գտած է ո՛չ թէ բանաստէր, ակադեմական մեկնաբան ու վերծանող, այլ ուրիշ արժանաւոր աչուղ, որ թարգմանի սիրահար–երգիչ:

Սիրահար բնութեան ու բարութեան, գեղեցկին ու գեղին, երգին ու երաժշտութեան, մարդուն ու մարդկայնութեան:

Երգիչ՝ սիրոյ եւ ուրախութեան, յոյսի եւ լոյսի, արդարութեան եւ ճշմարտութեան, մարդկային հաւասարութեան, աստուածային նախախնամութեան, ժողովուրդներու բարեկամութեան, արդար վաստակի, պատուաւոր կեանքի:

Դէմ՝ բռնութեան ու զուլումի, սուտի ու կեղծիքի, տմարդի վարմունքի, չարաշահութեան, խաբէութեան, դառնզութեան եւ հարամի:

Որովհետեւ, աչուղը հին օրերուն եւ իրաւ բանաստեղծը մեր օրերուն՝ ժողովուրդին խղճմտանքն են, անոր զգացումներուն թարգմանը, մտայնութեան տարածիչը, իղձերուն տարածիչը, ժողովուրդին բերանը, վիճաբանն ու դատախազը միանգամայն:

Դժուա՞ր առաքելութիւն: Ձիշդ ատոր համար դարերը հազուագիւտ անուններ կտակած են անոնցմէ:

Հոս, այս գիրքին մէջ, այդ աչուղն ու բանաստեղծը գտած են իրար, հասկցած իրար եւ՝ բացատրած ու բացատրուած:

«Սայաթ Նովայի ստեղծագործութիւնը» երկրորդ մասն է գիրքին, եւ վերլուծումը աչուղէն մեզի հասած աւանդին: 266 էջ դուտ վայելք, միջնադարեան արեւելեան եւ արեւմտեան քնարերգակներու համապատկերի մը դիմաց: Մեր մէջ առաջին անգամն է որ Սայաթ Նովան այսքան կ՝արժեւորուի: Անհրաժեշտ է որ այս մասը կարդան նաեւ անոնք, որոնք կ՝ուզեն տեղեակ ըլլալ միջնադարեան մտածումին (իմացականութեան) զարգացման կերպին ու բովանդակութեան, ինչպէս անոնք, որոնք արեւելեան ժողովուրդներու, մանաւանդ Մերձաւոր Արեւելքի խմբաւորումներուն պատմութեան եւ օրէնքներուն կ՝ուզեն տեղեակ ըլլալ: Գրականագիտական ճոխ պաշարին, դատումներուն եւ թափանցումներուն չափ եւ աւելի տեղեկութիւն պիտի կարենան հաւաքել ընկերային, քաղաքական եւ մտաւորական կացութեանց մասին:

Միջավայրը ու ժամանակ բացայայտող այս ծանօթութիւննե–րը, որքան ալ հանդամանօրէն եւ իւրացումով տրուած են, սակայն չեն հասնիր գեղագէտին ունեցած գիտութեան, ճաշակին եւ ներթափանցումի կարողութեան: Մանաւանդ համոզկեր խօսքին տաքութեան: Առոնք չրջանակն են, թէեւ թանկագին, բայց բունը իւղանկարն է, ամպրանդեան լոյսերով եւ վանկոկեան գոյներով, արեւէն եփած, արեւացած, որոնք ա՛յնքան կը մարդկայնացնեն,

եւ, որոնք, միաժամանակ, ա՛յնքան կ'աստուածացնեն Սայաթ Նովան։

Գիրքին Գ. մասը ծանօթագրութիւններու յատկացուած է։ 41 ծանօթութիւն՝ 114 էջի վրայ։ Ըսել կ'ուզեմ թէ տեսութիւններ են, երբեմն հիմնական քննադատութիւն, ուր դեղին ծիծաղ մը կ'ընդնշմարուի յաճախ, յաւակնոտներու եւ սոփեստներու հասցէին։ Սեւակ դրեթէ միշտ, այս ծանօթագրութիւններուն մէջ, կը հակադրուի նախորդ բանասէրներուն կամ քննադատներուն հետ, կը մատնանշէ սխալները, կամ ցոյց կու տայ տարբերութիւնը տարբեր ժամանակներու մէջ արտայայտուած նոյն հեղինակին դատումներուն եւ կարծիքներուն։

Սայաթ Նովան հասկնալ ու սիրել եթէ կ'ուզէք՝ պարտիք կարդալ այս գիրքը։

Պարոյր Սեւակը եթէ ճանչնալ կ'ուզէք՝ նոյնպէս։

Օ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

CHARLES BURNEY & DAVID MARSHALL LANG, «*THE PEOPLES OF THE HILLS: ANCIENT ARARAT AND CAUCASUS*», *London, Weidenfeld and Nicolson, 1971, 324 p., 6 maps, 113 illustrations.*

Միջին ու Մերձաւոր Արեւելքի դարաւոր քաղաքակրթութիւնն ու պատմութիւնը նոր չէ որ ուշադրութեան կ'արժանանան։ Սակայն, վերջերս նոր ու լայնածիր հետաքրքրութիւն մը ծայր է առած արեւմտեան պատմաբաններու եւ հնախօսներու մօտ։ Ու այսօր մեծ է թիւը անոնց, որոնք իրենց պրպտումներուն եւ թեզերուն նիւթ կը դարձնեն յատկապէս Անատոլուէն դէպի Կովկաս երկարող հողամասին վրայ անցեալին ապրած, քաղաքակրթութիւն ու մշակոյթ կերտած ժողովուրդներն ու անոնց պատմութիւնը։ Ուրեմն, ոչ միայն նոր գիրքեր լոյս կը տեսնեն օտար լեզուներով, այլեւ 19-*րդ դարուն լոյս տեսած ուղեգրութիւններ եւ ուսումնասիրութիւններ կը վերահրատարակուին, ինչպէս է պարագան հետեւեալ երկու գիրքերուն.* James Bryce, *Transcaucasia and Ararat*, N. York 1970, (*Ա. հրատարակութիւն՝* 1877 *թ.ին*) *եւ* Friedrich Parrot, *Journey to Ararat*, N. York 1970, (*Ա. հրատարակութիւն՝* 1846 *թ.ին*)։

1971 *թ.ի վերջերուն, անգլիացի երկու պատմաբաններու համատեղ ջանքերով լոյս տեսաւ նոր աշխատասիրութիւն մը՝*

Բլուրներու ժողովուրդները: Պատմաբաններէն առաջինը՝ Զարլզ Պըրնի, ծանօթ հնախօս է եւ իր աշխատավայրը ընդհանրապէս հանդիսացած է Անատոլուէն դէպի Պարսկաստան ու Կովկաս տարածուող չրջանը, մասնաւորաբար ան ղեկավարած է Ուրարտական հնութիւններու պեղումները: Երկրորդը՝ Տէյվիտ Մարշըլ Լէնկ, արդէն ծանօթ է իր վրացիները եւ Հայաստանան՝ Քաղաքակրթութեան Օրրանը դոյդ գործերով: Ծանօթ վրացագէտ, իր հետաքրքրութեանց ու ալրպտումներուն առարկան դարձուցած է Կովկասի չրջանի ժողովուրդներն ու անոնց մշակոյթը: Երկուքն ալ ծանօթ դասախօսներ են ամերիկեան ու անգլիական համալսարաններու մէջ: Վերին Եփրատի, Կովկասեան լեռնաշղթայի եւ Ուրմիոյ լիճին մինչեւ տարածուող հողամասը, հնագոյն ժամանակներէն սկսած, թատերաբեմը հանդիսացած է բազմաթիւ ցեղերու եւ մշակոյթներու, եղած են բնակչութեան տեղաշարժեր, աւերումներ, վերաբնակութիւն եւ վերաշինութիւն, պատմագրութեան համար առեղծելով խառնակ կացութիւն մը եւ հայթայթելով անչափելի ու անսահման նիւթ՝ քննարկման ու պեղման: Ակէ ծնող դժուարութեան դիտակէտ, դէրքի հեղինակները կ'ընդունին, թէ իրենց աշխատութիւնը կարելի է նկատել ներածութիւն մը միայն այն ընդարձակ նիւթին, որ իր մէջ կը պարփակէ ասորագիտութիւնն ու ուրարտագիտութիւնը, իրենց յարակից մասերով:

Առանձին գլուխներով (ընդամէնը 9 գլուխ) տրուած են՝ Միջավայրը, Հնագոյն Բնակավայրերը, Անդրկովկասի Հնագոյն Մշակոյթը, Շրջանի ժողովուրդները, Ուրարտուի ծագումէն մինչեւ Հայաստանի Գոյառումը, Հայաստանի ու Վրաստանի Պատմութիւնը, Գրականութիւնն ու Դաստիարակութիւնը զոյգ երկիրներուն, Հին ու նոր կրօնները, Անոնց ճարտարապետութիւնն ու Արուեստները:

Հակառակ Կովկասի ժողովուրդներուն նուիրուած ըլլալուն, դէրքին առանցքը կը կազմեն յատկապէս Հայ ժողովուրդին պատմութեան զանազան չրջանի ծալքերն ու երեւոյթները: Բովանդակութիւնը ջանացինք կարելի հարազատութեամբ եւ ամփոփ ներկայացնել, ցոյց տալու համար, թէ 320 էջերու սահմանին մէջ որքան կարելի է մանրադիտական ու ամբողջական գործ մը պատրաստել: Ակէ այն ընդհանրացումներն ու ակնարկային տպաւորութիւնը, որ կ'ունենայ բանիմաց ընթերցողը գործին ընթերցումով: Օգտագործուած աղբիւրները, տպաւորիչ ըլլալով հանդերձ, հեռու են ամբողջական ըլլալէ, կարեւոր աղբիւրներու անտեսումով:

Կովկասի երեք հանրապետութիւններուն – Հայաստան, Վրաստան, Ազրպէյճան – հեղինակներուն կողմէ կատարուած այցելու-

թիւնն ու անոնց չփումները տեղւոյն պատմաբաններուն եւ պեղումներու աշխատանքներուն հետ, որոշ չափով դործին տուած են վաւերագրային բնոյթ, ինչ որ դնահատելի է։ Անոնք եղած են նաեւ թուրքիա եւ Պարսկաստան։ Կիւլպէնկեան հաստատութիւնը նիւթական աջակցութիւն ցուցաբերած է անոնց դէպի Կովկաս կատարած այցելութեան։

Այս դործով անպլիացի երկու պատմաբանները կը յաջողին կենդանի, պարզ եւ ընդհանուր ձեւով ներկայացնել դարերու հնութիւն ունեցող ժողովուրդներու եւ քաղաքակրթութիւններու պատմութիւնը, ընթերցողներու հսկայ զանդուածի մը համար։

Ժ. ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

EDWARD GULBEKIAN, ed., «*ARMENIAN PRESS DIRECTORY*», *London, Harq Publication, 1971, 76 pages.*

Վերջին տարիներուն մասնաւոր աշխատանք կը տարուի պատրաստելու համար հայ պարբերական մամուլի ամբողջական մատենագիտութիւնը։ Անցեալին, այս ուղղութեամբ, ընծրհակալ աշխատանք տարած են բազմաթիւ բանասէրներ, որոնցմէ կարելի է յիշատակել Գ. Լեւոնեանը, Գ. Գալեմքեարեանը, Թէոդիկը, Վ. Զարդարեանը, Մ. Պոտուրեանը եւ ուրիշներ։ Վերջին երկու տասնամեակներուն աւելի լրիւ ու ընդարձակ աշխատանք կատարուեցաւ յատկապէս Հայաստանի մէջ։ Ե. Պետրոսեանի «Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոդրաֆիա»ն, լոյս տեսած երեք ստուարածաւալ հատորներով (1954–57), հակառակ բազմաթիւ ու բազմապիսի սխալներուն եւ թերացումներուն, կարեւոր ներդրում մը հանդիսացաւ։ Ռ. Խաչատրեան, Ա. Կարինեան, Դ. Շահլամեան, Վ. Ծովեան, Ս. Սարդսեան, Գ. Ստեփաննեան եւ ուրիշներ, նոյն չրջանին, հայ մամուլի պատմութեան նուիրուած ուսումնասիրութիւններ լոյս ընծայեցին։ «Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութիւն (1794–1967)» անուն նոր աշխատասիրութիւն մը լոյս ընծայեց Ա. Կիրակոսեան, 1970 թ.ին, Երեւանի մէջ։ Դժբախտաբար այս մէկը եւս, ինչպէս դինք կանխողները, զերծ չէ նկատուելի անճշդութիւններէ։ Իսկ ներկայիս, Հայաստանի մէջ, պատրաստութեան մէջ են նոր աշխատասիրութիւններ՝ յատկապէս արտասահմանեան հայ մամուլի մատենագիտութեան պատրաստութեան դծով։ Հայաստանի սահմաններէն դուրս՝ մասնաւոր ուշադրութեան արժանի է աշխատանքը Արտաշէս Տէր Յակոբեանի։

Հայ մամուլի մատենագիտական նորագոյն աշխատանքը կը պատկանի Եդուարդ Գիւլբէկեանի։ Անոր խմբագրութեամբ, 1967 թ.ին, Լոնտոնի մէջ Հարք հրատարակչութեան կողմէ լոյս ընծայուեցաւ ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ՑՈՒՑԱԿը։ ԵԹԷ առաջին հրատարակութեան մէջ մոռացումները բազմաթիւ էին, անճշդութիւններն ու թերիները անհաշիւ, երկրորդ հրատարակութիւնը, որ լոյս տեսաւ 1971 թ.ին, կրկին Հարք հրատարակչութենէն, աւելի ամբողջական է, նուազ թերութիւններով եւ անճշդութիւններով։ Ցուցակը, որ բաղկացած է 76 էջերէ, անհրաժեշտ տեղեկութիւնները (հասցէ, խմբագիրը, խմբագրական կազմ, տպաքանակ, հրատարակութեան լեզու, բնոյթ, եւլն.) կու տայ Հայաստան ու արտասահման լոյս տեսնող 418 թերթերու մասին։ Ցուցակը պատրաստուած է անգլերէնով։ 33 հայ հրատարակչատուներու եւ տպարաններու ցանկ մըն ալ տրուած է։ Տեղեկութիւնները, շատ յաճախ, քաղուած են խընդրոյ առարկայ թերթերու վարիչներէն ու խմբագիրներէն։ Այս երեւոյթը մտածել կու տայ, թէ որքանո՞վ, օրինակի համար տպաքանակի թիւերը կրնան ճշդիւտ ըլլալ։

Ընդունելով հանդերձ, որ առաջին ու երկրորդ հրատարակութիւններուն միջեւ զգալի բարելաւում մը արձանագրուած է, սակայն տակաւին «Հայ Մամուլի Ցուցակ»ին մէջ տեղ գտած են սխալներ, եղած են մոռացումներ եւ թերացումներ։ Աշակերտականներ կամ դպրոցական թերթերէն շատեր անտեսուած են (կեցաց, Շիրազ, Նարեկ, եւլն.) դադրած թերթեր յիշատակուած են որպէս լոյս տեսնող թերթեր (Ռահվիրայ, Ահեկան, Գէյրութի Ցառաջ, Թեհրանի Ջահակիր, եւլն.), մոռցուած են այլ թերթեր, որոնք լոյս կը տեսնէին Ցուցակի հրատարուեթեան ժամանակ (2001, Գալ Նազար, Գեսապի Ուսումնասիրաց Միութեան Տարեգիրքը)։ Ասոնցմէ անկախ, կարդ մը սխալ տեղեկութիւններ եւ մանրամասնութիւններ սպրդած են կարդ մը թերթերու պարագային (Վերելք, Ցառաջ, Ազդակ–Շաբաթօրեակ, եւլն.)։

Այս թերութիւնները վստահաբար կը չքանան յաջորդ հրատարակութեան ժամանակ։ Ասոնցմով հանդերձ, կատարուած աշխատանքը կարելի չէ անտեսել, աշխատանք մը՝ որ կրնայ օգտակար ըլլալ, առաջին հերթին, մեր խմբագիրներուն, գրաշարաններուն, դրոշներուն եւ ուսանողներուն։

Ժ. ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ, «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՍՆՀԻՆԳԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐՈՒ ԼՔԵԱԼ ԳՈՅՔԵՐԸ», Պէյրութ 1970, 344 էջ:

Համաշխարհային Ա. Պատերազմի ընթացքին Թուրքերու կողմէ հայոց դէմ կազմակերպուած առաջին ցեղասպանութիւնը, երկար ժամանակ յուշագրութիւններու եւ վերապրումներու նիւթ հայթայթելէ ետք, մանաւանդ վերջին տասնամեակին, դարձաւ քննական լուրջ սերտողութիւններու առարկայ: Հայրենիքի եւ սփիւռքի մէջ հրատարակուեցան բազմաթիւ մեծ ու փոքր ուսումնասիրութիւններ, որոնք փորձեցին լոյսին բերել հայոց դէմ գործադրուած ցեղասպանութեան մութ ծալքերը՝ հայ-թրքական եւ միջազգային յարաբերութիւններու լոյսին տակ: Այս գծով ուշագրաւ մենագրութիւններ հրատարակեցին Ջ. Կիրակոսեան, Ե. Սարգսեան, Ա. Եսայեան, Հ. Ղազարեան, Մ. Արզումանեան եւ ուրիշներ:

Վերոյիշեալ անուններու կողքին, այսօր անվարան կ՚աւելցնենք նաեւ Հայկազեան Գոլէճի Հայագիտական Ամպիոնի դասախօսներէն՝ Լեւոն Վարդանի անունը, որուն՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՍՆՀԻՆԳԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐՈՒ ԼՔԵԱԼ ԳՈՅՔԵՐԸ մենագրութիւնը շահեկան ներդրում մըն է 1915–1922 *թթ. հայ ժողովուրդի պատմութեան քննական պատմագրութեան մէջ:*

Հատորին ներքին բաժանումը՝ Համաշխարհային Ա. Պատերազմը եւ Երիտասարդ-Թուրքերու Օսմանեան Կայսրութիւնը, Թուրանիան եւ Հայկական Տասնհինգը, «Լքեալ Գոյքեր»ը ըստ Թրքական Վաւերագիրներու, «Լքեալ Գոյքեր»ը ըստ Միջազգային Դաշնագիրներու, «Լքեալ Գոյքեր»ը եւ Հանրապետական Թուրքիան, «Լքեալ Գոյքեր»ը եւ Հայկական Պահանջները, *ինքնին կը բացայայտէ ներկայացուած մենագրութեան ներքին կառոյցը եւ հարցերը պարզաբանելու իր որդեգրած ուղեգիծը:*

Առաջին գլուխով հեղինակը կը ներկայացնէ Թուրքին իրաւ նկարագիրը, անոր կողոպտելու եւ բռնանալու ախորժակը, որ ամբողջութեամբ պիտի դրսեւորուէր հայկական կոտորածներու շրջանին: Կը բացատրուի նաեւ կրօնական հարցերու օգտագործումը՝ հայոց դէմ Թուրքերու ատելութիւնը սրելու, թէեւ, ինչպէս կը ճշդէ հեղինակը, «Թուրքեր ոչ մէկ կրօնական պատերազմ մղած են» պատմութեան մէջ:

Հայկական Տասնհինգը ճշգրտօրէն բացատրելու համար, այսօր աւելի քան երբեք պատմագիրներու ուշադրութիւնը կեդրոնացած է թուրանականութեան *հարցի վրայ: Լեւոն Վարդան չէր կրնար անտեսել զայն: Իր ուսումնասիրութեան ամբողջ երկրորդ գլուխը յատկացուցած է այդ հարցի քննարկման, սկսած Թուրանակա-*

նութեան քարոզչութենէն մինչեւ Թուրանականութեան իրագործումի ձգտումով՝ Թուրք եւ գերման շահերու համընկնումին, որուն զոհ կ'երթար հայ ժողովուրդը։ Հեղինակը կը բացայայտէ թէ հայ ժողովուրդի բնաջնջումով եթէ Թուրքիան կը միտէր Թուրանականութեան իր երազը իրականացնելու, Գերմանիան՝ կը վազէր տնտեսական իր շահերուն ետեւէն։

Յաջորդ չորս գլուխներուն մէջ, Լեւոն Վարդան խղճամիտ ու գրեթէ սպառիչ կերպով կը զբաղի հայերու լքեալ գոյքերու հարցով։ Ըսենք այստեղ, որ մենք պիտի նախընտրէինք բռնագրաւեալ գոյքեր բացատրութիւնը, փոխան՝ լքեալի։ Լեւոն Վարդան կը փորձէ պարզաբանել հարցը, հայոց ինչքերուն համար Թուրքերու տուած կեղծ երաշխիքներէն սկսած, մինչեւ անոնց բացայայտ կողոպուտն ու իւրացումը։ Պատմական փաստերու եւ վաւերագիրներու լոյսին տակ հեղինակը կը ներկայացնէ հայոց լքեալ գոյքերու ապրած ճակատագիրը՝ 1915 թ.էն մինչեւ Հանրապետական Թուրքիան, երկարօրէն անդրադառնալով միջազգային դաշնագիրներու մէջ անոր բաժին ինկած բախտին։

Իր վերջին գլուխին մէջ հեղինակը փորձելէ ետք հայոց լքեալ գոյքերուն դրամական արժէքը գնահատել, իրաւացի կերպով կ'եզրակացնէ. «Բայց ամբողջ հայրենիք մըն էր ետին ձգուածը, իսկ հայրենիքը նիւթով չի գնահատուիր արդէն։»

Բծախնդիր ծանօթագրութիւններով եւ ընդարձակ մատենագիտութեամբ հարստացած այս մենագրութիւնը կը մնայ լուրջ ու ողջունելի աշխատանք մը։

Ե. Հ. Ք.

DAVID MARSHALL LANG, «*ARMENIA : CRADLE OF CIVILIZATION*», *George Allen and Unwin Ltd, London 1970, 320 p., 115 illustrations, 8 colour plates, 6 maps.*

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ՝ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՕՐՐԱՆԸ»։ *Պերճախօս խորագիր մը, զոր օգտագործած է վրացագէտ Փրոֆ. Տէյվիտ Մարշըլ Լէնկ, Լոնտոնի Համալսարանին կովկասագիտութեան դասախօսը, Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի պատմութեան ու քաղաքակրթութեան նուիրած իր մենագրութեան համար։*

Գիրքը հրատարակուած է Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան նիւթական «առատաձեռն» օժանդակութեամբ, ու ձօնուած է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա.ի։

Տասնը երկու գրեթէ հաւասար գլուխներու բաժնուած այս հատորը, հիմնական մտահոգութիւն ունի միջազգային ընթերցող

հասարակութեան սեփականութիւնը դարձնել հայ ժողովուրդին բերած նպաստը աշխարհի քաղաքակրթութեան։

Տեղագրական ու ցեղագրական ակնարկէ մը ետք, հեղինակը կ'ուրուագծէ հայ ժողովուրդի անցած ճանապարհը դարերու ընդմէջէն, անդրադառնալով յատկապէս նախահայկական Հայաստանի հողագործութեան, արհեստներուն եւ համայնքային կեանքին, ուրարտուի՝ որպէս Հայաստանի մէջ պետականութիւն ունեցող առաջին ժողովուրդը, Հայ ժողովուրդի կազմաւորման, Մեծն Տիգրանի կայսրութեան, Քրիստոնէութեան Հայաստան մուտքին, Հայ – Բիւզանդական – Արաբական յարաբերութիւններուն, Կիլիկեան Հայաստանին եւ Հայ–Խաչակրաց յարաբերութիւններուն, Հայ Եկեղեցական ճարտարապետութեան եւ Արուեստներուն, Գրականութեան եւ Դաստիարակութեան, եւ Քսաներորդ դարու Հայաստանի եւ սփիւռքի մէջ ապրող հայ ժողովուրդին։

Հատորին հարուստ նկարազարդումը զայն կը դարձնէ կենդանի եւ անմիջական։

Սակայն նկատի առած արծարծուած կարեւոր հարցերը, եւ անոնցմէ իւրաքանչիւրին համար յատկացուած տեղը հատորին մէջ, դիւրին կ'ըլլայ եզրակացնել թէ հեղինակը չէ յաջողած ընդհանրութիւններէ անդին անցնիլ։ Մրագիրը կը մատնէ սակայն որ տարբեր ալ չէ աշխատասիրողին նպատակը։

Մեզի համար առանձնապէս հետաքրքրական է տեսնել որ հեղինակը մինչեւ մեր օրերը կը հասցնէ իր պատմական սերտողութիւնը, եւ կենդանի գոյներով կը ներկայացնէ մասնաւորաբար մայր հայրենիքի եւ սփիւռքի հայ կեանքը։ Ցարդ՝ օտար պատմագիրներ չէին վերջած անցնիլը 1915 եւ կամ՝ 1920 թ.էն առդին։ Ու իր վերջին դլուխին խորագիրը՝ «Մահ եւ Յարութիւն», պերճախօս է այնքան, որքան հատորին ընդհանուր խորագիրը։

Հայագիտութեամբ պարապող ուսանողին համար նորութիւններ չի բերեր այս դիրքը։ Սակայն վստահօրէն ան կ'իրականացնէ հեղինակին առաջադրած նպատակը՝ հայ ժողովուրդն ու անոր քաղաքակրթութիւնը ներկայացնել աշխարհին, կենդանի լեզուով մը, առանց մեղանչելու դիտական ոդիին։

Իւրաքանչիւր դլուխի համար տրուած է առանձին մատենադիտութիւն մը, դլխաւորաբար օտար լեզուով գրուած գիրքերու, հետաքրքիր ընթերցողին որոշ ուղղութիւն մը տալու մտահոգութեամբ։

«Հայաստան՝ Քաղաքակրթութեան Օրրանը» կը մնայ դնահատելի եւ չնորհակալ աշխատանք մը։

Ե. Հ. Ք.

Մահագրութիւն

ՊԱՐՈՅՐ ՍԵՒԱԿ

(1924 – 1971)

Պարոյր Սեւակ (Ղազարեան) ծնած է Սովետաշէն (Զանգեզուր) գիւղը, 1924 թ.ի Յունուարի 26–ին։

1939–1945 թթ. Պարոյր Սեւակ համալսարանական ուսանող է Երեւանի Պետական Համալսարանի Բանասիրական Ճիւղին։ Համալսարանը աւարտելէ ետք, ան կը շարունակէ իր ուսումը Հ. Ս. Ս. Հ. Գիտութիւններու Ակադեմիայի Գրականութեան Ինստիտուտին մէջ, որպէս ասպիրանտ, իրեն մասնագիտութիւն ընտրելով հայ հին եւ միջնադարեան գրականութիւնը։ 1967 թ.ին ան կը պաշտպանէ իր թեզը, նիւթ ունենալով Սայաթ Նովան, որուն համար կը ստանայ Բանասիրական Գիտութիւններու Դոկտոր տիտղոսը։

1949–1957 թթ., Պարոյր Սեւակ մաս կը կազմէ Աւանգարտ եւ Գրական Թերթ թերթերու խմբագրութիւններուն, ինչպէս նաեւ կ'աշխատի Արտասահմանեան Երկիրներու Հետ Մշակութային Կապի Ընկերութեան հայկական բաժանմունքին մէջ, որպէս բաժնի վարիչ։ 1963 թ.էն սկսեալ ան աւագ գիտաշխատող է Մանուկ Աբեղեանի Անուան Գրականութեան Ինստիտուտի մէջ։ 1966 թ.ին կ'ընտրուի Հայաստանի Գրողներու Միութեան վարչութեան քարտուղար։ 1967 թ.ին՝ Ս. Ս. Հ. Գերագոյն Սովետի պատգամաւոր։

Բանաստեղծ, հրապարակագիր եւ խմբագիր, Պարոյր Սեւակ 1969 թ.ին կը հրատարակէ բանաստեղծական իր առաջին ծաւալուն աշխատանքը՝ ՍԱՑԱՔ ՆՈՎԱՆ։

Կը մեռնի 1971 թ.ի Յունիսի 17–ին, ինքնաչարժի արկածով։ Կ՝ողբանք անժամանակ մահը մեծատաղանդ բանաստեղծին ու հմուտ բանասէրին։

ԽՄԲ.

ՄԻՓԱՅԷԼ ՄԱԶՄԱՆԵԱՆ

(1899 – 1971)

1971 թ.ի Հոկտեմբերի 29–ին, հայ մշակոյթը կորցրեց սովետահայ ճարտարապետութեան ստեղծմանը, նրա կազմաւորմանը եւ զարգացմանը մասնակից, բազմահմուտ, առաջատար ճարտարապետ Միքայէլ Մազմանեանին։

Նա ծնունդ էր 1899 թ.ին Թբիլիս քաղաքում, մինչնակարգ կրթութիւնը ստացել էր Ներսիսեան դպրոցում, որը աւարտել է 1918 թ.ին։ 1916 թ.ին հետաքրքրուած հայկական մինչնադարեան արուեստով, գնում է Անի, եւ Ն. Մառի ցուցումով, կատարում է Տիգրան Հոնենց եկեղեցիի ոլմնանկարների պատճեհանումներ։

1921 թ.ին մեկնում է Մոսկուա, ուր Վխուտեմաս դեղարուեստական–տեխնիկական բարձրագոյն արուեստանոցներում, սկզբ–

բում սովորում է նկարչութիւն, ապա վոխադրւում է ճարտարապետական բաժինը եւ աւարտում է 1929 թ.ին: Նոյն տարին մի քանի ուրիշ եւ հայ ճարտարապետների հետ, Կ. Հալաբեանի ղեկավարութեամբ հիմնադրում են՝ «Ամբողջ Ռուսաստանի Պլորետար Ճարտարապետների Միութիւնը», այսինքն «Վոպրա»-ն, որուն մասնակից եղաւ իր կեանքի անբաժանելի ընկերը՝ ճարտարապետ Գէորգ Քոչարը: «Վոպրա»-ն գործեց մինչեւ 1932 թ.ը, երեք տարւայ ընթացքում մշակեց բաւականի հարուստ ծրագիր, պայքարեց կոնստրուկտիվիզմից հետեւած Օսա եւ աւելի Փորմալիստ բնոյթ կրող Ազնուվա կազմակերպութիւնների դէմ, վերականգնեց մշակոյթի աւանդներին կապուելու կարեւորութիւնը, որը սակայն, չէր նշանակելու դասական ոճերի օգտագործում այլ ճանապարհ դէպի ժողովրդական ճարտարապետութիւն: Նպաստեց արդիւնաբերացուած չինարարութեանը, ուր տեխնիկան, սակայն, պէտք էր նկատուէր ոչ թէ ձեւը թելադրող, այլ որպէս ճարտարապետութեանը օժանդակ մաս: Ձեւը չէր կարելի լոկ ֆունկցիայի երեւոյթ նկատել այլ արդարացուած, այսինքն հիմնաւորուած էր լինելու պատճառականութեան միջոցով իսկ ծաւալը, մակերեսների մշակումը շարադրուելու էր օգտագործելով համաչափութիւնների կարգը:

Վերադառնալով Հայաստան, Գ. Քոչարի նախագահութեամբ կազմակերպեց Վոպրա-ի «Հայկական ընկերութիւնը», որը երեք տարուայ կարճատեւ շրջանում, երիտասարդ հայ ճարտարապետների բեղմնաւուն եւ բազմակողմանի գործունէութեամբ, ստացաւ համամասովեական նշանակութիւն: «Հայկական ընկերութիւնը» եղաւ եւրոպական արդի ճարտարապետութեան զարգացման համար, հայ ճարտարապետների ունեցած առաջին մասնակցութիւնը:

Երեւանական թուականներին երբ Երեւանում, Պոլիտեխնիկ Ինստիտուտին կից, ստեղծուեց ճարտարապետութեան ֆակուլտետը, Մ. Մազմանեան եղաւ առաջին դիրեկտորը (1930–35 թթ.): Նա եղել է նաեւ Հայաստանի ճարտարապետների Միութեան կազմակերպիչներից: Նոյն այդ տարիներին իր ընկերներ՝ Կ. Հալաբեան, Գ. Քոչար, Ա. Ահարոնեան, Մ. Սաֆարեան, Հ. Մարգարեանի հետ, հանդէս եկաւ բնակելի եւ հասարակական շէնքերի նախագծման, բնակավայրերի յատակագծման գործերով:

1931–37 թթ. Մ. Մազմանեանի գլխաւորութեամբ կազմուեց Լենինական քաղաքի ընդլայնման ու բարեկարգման նախագիծը, ինչպէս եւ Փարաքար ու Նորագիւղ աւանների յատակագիծը: Կազմուեցին երկրաշարժից տուժած Զանգեզուրի որոշ վայրերի յատակագծերը. այդ շրջանին է պատկանում բլուրի լանջին աստիճանաձեւ դասաւորուած մենատների առաջարկը (Ինճորեակ): Ապա

իրար յաջորդեցին՝ կոմունատունը, երգեսի բնակելի տունը, կառուցողների ակումբը, Երեւանի կեդրոնական հանրախանութը, հանքավարչութեան շէնքը։

Մ. Մազմանեանը 1954 թ.ին իրագործեց Երեւանի Շահումեանի շրջանում, Հրազդան գետի ալ ափին, 60.000 բնակչի համար նախատեսուած, բնակելի ինքնաբաւ նոր զանգուածը։

1955 թ.ից, չուրջ 15 տարի գլխաւորեց «Երեւան նախագիծ» Ինստիտուտի քաղաքաշինական բաժնի արուեստանոցը եւ 1967–68 թթ.ին, որպէս հեղինակային խմբի ղեկավար, կազմեց մայրաքաղաքի հեռանկարային զարգացման գլխաւոր յատակագիծը։ Քաղաքաշինական կարեւոր այս նախագիծը եղաւ իր բազմաբեղուն գործունէութեան, հարազատ ժողովուրդին մատուցած, հայրենասիրական ծառայութեան պսակը։

ԱՐՄԷՆ ԶԱՐԵԱՆ

ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՍ. ԹԵՐԶԵԱՆ

(1914 – 1971)

Մեսրոպ եպս. Թերզեան ծնած է Ատանա, 1914 թ.ի Նոյեմբերի 10–ին։ Արհաւիրքի օրերուն, հայրը կորսնցնելէ ետք, ընտանիքին հետ կ'անցնի Լիբանան։

1928 Թ.ի Հոկտեմբերին կը մտնէ Զմմառու հայ վանքի նորընծայարանը, ու կը յաճախէ Պէյրութի Սէն Ժոզէֆ համալսարանը, ուր իր ուսումը աւարտելէ ետք, 1934 Թ.ին կը ղրկուի Հռոմ, եկեղեցական բարձրագոյն ուսում ստանալու համար։ Հռոմի մէջ ան կը հետեւի իմաստասիրական եւ աստուածաբանական դասընթացքներուն, տեղւոյն Գրիգորեան Համալսարանին մէջ։ 1940 Թ.ին կը ձեռնադրուի քահանայ։ Ձեռնադրութենէն ետք, կը հետեւի եկեղեցական իրաւաբանութեան մասնաճիւղին։ Իրաւաբան վարդապետի տիտղոսին համար կը պատրաստէ ՀԱՑ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆԸ ԺԸ. ԴԱՐՈՒՆ ատենախօսութիւնը։

1945 Թ.ին կը վերադառնայ Պէյրութ, ուր կը ստանձնէ Ասիտիֆ ամսաթերթի եւ Մասիս շաբաթաթերթի խմբագրապետութիւնը։ Ժողովրդապետութեան եւ տնօրէնութեան պաշտօնները վարելէ ետք, 1958 Թ.ին՝ Զմմառու հայ վանքին ու նորընծայարանին մեծաւոր կ'ընտրուի։

1963 Թ.ին կ'օծուի Եպիսկոպոս, ու կը նշանակուի Կիլիկիոյ Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքական Թեմի ընդհանուր փոխանորդ։ Պաշտօն մը, զոր կը վարէ մինչեւ իր վախճանումը՝ 1971 Թ.ի Յունուարի 13–ը։

Մեսրոպ Եպս. Թերզեանի դրչին կը պատկանին բանասիրական ու պատմագրական հետեւեալ գործերը. ԶՄՄԱՌՈՒ ՀՈՑ ՎԱՆՔԸ (1749–1949), Պէյրութ 1949, LE PATRIARCAT DE CILICIE ET LES ARMENIENS CATHOLIQUES (1740-1812), Beyrouth 1955, ՅԱԿՈԲ Դ. ՋՈՒՂԱՑԵՑԻ (1655–1680), Պէյրութ 1956, ՀՈՍՏՈՎԱՆՈՂԻ ՄԸ ՆԱՄԱԿԱՆԻՆ, Պէյրութ 1958, ԲՐԳՆԻԿԻ ՆԱԽԱՎԿԱՑ ԱՌԱՔԵԱԼԸ, Պէյրութ 1959։

ԽՄԲ.

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ԹԱՇԵԱՆ

(1896 – 1971)

Բենիամին Թաշեան ծնած է Ատափազար, 1896 թ.ի Դեկտեմբերի 20–ին։ Նախակրթութիւնը ծննդավայրին մէջ ստանալէ ետք կ'անցնի Պոլիս, ուր իր ուսումը կը շարունակէ Հինդլեանի հիմնած նոր Դպրոց–ին մէջ։

1915 թ.ին կ'աքսորուի Սֆլոն – Գարահիսար։ 1918 թ.ին կը վերադառնայ Ատափազար։ 1922 թ.ին՝ Պոլիս։ Ապա՝ Յունաստան, եւ 1923 թ.ի Մարտի վերջերուն՝ Եգիպտոս։ Շրջան մը կամաբաական ծխախոտի գործատան մէջ պաշտօնեայ է։ 1932–1946 երկարող տարիներուն՝ ուսուցիչ։ 1946 թ.ին կը մտնէ Յուսաբեր–ի խմբագրութեան մէջ։ 1947–1960 թթ.ուն՝ խմբագիր է նոյն թերթին։ 1961 թ.ին կը հրաժարի խմբագրի պաշտօնէն, նուիրուելու՝ գրական աշխատանքի։ Վերջին տարիներուն՝ խմբագրապետ Յուսաբեր–ի։

Հայերէն լեզուի հաւատարիմ նուիրեալ, Բ. Թաշեանի գրչին կը պատկանին հետեւեալ աշխատասիրութիւնները. ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ ՀԱՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, Գահիրէ 1961, ԼՍԱՐԱՆ ՀԱՑ ԼԵԶՈՒԻ, Գահիրէ 1962, ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ, Գահիրէ 1963, ԹԻՒՐՆ ՈՒ ԹԵՐԻՆ, Պէյրութ 1968։ Հրատարակած է նաեւ՝ ՀԱՑԿԱՐԱՆ հայ լեզուի ընթերցանութեան դասագիրքերու շարքը։

Կը մեռնի Գահիրէ, 1971 թ.ի Նոյեմբերի 16–ին։

ՄՄԲ.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԻՐԿ. ԹՈՐՈՍԵԱՆ

(1886 – 1971)

Յովհաննէս Սրկ. Տոմարզացի (Թորոսեան) ծնած է Թոմարզա, 1886 թ.ի Սեպտեմբերի 21–ին։

1900 թ.ին կը մտնէ Թոմարզայի վանքը, որպէս գիշերօթիկ աշակերտ։ Ապա՝ նոյն վանքին մէջ կը պաշտօնավարէ որպէս ուսուցիչ եւ գիշերօթիկ աշակերտներու պատասխանատու։ 1911 թ.ին կեսարիոյ մէջ կը ձեռնադրուի Աւագ Սարկաւագ։ 1915 թ.ին կ'աքսորուի Հալէպ։ 1917 թ.ին կամաւոր կ'արձանագրուի ու կ'երթայ Կիպրոս։ 1918 թ.ին՝ Պէյրութ։ Ապա իր բնակութիւնը կը հաստատէ Ալէյի մէջ։ Լուսանկարչութիւնը կ'ընտրէ որպէս ապրուստի մէջոց։

Պատանի հասակէն կը կապուի գիր ու գրականութեան։ Իր կեանքի վերջին չորս տարիներն կը լծուի հայրենի աշխարհին պատմութիւնը գրելու աշխատանքին։ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՑ ՏՈՄԱՐԾԱՑԻ (Պէյրութ 1959, 1969, 1969) երեք ստուար հատորները կը մնան իր անխոնջ ու հաւատարիմ աշխատանքին արդիւնքը։

Կը մեռնի Պէյրութ, 1971 թ.ի Նոյեմբերի 16–ին։

ԽՄԲ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ

Ա· ՏԷՐ ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ
Մասիս Լերան Մասին Արաբական Զրոյցը 9

ԶԱԻԷՆ ՄՍԵՐԼԵԱՆ
Արեւմտահայ Բռնագրաւուած Հողերու Հարցը
(1921–1971 թթ·) 17

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ
Հայկական Տասնհինգը եւ Թուրք Գերմանական Դաշնագիրը 45

ՎԱՐԴԳԷՍ ՀԱՄԱԶԱՍՊԵԱՆ
Հայ Գաղթավայրերի Առաջացումը 81

ՏԻԳՐԱՆ ԳՈՒՑՈՒՄՃԵԱՆ
Պատմական եւ Ցեղագրական Ակնարկ մը՝ ծ–ժԴ· դդ·
Կովկասի, Արեւել· Անատոլուի եւ Ատրպէյճանի (անգլերէն) 99

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ· ՓԱՍՈՒՆԻ
ԺԱ· Դարու Անտիոքի Հայ Կառավարիչներ Պեխտ–
խաչատուր եւ Վասակ Պահլաւունի 123

ԱՍՊԵՏ Ց· ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ
Արտաշէսեան Հարստութեան Հիմնադիր՝ Արտաշէս Ա·ի
Պղինձէ Դրամը 135

ԳԷՈՐԳ Տ· ԽՐԼՕԲԵԱՆ
Զարիֆի Եզնիկեան Վերլուծութիւնը 145

ՊԱՐԳԵՒ Ն· ՏԱՐԱԳՃԵԱՆ
Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին Վարդապետական
Առանձնայատկութիւնները 171

Էջ

ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ
Խաչատուր Աբովեան, Գ. Սունդուկեանց 195

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ
Արեւմտահայ Պատմուածքի Ծագումը 205

ՊԷՊՕ ՍԻՄՈՆԵԱՆ
Վէրլուծումի եւ Գնահատանքի Փորձ Հայաստանի
Երիտասարդական Բանաստեղծութեան Մասին 227

ԱՐՏԱՇԷՍ ՏԷՐ ՀԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ
Լիբանանահայ Մամուլի Ցիսուն Տարին (1921–1971 թթ.) 263

ՊԱՐՈՑՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ
Լեւոն Բաշալեանի Բառապաշարը 297

ՀԱՑԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 307

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 318

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ 327

CONTENT

	Page
A. DER-CHEVONTIAN	
The Arab Folkate on Mount Massis	9
ZAVEN MESSERLIAN	
The Question of the Western Armenian Territories (1921-1971)	17
LEVON VARTAN	
The Turco-German Military Treaty of August 12, 1914 and the Armenian Massacres of 1915	45
VARTKES HAMAZASBIAN	
The Rise and Development of Armenian Colonies	81
DICKRAN K. KOUYMJIAN	
An Historical and Dynastic Survey of Caucasia, Eastern Anatolia and Adharbayjian from Xth to the XIIIth Centuries (in English)	99
YERVANT H. KASSOUNY	
The Armenian Governors of Antioch in the XIth Century Bekht-Khatchatour and Vassak Bahlavouny	123
ASBED H. DONABEDIAN	
A Bronze Coin of Artaxias I: The Founder of the Artaxiad Dynasty	135
KEVORK D. KHERLOPIAN	
Yeznik's Conception of Evil	145
BARKEV N. DARAKJIAN	
The Particular Characteristics of the Armenian Evangelical Church	171

Page

HACOP OSHAGAN
Khatchatour Apovian and Kapriel Sountougianz 195

VAHE OSHAGAN
The Origins of the Western Armenian Short Story 205

BEBO SIMONIAN
Armenian's Young Generation of Poets 227

ARDASHES DER KHATCHADOURIAN
Fifty Years of Armenian Press in Lebanon (1921-1971) 263

BAROUYR AGHBASHIAN
The Lexicon of Leon Pashalian 297

ARMENOLOGICAL PUBLICATIONS 307

NECROLOGY 318

CONTENT 329

ՀԱՑԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՏՊԱՔԱՆԱԿ՝ 500

ԳԻՆ Լիբանան 16 Լ. Ոսկի
Արտասահման 6 Տոլար

ՀԱՍՑԷ HAIGAZIAN ARM. REVIEW
HAIGAZIAN COLLEGE
P. O. Box 1748
BEIRUT, LEBANON

Տպարան ԱՏԼԱՍ — Նամակատուփ 2745 — Պէյրութ, Լիբանան
PRINTED IN LEBANON ATLAS PRESS

هَايْكَازيان

مَجَلة الدّراسات الارمنيَة

بـــيروت ١٩٧١